ЦЕРКВА СПАСА НА БЕРЕСТОВІ

18 с.35

Церква Преображення Господнього, широко відома під назвою "Спас на Берестові", збудована, як вважають дослідники, у 1-й чверті XII ст. за князювання Володимира Мономаха. Вона служила усипальнею роду Мономаховичів. Родинне село київських князів Берестове знаходилось на північ від Печерського монастиря. За князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого тут існував заміський палац. Під 1072 р. у літописі згадується Спасо-Преображенський монастир на Берестові. 1157 р. у мурованій монастирській церкві поховано князя Юрія Долгорукого.

Протягом віків храм зазнавав значних руйнувань та перебудов. Внаслідок зсуву ґрунту свого часу було знищено східну та центральну частини храму; збереглася лише західна частина – нартекс. Нових пошкоджень будівля зазнала 1482 р., під час розгрому Києва ханом Менглі-Гіреєм.

У 1642–1643 рр. коштом митрополита Київського та Галицького Петра Могили церква Спаса відбудована у стилі бароко. До нартексу храму XII ст. зі сходу прибудовано гранчастий вівтар, а з заходу – дерев'яний бабинець, який у 1713–1714 рр. замінено мурованим. План церкви став хрещатим. У цей час вона була трибаневою – над серединою давньоруського нартекса на дуже низькому підбаннику підносилась центральна баня, а над вівтарем та бабинцем безпосередньо з даху, без підбанників виростали присадкуваті бані з декоративними ліхтариками. Наприкінці XVIII ст. ідентичні бані без підбанників споруджено над північною та південною частинами нартекса, внаслідок чого храм став п'ятибаневим.

У 1813–1814 рр. до західного фасаду бабинця церкви за проектом архітектора А. Меленського прибудовано прямокутну в плані класицистичну дзвіницю. Її завершує ротонда, тендітні колонки якої увінчані невисокою сферичною банею та шпилем з хрестом.

Дослідженнями фундаментів храму в 1913–1914 рр. (архітектор – П. Покришкін) та в наступних десятиліттях (І. Моргілевський, В. Богусевич, Ю. Асєєв, В. Харламов) виявлено розпланувальну та об'ємну структуру споруди XII ст. Це був тринавовий, триапсидний, чотиристовпний, одно- або трибаневий храм з нартексом, що виступав на південному та північному фасадах невеликими ризалітами. У південному компартименті нартекса, циліндричному всередині, розташовувалися кручені сходи на хори, у північному – хрестильня. Храм мав три входи – південний, північний та західний, біля яких було влаштовано невеликі прямокутні притвори.

Про первісний вигляд фасадів церкви дає уявлення південний причілок нартекса, з якого під час досліджень знято пізніші шари тиньку, а мурування стін залишено відкритим. Особливістю його є заглиблені ряди плінфи, які створюють ілюзію надзвичайно товстих шарів розчину, перспективні ніші з півциркульними перемичками та викладені з плінфи хрести.

Інтер'єр храму в XII ст. прикрашали фрески, фрагменти яких виявлені під час досліджень 1970 р.

Велику художню цінність має стінне малювання, виконане 1644 р. на замовлення П. Могили грецькими та київськими майстрами. Трактуванню сюжетів та образів притаманний реалізм, про що свідчить портрет Петра Могили.

Літ.: [91, 99, 102, 104, 108, 155, 215, 223].

О. М. Годованюк

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

Регіон Кримського півострова має своєрідну історичну долю й унікальну архітектурно-містобудівну спадщину. Вона представлена античними пам'ятками (з IV ст. до н.е.), середньовічними фортецями й печерними містами, культовими спорудами різних світових релігій і конфесій (іслам, іудаїзм, православ'я, католицизм, вірмено-григоріанська церква) та палацовими ансамблями XVI–XX ст. На державний облік узято 992 пам'ятки містобудування й архітектури, з яких 193 – загальнодержавного значення. Зараз налічується понад 50 нововиявлених пам'яток. До затвердженого наказом Держбуду України № 76 від 24 червня 1991 р. Списку міст і селищ України з цінною комплексною історико-культурною спадщиною (далі – Список історичних міст і селищ) занесено 28 населених пунктів: Алупка, Алушта, Балаклава, Бахчисарай, Ботанічне, Гаспра, Гурзуф, Євпаторія, Інкерман, Керч, Коктебель, Кореїз, Лівадія, Масандра, Новий Світ, Ореанда, Паркове, Севастополь, Сімеїз, Сімферополь, Старий Крим, Судак, Утьос, Форос, Феодосія, Чорноморське, Щебетівка, Ялта. На базі комплексів історико-містобудівної спадщини створено чотири державні історико-культурні заповідники: Державний архітектурно-історичний заповідник "Судацька фортеця" у м. Судаку (1958 р., є філією Національного заповідника "Софія Київська"); Державний історико-культурний заповідник у м. Керчі (1987 р.); Державний історико-архітектурний заповідник у м. Бахчисараї (1990 р., до його складу входять печерні міста Ескі-Кермен і Чуфут-Кале); Алупкинський державний палацово-парковий музей-заповідник (1990 р.).

смт Алупка

ВОРОНЦОВСЬКИЙ ПАЛАЦ

19 с.36-40

Розташований у приморській смузі Алупки, серед великого старовинного парку, палац був збудований в 1830–1848 рр. як літня резиденція генерал-губернатора Новоросійського краю Михайла Семеновича Воронцова.

Розуміючи цінність південнобережних земель, М. Воронцов особисто подає приклад їхнього освоєння, набуваючи маєтки в Алупці, Масандрі, Айданілі, Гурзуфі тощо. Для літньої резиденції він обирає Алупку, де були численні підземні джерела. Перші земельні ділянки придбані у командира балаклавського сторожового батальйону полковника Феодосія Ревеліоті. Важливі землі прибережної частини закуплені, із зобов'язанням збудування мечеті, у жителів маленького татарського селища, яке розміщувалося в райо-

ні нинішнього Малого Хаосу (побудована в 1840 р., мечеть була зруйнована землетрусом 1927 р.). Прибутки з багатьох родових маєтків М. Воронцова та його дружини – Єлизавети Ксаверіївни (уродженої Браницької), а також інтенсивна підприємницька діяльність М. Воронцова уможливили будівництво великої резиденції, відомої нині як Алупкинський палацово-парковий ансамбль.

Початок ансамблю покладений будівництвом у 1824 р. архітектором Ф. Ельсоном "тимчасового притулку" (житла), пізніше названого відповідно до своєї архітектури "Азіатським павільйоном" (зберігся в частково перероблену стані), Чайного будиночка на березі моря, готелю та, пізніше, церкви у вигляді античного храму (дві останні будівлі не збереглися).

У 1825–1828 рр. одеський міський архітектор Ф. Боффо почав опрацьовувати проект палацу. У 1830 р. розпочалося мурування фундаментів головного корпусу у формах класицизму за проектом, підписаним Ф. Боффо (архівні матеріали дають деяким дослідникам підстави вважати, що автором цього проекту був англійський архітектор Т. Харрисон). Але М. Воронцов наказав припинити роботи і доручив розроблення нового проекту провідному англійському архітектору Е. Блору. Через рік новий проект було виконано в неоготичному стилі, що відповідало новітньому романтичному віянню в західноєвропейській архітектурі.

Як прихильник історичних стилів в архітектурі, Е. Блор використовував переважно форми англійської готики епохи королів династії Тюдорів (панувала в Англії з 1485 до 1603 р.). На відміну від попередніх часів у цьому перехідному стилі вже не застосовували нервюрних склепінь. На місці вузьких постали широкі віконні прорізи, що добре освітлювали приміщення. Замість оборонних укріплень навколо замків з'явилися парки. Але зовні ще залишався старий вигляд замку. Ці особливості стилю, проте з домішками художньо-декоративних форм східної індійської архітектури часів Великих Моголів, і були покладені Е. Блором в основу проекту Алупкинської резиденції.

Роботи зі спорудження палацу за новим проектом розпочав узимку 1832–1833 рр. рекомендований Е. Блором архітектор Гейтон. Однак у червні 1833 р. Гейтон раптово помер і на його місце прибув учень Блора, молодий архітектор В. Гунт. У зв'язку з тим, що Блор не приїжджав до Алупки, В. Гунт відкорегував проект відповідно до рельєфу, спростив декоративні надмірності, доповнив кресленнями проекти окремих корпусів, виконав креслення багатьох малих архітектурних форм тощо. Його особлива заслуга полягає в талановитому використанні фактурних, колірних та художніх можливостей міцного, але дуже важкого в обробленні зеленого каменю (грюнштейну, або діабазу) – основного матеріалу будівництва.

Будівництво провадилося дуже інтенсивно. Кількість робітників на будові коливалася від 200 до 300 чоловік. На фундаментах, виконаних за першим проектом, був збудований головний корпус палацу з південним арковим порталом, а в 1834 р. закінчено будівництво їдальні та галереї між нею і головним корпусом, яка в 1838 р. була засклена і перетворена на зимовий сад. У цей же час розпочалося розпланування парадного двору перед північним фасадом головного корпусу з улаштуванням підпірного муру з півночі, в який було вмуровано готичний фонтан з датою "1839". У 1840–1842 рр. до їдальні був прибудований Більярдний зал та завершено будівництво двох прямокутних веж обабіч східної брами господарського двору з встановленням на одній із веж годинника з боєм. Побудовано господарські корпуси та стайні, завершено спорудження корпусу для гостей. У 1843–1844 рр. закінчено будівництво бібліотеки, а в 1851 р. біля неї опоряджено "Бахчисарайський дворик" із встановленням фонтану "Марія". У період 1846–1847 рр. з боку південного фасаду побудовано широкі кам'яні сходи, фланковані в 1848 р. з боків скульптурною групою "сторожових левів" (скульптор – Вінченцо Бонанні), привезених з Італії.

У березні 1848 р. спорудження групи корпусів палацу було завершене.

Надалі утримання садиби стало неможливим для останнього покоління власників Воронцових–Дашкових, які змушені були зменшити площу квітників, здавати прилеглі землі в оренду і навіть встановити плату за огляд садиби.

З 1921 р. палац функціонував як музей. У 1945 р. під час Ялтинської конференції керівників урядів СРСР, США та Великобританії в палаці розмістилась англійська делегація. 8-го лютого в приміщенні парадної їдальні палацу відбулася попередня нарада міністрів іноземних справ трьох держав. Після конференції палац використовувався як державна дача. У 1953 р. його було передано під санаторій, а музейну колекцію розмістили в інших музеях колишнього СРСР. Після відновлення за постановою Уряду (1956 р.) музею вдалося повернути лише частину експонатів.

Палац являє собою групу з п'яти переважно двоповерхових корпусів, об'єднаних відкритими й закритими переходами. Надзвичайно сміливо, винахідливо й талановито Е. Блор розмістив їх обабіч дороги на Сімеїз, чим досяг водночас функціонального й художнього ефектів, відокремлюючи житлову частину від господарської і трансформуючи розрив між ними в оригінальну середньовічну вуличку, сформовану глухими кам'яними мурами протилежних корпусів. Головну, парадну частину палацу він відокремив, пов'язавши її з довколишнім ландшафтом. *с.37-38*

Корпуси палацу споруджені з діабазу – надзвичайно твердого каменю магматичного походження.

Центральна частина першого поверху ***головного корпусу*** має трирядне анфіладне розпланування. Як і в англійських замках, центральне положення тут займає парадний вестибюль-хол, з'єднаний з північним та південним головними входами. Другий житловий поверх, призначений для господарів палацу, з розпланування, аналогічним 1-му поверху, сполучається з ним сходами, але не відкритими в інтер'єр, а розміщеними обабіч поперечної осі вестибюля в двох окремих, схованих за стіною сходових клітках. *с.37*

Східна від вестибюля половина корпусу – ділова (парадний кабінет, бібліотека), а західна, що має однорядне анфіладне розпланування, призначена для відпочинку (вітальня, зимовий сад, парадна їдальня, більярдна).

Далі на схід, у житловому (для гостей) ***Шуваловському корпусі*** розпланування обох поверхів коридорне, однорядне. Поверхи сполучаються маршовими та кручеными сходами, розміщеними відповідно в окремій клітці та західній вежі. Назва корпусу пов'язана з ім'ям дочки М. Воронцова – Софії Михайлівни, одруженої з графом О. Шуваловим. Подружжя під час приїзду до Алупки займало східне крило, а гості – західне. *с.38*

До палацу в'їжджали з заходу через браму, фланковану двома різновисокими сторожовими вежами, а далі замковою вуличкою (Шуваловський проїзд), оточеною високими, грубого мурування, кам'яними стінами, посиленими контрфорсами. Новою, притаманною вже XIX ст. деталлю, є перекинутий через вуличку металевий ажурний місток, який правив для переходу музикантів на хори парадної їдальні. Характерна для середньовіччя звивиста вуличка сприяє нарощуванню зорових та емоційних вражень при наближенні до головного корпусу палацу, а також створює враження грандіозності ансамблю, який здається значно більшим, ніж насправді. Закінчується проїзд аванплощею перед північним фасадом палацу. З півночі площа оточена підпірною стіною, в яку вмонтовано фонтан з датою "1839"; з заходу вона акцентована двома триярусними вежами, які фланкують в'їзд до господарського двору (на правій вежі – годинник з боєм). На протилежному боці площі – в'їзна східна брама. З площі відкривається один з кращих на узбережжі краєвидів гори Ай-Петрі.

На аванплощу виходить симетричний північний фасад головного корпусу палацу, який за стильовою

характеристикою наближається до архітектури часів Тюдорів. Центральний ризаліт фланкований трирусними, що здіймаються понад карнизом, вежами з фігурними банями. До веж з одного боку прилягають еркери. Роги ризалітів та еркерів акцентовані півколонами, які переходять у пінаклі з маківками. Понад рівнем карниза – аттик з кремальєрами. Архітектурно-художня пластика бань та маківок нагадує індійську архітектуру часів Великих Моголів.

Південний фасад палацу відзначається багатоплановістю. Головним у його композиції є центрально розташований портал з глибокою нішею-екседрою, виконаною в мотивах індо-мусульманської архітектури, що особливо проявляється в наріжних вежах-пінаклях, мереживі парапету, зубчастому окантуванні арки. Екседра прикрашена всередині балкончиками на рівні 2-го поверху та ліпним орнаментом по стюку та каменю, а з 1844 р. – шестиразовим написом арабською мовою: "Немає переможця, окрім Аллаха!" Це вислів халіфа Мухаммеда I, перейнятий з мурів всесвітньо відомої пам'ятки арабської архітектури XIV ст. – палацу Альгамбра в Іспанії. Дбайливе архітектурне опорядження екседри пояснюється ще й тим, що Е. Блор надав їй функцій відкритого салону, де відбувалися концерти. У 1863 р. тут востаннє у своєму житті виступав великий актор М. Щепкін.

На фасаді палацу привертає до себе увагу легкість терас-балконів, які підтримуються тоненькими стовпчиками-колонками з оригінальними капітелями у вигляді стилізованих квітів лотосу. Це було новітнім на ті часи технічним вирішенням, пов'язаним зі збільшеними можливостями використання металу в архітектурі.

Вісь порталу посилена переходом з першої на другу терасу у вигляді широких сходів з каменю, фланкованих шістьма біломармуровими фігурами левів.

Надзвичайно витончено вирішено фасади зимового саду та парадної їдальні, побудовані на контрасті мурованих і засклених площин, де тюдорівська тема знайшла творче переосмислення.

Шуваловський та господарський корпуси, відповідно до свого другорядного призначення, мають контрастну до головної частини палацу стриману архітектуру з мінімальним застосуванням декоративних деталей.

Алупкинський палац – єдина в Україні пам'ятка, в якій повністю збереглися не лише інтер'єри, а й первісне (в основному) умеблювання.

З ***приміщень Воронцовського палацу*** найбільший архітектурний інтерес становлять парадний вестибюль, мала вітальня, блакитна вітальня, зимовий сад, парадна їдальня.

Парадний вестибюль (хол) архітектурою свого інтер'єру продовжує тюдорівську тему англійських замків. Він має дерев'яну стелю з геометричним малюнком гуртів (імітування колишніх склепінь), дерев'яну підлогу й високі різьблені панелі. Інтер'єр збагачений двома камінами, виготовленими з полірованого діабазу з використанням готичного орнаменту. На стінах – парадні портрети, серед яких, зокрема, портрет графині О. Браницької, матері дружини господаря, яка сприяла будівництву резиденції й парку.

Мала вітальня (китайський кабінет) вирішена у стриманій ясно-золотавій гамі, з якою контрастує темно тонований орнамент. Верхня частина стіни декорована китайськими циновками, вишитими руками майстринь-кріпачок. У фризі – оригінальний різьблений орнамент італійської роботи XVI ст.

Поширення свого часу китайських кабінетів у дворянських палацах обумовлювалося сплеском інтересу до мистецтва Китаю та Японії. В Україні залишились лічені взірці таких кабінетів, а із збереженим опорядженням – лише в Алупці.

Блакитна вітальня – одна з найоригінальніших за декоративним оздобленням кімнат палацу. Первісно була відома під назвою "Сераскирської", або "Турецької", як декорованої на взірець кімнати в будинку Сераскира-паші в Константинополі. Блакитні (раніше – лілові) стіни та стеля уподібнені альтанці.

Вони вкриті витонченим, дуже привабливим своєю безпосередністю орнаментом з білих квітів та листя, які в малюнку не повторюються, а звиви стебел не кінчаються. Це робота талановитого майстра-кріпака Романа Фортунатова та його товаришів-ліпників із с. Мошни на Черкащині. З декором стін чудово гармонують камін з карарського мармуру, білі з позолотою меблі в стилі пізнього російського класицизму з одеського палацу Воронцова (привезені до Алупки в 1900 р.), декоративні вази імператорського порцелянового заводу початку XIX ст., бронзові канделябри тощо. Витончене високохудожнє опорядження інтер'єру збагачується постійно присутньою живою картиною природи в північному вікні, зверненому до гори Ай-Петрі.

Блакитна вітальня правила й за домовий театр завдяки розсувній дерев'яній перегородці, яка поділяла її на сцену та глядачевий зал. У вітальні читали вірші поети В. Жуковський, Я. Полонський, В. Бенедиктов, О. Толстой. У залі бували адмірали М. Лазарєв, П. Нахімов, С. Макаров.

Зимовий сад слугує переходом з блакитної вітальні до парадної їдальні. Первісно за проектом Е. Блора це мала бути відкрита галерея, призначена для більярдної, але вже 1838 р. вона була засклена з півдня і перетворена в зимовий сад. Тут розміщені автентичні декоративні біломармурові скульптури роботи французьких митців XIX ст. та копії античних скульптур, які контрастно виділяються на темно-зеленому тлі екзотичних і теплолюбних рослин саду. Особливу увагу привертає портретний скульптурний ряд біля південної стіни, в якому розміщені, зокрема, чудові бюсти господарів палацу М. С. та Є. К. Воронцових роботи відомого французького скульптора Д. Фуатьє, чиї твори прикрашають сад Тюїльрі та церкву Мадлен у Парижі.

Парадна їдальня – найбільший за площею та висотою (8 м) зал палацу. Відзначається вишуканими пропорціями й високим рівнем художнього оформлення, виконаного переважно в дереві на основі мотивів тюдорівської готики. Стіни обшиті дерев'яною панеллю, яка пов'язує між собою вертикальні пристінні композиції. До центральної композиції на поздовжній стіні входить фонтан у вигляді каміна з полірованого діабазу, викладений всередині італійською майоліковою плиткою з поліхромним зображенням напівфантастичних птахів і драконів. Над ним на рівні 2-го поверху – відкритий проріз хорів з витонченим дерев'яним балкончиком. Центральну композицію фланкують бічні композиції менших за розміром камінів, над якими знаходяться великі живописні полотна славетного французького художника Г. Робера. Аналогічні композиції з полотнами Г. Робера прикрашають причілкові стіни, але замість камінів тут використано пристінні різьблені буфети з світлого дуба, виготовлені 1850 р. в Парижі в майстерні Гойоне.

Зал добре освітлюється завдяки суцільному засклennю південної стіни, до якої входить великий еркер та портфенетри.

Архітектурі залу відповідає умеблювання, в якому центральне місце займає великий, складений з чотирьох частин, стіл з дорогоцінного червоного дерева, виготовлений англійськими майстрами-меблярами в 1-й половині XIX ст. Стіл прикрашений роботами російських майстрів початку XIX ст. (малахітові канделябри) та славетного бронзівника Франції П'єра Філіпа Томіра (настільна прикраса).

Бібліотека побудована за проектом Е. Блора, удосконаленим В. Гунтом, у 1846 р. Розташування бібліотеки в окремому будинку є рідкісним для тих часів. Зазвичай для цього пристосовувались окремі кімнати в палацах.

Вздовж стін залу – високі книжкові стелажі, в які вкомпоновано камін з сірого мармуроподібного вапняку. Над каміном – портрет приятеля сім'ї Воронцових вірменського католікоса Нерсеса IV (художник – Нерсесян).

Фонтани, які нині не діють, розташовані на припалацовій території, особливо на терасах регулярного парку та довкілля. Каскад фонтанів був дуже про-

с.39-40

думаний з метою максимального використання дорогої джерельної води. Частина фонтанів, переважно біломармурових, була придбана та привезена з-за кордону. До них належать, зокрема, каскадні флорентійські парні фонтани першої тераси (болонський скульптор Варнетті, 1846 р.) та фонтан "Амури". Решта фонтанів (діабазові) запроектовані та побудовані в період 1838–1846 рр. В. Гунтом (Готичний фонтан на аванплощі, пристінні фонтани та фонтани-пілони на терасах парку, фонтан "Раковина").

Найстарішими (1829 р.) є фонтани Готичний при Великій дорозі (художник – І. Ковшаров) та "Трільбі" біля Західної брами (художник – І. Ковшаров, каменотес – Яні).

Фонтани мають не лише художню цінність, але й символічний зміст та архітектурні риси, які допомагають з'ясувати художньо-стилістичні джерела архітектурного задуму палацового ансамблю.

Фонтан "Марія" розташований у Бахчисарайському дворику палацу і є його головним архітектурно-художнім акцентом, який підтримується й посилюється композиційно підпорядкованим йому фонтаном "Круглим чашоподібним". Обидва фонтани запроектовані та побудовані В. Гунтом у 1851 р.

Фонтан "Марія" – це встановлена в глибоку нішу біломармурова стела, фланкована колонками. На стелі закріплено три ряди витонченої роботи напівчаш. Вода тоненькими струмочками-напівкраплями переливається з одного ряду чаш в інший і так до самого низу, імітуючи сльози. Фонтан задуманий як художнє втілення романтичної легенди про бранку Марію Потоцьку, пов'язаної з широко відомим Фонтаном сліз у ханському палаці Бахчисараю, оспіваним, як і сама легенда, О. Пушкіним. Легенда ця віддзеркалює дійсну долю невільниці кримського хана красуні-гречанки Дінори (Діляри), загиблої в 1764 р. від рук суперниці. Однак від бахчисарайського Фонтана сліз запозичено лише ідею водяного каскаду з напівчаш, а решта – цілковито самостійний високохудожній твір у традиціях стильового романтичного напрямку "Тюркері" ("Туреччина"), але з заміною східних орнаментальних рельєфів європейськими.

Пристінний фонтан розташований на четвертій терасі біля підніжжя кам'яної підпірної стіни. Належить до групи оригінальних фонтанів палацового ансамблю, запроектованих В. Гунтом у формі пристінних стел. Вони виконують роль акцентів, які архітектурно збагачують великі одноманітні площини підпірних стін та одночасно формують ефектний багатоступінчастий водяний каскад терасового саду.

Фонтан являє собою пристінну стелу з кілеподібною ("ослиний хребет") формою верху. Оригінально вирішений випуск водяного струменя забезпечує рівномірне падіння по циркульному контуру чаші тоненької водяної завіси, яка створювала оману потужного струменя. Форми фонтана, запозичені з ісламської архітектури Індії, зокрема маківки над витоком води, співзвучні орнаментальним мотивам південного фасаду палацу.

Фонтан "Саркофаг" розміщений в амфітеатрі Чайного будиночка, на його поперечній осі й підсилює момент регулярності загальної композиції. Складається він з двох частин – стели та поставленого впритул до неї саркофага, який використано за водоприймальний басейн. Стела з сірого мармуру має форму портала на основі ордерних елементів. Пристінного типу мармуровий античний римський саркофаг II–III ст. н. е. прикрашено горельєфом реалістично трактованої сцени роздирання левом вівці. Такий сюжет у римському релігійному сприйнятті трансформувався в символ перемоги людини над смертю.

Каскадний (флорентійський) фонтан, виконаний з білого мармуру, є одним з двох однакових за формою та розмірами фонтанів першої тераси, які в парі відіграють важливу роль у художньому сприйнятті парадної частини морського фасаду палацу. Фонтан являє собою пірамідальну композицію з водометного стовпа та приймальних чаш, які закріплені одна

над одною, зменшуючись за розмірами вгору. Витончений оголовок фонтана має вигляд складного квіткового суцвіття, в якому, як і в капітелях чавунних стовпчиків балконної галереї палацу, виразно звучить східний мотив лотосу – символу щастя.

Пристінний фонтан "Амури" розміщений перед бібліотечним корпусом на третій терасі в так званому Грузинському дворику і замикає собою перспективу маленького майданчика, розмір якого відповідає його камерному характеру. Фонтан складається з плити-горельєфа, встановленої на задній стінці водоприймального басейну і закріпленої в скелі. Водоприймальний басейн свого часу спирався на діабазові голови левів (нині замінені на кам'яні блочки). Найцікавішою частиною фонтана є біломармурова прямокутна плита з сюжетним алегоричним горельєфом, якого більшість дослідників вважає твором XVII або XVIII ст. Символіка горельєфа (вода – джерело життя; корабель – торгівля, добробут; поливання квітів – плекання науки) була співзвучна різнобічній діяльності М. Воронцова. Можливо, саме через це плита була закуплена ним в Італії.

Парк, який займає площу 40 га, є невід'ємною частиною палацового комплексу. Він створювався одночасно з будівництвом палацу запрошеним німецьким садівником К. Кебахом. У роботах активну участь брав директор Нікітського ботанічного саду А. Гартвіс. Пильну увагу створенню парку приділяла Є. Воронцова, визначаючи тематику окремих композицій. Дві селекціоновані А. Гартвісом троянди були занесені до світового каталогу. Одна з них дістала назву "Елізабет Воронцова". Дерева, чагарники, квіти постачалися з усіх країн світу і насамперед з Нікітського ботанічного саду та парку "Олександрія", що в Білій Церкві. с. 39-40

За характером рельєфу та зелених композицій парк виразно поділяється на Верхній (західна та східна частини) і Нижній (центральна та східна приморські частини).

В основу побудови парку було покладено ідею створення його в романтичному ландшафтному, тобто найбільш наближеному до природи, стилі, яким захоплювалася Європа у 2-й половині XVIII ст. Визнано, що парк в Алупці, поряд з парком "Софіївка" в Умані та "Монрепо" під Виборгом, є найяскравішим серед парків на теренах Російської імперії втіленням цих романтичних настроїв.

Великого значення в парку було надано розкриттю зовнішніх панорам, особливо після приїзду до Алупки у складі царської свити знавця цієї справи поета-романтика В. Жуковського, який відзначив недостатній зв'язок парку з довкіллям. Щоб виправити цей недолік, М. Воронцов навіть виїхав до Англії для ознайомлення з особливостями пейзажних парків. Після цього Верхній парк розкрив перспективи на гірське пасмо з домінантною вершиною Ай-Петрі, а Нижній – в бік неосяжного моря.

Розпочалося будівництво парку з освоєння в 1824–1829 рр. північно-західного кута території ***Верхнього парку***, що було пов'язано з будівництвом тимчасового житла господарів. Тут закладено оливковий та перший у Криму (найбільший і досі) кипарисовий гаї, посаджено перші магнолії, очевидно, привезені з парку "Олександрія". Існуюча нині екзотична пальмова алея – пізніших часів, вона посаджена в 1860–1880 рр. садівником І. Бешковичем.

З будівництвом головного корпусу палацу на схід від нього розпочалося створення найбільш романтичної частини Верхнього парку, до якої входять Малий і Великий хаоси та їхнє довкілля.

Малий хаос – це нагромадження скель і великого каміння в поєднанні з дикою та спеціально посадженою рослинністю, аранжовані К. Кебахом у 1824–1827 рр. у своєрідну низку природних інтер'єрів, пов'язаних стежками з короткими "древніми" напівзруйнованими сходами. Це мало на меті викликати відчуття максимального злиття з природою. Такий підхід схвально відзначив В. Жуковський під час відвідин Алупки в 1837 р.

Великий хаос – вражаючий каскад кам'яних брил застиглої та зруйнованої землетрусом магми – зна-

ходиться північніше, в глибокій улоговині, до якої веде прокладена в 1824–1826 рр. "дика" стежка. Численним водним каскадам та групі ставків поблизу самшитового гаю було надано характеру гірських озер. Поряд з ними – сформована К. Кебахом у 1830 р. Платанова галявина, яка прикрашена, крім платанів, ще й гігантськими, 45 м заввишки, секвоями.

Далі на схід на пологих схилах простягається пейзажний район Верхнього парку, розпланований вільно, відповідно до рельєфу та задуманих зелених композицій. Тут під керівництвом К. Кебаха у 1830–1840-х роках створено Сонячну і Контрастну, а в 1840–1850 рр. – Каштанову галявини, поєднані парковими дорогами з послідовним розкриттям довколишніх краєвидів. Кожна з галявин має свою, притаманну лише їй, художню характеристику. Зокрема, затіненим частинам парку в районі хаосів особливо контрастує розлога, відкрита до світла Сонячна галявина.

Окремим куточком Верхнього парку є територія на північ від аванплощі палацу, до якої входять велетенський Місячний камінь та діабазовий павільйон над басейном (архітектор – В. Гунт, 1848 р.), поряд з яким у давнину в дусі тогочасних романтичних настроїв були створені штучні руїни акведука.

Роботи в ***Нижньому парку*** провадилися одночасно з розбудовою Верхнього парку. Навкруги Чайного будиночка розпланувано амфітеатр і встановлено фонтан "Саркофаг". Влаштовано регулярний сад з квітниками, для чого за проектом В. Гунта споруджено чотири тераси, зміцнені кам'яними підпірними стінами. Друга та третя тераси поєднані сходами, четверта прилягає до приморської дороги. За розпланування ця регулярна частина парку наближається до відповідного розпланування палацу Альгамбра в Іспанії. Тераси, захищаючи припалацову територію від зсувів ґрунту, водночас надають паркові більшої репрезентативності й полегшують огляд морських панорам.

Головною частиною терасної композиції є розташована по осі палацової екседри Левова тераса зі сходами, щедро прикрашена біломармуровими скульптурами.

У східній частині Нижнього парку, розпланованого також у пейзажному стилі, привертають увагу урвисті схили прибережжя, де завдяки скелям з майстерним наближенням до природи влаштовано великі водяні каскади, воду до яких підведено з джерел Верхнього парку.

Воронцовський палац з парком в Алупці є найвизначнішою пам'яткою доби пізнього романтизму в Україні.

Літ.: [215].

Є. В. Тимановіч

ФОРТЕЦЯ І ПЕЧЕРНЕ МІСТО "ЧУФУТ-КАЛЕ"

м. Бахчисарай

20
с.41-44

Укріплене печерне місто розташоване на плато відрогу другого пасма Кримських гір, яке з північного заходу межує з пустирем Бурунчак, а з південного сходу – з горою Бешик-Тау.

Місто поділяється на дві частини – Старе й Нове. На його території збереглися: південний мур з малою брамою, східний мур з великою брамою та середній мур з брамою й баштою; дюрбе Ненекеджан (Джаніке)-ханум; велика й мала караїмські кенаси; садиба А. Фірковича. Частково залишилися також руїни монетного двору, мечеті, підземні частини інших оборонних, господарських, житлових і культових споруд, завдяки чому перші дослідники дали пам'ятці дещо неточну назву – "печерне місто". Окрім цього, збереглися рови, вирубані в скелі перед середнім та східним мурами.

Первісне населення міста, заснованого у VIII–IX ст. (інші варіанти датування – X–XI ст.), становили алани-християни. Після захоплення міста татарською ордою Ногая (1299 р.) виникла назва Кирк-Ор (Кирк-Єр, Кирк-Кор і т. п.) – "сорок укріплень". Нове місто заснували у XIV ст. караїми. Спочатку це був торговельно-ремісничий посад, де у XIV–XVI ст. збудували велику кенасу, східний фортечний мур з великою брамою, баштами та ін. Водночас Старе місто слугувало резиденцією кримських ханів. До початку XVI ст. тут спорудили мури з південною брамою, монетний двір та мечеть, дюрбе Ненекеджан (Джаніке)-ханум тощо.

Назва "Чуфут-Кале" виникла після перенесення столиці Кримського ханства до Бахчисарая: спочатку в 1610–1669 рр. – "кале" ("фортеця"), а після 1669 р. за релігійною належністю тюркомовних караїмів з'явився додаток "чуфут" ("іудейська"). У XVI ст. в місті налічувалося до 5000 мешканців і до 400 будинків. У XVIII ст. караїми побудували малу кенасу і першу в Криму друкарню. Після приєднання Криму до Російської імперії (1783 р.) і втрати фортецею оборонного значення її мешканці поступово переселилися в передмістя Бахчисарая і в 1860-х роках Старе й Нове міста спустошилися. Одним з останніх мешканців був видатний вітчизняний гебраїст, історик і археолог А. Фіркович (1786–1874 рр.), садиба якого збереглася донині.

с.42

З 1960-х років ведуться роботи з консервації й реставрації комплексу, який введено до складу створеного в 1990 р. Бахчисарайського історико-архітектурного заповідника.

Територія міста має вигляд неправильного видовженого чотирикутника загальною площею до 19 га. Його поздовжня вісь зорієнтована на південний схід. З півдня й зі сходу місто оточують мури з баштами. Середній мур з брамою перетинає місто в меридіональному напрямку й поділяє його на Старе (на схід від муру) й Нове. Розпланування старої частини тяжіє до променеподібного, з основними поздовжніми вулицями та нерегулярною мережею поперечних провулків. Основою розпланувальної мережі Нового міста є Головна вулиця, яку перетинають поперечні вулички.

с.42

Укріплене місто Чуфут-Кале є унікальним витвором містобудування, архітектури та фортифікаційного мистецтва Криму.

Південний мур фортеці з малою брамою зведений у 1396–1433 рр. і перебудований у XVI ст. У 1964 р. проведено його консервацію з частковою реставрацією. Хвилеподібний, наближений до прямого, мур має довжину 84, висоту – 7, товщину – 0,7 м. Мала (потайна) брама замаскована в улоговині біля південного урвища плато. Вирубаний у скелі підхід з боку поля та скельний коридор з внутрішнього боку укріплені муруванням. Первісно коридор мав дерев'яне перекриття й захисні бійниці у верхній частині. Отвір брами перекритий лучковою аркою. Матеріал мурів і брами – бутове каміння на вапняному розчині.

Східний мур фортеці з великою брамою захищає місто зі сходу. З боку поля влаштовано сухий рів. Мур і брама зведені у 1396–1433 рр. караїмами, у XVI ст. перебудовані турками, на початку 1960-х років реставровані. Майже прямий мур (довжина – 128, висота – 7, товщина – 1,5 м) обладнаний трьома баштами: наріжними (північною та південною) і центральною. Наріжні башти – півциркульні, центральна – прямокутна в плані, з арковим проїздом у великій брамі. З боку поля над аркою зберігся різьблений на мармурі герб міста. Мури й башти складені з бутового каменю на вапняному розчині, з внутрішнього боку конструкції посилені земляним насипом.

Середній мур фортеці з брамою й баштою збудований у X ст. і відокремлює зі сходу Старе місто. З внутрішнього боку до муру прилягають залишки монетного двору, що не зберігся. Первісно мур був посилений двома наріжними (з півдня та з півночі) баштами, з яких збереглася південна. На місці північної знайдені залишки рову та підземний хід до

печер. Довжина муру – 150, висота – 4,5, товщина – 1,5 м. Брама виконана у вигляді арки з півциркульною перемичкою. Споруди складені з вапнякових обтесаних блоків на вапняному розчині з внутрішнім забутуванням. Західний фронт посилено земляним насипом.

Дюрбе Ненекеджан(Джаніке)-ханум споруджене 1437 р. на відкритому пагорбі у північно-східній наріжній частині Старого міста. Наприкінці 1960-х років відреставроване.

Основний об'єм будівлі – восьмерик, завершений невисоким наметом. З півдня до нього прибудовано прямокутний у плані вхідний портал, перекритий коробовим склепінням і завершений двосхилим дахом. Поховальна камера перекрита сферичним склепінням. Під її підлогою біля північної грані – поховання, над яким зберігся надгробок з написом. Ззовні роги споруди підкреслені тричетвертними колонками. Споруда складена з вапнякових блоків на розчині, фасади непотиньковані, дахи вкриті черепицею.

Виразний силует, виконаний у малоазійських формах "сельджуцький" портал та вигідне розташування споруди сприяють її домінантній ролі в забудові Старого міста.

Велика караїмська кенаса разом з малою кенасою розташована в глибині подвір'я біля вул. Кенасної. Використовувалась як соборний храм караїмів. Збудована у XIV ст., відреставрована у 1960-х роках.

Споруда одноповерхова, прямокутна в плані, з двосхилим дахом, причілком прибудована до південного муру фортеці. Стіни прорізані вікнами; три входи розташовані у виділеному внутрішньою перегородкою північному компартименті. Значно більший за розмірами південний компартимент був молитовним залом. Вхідна частина ззовні акцентована відкритою аркадною галереєю, завершеною односхилим дахом. Збереглися прибудовані до мурів галерейні кам'яні лави, а в інтер'єрі – відновлені в ході реставрації хори в північній частині залу, дощані підлоги на дубових балках, дерев'яні панелі. Головну роль у сприйнятті фасадів відіграє ритм присадкуватих колон, які підтримують аркаду. Споруда складена з кам'яних блоків на вапняному розчині, фасади непотиньковані.

с.43 *с.44* ***Мала караїмська кенаса*** займає південно-західний кут садиби на вул. Кенасній. Збудована у XVIII ст., кенаса мала назву "Кодеш-Ева" ("будинок для зборів"). Капітально ремонтувалася в 1796 р.

Як і в великій кенасі, поздовжня вісь будівлі орієнтована в меридіональному напрямку. Прямокутна в плані, одноповерхова споруда поділена на дві нерівні частини. Більша частина з хорами для жінок біля північного причілку – молитовний зал. Поздовжня вісь зафіксована головним входом, перед яким влаштовано відкриту галерею. Будівля складена з вапнякових обтесаних блоків на вапняному розчині, фасади непотиньковані. Спільність композиційного вирішення сприяє ансамблевому сприйняттю двох поруч розташованих (великої і малої) кенас.

с.44 ***Садиба А. Фірковича*** виникла у XVIII ст. Розташована в південно-східній частині Нового міста, між південним муром фортеці й вул. Головною. Відреставрована в 1965 р.

с.43 Складається з садибного будинку, двох службових корпусів, лазні й огорожі. Споруди розташовані периметрально довкола прямокутного в плані двору. У південній частині двору збереглася криниця Копка-Кую ("криниця з відром"), шахта якої завглибшки 10 м виходить у печеру (первісно – водозбірник, нині – відкритого типу).

Садибний будинок – прямокутний у плані, двоповерховий, з одноповерховою прибудовою з півночі, галерейного типу. Галерея східного фасаду на 2-му поверсі – відкрита, західного – засклена. Будинок складений з бутового каменю на вапняному розчині і завершений двосхилим черепичним дахом. В інтер'єрі збереглися муровані підлоги 1-го й дерев'яні 2-го поверхів та дерев'яний різьблений плафон залу.

Один *службовий корпус* – одноповерховий, другий – двоповерховий. Обидва муровані з бутового каменю і мають двосхилі черепичні дахи.

Лазня міститься в північно-західному куті двору. Вона одноповерхова, прямокутна в плані, мурована з бутового каменю на вапняному розчині й завершена чотирисхилим черепичним дахом. Фасади непотиньковані.

Літ.: [186, 215, 302].

О. І. Тищенко

м. Бахчисарай

ХАНСЬКИЙ ПАЛАЦ З ПАРКОМ

Палацовий комплекс розташований на лівому березі р. Сурук-Су й органічно вписаний у її скелястий каньйон. Він є головною архітектурною та містобудівною домінантою старої частини Бахчисарая.

Комплекс складається з багатьох споруд, найзначнішими з яких є головний корпус, гарем, корпус для свити (свитський, або Графський), корпус для варти, ханська кухня, корпус стаєнь, бібліотечний корпус, Соколина башта, Велика мечеть, дюрбе Діляри-Бікеч, лазні "Сари-Гюзель", Північне дюрбе, Південне дюрбе, надгробна ротонда, набережна з трьома мостами, сади та паркові споруди, катеринінська миля. Окрім них, слід назвати також літню альтанку, південну в'їзну башту, чотири головні подвір'я, ханське кладовище, шість фонтанів, мури та інші споруди.

Будівництво палацу розпочалося після перенесення в 1502 р. (за іншими даними – у 1532–1551 рр.) резиденції кримських ханів з нагірної фортеці Кирк-Ор (сучасний Чуфут-Кале) спочатку в долину р. Ашлама-Дере, а потім – на берег р. Сурук-Су. З пам'яткою пов'язані назва й саме виникнення нової ханської столиці – Бахчисарая (тюркською мовою – "палац у саду"). Комплекс формувався без єдиного плану впродовж XVI–XVIII ст. У його створенні брали участь знамениті італієць Альвізе Нові (Алевіз Новий, XVI ст.), іранець Омер (XVIII ст.) та багато інших. Палац зводився як пов'язані між собою комплекси житла, парадної частини та гарему. У XVI ст. побудовано лазні, Велику мечеть і кладовище. У XVII ст. житловий комплекс наближено до парадно-репрезентативної його частини й побудовано гарем. У XVIII ст. об'єднано парадну й житлову частини, побудовано новий гарем, дюрбе Діляри-Бікеч та багато інших споруд. Комплекс кількаразово руйнувався, зокрема, під час штурмів його російськими військами Мініха (1736 р.) і Лассі (1737 р.). У 1786 р. проведено реставрацію споруд. У подальшому, починаючи з XIX ст., реставраційні роботи виконувалися під керівництвом І. Колодіна, М. Кладо, Ф. Ельсона, В. Дорофеєва, а також П. Покришкіна (початок XX ст.), А. Голландського (1930-ті роки), Є. Лопушинської (1960–1990-ті роки). У різні часи палац відвідували Б. Хмельницький, О. Суворов, Катерина II, А. Міцкевич, О. Пушкін та інші видатні особи.

Споруди комплексу групуються навколо головного двору з меридіональною орієнтацією поздовжньої осі. Його північний бік формують корпуси для варти та для свити, західний – головний корпус з прибудовами, південний – мури, східний – Велика мечеть, ханське кладовище з Північним та Південним дюрбе, стайні та бібліотечний корпус. Суміжно з західним боком головного двору розміщуються відокремлені мурами кухонний двір, посольський дворик, гаремний сад та задній двір. Окремо від комплексу поставлені лазні "Сари-Гюзель" (зі сходу) та дюрбе Діляри-Бікеч (з південного сходу). З правим берегом річки

палац сполучений трьома мостами перед головним північним фасадом.

Вирішення цього парадно-адміністративного ансамблю – зразок унікального за органічністю поєднання форм архітектури й мистецтва Близького Сходу, Ірану, Західної Європи, України.

З 1990 р. Ханський палац є головним об'єктом Державного історико-архітектурного заповідника в Бахчисараї.

Головний корпус палацу формує північно-західний кут та західну частину головного двору, прилягаючи до кухонного двору, посольського дворика й гаремного саду. Споруджений у середині XVI ст., перебудовувався в XVII–XVIII ст.

Будівля двоповерхова, складного розпланування, з внутрішнім двором та коридорно-анфіладним розташуванням приміщень. Північна частина – житлова, південна – парадно-репрезентативна. У ній містяться ханська канцелярія, золотий кабінет, кавова кімната, зал ради та суду (Дивану). Перший поверх палацу – мурований, 2-й – дерев'яний, фахверкової конструкції. Споруда увінчана чотирисхилим черепичним дахом з характерним для татарського житла великим звисом. Потинькувані фасади прорізані прямокутними вікнами з дерев'яною лиштвою, у 2-му поверсі – з фресковими арабесками. Силует будівлі формують різьблені кам'яні димарі, що високо підносяться над дахом.

Приміщення південної частини корпусу вирізняються ошатним оздобленням, дерев'яними різьбленими плафонами, колоритним орнаментальним малюванням (у золотому кабінеті – з позолотою). В оздоблювальних роботах брали участь майстри Омер та Василь Дорофеєв.

Частина приміщень палацу виділена в окремі споруди: портал Алевіза, мала мечеть, фонтани.

Портал Алевіза споруджено в 1503 р. Є первісним входом до палацу, вбудованим у ділянку муру, що відокремлює внутрішній двір від зовнішнього. Його виконав у формах Ренесансу архітектор Алевіз Новий. Прямокутний вхідний отвір фланкований колонами коринфського ордера з повним антаблементом та півциркульним фронтоном з акротеріями. Композиція увінчана сінню з ліхтарем, дерев'яні стулки дверей оббиті залізними штабами, звідси й одна з назв порталу – Демір-Капу ("Залізні двері").

Мала мечеть прибудована в XVI ст. до південного муру головного корпусу. Видовжена, з однією банею на підбаннику, який спирається на арки та пандативи. Вхід оформлений кам'яним різьбленням, в інтер'єрі с.45 збереглася міхрабна ніша.

Фонтан сліз і *Золотий фонтан* датуються XVIII ст. Вони розташовані в так званому фонтанному дворику і належать до типу пристінних, каскадно-чашоподібних. В оздобленні фонтанів використано мармур, позолоту. Створений Омером Фонтан сліз відомий з поеми О. Пушкіна "Бахчисарайський фонтан".

Комплекс приміщень і окремих споруд палацу є найцінніший в ансамблі.

с.46 ***Гарем*** – єдиний з чотирьох первісних гаремних корпусів, що зберігся. Одноповерховий, на високому цоколі, прямокутний у плані. Складається з анфілади чотирьох кімнат. Стіни фахверкової конструкції, прорізані видовженими стрілчастими вікнами й опережані горизонтальним гуртом. Дерев'яні дахи мають значний звис. В оздобленні інтер'єрів широко використано дерев'яне різьблення та стінопис.

с.46 ***Свитський (Графський) корпус*** прибудований у XV–XVI ст. до башти головного входу з заходу. Після пожежі 1736 р. відновлений. Призначався для гостей і свити. Корпус трапеціеподібний у плані, двоповерховий, галерейного типу (галереї – з півдня), вкритий вальмовим черепичним дахом. Внутрішні приміщення – зального типу. Стіни – фахверкової конструкції, фасади потинькувані. З боку вулиці фасад розмальований картушами. Високі димарі посилюють характерний східний мотив гостроверхих силуетних вінчань, створений мінаретом Великої мечеті.

Корпус для варти, споруджений у XVIII ст., складається з двоярусної башти головного входу й прибудованого до неї зі сходу прямокутного в плані крила. Башта увінчана наметовим, а корпус – вальмовим черепичним дахом. Споруда – галерейного типу (галереї – з півдня), двоповерхова, з зовнішніми дерев'яними сходами з боку подвір'я. Стіни – фахверкової конструкції. Фасади потинькувані, вкриті орнаментальним малюванням. В оздобленні дворової відкритої галереї застосовано дерев'яне різьблення.

Ханська кухня збудована у XVIII ст. Прямокутна в плані, одноповерхова, зального типу, зі сходу має квадратну в плані одноповерхову прибудову. Завершена чотирисхилим черепичним дахом, над яким височить димар. Стіни муровані з бутового каменю, фасади потинькувані.

Корпус стаєнь, зведений у XVIII ст. і перебудований у XIX ст., формує південно-східну наріжну частину палацового комплексу. Видовжений з півдня на північ, прямокутний у плані, він складається зі стайні з сінником (два поверхи), до яких з півдня та півночі прилягають одноповерхові житлові приміщення для конюхів. Південний причілок межує з бібліотечним корпусом. Розпланування житлових приміщень – коридорне, стайні – зального типу. Входи до корпусу – з заходу, де фасади мають відкриту дерев'яну галерею з кілеподібними арками. Споруда складена з вапняку й увінчана чотирисхилим черепичним дахом, фасади потинькувані.

Бібліотечний корпус, споруджений у XIX ст., замикає південно-східний ріг комплексу, зі сходу межуючи з південною надбрамною баштою. Будинок двоповерховий, квадратний у плані, поздовжня вісь його орієнтована меридіонально. Розпланування – анфіладного типу. Пов'язаний як з подвір'ям (вхід із заходу), так і з баштою (по 2-му поверху). Мурований з каменю, фасади потинькувані й поділені міжповерховим гуртом. Стіни прорізані невеликими прямокутними вікнами. Дах – чотирисхилий, черепичний.

Соколина башта прибудована у XVIII ст. до кутової північно-східної ділянки заднього двору. Відіграє роль висотної й силуетної домінанти комплексу. Двоярусна будівля, що складається з укріпленого контрфорсами мурованого четверика, на який поставлено дерев'яний восьмерик каркасної конструкції. Вхід – з південно-західної наріжної частини. На 2-й ярус ведуть дерев'яні сходи. У верхній частині влаштовано оглядовий майданчик. Споруду увінчує наметовий черепичний дах зі шпилем.

с.47 ***Велика мечеть*** споруджена 1740 р. в північно-західному куті комплексу. Це – архітектурна домінанта, силует якої значною мірою формує сприйняття ансамблю ззовні та з внутрішніх двориків. Мечеть споруджена за хана Селямет-Гірея, в її оздобленні брав участь іранський майстер Омер (XVIII ст.), у реставраційних роботах – академік П. Покришкін (по-
с.46 чаток XX ст.). Будівля – базилікального типу, прямокутна в плані, з меридіональною орієнтацією поздовжньої осі. Східний та західний (головний) входи оформлені кам'яними відкритими аркадами й акцентовані двома високими мінаретами. Внутрішній простір розділений двома рядами опорних стовпів на три нави. У південній стіні збереглися міхрабна ніша й мінбар, у південно-західному куті – ханська ложа. Підлоги – кам'яні, стелі – плоскі, дерев'яні, кесоновані. Мінарети – у вигляді восьмигранних (1-й ярус) та десятигранних (2-й ярус) призматичних веж з наметовим завершенням та круговими між'ярусними балконами, обнесеними мурованими парапетами. Стіни
с.47 муровано з вапняку, потинькувано. Наметовий дах укритий черепицею. У 2-му ярусі фасади мають прямокутні вікна й орнаментальний декор у вигляді картушів. Парапети мінаретних балконів вкриті килимовим різьбленням. Воно широко застосоване також в інтер'єрах поряд з малюванням, фаянсовими плитами і т. ін., що значно посилює стильову виразність і східний колорит в образному вирішенні цієї визначної культової споруди.

с.48 ***Дюрбе Діляри-Бікеч*** стоїть окремо, на південний
с.47 схід від основних споруд палацу. Споруджено його 1764 р. Належить до типу восьмигранних дюрбе в традиціях османської архітектури XV–XVI ст. Споруда – восьмигранна, на цоколі, увінчана сферичною

банею на восьмигранному підбаннику. Стіни мурована з пиляного вапняку, баню – з цегли. Основою композиційного вирішення фасадів є два розташовані один над одним аркатурні фризи, утворені трійками сліпих кілеподібних арок на кожній грані. Дрібні членування відтворюють дух витонченої декоративності, притаманний XVIII ст.

Лазні "Сари-Гюзель" зведені 1533 р. Розташовані на схід від основних споруд палацу й ханського кладовища. Споруда первісно належала до забудови міста. Функціонувала як лазня до 1924 р. Побудована за типом турецьких лазень, що успадкували багато рис римських терм, складна за плановим вирішенням будівля мала два відділення (чоловіче й жіноче). Головні приміщення – квадратні в плані, перекриті сферичними банями. Освітлення їх здійснювалось через засклені ліхтарі верхнього світла, роздягалень – через вікна. Водогін та опалювальна система влаштовані нижче від рівня кам'яних підлог. Вода металевими трубами подавалася до приміщень, обладнаних кам'яними лавами та раковинами з кранами. Екстер'єр пам'ятки формують глухі потинькані стіни, завершені пірамідальним силуетом бань.

Північне дюрбе, зведене в XVII ст., є визначною спорудою ханського кладовища. Розташоване у його південно-західному куті. Репрезентує тип однобаневих надгробних споруд. Основний об'єм вирішений у вигляді восьмерика, увінчаного сферичною банею на восьмигранному підбаннику. В інтер'єрі збереглося кілька кам'яних різьблених надгробків. Гробниця мурована з блоків вапняку, баня – з цегли. Фасадам притаманні монументальність і лаконізм: потинькані площини граней прорізані вікнами – верхніми щілиноподібними з кілеподібними утопленими сандриками й нижніми прямокутними.

Південне дюрбе, споруджене в XVII ст., формує ділянку північно-східного кута ханського кладовища. За розмірами, типом та архітектурним вирішенням споруда ідентична північному дюрбе, хоча й має деякі відмінності.

с.48

Надгробна ротонда, зведена у XVIII ст., розташована за головним входом до ханського кладовища і є однією з найцінніших його споруд. Утворена восьмигранною відкритою аркадою на цоколі, увінчаною горизонтальним карнизом. Побудована з оброблених бучардою блоків вапняку, непотинькована. Виразність споруди посилюють гранчасті колони, акцентування стрілчастих арок архівольтами, оздоблення фризу кам'яними розетками тощо.

с.48

с.45

Набережна з трьома мостами утворює вузьку смугу між північним фасадом палацу й крутим лівим берегом р. Сурук-Су. Споруджена у XVI ст., у 1784–1787 рр. забрукована, у 1820-х роках відремонтована. Обидва схили цієї ділянки берегів укріплені муруванням. Береги з'єднані трьома арковими мостами перед палацом: верхнім (навпроти лазень "Сари-Гюзель"), середнім (перед Північною в'їзною баштою) й нижнім (неподалік ханської кухні). Середній міст має парапет.

Сади з парковими спорудами первісно прилягали до західного й південного мурів. На лівому березі річки розташовувався палацовий луг. Паркові споруди здебільшого репрезентовані фонтанами. Нині збереглися сад великого двору, басейновий сад, гаремний сад та сад посольського дворика.

с.49

Сад великого двору створено в XIX ст. Він розташований у середній частині двору, має регулярне розпланування і засаджений каштанами, липами, кленами, тополями. В саду є кілька малих фонтанів, а також опоряджений муруванням басейн, план якого відтворює абрис Чорного моря. Один з фонтанів виділений альтанкою.

Басейновий сад, закладений у XVIII ст., формує південно-східну частину комплексу головного корпусу. Сад – прямокутний у плані. У південній частині має пристінний фонтан, з якого вода переливається в чашу, а звідти – в малий та великий басейни. У саду є також розарій регулярного розпланування.

с.49

Гаремний сад, влаштований у XVIII ст., формує північно-західну частину ансамблю. Сад обнесено мурами. До південного муру прилягає гаремний корпус. Збереглося кілька фонтанів. У саду висаджено фруктові дерева, самшит, хвойні породи, які добре підкреслюють його ландшафтний характер.

Сад посольського дворика, створений одночасно з гаремним, має аналогічне розпланування. Засаджений самшитом і тополями. Тут збереглися два каскадні кам'яні фонтани.

Катеринінська миля встановлена 1787 р. на набережній біля середнього мосту. Є однією з п'яти збережених в Україні "катеринінських миль", якими фіксувалася траса подорожі Катерини II до Криму. За деякими даними, креслення їх були надіслані з Петербурга, а реалізацією проекту керував військовий інженер М. Корсаков. На кубоподібному постаменті – циліндрична колона з базою тосканського ордера. У верхній частині – шестигранний перехват. Споруда складена з блоків вапняку на вапняному розчині.

с.48

Літ.: [186, 215, 246].

О. І. Тищенко

смт Гаспра

ДАЧА "ЛАСТІВЧИНЕ ГНІЗДО"

Дачу збудовано в 1912 р. на місці попередньої дерев'яної за проектом інженера-архітектора А. Шервуда.

Споруда увінчує високу й стрімку прибережну скелю на мисі Ай-Тодор. Розташування вплинуло на витончене силуетне формування споруди та її загальний об'єм, який перебуває у винятковій гармонії з природним довкіллям.

Будівля має динамічний силует, складений з кількох об'ємів, що нависають один над одним у бік моря. Цим об'ємам у плані відповідають послідовно передпокій, вітальня, сходова клітка на видову вежу та в спальні, розміщені у вежі в двох рівнях. З трьох боків споруди влаштовано балкон, з якого можна милуватись морською далечінню та ялтинською бухтою. В архітектурі фасадів використано форми тюдорівської готики. Головний елемент архітектурної виразності стін – стрілчасті вікна. Позбавлені оздоблень стіни контрастують з розвиненим завершенням карнизної частини, увінчаної декоративними зубцями, витонченими пінаклями зі шпилями та флюгерами. Оздоблення інтер'єру сучасне: колишня вітальня опоряджена деревиною, стіни інших приміщень потинькані.

Первісно "Ластівчине гніздо" використовувалось як дача, згодом тут розміщувались туристична база та бібліотека санаторію "Жемчужина", а нині – кафе "Ластівчине гніздо". Сучасний стан будинку – результат відбудови. В кінці 50-х років споруда стала аварійною, що унеможливлювало її експлуатацію. Тому, починаючи з 1968 р., за проектом інженера-конструктора В. Тимофеєва та архітектора І. Татієва під основу споруди підведено монолітну консольну залізобетонну плиту, будівлю закріплено сейсмічними поясами, відновлено шпилі, заново опоряджено інтер'єр.

Мистецьки виконаний невеличкий об'єкт має значний архітектурно-естетичний вплив на широке довкілля і нині є своєрідною "візитною карткою" Південного узбережжя Криму.

Літ.: [215].

Є. В. Тимановіч

м. Євпаторія

МЕЧЕТЬ ДЖУМА-ДЖАМІ

Мечеть розташована в центрі Євпаторії на набережній і становить одну з головних домінант морського фасаду старої частини міста. Збудована в середині XVI ст. визначним турецьким зодчим грецького походження Коджа Сінаном (1489–1588 рр.). Закладено мечеть 1552 р. Час закінчення будівництва не встановлено.

Джума-Джамі відігравала важливу роль у житті кримського ханства. В ній хани одержували ярлики на ханство.

В основу композиції та об'ємно-просторового вирішення Коджа Сінан поклав творчо переосмислені та вдосконалені конструктивні вирішення славетного собору св. Софії в Константинополі. Мечеть – прямокутна в плані, компактна, за об'ємно-просторовим вирішенням центрально-банева споруда. Побудована вона з каменю (конструктивні частини з вапняку), ззовні потинькована (первісно тиньку не було).

Головний зал мечеті поділений стовпами центрального підбаневого квадрата на три нави, середня з яких у два рази ширша від бічних. Квадратний у плані центральний об'єм переходить вгорі у восьмигранник, перекритий головною банею діаметром 11 м. Баня прорізана внизу вінцем з 16 півциркульних широких вікон. Через пандативи та стрілчасті пружні арки баня передає навантаження на потужні стовпи та північну стіну мечеті. З заходу та сходу до центрального об'єму прилягають двоярусні тридільні галереї, перекриті по 1-му ярусу плоским балковим перекриттям, а по 2-му – з кожного боку трьома на низьких барабанах невеликими банями. З півдня середня частина перекрита півбанею як у св. Софії Константинопольській. З півночі (головного фасаду) до мечеті прилягає п'ятиколонна аркова галерея, перекрита п'ятьма сферичними банями на низьких підбанниках. Усі бані мечеті первісно були вкриті свинцевими листами (нині – оцинкованим залізом).

На межі XVIII та XIX ст. північну галерею фасаду закладено й перетворено в закрите приміщення, яке використовувалось як літня мечеть, про що свідчить наявність тут міхрабу. Відкриту галерею відновлено під час останньої реставрації мечеті (1962–1985 рр.). До мечеті ведуть троє входів: північний (головний), східний та західний. Останні мають портали з кілеподібними арками.

Малі бані, оточуючи високий четверик з головною банею, створюють характерний для творчості Сінана динамічний пірамідальний абрис усієї споруди, нарощування об'ємів якої підкреслюється двома витонченими за формою струнками мінаретами з загостреними конусними верхами. Мінарети, розташовані зі сходу та заходу будівлі по осі головної бані, були зруйновані в період 1798–1836 рр. і повністю відновлені під час реставрації 1962–1985 рр.

Внутрішній простір мечеті добре освітлений великою кількістю вікон, різних за формою, але композиційно узгоджених між собою. Розташування їх переважно у верхній частині мечеті сприяє враженню конструктивної легкості споруди.

У головному залі по осі південної стіни розташовано нішу міхрабу (висота від підлоги – 4,5 м), перекриту сталактитовим склепінням. Нішу фланкують дві півколонки. Поряд, з західного боку – мінбар (кафедра) у вигляді сіні на чотирьох стовпчиках, які несуть високий наметовий верх.

У 1962–1985 рр. група співробітників Київських науково-дослідних реставраційних майстерень під керівництвом архітектора Є. Лопушинської провела на базі грунтовних наукових досліджень великі ремонтно-реставраційні роботи з відновленням первісного вигляду споруди. Розібрано північну фасадну стіну та відновлено колонну аркову галерею. Для її відбудови були використані первісні капітелі. Відреставровано карнизи, віконні обрамлення, кам'яну підлогу, дерев'яні хори, відновлено кам'яну та дерев'яну частини мінбару, малювання міхрабу (художник – І. Редько). За аналогією з малюваннями турецьких мечетей часів виникнення Джума-Джамі розмальовано склепіння. Відновлено мінарети, а їхні конусні завершення увінчано півмісяцями на мідних кулях.

Внаслідок ґрунтовної реконструкції мечеть постає нині в максимально наближеному до первісного задуму вигляді і є єдиною спорудою такого класу в Україні, виконаною всесвітньо відомим зодчим.

Ззовні мечеті зі сходу та півночі збереглися залишки кладовища з мармуровими надгробками, вкритими високохудожнім рослинним різьбленням.

Літ.: [215].

Є. В. Тиманович

м. Керч

ЦАРСЬКИЙ КУРГАН

Курган розташований за 4 км на північний схід від міста й домінує у рівнинному приморському ландшафті.

Зведений він у кінці IV ст. до н. е. як поховання одного з царів Боспору з династії Спартокідів і ще в давнину був пограбований. Археологічні дослідження почалися 1837 р. У ході реставраційних робіт 1885–1886 рр. відновлено втрати насипу, мурування дромосу та поховальної камери, вхід до дромосу укріплено підпірним муром.

Споруда являє собою розповсюджений в античних містах Північного Причорномор'я тип поховального склепу. Її основою є оточений кам'яним підпірним муром величезний (діаметр до розкопок – 260 м, висота – 17 м) круглий у плані курган. Під його насипом знаходиться гробниця у вигляді поховальної камери (целли) і коридору до неї (дромосу) із входом у південній частині. Целла – квадратна в плані (4,29×4,25 м, висота – 8,85 м), дромос – прямий, горизонтальний. Дромос складається з двох частин: зовнішньої (довжина – 17 м), укріпленої бічними підпірними мурами, та внутрішньої (довжина – 19,5 м, ширина – 2,59...2,9 м), перекритої ступінчастим удаваним склепінням. Целлу перекрито круглим (конічним) удаваним склепінням, при переході до якого від квадратної в плані камери влаштовано оригінальну конструкцію – прототип пандатив. Удаване склепіння дромосу сформоване з рядів плит, які нависають один над одним.

Насип кургану складається з шарів глини, морської трави та буту. Мури й склепіння дромосу і целли викладені насухо з обтесаних плит вапняку.

Споруда є унікальною пам'яткою часів Боспорського царства, визначною за своїми розмірами та якістю архітектурного вирішення.

Літ.: [157, 215, 218].

О. І. Тищенко

м. Керч

ЦЕРКВА СВ. ІОАНА ПРЕДТЕЧІ

25 с.52

Церква стоїть на березі Керченської протоки, в районі давнього порту.

Храм зведено на місці колишньої базиліки. На одній з її колон, що збереглися, є напис, у якому зазначено дату "757". Фрагменти базиліки частково увійшли в структуру і конструкції нового храму, який за стилістичними ознаками датується XIII–XIV ст. Західна частина розібрана під час будівництва у 1834 р. притвору. У 1842 р. зведено дзвіницю, у 1845 р. – бічний вівтар.

Церква – чотиристовпна, хрещато-банева, тринавова; має три гранчасті апсиди, одну баню, нартекс та двоярусну дзвіницю. У центральній частині збереглися чотири мармурові колони з візантійськими капітелями коринфського ордера, на які спираються стовпи середохрестя. Вони несуть систему попружних арок та склепінь. Притвор – прямокутний у плані, тринавовий, перекритий коробовими склепіннями. Бічний вівтар – прямокутний у плані, з двома півкруглими виступами. Матеріал стін – черепашник і плінфа. Двосхилі дахи вкриті черепицею по дерев'яних крокваx.

У членуваннях фасадів домінує вертикалізм, властивий балканським храмам XIII–XIV ст. Добудовані в XIX ст. притвор і дзвіниця набули форм відповідно псевдовізантійського стилю та класицизму. В інтер'єрі частково збереглися фрески XIII ст. на західних підбаневих стовпах.

Церква є єдиним в Україні зразком візантійської сакральної архітектури доби середньовіччя.

Літ.: [99,215,218].

О. І. Тищенко

смт Кореїз

ПАЛАЦ "ДЮЛЬБЕР"

26 с.52-53

Палац "Дюльбер" ("чудовий") побудований у 1895–1897 рр. на приморській терасі за проектом архітектора П. Краснова як кримська резиденція великого князя Петра Миколайовича Романова. Згідно з архітектурними уподобаннями того часу, палац має підкреслено асиметричний зовнішній абрис та складну різновисоку об'ємно-просторову структуру (від двох до чотирьох поверхів).

Палац виконано в мавританському стилі з новаторським трактуванням історичної форми. Синтез архітектури й монументального мистецтва – провідний мотив образного вирішення палацу. Його фасадам властиве контрастне зіставлення площин білих мурованих стін з заглибленими, різноманітними за формою та витонченими за абрисом віконними прорізами й барвистого керамічного декору в синьо-бірюзовій гамі. Задумана зодчим складна конфігурація об'єму створює на фасадах світло-тіньові ефекти, що постійно змінюються протягом дня. В інтер'єрі широко застосовано різьблення по ганчу у вигляді плоских стилізованих рослинних композицій, особливо в декоруванні дверних порталів. Дворядне коридорного типу розпланування зазнало в роки радянської влади змін внаслідок використання будинку як спального корпусу санаторію.

Прикметою палацу є незвична для кінця XIX ст. товщина стін і високого муру, що оточує його. Це пояснюється спеціальним замовленням великого князя П. Романова в передчутті революційних катаклізмів. Його слова "Ніколи не можна знати, що готує нам віддалене майбутнє" справдились. Під час революції члени імператорської родини – імператриця-вдова (мати Миколи II) Марія Федорівна, великі княгині Ольга та Ксенія Олександрівни, великі князі Олександр, Микола та Петро Миколайовичі, а також подружжя Юсупових та ін. – опинилися в Криму. Вони були заарештовані більшовиками й ув'язнені в цьому палаці, як найнадійнішій з позиції обороноздатності споруді. Внаслідок дивного збігу обставин це врятувало їм життя. У 1919 р. всі ув'язнені були звільнені і за сприяння англійського короля доставлені морем до Європи.

Палац оточений парком (площа – 6 га), який налічує до 50 видів дерев і кущів. По осі головного фасаду розташовано регулярний партер з басейном та фонтаном.

Літ.: [215].

Є. В. Тиманович

смт Лівадія

ПАЛАЦ

27 с.54-56

Лівадійський палацово-парковий комплекс займає значну територію. Головна частина її з палацом, парком і господарським двором розташована на південь від Севастопольського шосе. Колись вона простягалася майже до передмість Ялти і її східна частина була зайнята виноградниками, через які проходила головна під'їзна дорога з воротами, що збереглися донині. Ця дорога тепер не діє, а нова проходить через Чорний двір. На північ від Севастопольського шосе на крутосхилі одна над одною розташовані окремі ділянки, поєднані поміж собою серпантином дороги. Тут розміщувались Лівадійські училища та фруктовий сад (нині – міська лікарня), молочна ферма (нині – селище Куйбишево) і на самій горі – дача "Ереклік" ("Повітряний дзвін"), побудована імператором Олександром II для своєї дружини Марії Олександрівни, хворої на туберкульоз (нині – санаторій "Гірське повітря").

До складу комплексу входять 53 будинки, а на його території та в парку розміщено 30 малих архітектурних форм і 25 мармурових декоративних ваз.

Особливу архітектурну цінність становлять палац барона Фредерікса, свитський корпус та перлина архітектури початку XX ст. – Білий палац.

Удокументована історія Лівадії розпочинається лише з 2-ї половини XVIII ст., коли ці землі належали Л. Потоцькому. На 1860 р. маєток складався з двоповерхового будинку, господарських споруд, оранжереї. Було закладено сад, виноградники, а садівник Е. Делінгер створив парк.

Після смерті Л. Потоцького Лівадію, за порадою лікарів, купив цар Олександр II і подарував своїй дружині.

Підготовчі роботи для прийому царської родини були виконані 1861 р. архітекторами Есауловим та Ешліманом. У 1862 р. для повної реконструкції палацу був запрошений петербурзький архітектор І. Монігетті, який першу половину року присвятив проектам реконструкції наявних будинків та проектуванню нових. Початок розбудові царської резиденції покладений перебудовою будинку Потоцького під Великий царський палац зі збереженням католицької каплиці. У 1864 р. І. Монігетті перебудував каплицю у Здвиженську палацову церкву, надавши її архітектурі грузино-візантійських стилістичних рис. Східною екзотикою вражав Малий палац, збудований архітектором, як він казав сам, в "арабо-татарському" стилі.

Палац зруйнований під час Другої світової війни. У 1862–1866 рр. будується старий свитський корпус (нині – корпус № 4), будинок садівника, пізніше реконструйований архітектором Венсаном (вул. Батурина, 23), будинки на Чорному Дворі, зокрема Великий будинок стаєнь (вул. Батурина, 22), перебудований у 1880-х роках, сторожка (вул. Батурина, 5) тощо. Частина будівель – військово-похідна канцелярія (нині – корпус № 6), казарми або телеграф (зруйнований 1988 р.) – лаконічні за архітектурою, інші розвивали лінію "мавританської" та місцевої татарської архітектури. В ній особливу увагу звертало на себе майстерне поєднання каменю та дерева, використання дерев'яного пропилювального різьблення, застосування дерев'яних карнизів великого винесення з ажурними підзорами й розвиненими декоративними кронштейнами та ін.

Відрізнялися за стилем побудована І. Монігетті в характері швейцарських шале молочна ферма (корівник, пташник, будинок лісника) та одноповерховий дерев'яний будинок імператриці Марії Олександрівни в Ерекліку (не зберігся), виконаний архітектором А. Резановим за мотивами російського народного житла, що було винятком в архітектурі південнобережжя.

За чотири роки праці в Лівадії архітектор І. Монігетті побудував чи реконструював кілька десятків будинків і споруд, які в подальшому вплинули на архітектуру Південного узбережжя Криму.

Другий значний будівельний період, який суттєво вплинув на архітектуру комплексу, припадає на початок XX ст., коли за розпорядженням імператора Миколи II був розібраний Великий палац (крім Здвиженської церкви) та на його місці створене нове ядро комплексу – ансамбль споруд, серед яких перлина палацової архітектури початку XX ст. – Білий палац.

Для визначення архітектурного образу майбутнього палацу Микола II вдався до короткої подорожі в Італію, маючи на меті уважно оглянути класичний взірець італійського Ренесансу – палац королів у Раконіджі (П'ємонт).

Розроблення проекту палацу було доручене ялтинському архітектору М. Краснову, відомому своїми будівлями в Криму. Задум до найменших деталей ретельно обговорювався архітектором з царським подружжям під час його перебування в Криму у жовтні – грудні 1909 р. Надалі вони пильно стежили за будівництвом на підставі тижневих звітів М. Краснова з додаванням фото.

Закладений 23 квітня 1910 р. палац урочисто освячено вже 20 вересня 1911 р. Царська родина була в захопленні від споруди та від таланту архітектора, який за гранично короткий термін водночас зумів збудувати ще великий свитський корпус і разом з садівником упорядкувати та прикрасити парк.

Швидкість не завадила ґрунтовності робіт, завдяки яким будинок у 1927 р. витримав без пошкоджень найсильніший в історії Криму землетрус, що сягав 8 балів за шкалою Ріхтера.

Палац використовувався Миколою II не лише для відпочинку, але й для роботи. Тому сюди, до його кабінету на 2-му поверсі, який особливо подобався цареві, викликалися державні діячі. Тривалий час тут перебував запрошений на лікування прем'єр-міністр П. Столипін. Частим гостем палацу був емір бухарський – Сеїд-Абдул-Ахаз-хан, з яким Миколу II пов'язувала взаємна особиста симпатія.

28 червня 1925 р. в палаці відбулося офіційне відкриття селянського курорту. У 1945 р. палац правив за резиденцію американської делегації на Ялтинській конференції. Конференція, на якій були присутні глави урядів антигітлерівської коаліції Й. Сталін, Ф. Рузвельт та У. Черчілль, відкрилася 4 лютого 1945 р. в Білому залі палацу. У 1974 р. парадну частину будинку було надано для музейної експозиції.

с.54-56 ***Новий Великий***, або ***Білий палац*** – велика двоповерхова споруда, яка в плані має форму ускладненого прямокутника. Стіни палацу викладено з білого інкерманського каменю, ззовні флюатованого з метою збереження від вивітрювання та забруднення. Розпланування – коридорне, крім парадної частини (1-й поверх), вирішеної анфіладно. Палац побудований у стилі італійського Ренесансу з незначним використанням (як данина часу) елементів інших стилів, зокрема східних (арабський внутрішній дворик з чудовими майоліковими панно) або грузино-візантійських (у поновленій Здвиженській церкві). Але це зроблено надзвичайно тактовно і не суперечить загальному стильовому задуму. Архітектурні форми Ренесансу творчо переосмислені й модернізовані відповідно до часу, художніх смаків і технічних можливостей будівництва.

Підкреслена асиметрія загальної композиції палацу йде від настанов поширеного в той час стилю модерн. Фасади вирішені відповідно до функціонального призначення внутрішніх приміщень, причому горизонтальна композиція кожного з них перебуває в гармонійному зіставленні з вертикальними ризалітами. Головний акцент північного фасаду – триарковий портик-вхід зі спарених колон коринфського ордера, фланкований по боках мармуровими фігурами левів. Східний, найбільш репрезентативний фасад визначений строгим ритмом вікон, посиленим колонною галереєю на 1-му поверсі, баштою в правій частині та зверненою до моря легкою лоджією на південно-східному розі. Південний, морський фасад закріплений по боках різними за конфігурацією ризалітами, між якими вкомпоновано колонну галерею з терасою. Західний фасад вирізняється талановитою гармонізацією невеликої за об'ємом церкви з основним масивом палацу.

Шедевром архітектурного мистецтва є внутрішній італійський дворик палацу, який відзначається чудовими пропорціями та вишуканими деталями. Особливо вражає гармонійністю побудови перекрита хрещатими склепіннями аркова галерея з колонками тосканського ордера, що охоплює подвір'я, зокрема та її частина, в перспективі якої відкриваються ажурні прегарного малюнка ковані ворота, а далі – церковний портал з кольоровим мозаїчним десюдепортом роботи італійського художника А. Сальвіаті.

Відповідно до нової будови палацу М. Краснов реконструював і церкву (1910–1911 рр.). Нині це тридільна, витягнута з півдня на північ невелика споруда, перекрита коробовим склепінням з одним, раніш наметовим верхом. Фасади її розчленовані спареними (у вівтарній частині – тридільними) півциркульними вікнами, охопленими прямокутними рамками. Увінчує церкву карниз із різьбленим орнаментом.

Оформлення інтер'єру стримане. Трипрогонова аркада з мармуру відділяє центральну частину церкви від вівтарної. На вівтарній стіні збереглося іконне зображення "Здвиження Чесного Хреста", яке в живописному варіанті виконане художником А. Бейдеманом, а в 1886–1888 рр. відновлене в мозаїці італійським майстром А. Сальвіаті. У церкві 21 жовтня 1894 р. відбулася церемонія прийняття православ'я останньою російською імператрицею Олександрою Федорівною.

На противагу стильовій єдності фасадів палацу інтер'єри його позначаються певним впливом прийому використання в оформленні різних стилів, що розпочався в 2-й половині XIX ст. Це стосується представницької групи 1-го поверху, де поряд з італоренесансними вестибюлем та парадним залом розташована "англійська" більярдна. Чудові, з винятковим смаком декоровані інтер'єри цієї групи прикрашені витонченою ліпниною та збагачені камінами, як новими, так і перенесеними зі старого палацу. У декорі житлових покоїв 2-го поверху наявна благородна стриманість разом з винятковою увагою до якості виконання, що доповнювалось цілком новим тоді умеблюванням у стилі модерн.

Трохи пізніше від часу спорудження Білого палацу (1916 р.) під прямим кутом до нього на рівній площині тераси з крутим схилом у напрямку моря архітектор відомства уділів А. Бібер побудував палац міністра Двору В. Фредерікса.

с.56 ***Палац барона Фредерікса*** споруджено в стилі значно модернізованого неоренесансу. Це симетрична, прямокутна в плані, 2–3-поверхова споруда з ко-

ридорною системою розпланування та входами у двох рівнях. Звертає на себе увагу облицювання фасадів поширеним у той час штучним каменем та новітнє трактування архітектурних деталей, зокрема консолей балконів, пов'язане з формотворними можливостями залізобетону.

Свитський корпус побудований в одну лінію з палацом Фредерікса теж дещо пізніше від часу спорудження Білого палацу. Це велика триповерхова споруда (архітектор – М. Краснов), внутрішнє розпланування якої було докорінно змінене під час відбудови після пожежі.

Корпус виконаний у стилі неоренесансу, потинькований, з цоколем із штучного каменю. Його довгий, симетрично вирішений фасад розчленовано трьома ризалітами, а загальна горизонтальна композиція підкреслена лініями карнизу, міжповерховими гуртами, ритмом віконних отворів та численних балконів.

Неподалік було збудовано кухню (зруйнована в 1970-х роках), з'єднану з Білим палацом підземним переходом.

Білий палац, палац Фредерікса та свитський корпус завершили формування ансамблю репрезентативних споруд Ливадійського комплексу.

Водночас реконструйовано та збільшено будівництвом нових житлових, господарських будинків та інженерних споруд східну господарську частину ливадійської території. Це було доручено архітектору відомства уділів Г. Гущину. У формах модерну побудовано театр, електровню (1911 р.), стайню, гараж на 25 "моторів" та інші споруди. Гараж, як найкраща споруда цього типу в Європі, був відзначений царем при нагородженні архітектора Г. Гущина золотим портсигаром з діамантами.

У стилі модерн зведено також ливадійські училища (нині – міська лікарня), павільйон у палацовому саду (нині – територія міської лікарні), хоча й не забуваються при цьому, зокрема тим же Г. Гущиним, і "мавританські" мотиви, як у будинку корпусу № 3.

с.56

Парк, що нероздільно пов'язаний з ливадійським архітектурним комплексом, є витвором славетних садівників Д. Делінгера, К. Кебаха, Геккеля та ін. Парк розташований на південному крутосхилі, що стрімко спадає до моря. За системою – це пейзажний парк, у якому вільне розпланування алей провадилось відповідно до природного рельєфу та можливості огляду з них гірських панорам і моря. Всупереч притаманній багатьом кримським паркам затемненості та концентрації різнопорідних дерев на невеликих ділянках, у Ливадійському парку застосовано деревонасадження окремими компактними групами (гаї суданської, кримської, італійської сосен тощо), що створює своєрідну композицію.

Припалацовій території надано регулярного парадного характеру, зокрема застосуванням вічнозелених стрижених насаджень.

Прогулянковий партер уздовж палаців з боку моря сформовано на широкій терасі, обмеженій з боку парку високим підпірним муром. Частина парку біля його підніжжя також сформована партерно низькою зеленню, завдяки чому з верхньої тераси (121 м над рівнем моря) відкривається нічим не обмежена, одна з найкращих на південному узбережжі, широка панорама на море і Ялту, а з нижньої – кращі місця огляду палацових будинків. Одна з них закріплена художньою кам'яною перголою. Мури тераси повиті глицинією, що створює в часи її цвітіння казкову картину з блакитних каскадів.

У нижній прогулянковій частині парку через крутість рельєфу алеї прокладені серпантином. На перехрестях – майданчики відпочинку, на одному з яких влаштовано кам'яну перголу з фонтаном, на іншому – "турецьку альтанку".

Парк прикрашають рідкісні дерева, серед яких гігантські секвої заввишки до 35 м з діаметром стовбура 1,8 м, 150-річні дуби, гімалайські, ліванські й атлаські кедри.

Оригінальним розпланувальним задумом парку є Горизонтальна (нині – Сонячна) стежка. Прокладена

в 1843–1861 рр., вона з'єднувала між собою царську резиденцію та великокнязівські маєтки в Кореїзі й Ай-Тодорі. Ливадійська частина Горизонтальної стежки проходить гірським лісом і закінчується восьмиколонною напівротондою, спорудженою в 1843 р. З оглядового майданчика цієї напівротонди відкриваються унікальні для узбережжя Криму краєвиди Ореанди та Хрестової гори.

Літ.: [122, 215].

Є. В. Тиманович

смт Масандра

ПАЛАЦ ОЛЕКСАНДРА III

Палац розташований в оточенні лісу на гірському уступі, з якого відкривався чудовий краєвид моря та Ялти (нині значно закритий деревами).

Ця місцевість добре відома ще з давніх-давен. Поряд – могили таврів, фундаменти церкви XII–XV ст., залишки давньогрецького храму, на фундаментах якого на замовлення генерал-губернатора графа М. Воронцова архітектор Ф. Ельсон у 1828 р. побудував церкву св. Іоана Предтечі (зруйнована землетрусом у 1927 р.), старовинне кладовище та ін.

На початку 1830-х років на місці сучасного палацу розташовувався "панський", або "економічний" будинок, споруджений М. Воронцовим – власником Верхньомасандрівського маєтку, придбаного ним у 1828 р. Як свідчать сучасники, це був призначений лише для літнього відпочинку будинок із сірого каменю, простий за конфігурацією, з контрфорсами, відкритою до моря глибокою галереєю та вежею. У 1878 р. будинок значно постраждав від бурі, і син М. Воронцова – Семен вирішив побудувати на його місці новий палац, призначений для відпочинку лише однієї сім'ї. Це було доручено французькому архітектору М. Бушару, який і вирішив виконати його в романтичних формах французького Ренесансу, грунтуючись на взірцях замків-палаців, що будувалися в XV–XVI ст. і пізніше вздовж мальовничих берегів р. Луари. У 1880 р. палац був начорно завершений, але архітектор М. Бушар раптово помер.

Будинок у Масандрі, як і місцевість навкруги, були добре знані царській родині у зв'язку з тяжким захворюванням туберкульозом легенів матері Олександра III Марії Олександрівни. За порадою лікарів її чоловік – імператор Олександр II придбав для неї Ливадію, але найкраще цариця почувала себе у Верхньомасандрівських лісах, повітря яких було насичене запахом гірської сосни. З огляду на це господарі маєтку впорядкували прилеглу до будинку частину лісу, яка дістала назву "Парку імператриці Марії": проклали стежки, влаштували оглядові майданчики, гроти тощо, а також збудували нову під'їзну "государеву дорогу" з Ялти, прокладену так, щоб вона охоплювала найкращі оглядові місця гірського ландшафту. Тяжко хворів на туберкульоз легенів і старший син Олександра III – Георгій, який також часто відпочивав тут. Тому при першій нагоді Олександр III придбав у 1889 р. Верхньомасандрівський маєток разом з будинком, а точніше, вже з напівзбудованим палацом. Він вирішив лише довершити будівництво палацу, обладнавши інтер'єри, і взимку 1891–1892 рр. доручив цю роботу відомому йому за іншими замовленнями архітектору М. Месмахеру. Останній виконав проект, затверджений у липні 1892 р.

Залишивши майже повністю бушарівський об'єм палацу, М. Месмахер все-таки змушений був внести деякі зміни, хоча й незначні за обсягом, але суттєві щодо архітектури фасадів.

За часів Бушара на головному східному фасаді домінантну роль відігравали дві прибудовані до стіни круглі вежі. М. Месмахер, зберігаючи їх та бажаючи зробити головний фасад більш репрезентативним, будує по центру охоплений парадними двійчастими сходами двоповерховий ризаліт, в якому розміщує вестибюль на 1-му та сіни на 2-му поверхах. Підвищивши ризаліт понад стінами палацу аттиковою надбудовою з бароковим за формою фронтоном, він завершує його зрізаною параболічною банею з флагштоком для імператорського штандарту. Замість невеликої вежі на південному (причілковому) фасаді М. Месмахер створює нову вежу, квадратну в плані й більшу за вежі на головному фасаді. Надаючи їй значення домінанти, він підвищує її над карнизом будівлі й завершує високим чотирибічним шатром, увінчаним позолоченим двоглавим орлом, який проглядався з усіх куточків Ялти та її довкілля. Живописний силует палацу з підкресленою асиметрією різновеликих об'ємів сприяв гармонійному злиттю палацу з природним гірським оточенням.

Ці зміни, викликавши переміщення композиційних акцентів, рішуче вплинули на формування вже іншого, нового та більш парадного, представницького архітектурного образу палацу.

Палац – мурований, триповерховий з мансардою; має коридорно-анфіладну систему планування. Його фасади чітко віддзеркалюють функціональне призначення окремих частин будинку. Особливо це виявлено на південному боці, де глибокі галереї захищають від сонця великі вікна житлових приміщень.

Перший поверх призначався для вітальні та допоміжних приміщень (більярдна, їдальня, кухня), 2-й – репрезентативний і житловий (приймальні імператора та імператриці, опочивальня), 3-й – житловий (покої дітей). У мансарді розміщувалися службові приміщення, зокрема гардеробна. Зв'язки між окремими поверхами здійснювалися системою маршових та кручених сходів, розташованих, головним чином, у двох круглих та квадратній вежах, причому користування сходами відбувалося без порушень спокою житлових частин палацу.

Палац, як і попередній будинок, призначався для відпочинку лише однієї сім'ї, тому тут немає великих приміщень, залів, але враховано особисті уподобання царствених осіб, зокрема імператора. Незважаючи на те, що Олександр III був високою на зріст і крупною людиною, він не любив великих приміщень і краще почував себе в маленьких затишних кімнатах. З огляду на це, Месмахер, наприклад, зорово зменшує об'єм їдальні збільшенням висоти дерев'яних панелей та підкресленням балок стелі. Поряд з цим він широко застосовує деревину, яка надає особливої теплоти житловим приміщенням. Були використані численні породи дерев: дуб, клен і червоне дерево з мідним окантуванням та накладками (приймальня імператора), світлий горіх (кабінет) та ін., що надавало інтер'єрам особливої художньої витонченості та шляхетності. Деревина оброблена різними способами: від різьблення, особливо гарного в панелях їдальні, до інтарсії чи модного в ті часи випалювання. Особливу увагу рідкісністю прийому звертає на себе акварельне малювання по дереву (більярдна, ванна, двері в різних кімнатах). В опорядженні інтер'єрів застосовано кольорову майоліку (камін їдальні), голландську кераміку (ванна), місцевий і закордонний мармур, мармуроподібні кримські вапняки (каміни), вітражі, дзеркальне скло. У декорі стель парадних приміщень використано ліпнину (в кабінеті імператора – з позолотою), малювання (стеля в приймальні імператриці) тощо.

Основний обсяг художніх робіт виконали учні М. Месмахера з Петербурзького училища технічного малюнка імені барона О. Штиглиця, засновником і директором якого він був протягом 20 років. У палаці працювали "вчений рисувальник" М. Салтиков, кераміст Е. Кремер, скульптори В. Жилкін та О. Бауман, малювання по дереву виконувала О. Бейдеман, живопис по склу та вітражі робив Е. Тоде, меблі виготовляв майстер А. Клюг. Металеві вироби виконували тульські

майстри. До інших робіт були залучені відомі художні фірми С.-Петербурга.

Але інтер'єри залишилися незакінченими. Роботи були припинені раптовою хворобою та смертю Олександра III і довго не відновлювалися. Дружина Олександра II Марія Федорівна жила в Лівадії і палац здавався їй, можливо, через якісь особисті переживання, похмурим. Імператор Микола II також не залишав улюбленої ним Лівадії і хоча охоче приїжджав, особливо з дітьми, до Верхньої Масандри "мотором" (тодішня назва автомашини), але лише на одноденний відпочинок. Палац залишився неумебльованим. Роботи були завершені лише на початок XX ст., і в 1902 р. спеціальна комісія прийняла його до експлуатації. Безпосередньо роботами керували архітектор П. Теребенєв (підготовча стадія) та архітектор О. Вегенер (основні роботи).

Виконуючи волю батька, Микола II продовжив опорядження території навколо палацу. Восени 1898 р. він наказав збудувати з північного боку палацу підпірну стіну, яка мала захищати його від зсувів ґрунту та дощових потоків. М. Месмахер зробив підпірну стіну півкруглою, прикрасивши її високими колонами з ажурними металевими деталями та копіями античних скульптур Аполлона й Гермеса. На стіні було встановлено великі декоративні вази, в декоровану майоліковими плитами площину вмонтовано шість фонтанів у вигляді маскаронів сатирів. Розташовані поруч в'їзні ворота акцентовано скульптурами левів роботи відомого скульптора-аніміаліста Барі. У південній частині палацової території організовано невеликий регулярний партер з басейном, встановлено численні статуї – виконані із штучного каменю копії зі скульптур імператорського Берлінського музею (не збереглися). У цей же час для обслуговування палацу неподалік нього був споруджений будинок електростанції та котельні.

Після революції 1917 р. в палаці розмістився дитячий санаторій. Кілька років тому його було звільнено для музею – філіалу Алупкинського палацово-паркового заповідника. Працівники музею з великим художнім смаком та розумінням епохи умеблювали його інтер'єри відповідно до часу виникнення цього чудового взірця палацового мистецтва.

Літ.: [21].

Є. В. Тимановіч

м. Судак

СУДАЦЬКА ФОРТЕЦЯ

29
с.58-63

Комплекс оборонних споруд займає північний схил прибережної Фортечної гори заввишки 150 м, що стрімко вривається в бік моря. Фортеця разом з горою є ландшафтною домінантою і надає неповторних рис не лише панорамі сучасного міста, але й усій Судацькій долині.

Перше документальне свідчення про заснування фортеці Сугдеї (грецька назва Судака) припадає на 212 р. н. е. Однак від неї нічого не лишилося. Руїни найстародавніших укріплень датуються VI ст. н. е. Це так зване Приморське укріплення, побудоване греками-візантійцями з метою утвердження на узбережжі та захисту гавані й слободи при ній. Внаслідок підняття рівня моря на 3–4 м під водою опинилася більшість щільно забудованих вулиць цієї слободи (або Нижнього міста). На її північній околиці виявлено залишки приморського укріплення (VI ст.), водостоку (X ст.), окремих будинків (VIII–IX ст.).

У VIII ст. Кримом заволоділи хозари. На руїнах давніх укріплень Судака, що став їхнім адміністратив-

ним центром, вони збудували нові укріплення, які технікою мурування та розчином дуже відрізняються від попередніх.

Є відомості про залишки муру VII–IX ст., який спускався з гори Болван, перетинав балку на північ від сучасної Портової башти й піднімався далі на Фортечну гору.

Згодом територія Нижнього міста стає затісною і, починаючи з X ст., поступово забудовується верхня частина Фортечної гори – Верхнє місто. Його розбудову засвідчують відомості про наявність там кількох церков і монастиря, а також залишки оборонних мурів та башт. Вже розширене місто неодноразово зазнавало ворожих нападів турків-сельджуків (1222 р.) і татар (1223, 1239 рр.). У 60-х роках XIII ст. воно ввійшло до складу володінь Золотої орди, зокрема, хана Берке – онука Чингиз-хана. У 1298–1299 рр. його руйнують орди Ногая. Міські будівлі, як свідчать мандрівники, часто зазнавали руйнувань. Складні історичні перипетії вплинули й на етнічний склад населення, який був дуже строкатим: тут жили половці (кипчаки), вірмени, русини, турки, татари, італійці.

Боротьба, що велася в XIII ст. між Генуєю та Венецією за першість у торгівлі на Чорному морі, завершилася 1261 р. перемогою Генуї. Але в Солдаї (італійська назва Судака) генуезці остаточно закріпилися лише 1365 р. і невдовзі (1371 р.) розпочали будівництво нової фортеці, частково використовуючи старі візантійські укріплення. Ця нова фортеця, будівництво якої закінчено 1409 р., зайняла весь північний схил Фортечної гори. Солдайя перетворилася на велике місто (Нижнє та Верхнє), серед мешканців якого переважали італійці, греки, татари. Було ліквідовано православну єпархію, натомість створено католицьке єпископство. Адміністративно місто увійшло в Солдайське консульство, підпорядковане м. Кафі (нині Феодосія) як частина "капітанства Готії" (так називалось тоді Південне узбережжя Криму).

Між фортечними мурами Верхнього міста розмістилися житлові квартали, громадські та церковні споруди, майстерні ремісників тощо. Тут було щонайменше вісім православних та значна кількість католицьких церков.

Поза мурами Нижнього й Верхнього міста, півколом зі сходу на захід розташовувалися заміські поселення (посади) та за ними численні могильники. Найдавніше поселення (VIII–IX ст.) було з західного боку (зникло в IX–X ст.). На його території виявлено мурувані житлові будинки. Інші посади були знищені татарами в 20-х роках XIV ст.

З XV ст. у зв'язку з захопленням турками Константинополя (1453 р.) становище генуезьких володінь у Криму різко погіршилось. Послабився зв'язок з метрополією. Вживаються термінові заходи щодо ремонту фортеці. 1475 р. турецький десант захоплює Солдайю і руйнує місто. В період османського панування у фортеці, мабуть, перебував гарнізон, бо турки ремонтували оборонні споруди.

Після приєднання Криму до Росії (1783 р.) у фортеці розмістився гарнізон Кирилівського полку, для потреб якого будуються казарми з використанням матеріалу давніх оборонних споруд. З тих же матеріалів пізніше зводили житлові будинки в розташованому поруч поселенні німецьких колоністів (нині – Уютне). До середини XIX ст. фортеця перетворилася на руїни. Детальний їх опис зробили академік П. Паллас, П. Сумароков, П. Кеппен, В. Кондаракі, А. Полканов, С. Секиринський та ін.

У 1867 р. Солдайську фортецю передано Одеському товариству історії та старожитностей з зобов'язанням піклуватися про її будівлі. Товариство здійснювало систематичні ремонтні роботи (1889, 1894–1895, 1907–1912 рр.).

За радянських часів Судацьку фортецю оголошено Державним заповідником. У цей період її досліджували О. Фомін, академік Ю. Готьє, професор М. Протасов, фахівці Військово-інженерної академії та Академії історії матеріальної культури.

По Другій світовій війні на базі фортеці створено історико-археологічний заповідник, підпорядкований Державному історичному музею (Москва), а з 1958 р. Судацька фортеця стала філіалом Київського архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей" (нині – Національний заповідник "Софія Київська").

З 1968 р. розпочалися планомірні дослідження та реставрація оборонних споруд фортеці під керівництвом архітектора Є. Лопушинської.

ПОРТОВЕ МІСТО розташоване між Фортечною горою та горою Болван біля бухти. Портова слобода була зародком міста, яке з віками поширилось на північні схили гір Болван та Фортечна. с. 59

За генуезців Нижнє місто було захищене оборонним муром, який півколом охоплював його з півночі. У досить доброму стані збереглися башта Астагвера (або Портова) та розташований біля неї храм Дванадцяти апостолів.

Башта Астагвера (Портова) розташована в балці між двома горами й пристосована до кругової оборони. Башта – квадратна в плані (7,4×7,4 м), триповерхова. З усіх боків збереглися щілинні та прямокутні бійниці. Перший ярус – глухий. Вхід був з муру через двері в східній стіні башти. В її стіни вмонтовано численні плити з вирізьбленими хрестами. На східному фасаді – дошка з написом латиницею: "1386 року, у вісімнадцятий день травня. Цю будівлю споруджено в період правління зразкового мужа Фредеріко Астагвера, високоповажного консула та командира Солдайї". с. 59, с. 59-61

Церква Дванадцяти апостолів розташована поза фортецею біля башти Астагвера. Споруджено її в XIV ст. Назва походить від залишків фресок, на яких зображено 12 апостолів. Церква – прямокутна в плані (8,28×4,33 м) з гранчастою апсидою заввишки 4,3 м. Вимурувана з каменю-вапняку на вапняному розчині. Після 80-х років XIX ст. зроблено двосхилий дах по дерев'яних кроквах. Склепіння, карниз та попружні арки не збереглися. Тривалий час церкву вважали вірменською, але за останніми дослідженнями Є. Лопушинської вона виявилася грецького походження. с. 59

Кілька разів ремонтувалася (1888, 1897, 1928 рр.). Останню реставрацію виконано в 1983–1985 рр.

НИЖНЄ МІСТО (ПОЗА МУРАМИ) охоплювало фортецю півколом зі сходу на захід. Тут знаходилися посади та численні могильники. Головним православним храмом був собор св. Софії X ст. (розкопана апсида, нині – на поверхні).

У досить доброму стані, незважаючи на пізніші перебудови, збереглася ***Вірменська церква св. Параскеви*** XIV ст., розташована на південний захід від Головної брами. Вона прямокутна в плані, безстовпна, зального типу з п'ятистінною апсидою, перекрита півциркульним склепінням, посиленим двома попружними арками, потинькована. На поздовжній осі на західному фасаді – прямокутні двері з прямокутним вікном угорі та щілинним в апсиді. Храм неодноразово перебудовувався.

ПЕРШИЙ ЯРУС ОБОРОНИ – це велика, завдовжки понад 800 м група оборонних споруд, які, починаючи з підніжжя Фортечної гори, охоплюють її півколом, прямуючи до вершини вздовж верхнього краю її стрімких східних та західних схилів. До складу першого ярусу входить система башт і мурів (куртин) з Головною брамою та пов'язане з нею Приморське укріплення порту Сугдеї і Нижнього міста. Нині збереглося 14 башт на Фортечній горі та одна в районі порту. Від двох залишилися лише фундаменти. Башти – переважно тристінні (відкриті з боку двору), що давало серйозні переваги, зокрема, значну економію під час будівництва, можливість стежити за діями захисників і своєчасно маневрувати резервами. У разі проникнення ворога на територію фортеці такі башти не давали змоги використовувати їх проти захисників.

Головна брама – це дві триярусні прибрамні башти, побудовані під кутом одна до одної (що уможливлювало перехресний обстріл). Ймовірно, спочатку вони були тристінними (можливо, починаючи лише з 2-го ярусу) і мали дерев'яні перекриття.

Західна прибрамна башта пов'язана з ім'ям солдайського консула, керівника її будівництва Яко-

бо Торселло. Підніжжя башти в XVI–XVII ст. укріплено контрфорсом. У мурах нижнього ярусу – щілинні бійниці, верхнього – прямокутні. З заходу до башти прилягає приміщення з залишками каміну (можливо, приміщення варти), а з південно-західного – підмурки стіни, що оточувала казарми гарнізону з господарськими будівлями та каплицею.

Східна прибрамна башта (башта Бернабо ді Франкі ді Пагано) споруджена, можливо, в 1414 р. (ця дата є спірною). У 1-му її ярусі – бійниці, у 2-му – четверо вікон-амбразур. На стіні, зверненій до брами, – кілька безсистемно розташованих каменів з вирізьбленими на них хрестами. Біля південного підніжжя башти – залишки сходів на башту і мури. *с.59*

Обидві прибрамні башти з'єднує стіна з великим півциркульним отвором, який, імовірно, замикався суцільним полотном воріт з дерева, оббитого залізом. Ворота не відчинялися, а піднімалися й опускалися спеціальним механізмом на блоках (пази збереглися). *с.60*

Передмостове укріплення (барбакан) побудоване перед Головною брамою для посилення її оборони. Це півкруглий у плані мур завтовшки до 1,6 м. Збереглася первісна північна частина барбакану, західна реставрована, а східна зруйнована. У північній стіні є залишки стулкових воріт.

Північно-східний відтинок першого ярусу оборони є найбільш збереженою частиною, де поряд з баштами значною мірою збереглися мури. Налічує вісім башт, а саме: Безіменну № 5 (XIV–XVII ст.), Пасквале Джудіче (1392 р.), півкруглу башту-бастиду (X–XII ст.), Безіменну № 6 (XV–XVII ст. – середина XVIII ст.), Лукіні де Фліско Лавані (1409 р.), Коррадо Чікало (1404 р.), дві Безіменні (№ 7, 8).

Починаючи від Головної брами, далі на схід до башти Пасквале Джудіче проходить досить добре збережений фортечний мур, який у давнину мав башту, що за об'ємом дорівнювала башті Пасквале Джудіче (залишились лише підмурки). Мур має призначені для стрільби з луків та арбалетів щілинні бійниці завширшки 15 см, які з внутрішнього боку утворюють ніші завширшки 1...2 м при висоті 1,3...2,1 м.

Башта Пасквале Джудіче – споруда відкритого типу, тристінна, триярусна. Третій ярус має по одній амбразурі з кожного боку, які знаходяться на спільній осі з бійницями 1-го ярусу. У мур башти закладено плиту з написом латиницею: "1392 року, в перший день серпня. Цю споруду побудовано під час правління зразкового та могутнього мужа, пана Пасквале Джудіче, високоповажного консула Солдайї". Під написом три герби: м. Генуї, дожа Генуї, консула Солдайї. У куртині за баштою влаштовано три бійниці, які за формою наближаються до квадрата. *с.60*

Башта-бастида півкругла датується X–XII ст. Вона єдина у фортеці з планом у формі неправильного овалу. Під її підмурками в 1929 р. виявлено рештки більш ранньої стіни. Деякі дослідники вважають, що башту засновано в догенуезький період. *с.60*

Башту-бастиду з наступною баштою Лукіні де Фліско Лавані з'єднує мур, у якому чотири бійниці з нішами.

Башта Лукіні де Фліско Лавані – споруда відкритого типу, тристінна, триярусна (збереглися північна стіна та половина західної). Нижній поверх – глухий, 2-й – з бійницями на кожному боці, у північній стіні 3-го ярусу – вікно-амбразура (0,8×0,7 м). У західній стіні – плита з написом латиницею: "1409 року, в перший день серпня. Цю будівлю споруджено під час правління шляхетного й могутнього мужа пана Лукіні де Фліско Лавані, графа та високоповажного консула й коменданта Солдайї, та Бортолемео де Ілліоні (...) та капітана". *с.60*

Башта Коррадо Чікало – єдина чотиристінна башта в першому ярусі оборони. У плані – квадрат (5,8×5,8 м). Перший ярус – глухий (очевидно, був складом зброї та спорядження). По чотирьох боках верхніх ярусів розташовані бійниці. На західній стіні була дошка з латинським написом: "Цю будівлю споруджено під час правління шляхетного й могутнього мужа пана Коррадо Чікало, високоповажного консула й коменданта Солдайї, 1404 року в десятий день травня". Під час розкопок 1971 р. виявлено підмурки стіни, яка йшла від башти в напрямку цитаделі. Очевидно, до генуезців башта Коррадо Чікало була останньою на північно-східному відтинку оборони. *с.61-62*

Північно-західний відтинок першого ярусу оборони простягнувся від прибрамної башти Якобо Торселло на південний захід. До його складу входять п'ять башт та залишки стін (башти Джіованні Маріоне, Гварко-Румбальдо та три зруйновані).

Башта Джіованні Маріоне – триярусна, відкрита. У 1-му та 2-му ярусах – бійниці, у 3-му – амбразури. Напис на плиті в її північній стіні з'ясовує дату будівництва та ім'я консула: "1388 року. Під час правління шляхетного мужа пана Джіованні Маріоне, високоповажного консула та коменданта Солдайї". Над написом – три герби, з-поміж яких герб Генуї та родовий герб консула. *с.60*

Башта Румбальдо (Бальдо) – триярусна, з бійницями та амбразурами. Збереглися лише північна та західна стіни. Подвійна назва башти пов'язана з різночитанням напівстертого напису на меморіальній плиті, закріпленій на її мурі. За Е. Скаржинським, наприклад, напис трактується так: "Нинішня висока башта була заснована та прикрашена консулом Бальдо з мужнього роду Гварко, та по спорудженні цієї єдиної (башти) зупиняється усяка робота з будівництва башт у всьому місті. 1394 рік, перший день липня". На цій дошці можна розгледіти зображення трьох щитів з гербами, хреста посередині, геральдичних левів і постатей двох жінок в італійському середньовічному одязі. *с.61*

Башта Наріжна (зруйнована) мала важливе значення, оскільки розміщувалась на стику трьох фортечних мурів: південно-західного муру першого ярусу оборони; муру, який пов'язував перший та другий яруси оборони; муру, що йде на захід до Портової башти Приморського укріплення.

У зв'язку зі значною руйнацією башти, під час останньої реставрації її стіни було розібрано і відбудовано до рівня верхніх плит бійниць.

ДРУГИЙ ЯРУС ОБОРОНИ, розташований край стрімкого приморського урвища, складався з фортечної цитаделі (Консульський замок з Консульською баштою), призначеної для захисту фортечної залоги в разі прориву ворогом першого ярусу оборони, та мурів з баштами (Георгіївська, дві безіменні та Чатова башти).

Консульський замок, або замок Святого Хреста – найбільша та найцікавіша із споруд фортеці, що збереглися. На північ замок фланкують дві башти. З внутрішнього дворика, розміри якого становили 15,5×8,6 м, кам'яними сходами можна було піднятися до Консульської башти, що прилягала до замку з заходу й служила його донжоном. *с.60*

Консульська башта зведена в XIV–XV ст. Використовувалась як командний пункт і житло для консула у воєнний час. У плані – чотирикутна (6,45×8,06 м), двоярусна, з підвалом. Біля підніжжя з півночі й заходу має укоси для забезпечення рикошету каменів, яких захисники скидали з башти, і кам'яних ядер. Міжповерхове перекриття було дерев'яним. Другий поверх первісно перекривало стрілчасте склепіння, поверх якого був бойовий майданчик з зубцями-мерлонами (не збереглися). У східній стіні залу 1-го ярусу – прямокутне вікно та двері, через які можна було увійти знадвору по приставній драбині. У західній стіні – двері, що вели на мур. Тут був звідний місток, який урівноважувався важелем. У південній стіні збереглися ніша з димарем, щілиноподібна бійниця (замурована) та ніша з залишками фресок. Зал 2-го поверху добре освітлювався великими півциркульними вікнами. Там збереглися залишки каміна в північній стіні та двері – у південній. Підвал перекритий склепінням і поділений на дві частини, з яких одна виконувала функції цистерни для накопичення дощової води (40 м³), а друга була складом військового спорядження та продовольства. *с.61*

Мур, що йде від Консульського замку в південно-західному напрямку, з'єднує його з Георгіївською баштою. Перед нею в мурі влаштовано ворота, які

вели з міста до цитаделі. Ворота посилені невеликими укріпленнями з щілинними бійницями, що унеможливлювало прямий обстріл їх з боку міста.

Георгіївська башта збереглася повністю. Це двоярусна тристінна споруда, відкрита з південного боку й увінчана шістьма зубцями. У 1-му та 2-му ярусах – сім щілиноподібних бійниць. Дослідники вважають, що в нижньому ярусі була каплиця. У ніші східної стіни збереглися залишки стінопису з зображенням постаті, а вище – камінь з барельєфом св. Георгія, від якого й походить назва башти.

Від Георгіївської башти у напрямку Чатової башти збереглися три відрізки стін та руїни двох бойових башт (Безіменні башти № 1 і 2).

Чатова (Дівоча) башта, або замок св. Іллі, зведена в X–XIII ст. Розташована на вершині Фортечної гори, до якої веде крута стежка з вирубаними в скелі східцями. Звідси відкривається широка панорама, що давало змогу використовувати башту для стеження за найдальшими підступами, а також (здогадно) для влаштування маяка.

Чатове укріплення складається з башти (її південно-західний ріг не зберігся) та прибудови до неї. Башта в плані становить трикутник зі зрізаним кутом. Всередину веде вузький склепінчастий коридор. В інтер'єрі є залишки каміна з димарем та дві ніші в західній стіні. Перекриття було склепінчасте на нервюрах. У прибудові – невелика кімната без вікон, вхід до якої вів, певно, з 2-го поверху.

Башта Безіменна (Верхня), що побудована в період генуезького панування (1404 р.), завдяки наріжному розташуванню, домінує у східному вузлі другої лінії оборони. Цей вузол у разі прориву ворога був надійно захищений перехресним вогнем з Консульського замку та башти Коррадо Чікало. Звідси гарнізон мав змогу тривалий час тримати кругову оборону, чим і пояснюється застосування закритого (чотиристінного) типу башти. *с.62*

У ВЕРХНЬОМУ МІСТІ на поверхні збереглися руїни середньовічного храму св. Діви Марії (XII ст.), "храму на консолях" (XII ст.), безіменної церкви (XV ст.), митниці (XIV–XV ст.), напівпідземних складських споруд і цистерн для збирання та зберігання води (XIV ст.), казарм (XVIII ст.), мечеті. *с.62 с.63*

Мечеть – єдина споруда Верхнього міста, що добре збереглася. В архітектурних особливостях мечеті ще багато нез'ясованого, і це викликає різні тлумачення щодо її первісного призначення та дати виникнення. За О. Бертьє-Делагардом, М. Фронджуло та ін., це – мечеть, збудована 1322 р., за О. Домбровським – консульський зал, зведений 1423 р. Є думка, що це – православний храм, якого турки-сельджуки перебудували на мечеть.

Споруда прямокутна в плані (14,3×13,9 м), мурована з сірого каменю на вапняному розчині. Головне приміщення – зал, перекритий за допомогою пандатив сферичною банею. Первісно на східному фасаді була трипрогонова стрілчаста аркада, яка після замурування двох прогонів утворила невелике приміщення, перекрите коробовим склепінням.

Мечеть неодноразово перебудовувалася. Від первісної споруди залишилось мурування її північно-східного рогу та вікно з облямуванням плетінкою, що є характерним мотивом часів турків-сельджуків. Баня, міхраб і стовпи з різьбленими капітелями походять з XIV ст., а портал – з XVI ст. Зберігся фресковий живопис (XIV – початок XV ст.), виконаний на тонкому шарі тиньку. На західній пілястрі – постать, над нею – розетка, фланкована геральдичними щитами. Міхраб у південній стіні залу прикрашено різьбленими орнаментами. У 1970–1973 рр. споруду ґрунтовно відремонтовано й реставровано. *с.62*

Храм на консолях (базиліка, або старовинний храм), від якого збереглися руїни, розташовувався на схилі гори на південний захід від Чатової башти. За даними останніх досліджень, храм побудований не раніше XII ст.

Храм – безстовпний, зального типу, двоапсидний (що рідко трапляється), мурований з білого каменю. Апсида, яка виступає за межі основного об'єму, *с.63*

підтримується профільованими консолями (звідси й назва храму). Менша, південно-західна апсида зруйнована. Храм перекрито коробовим склепінням на попружній арці (нижня частина збереглася на північній стіні). У 1972 р. храм реставровано.

У Верхньому місті збереглися підземні споруди, щодо призначення яких серед дослідників немає одностайності. Переважає думка про використання їх як цистерн для збирання та зберігання води, з постачанням якої для потреб фортеці були великі труднощі, особливо під час облог. Тієї води, що надходила керамічними трубами з гори Перчем, було недостатньо, тому збирали ще дощову і талу воду з самої території фортеці.

Підземна споруда XIV ст. (кругла в плані) розташована поблизу мечеті. Уціліли стіни з каменю-вапняку, основа бані, вузькі східці вниз, підлога, викладена кам'яними плитами, а також залишки керамічних труб для збирання води. Одні дослідники вважають споруду цистерною для збирання води, інші – в'язницею.

Складська споруда № 1, що датується XIV–XV ст., розташована біля башти Пасквале Джудіче. Споруда мурована з вапняку на вапняному розчині, прямокутна в плані (12,4×10,1 м), двокамерна, первісно триповерхова (збереглися гнізда балок). Підземна частина заглиблена на 5,4 м, висота наземної – 2,3 м. Два коробові склепіння спираються на простінок, розчленований двома високими стрілчастими арками. У причілках з одного боку споруди – бійниці, з другого – вхід. Будівля укрита черепицею по склепіннях. У період панування генуезців споруда, можливо, використовувалась як склад зброї та продовольства.

Складська споруда № 2, яка датується XIV–XV ст., розташована ближче до Головної брами. Була призначена для збирання та зберігання води. Викладена з піщанику на вапняному розчині. Споруда прямокутна в плані (13,1×6,9 м), первісно перекрита коробовим склепінням. Підлога та стіни (за археологічними дослідженнями) були вкриті шаром водостійкого тиньку. У стіни вмуровано керамічну трубу. В цистерні можна було зберігати 185 м³ води.

Літ.: [215, 264].

Є. В. Тиманович

смт Форос

ЦЕРКВА ВОСКРЕСІННЯ ХРИСТОВОГО

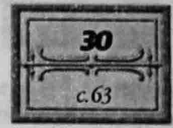

Церква розташована на старій Севастопольській дорозі, неподалік Байдарського перевалу, на вершині мальовничої Красної гори (400 м над рівнем моря), що має прямовисні схили в бік моря.

Побудована 1892 р. за проектом архітектора Н. Чагіна в російсько-візантійському стилі на замовлення і коштом власника Фороського маєтку промисловця А. Кузнецова. Зведена в пам'ять урятування від загибелі імператорської родини під час катастрофи поїзда біля ст. Борки Курсько-Харківської залізниці 17 жовтня 1888 р.

Церква – п'ятиверха (чотири верхи декоративні), з півкруглою апсидою та двоярусною дзвіницею над притвором; має бічні галереї. Враховуючи розташування церкви, яка увінчує скелю, її верхам надано оригінальних стрункіх завершень з високо поставленими хрестами, що надає споруді легкого витонченого силуету та сприяє гармонійному поєднанню з гірським ландшафтом.

В інтер'єрі збереглися хори на трипрогонових арках, які спираються на кам'яні колони з кубічними капітелями. Хори мають різьблену мармурову ба-

люстраду. Частково збереглися настінні малювання та мозаїки. Баня розмальована як небо, усіяне зірками. В оздобленні інтер'єру мозаїками брала участь італійська художня майстерня Антоніо Сальвіаті з Венеції. Іконопис (не зберігся) виконували художники К. Маковський, А. Корзухін, академік Н. Сверчков.

Зі східного боку церкви – оглядовий майданчик, оточений високою чавунною художнього литва огорожею з домінантним мотивом хрестів. З майданчика відкривається одна з найкращих гірських панорам Криму – гірське пасмо з перевалом, узбережжя та морська далечінь.

Завдяки своїм архітектурним якостям та винятковому розташуванню Воскресенська церква є однією з найпривабливіших пам'яток Південного узбережжя Криму.

Літ.: [195, 215].

Є. В. Тиманович

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Архітектурна спадщина Вінницької області, яка займає історичний регіон Південного Поділля, охоплює пам'ятки XVII – початку XX ст. Найхарактернішими є пам'ятки архітектури доби бароко, класицизму й історизму. В області на державний облік взято 511 пам'яток, з яких 167 – загальнодержавного значення. Нині відомо близько 160 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ занесено 17 населених місць Вінниччини: Бар, Бершадь, Брайлів, Брацлав, Вінниця, Вороновиця, Копайгород, Могилів-Подільський, Мурованні Курилівці, Немирів, Погребище, Томашпіль, Тульчин, Тиврів, Хмільник, Шаргород, Ямпіль.

м. Вінниця

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛИ ТА ДЗВІНИЦЯ

31 с.64

Комплекс розташований у "Старому місті" – одному з найдавніших районів Вінниці, де споконвіку були житлові квартали руської громади. Мальовничий, щільно заросліий деревами пагорб, на якому височать церковні будівлі, оточений по периметру мурами з невеликою вхідною брамою, зведеними в XIX ст. Головними спорудами є Миколаївська церква і розташована безпосередньо на мурах двоярусна дзвіниця, яка позначає вхід на церковне подвір'я.

Миколаївська церква – один з найдовершеніших у регіоні зразків тридільного триверхого храму. Згідно з літературними джерелами, церква побудована в 1746 р. Це підтверджує відповідний напис на різьбленому одвірку південних дверей.

Композиційну основу будівлі становлять високі восьмигранні зруби бабинця, нави та вівтаря, які послідовно розташовані по осі захід–схід і оперезані по периметру опасанням – обхідною аркадою-галереєю на стовпцях. Всі три зруби перекриті монументальними двозаломними восьмигранними верхами, причому центральний з них дещо більший і вищий за бічні.

Композиційному виділенню нави значною мірою сприяє також влаштування у нижньому та середньому восьмериках складних за формою віконних прорізів, зокрема, вишуканих хрещатих вікон у південній та північній стінах 1-го ярусу. Віконні та дверні прорізи мають різьблений декор.

Величне враження справляє й інтер'єр пам'ятки, побудований на висотному розкритті трьох добре освітлених двозаломних верхів, просторово об'єднаних між собою великими двоярусними арками-вирізами. Особливої вишуканості внутрішньому просторові надає також уміле поєднання різних за формою та розмірами віконних прорізів (круглих, хрещатих тощо).

Дзвіниця, споруджена в 1-й половині XIX ст., є характерним для народної архітектури Поділля змішаним варіантом будівлі. В ній поєднано мурувані та дерев'яні конструкції. Нижній ярус має квадратну в плані форму і складається з масивних мурів з контрфорсами. Другий ярус являє собою ажурну дерев'яну аркаду-галерею, вертикально пошальовану дошками. Завершена дзвіниця досить високим чотирисхилим пірамідальним наметом.

Літ.: [157, 169].

В. Т. Завада

САДИБА КОМАРІВ–ЧИХАЧОВИХ

смт Муровані Курилівці

32
с.65-66

Садибний комплекс розташований у центрі сучасного поселення на відокремленій території в петлі р. Жван, на місці кам'яного замку XVI ст. (частково зберігся), що належав стародавньому багатому українському роду Курилів, або Чурилів. Головний, відзначений обеліскаами, вхід до садиби – з центральної вулиці поселення.

Наприкінці XVIII ст. садиба належала землевласниці Катерині Косаківській, потім була конфіскована Катериною II та подарована в 1795 р. графу Станіславу Комару. У 1800–1805 рр. граф збудував великий палац ("подільський Версаль"), флігелі та господарські будинки в оточенні великого парку (парк засновано у 2-й половині XVIII ст.). У палаці жила дочка С. Комара – відома європейська красуня Дельфіна – муза польського поета Зігмунда Красинського. Фридерик Шопен присвятив їй ряд своїх найкращих музичних композицій, а французький художник Делакруа втілив її образ в численних творах. У 70-х роках XIX ст. садибу купив контр-адмірал М. Чихачов. З часів революції до 1928 р. в палаці розміщувався сільськогосподарський технікум, а з 1958 р. – середня школа-інтернат.

Палац розташований на території замку, вздовж його південної куртини в рівні верхньої позначки кам'яних ескарпів, які збереглися донині. Західний та східний бастіони, фланкуючи парковий фасад, створюють своєрідні оглядові майданчики, захищені глухим парапетом.

Будинок прямокутний у плані, цегляний, потинькований, виконаний у формах зрілого класицизму. Розташований на схилі, він має два основні та один цокольний (з паркового боку) поверхи. Головний фасад акцентовано чотириколонним портиком великого іонічного ордера, завершеним трикутним фронтоном. На парковому фасаді йому відповідає такий само, але пристінний портик з трьох четвертних колон, фланкований бічними слабко висунутими вперед ризалітами.

Особливість паркового фасаду – галерея на квадратних стовпчиках, куди виходять двері парадних кімнат 2-го поверху. Збереглися фрагменти готичної за малюнком кованої огорожі (частково демонтована на металобрухт у 1928 р.). Галереї на бічних ризалітах відповідають балкони, підтримувані кам'яними консолями.

Палац має міжповерховий пояс у вигляді антаблемента доричного ордера, який надає 3-му поверху характеру аттикового. Кути стін під карнизом були прикрашені ліпниною у вигляді виноградних грон (не збереглися). Вікна 1-го поверху витягнуті по вертикалі, а 2-го – наближалися до квадрата з характерною низькою посадкою щодо підлоги. У 1960-х роках в міжризалітових частинах піднято рівні підвіконників і збільшено висоту вікон, що негативно вплинуло на пропорційність фасадів. З паркового боку до загальної композиції будинку входить оранжерея. Тераса в рівні верхнього перекриття оранжереї мала огорожу у вигляді кам'яної балюстради з балясинами барокових форм (демонтована внаслідок руйнації у 1960-х роках).

Розпланування палацу – симетричне. Це дворядна анфілада з розміщеним на центральній поперечній осі вестибюлем та парадним залом. Вхід до парадного залу пролягав навкруги через анфіладу салонів (нинішній вхід до залу з вестибюля – пізнішого походження). На 2-й поверх з вестибюля вели вузькі напівтемні стрімкі сходи, розташовані впритул до стіни залу (в 1960-х роках сходи перенесено в окреме приміщення ліворуч від вестибюля). У причілках палацу – сходові клітки "чорних" входів. Цокольний поверх з'єднувався окремим проходом з зимовим садом оранжереї.

Стіни парадного залу оздоблені пілястрами з коринфськими капітелями поширеного на Поділлі мілетського типу. Зал був прикрашений панелями зі штучного мармуру та дзеркалами в міжвіконних простінках. Плафон у фризовій частині обведений ліпною, рослинного малюнка спіраллю, закріпленою в кутах медальйонами з ліпними зображеннями музичних інструментів. У салонах – розкішні, витонченої роботи ліпні плафони та розетки. У композиції інтер'єру колишнього кабінету – колони доричного ордера з одноглавими польськими орлами в капітелях та арматурою в метопах. Колони та стіни кабінету облицьовані штучним сірим мармуром, окремі кімнати були оббиті шпалерами. Дитяча кімната, що не збереглася, була вирішена в японському стилі.

Перекриття 1-го та 2-го поверхів – по дерев'яних балках, цокольного та оранжереї – склепінчасті на попружних арках.

Будинок є зразком великого палацу з чітко розробленим притаманним Поділлю типом об'ємно-просторової та розпланувальної структури.

Парк, заснований у XVIII ст. в період будівництва палацу, згодом був реконструйований відомим паркобудівником Діонісієм Міклером. Нині збереглася лише невелика припалацова ділянка парку на південно-західних стрімких схилах р. Жван, що прилягають до ставка (у 1980 р. ставок значно збільшився завдяки новій греблі). Первісно парк розташовувався і на протилежному (правому) березі річки та ставка серед мальовничих скель-останців, які у 20-х роках XX ст. знищені разом з деревами.

Літ.: [215].

Є. В. Тимановіч

с. Немия Могилів-Подільського району

ЦЕРКВА СВ. ПАРАСКЕВИ П'ЯТНИЦІ ТА ДЗВІНИЦЯ

33
с.66-67

Комплекс, утворений двома досить значними за розмірами будівлями – церквою Параскеви та дзвіницею при ній, – розташований на невеличкому майдані в центрі колишнього села Немия, яке зараз є передмістям Могилева-Подільського.

Церква Параскеви, зведена 1775 р., є незвичним для традиційного церковного будівництва Поділля зразком хрещатого храму з трьома верхами. Композиційну основу пам'ятки становлять три квадратні, однакові за розмірами зруби бабинця, нави та вівтаря, послідовно розташовані по осі захід–схід. Центральна частина споруди виділена влаштуванням при ній південного та північного прирубів-рамен. Уся будівля оперезана розлогим піддашшям на фігурних кронштейнах, яке створює своєрідний композиційний перехід від землі до трьох монументальних, витягнутих угору рублених верхів. Усі вони однакові й складаються з трьох рублених восьмериків. Під час одного з останніх ремонтів споруди рублений верх над вівтарем був закритий в інтер'єрі плоскою стелею. Незважаючи на це, первісна висотна композиція внутрішнього простору добре простежується в бабинці та наві, де сконцентровано всі найголовніші пластичні акценти інтер'єру: фігурні арки-вирізи у західній, південній та північній стінах нави, різьблені скоби в коротких скошених гранях верхів та ін. Бічні рамена, перекриті звичайними двосхилими дахами, помітно поступаються центральним приміщенням, підкреслюючи їх домінантну роль у загальній композиції.

с.66

Дзвіниця, споруджена в кінці XVIII ст., є однією з найрозвиненіших не лише на Поділлі, але й у всьому традиційному церковному будівництві України. Перший ярус – мурований, квадратний у плані. Наступні три яруси – дерев'яні, два з них – четверики. На 3-му поверсі є відкрита аркада-галерея. Останній, 4-й ярус пам'ятки – восьмерик.

с.67

Ансамблю властива виняткова мистецька довершеність.

Літ.: [170, 187].

В. Т. Завада

с. Тропове Могилів-Подільського району

ЦЕРКВА СВ. ІОАНА БОГОСЛОВА З ДЗВІНИЦЕЮ

34
с.67

Церква розміщується в центрі села, біля головної вулиці, до якої храм звернений західним фасадом. Садиба оточена мурованою огорожею з триарковою мурованою брамою по осі західного фасаду церкви. У південно-західному куті садиби, поблизу огорожі – дерев'яна з наметовим завершенням дзвіниця (четверик на четверику) на кам'яному цоколі.

Церкву споруджено 1767 р. коштом парафіян. У 1835 р. під неї було підведено кам'яний фундамент, а в 1848 р. прибудовано ризницю й дияконник. Чотириярусний іконостас поновлено 1885 р.

Церква – тризрубна, триверха. Четверик нави зі сходу замкнений видовженим гранчастим вівтарем, а з заходу – майже рівноширокім з ним четвериком бабинця з екзонартексом. Четверики нави й бабинця, а також гранчастий вівтар перекрито високими струнками двозаломними восьмериками. Їхні вертикальні грані мають невеликий ухил, що надає архітектурним формам динамізму й підкреслює їхню висоту. Верхи мають цибулясте завершення з ковніром та маківками. Будівлю оперезує піддашшя на фігурних кронштейнах.

В інтер'єрі домінує висотний простір центрального зрубу, в який крізь арку-виріз складної конфігурації розкривається бабинець. Відкриті конструкції зрубів з орнаментальними малюваннями, а також чотириярусний іконостас з майстерним різьбленням, первісними царськими вратами та іконами ставлять пам'ятку в шерег найкращих взірців архітектури доби пізнього бароко.

Літ.: [275, 394].

О. А. Пламеницька

м. Тульчин

ПАЛАЦ ПОТОЦЬКИХ

35
с.68

Палацовий комплекс розташований край м. Тульчина на підвищеному березі р. Сільниці.

Тульчинський маєток з початку XVIII ст. належав графській родині Потоцьких. У 1775 р. Станіслав Щенсний Потоцький обрав Тульчин своєю резиденцією.

До складу ансамблю новозбудованого комплексу, крім головної палацової групи (головний корпус із двома флігелями), увійшли театр (зберігся зі значними змінами), стайні (знесені на початку XX ст.), манеж, житлові будинки, будинок "Обержа", костел та парк (не зберігся). Уздовж старовинної дороги на Брацлав був розташований "панський" будинок (готель) із флігелем.

Спорудження резиденції супроводжувалося містобудівним упорядкуванням Тульчина, яке зробило його значним містом Поділля.

Ансамбль приваблював художників та поетів. Тут певний час перебували шотландський художник Вільям Аллан, французький літератор Август де Лягард, польський поет Трембецький. У 1706 р. тут побував славетний український письменник І. Котляревський. З господарем маєтку був знайомий російський генералісимус О. Суворов, який жив у палаці з березня 1796 р. до березня 1797 р.

Зазнавши поразки в політичній кар'єрі, Станіслав Щенсний Потоцький у 1797 р., після приєднання Правобережної України до Росії, переходить у ранзі генерала на російську службу. Після його смерті маєтностями починає управляти його вдова – графиня Софія Потоцька. У 1816 р. тульчинську частину маєтку захоплює син Софії Мечислав Потоцький. У 1849 р. маєток переходить до казни. У 1854–1856 рр. будівлі (крім головного корпусу) були пристосовані для розміщення в них тимчасового шпиталю на 700 хворих, а позаміський будинок – для артилерійського парку. Пристосування здійснював архітектор Міхельсон.

У 1859 р. Мечислав Потоцький назавжди виїжджає до Франції, забравши з собою до Парижа найцінніше з палацу (картини, гобелени, меблі, срібло). Того ж року він продає тульчинський маєток власникові Немирова графу Г. Строганову, одруженому з його племінницею – Марією. Невдовзі тульчинський маєток продається П. Ольденбурзькому. У 1874 р. палац опиняється в руках відомства уділів, яке передає його військовому відомству. Палац було відремонтовано, а парк "Хороше" упорядковано.

У 1975–1978 рр. архітектор Л. Борисова розробила проект реставрації садибних будинків, за яким головний будинок був відреставрований у первісних формах, але зі змінами в розпланування, пов'язаними з пристосуванням його для культурно-освітнього училища.

Величезний палацовий комплекс побудований у плані на двох взаємно перпендикулярних осях (вздовж під'їзної дороги та напрямку палац – костел). Палацову групу задумано за палладіанською об'ємно-просторовою схемою, яку на той час почали застосовувати в Україні у будівництві репрезентативних позаміських та міських резиденцій. Головний корпус (власне палац) та два бічні флігелі, розташовані рівнобіжно осі палац – костел, поєднано галереями, завдяки чому утворено великий парадний двір.

Комплекс збудовано за проектом архітектора Лякруа (який здійснював також будівництво) і, можливо, за участю архітектора Лятурна та італійського художника Лампі.

Головний корпус палацової групи – двоповерховий, мурований. Його розпочато будівництвом у 1781 р., закінчено в основному в 1782 р., а повністю – в 1785 р. У плані він має форму видовженого прямокутника з дворядним анфіладним розпланування приміщень, центрально розташованим вестибюлем та характерними ще для періоду бароко парадними двійчастими сходами.

Перший поверх (нижчий), перекритий склепіннями, був призначений для житлових та, можливо, адміністративних приміщень, 2-й (вищий, з плоскими перекриттями) – містив праворуч від вестибюля репрезентативні зали та салони, а ліворуч – житлові приміщення й обідній зал, стеля якого спиралася на чотири колони, поставлені посередині в квадрат.

Функціональне використання 2-го поверху як репрезентативного притаманне ранньому класицизму і є ремінісценцією бароко.

Фасади будівлі виконані у великому, на два поверхи, іонічному ордері. Домінантою головного фасаду є піднятий на кілька сходинок 10-колонний портик-лоджія з вбудованим на 2-му поверсі балконом. Відсутність над портиком традиційного трикутного фронтону зорово подовжує фасад, підсилюючи його монументальність.

Центральний портик паркового фасаду має лише чотири колони, завершені трикутним фронтоном, тимпан якого був прикрашений ліпниною у вигляді гірлянд.

Площини стін розчленовано пілястрами з оригінальними пластично трактованими волютами іонічних капітелей. Волюти значно відхилені від площин капітелей, чого майже немає в нашій архітектурі. Між пілястрами розташовано вертикально видовжені вікна, нижчі у 1-му та вищі у 2-му поверхах з широким плоским обрамленням.

Фасади будівлі завершує гладкий, гарних пропорцій карниз. Будівля має чотирисхилий дах, первісно укритий міддю.

Внутрішнє оздоблення інтер'єрів повністю втрачено. Згідно з дуже уривчастими відомостями, до головного корпусу вели троє масивних різьблених дверей, середні з яких зверху були прикрашені гербом Потоцьких. Уздовж мармурових сходів вестибюля розміщувалися порцелянові китайські вази з букетами квітів, а на стінах верхнього ярусу вестибюля – 13 родинних портретів на повен зріст. Зали, салони й житлові приміщення були декоровані стюком, стіни обтягнені дорогими тканинами й прикрашені величезними дзеркалами. Стелі мали ліпні плафони. В одній з кімнат розміщувався камін із рожевого мармуру – витвір старої школи італійських майстрів, в іншій був карниз з чорного, білого та рожевого мармуру. Існувала Біла вітальня, стіни якої були викладені чудовим білим мармуром. Ще в передвоєнний час зберігалося оздоблення стін залу пілястрами коринфського ордера з різнокольорового мармуру.

Інтер'єри прикрашала велика кількість мармурових і бронзових бюстів та картин, розвішаних на стінах від стелі до підлоги. Кімнати були заповнені старовинними позолоченими меблями. Підлоги вкривали дорогоцінні килими. Художнім виконанням вражав паркет.

Будинок опалювався камінами та великими, розташованими внизу печами, гаряче повітря з яких проходило через низку каналів, схованих у товщі внутрішніх стін обох поверхів.

с.68

Бічні флігелі – двоповерхові, муровані; у плані мають форму витягнутих прямокутників. Довжина лівого (західного) флігеля – 80 м, а правого (східного) – 78 м.

Симетричні за композицією флігелі – різні за розпланування, але схожі за композицією. Східний флігель, що первісно призначався для розміщення різних служб, має анфіладно-коридорне розпланування. До його південного причілка прилягав будинок кухні. Перекриття його 1-го поверху та підвалу – склепінчасті, а 2-го – плоскі по дерев'яних балках. Західний флігель з анфіладним розпланування призначався для житла; його перекриття – плоскі по дерев'яних балках.

Головна поперечна вісь обох флігелів з боку парадного двору акцентована шестиколонними портиками великого доричного ордера з трикутними фронтонами. По боках вони фланковані меншими (на висоту 1-го поверху) чотириколонними портиками з балконом. Над дверима портиків – круглі вікна для освітлення сходових кліток. Східний (правий) флігель, крім того, має по осі головного портика півциркульну склепінчасту в'їзну браму з балконом і шестиколонним парадним портиком з боку головного в'їзду.

Флігелі з'єднані з головним корпусом закругленими в плані аркадними, раніше заскленими з боку двору, галереями з глухою задньою стіною. Аркадні стовпи галерей декоровано півколонками, а односхилий дах сховано з боку парадного двору аттиком з балюстрадою. Галереї призначалися для оранжерей. Від двору вони відокремлювалися високими ажурними гратами.

Римо-католицький костел св. Станіслава, на який спрямована вісь центральної групи палацу, збудований у 1784–1817 рр. як усипальня Потоцьких. Розташований на підвиченні в центрі міста і раніше з'єднаний з палацом тополевою алеєю, костел являє собою велику однобаневу споруду з півциркульною апсидою. Фасад костелу з часом зазнав значних змін. Але зберігся чудовий класицистичний інтер'єр у коринфському ордері з головною навою, перекритою кесонованим склепінням з майстерною ліпниною.

"Панський" будинок (готель) та флігель біля нього збереглися в незмінному стані. Побудовані на схилі, у двох рівнях, будівлі мають по два поверхи, прямокутні в плані, з коридорним розпланування. Перекриття "панського" будинку – плоскі по дерев'яних балках, а флігеля – у підвалі та 1-му поверсі склепінчасті, у 2-му – плоскі по дерев'яних балках. Класицистична архітектура "панського" будинку відзначається стриманістю. Його 1-й поверх рустований, а над 2-м – трикутний фронтон. У флігелі привертає увагу аркова галерея, розташована вздовж 1-го поверху.

За палацовим комплексом у розлогій річковій заплаві за проектом архітектора П'єра Ленро був закладений величезний ***парк "Хороше"***. Територія його була майстерно дренована системою каналів та окремих водойм, які не лише зменшували зволоження, обумовлене підпором вище розташованого великого ставка, та уможливлювали деревонасадження, але й були введені в композицію парку, надаючи йому оригінальності та привабливості.

Літ.: [215].

Є. В. Тиманович

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

Волинська область займає північно-західні терени історичної Великої Волині. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена пам'ятками XIV–XIX ст. Найбільший інтерес становлять пам'ятки доби середньовіччя (XIV–XVI ст.), Ренесансу і бароко, а також дерев'яна архітектура, що зберегла унікальні архаїчні риси. В області на державний облік узято 468 пам'яток архітектури, з яких 200 мають загальнодержавне значення. Зараз відомо близько 180 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ увійшли 14 населених місць: Берестечко, Володимир-Волинський, Голоби, Горохів, Камінь-Каширський, Ковель, Луків, Луцьк, Любешів, Любомль, Олика, Рожище, Турійськ, Цумань. Історичний центр Луцька в 1985 р. рішенням Уряду оголошено Державним історико-культурним заповідником.

БЕРНАРДИНСЬКИЙ МОНАСТИР

м. Луцьк

36
с. 69-70

Комплекс належить до найвизначніших архітектурних витворів України доби бароко.

Оригінальна об'ємно-просторова композиція обумовлена місцем розташування – пагорбом над долиною р. Стир при колишньому в'їзді в місто. Початок будівництва монастиря належить до 1720 р., коли заклали його фундаменти у формі підкови, аби він одночасно був ще й замком для оборони шляху, що вів до міської фортеці. У 1737 р. закладено мурований костел з центричним планом. За проектом, з боку поля пагорб наче оперезувався 100-метровим півкільцем масивного будинку келій зі схожими на бойові башти півциліндричними ризалітами в центральній його частині. У внутрішньому дворі півкільця височів костел, навпроти якого на відстані близько 50 м стояла дзвіниця, що завершувала парадну композиційну вісь ансамблю.

Але такий проект не влаштовував капітулу, і фундаменти храму були розібрані. Протягом 1754–1789 рр. здійснено будівництво костелу за проектом єзуїтського архітектора П. Гіжицького. Костел наслідував зразки архітектури єзуїтів. Це восьмистовпна базиліка з трьома поздовжніми навами і трансептом, двома закристіями, нартексом і криптою. За походженням план костелу – ренесансний і наближався до плану церкви Іль Джезу в Римі. Основні відмінності обумовлені влаштуванням переходу до сусідніх келій. Перекриття нав – хрещаті склепіння. Фасади, особливо головний, мають багатий декор, головними елементами якого є уступчасті пілястри, ніші, фільонки.

У 1877–1879 рр. під керівництвом архітектора Раструханова костел перебудовано на православний собор. Над перехрестям нав надбудовано баню, над нартексом – дзвіницю, внесено елементи класицистичного декору. У розмалюванні інтер'єру брали участь чеський майстер Ф. Параляк та художниця Л. Спаська.

У дворі збереглися поховання XIX ст. Вхід на територію собору в 1904 р. прикрашено мурованою брамою з декоративними кованими ґратами.

Літ.: [215].

Б. В. Колосок

ВЕРХНІЙ ЗАМОК

м. Луцьк

37
с. 70-72

Державний (князівський, згодом королівський) замок належить до замків мисового типу. Розташований він на невисокому пагорбі між р. Стир та її рукавом Глушець на південно-східній околиці історичного ядра міста. Будувався з кінця XIII до XVI ст. на місці давньоруського дерев'яного укріплення, знищеного в 1261 р. за наказом монгольського хана Бурундая. Замок був одним з наймогутніших у середньовічній Волині. У плані має форму неправильного трикутника з дещо опуклими назовні сторонами, який відповідає природному рельєфу ділянки. З боку поля замок був захищений глибоким ровом, який наповнювався водами річки. До складу оборонних споруд замку входять оборонні мури та три башти – В'їзна, Стирова (Свидригайлова), Владича. Всі укріплення – мурувані. Цегляні з лицьових поверхонь стіни всередині забутовані блоками вапняку та уламками цегли на вапняному розчині. Первісно споруди замку були зведені в готичному стилі. У XV–XVI ст. укріплення модернізовані у зв'язку з поширенням застосування вогнепальної зброї. В цей час у будівлях замку з'явилися риси ренесансної архітектури. На замковому подвір'ї розташовані шляхетський будинок (кінець XVIII ст.) та будинок єпископа (початок XIX ст.).

У 1970–1980-х роках за проектом М. Говденко та О. Годованюк у Верхньому замку здійснено реставраційні роботи.

Оборонні мури оточують замкове подвір'я по периметру. Товщина їх сягає 2,6...3,0 м. Первісно мури завершувалися широкими зубцями – мерлонами; в центрі кожного зубця було влаштовано лучну бійницю. У процесі модернізації XV–XVI ст. проміжки між зубцями закладено, верхню частину мурів зсередини підсилено і над ними надбудовано ще два яруси, завдяки чому висота мурів досягла 12...13 м. У 1970–1980-х роках південно-східну ділянку мурів відновлено в архітектурних формах XIII–XIV ст., а на північно-західній збережено нашарування XV–XVI ст. та встановлено дерев'яні бойові галереї біля бійниць.

с. 71

В'їзна башта знаходиться в західному куті замку, який звернено в бік міста. У плані вона майже квадратна (13,5×13,0 м), первісно триярусна, завершена зубцями. До в'їзних воріт через оборонний рів у давнину було перекинуто дерев'яний міст зі звідною ланкою, про що свідчить опис 1545 р. З оборонними мурами башта сполучається крученими сходами, влаштованими в товщі північної та південної стін. У процесі добудов XV–XVI ст. проміжки між зубцями за-

кладено і над ними зведено ще два яруси, внаслідок чого висота башти досягла 27 м. Бійниці нижнього ярусу добудови розраховані на застосування невеликих гармат, верхнього – легкої вогнепальної зброї.

У 1970-х роках башту реставровано зі збереженням нашарувань XV–XVI ст. (ренесансний аттик з зубчастим завершенням, білокам'яне обрамлення вікон і т. п.).

Стирова башта розміщена на переломі оборонних мурів у південно-східній частині замку, зверненій у бік р. Стир. Дослідженнями підвального ярусу башти та його фундаментів, проведеними в 1978 р., встановлено, що башту збудовано на залишках давнішої, вимурованої з блоків вапняку. *с. 72*

Башта – майже квадратна в плані (10×9,5 м), чотириярусна, з підвалом. Товщина стін нижнього ярусу – близько 3 м. Первісно башта завершувалась зубцями. У XV–XVI ст. вона була надбудована, після чого висота її досягла 23 м, а в архітектурі з'явились ренесансні деталі (аттик з фігурним завершенням, обрамлення вікон, карнизи). *с. 72*

У 1970–1980-х роках башту реставровано зі збереженням добудов XV–XVI ст.

Владича башта підсилює північно-західний ріг оборонних мурів замку. Назва походить від двору луцьких єпископів ("владик"), який у давнину знаходився поблизу башти. Це майже квадратна в плані (8,5×8,0 м), чотириярусна цегляна споруда. Товщина стін нижнього ярусу – близько 3 м. *с. 71*

Як і дві попередні, ця башта первісно завершувалася зубцями. У XV–XVI ст. вона зазнала модернізації, наслідком якої було збільшення її висоти та зміна форми бійниць. У 1887–1890 рр. верх башти пристосовано до вимог пожежної безпеки: над верхнім ярусом влаштовано металево-цегляне перекриття з бетонним плоским дахом, а замість розібраного напівзруйнованого ренесансного аттика встановлено металеву огорожу. У 1970-х роках башту реставровано в гаданих первісних формах: завершено зубцями й увінчано чотиригранним наметом з флюгером.

Шляхетський будинок зведено на фундаментах розібраної в 1789 р. південної частини оборонного муру, розташованої між В'їзною та Стировою баштами, а також, можливо, на рештках зруйнованого середньовічного палацу. Це прямокутна в плані одноповерхова цегляна споруда, перекрита високим чотирисхилим гонтовим дахом із заломом. У XIX ст. тут розміщувалися суд і міський архів. У 1960-х роках будівлю реставровано в первісних архітектурних формах.

Будинок єпископа споруджено на початку XIX ст. поблизу Владичої башти на місці єпископського палацу. Будівля – прямокутна в плані, цегляна, двоповерхова. Головний фасад вирішено у вигляді ампірного чотириколонного портика, завершеного трикутним фронтоном. Перший поверх будинку перекрито склепінням, другий – плоским перекриттям.

Літ.: [216, 244, 357, 358].

О. М. Годованюк

КОСТЕЛ ТА КОЛЕГІУМ ЄЗУЇТІВ

38
с. 73-74

У Луцьку з 1604 до 1773 р. релігійну, освітню й будівельну діяльність проводили представники католицького ордену єзуїтів. Володіючи значними коштами та маючи великі амбіції, вони звели свій величний костел і колегіум у центральній частині міста, надавши комплексові домінантної композиційної ролі. Він замінив собою ділянку оборонного муру Окольного замку і збільшив його обороноздатність, оскільки був пристосований до оборони.

Костел заклали 16 червня 1616 р. Склепіння почали будувати 1630 р., а баню зводили протягом 1637–1638 рр. Обидві вежі закінчили 1642 р. Нагляд за будівництвом фундаментів здійснював архітектор Дж. Бріано. Згодом його змінили інші архітектори – Б. Моллі, В. Глазович, П. Гіжицький, А. Агорн, М. Соболевський, Ф. Гродзицький, Ю. Умінський. Споруди прикрашалися творами художників М. Климковича, П. Вицинського, Т. Конича (Кунце), Й. Прехтля, К. Вільяні, Ф. Смутлевича, В. Герсона та ін.

Костел являє собою тринавову хрещато-баневу базиліку на основі грецького хреста з дещо вкороченими бічними раменами. Над бічними навами, за винятком трансепта, розташовані емпори. Вздовж нав влаштовано чотириярусні галереї. Нартекс фланковано низькими триярусними вежами, що увінчуються банями і мають кручені сходи. З обох боків пресбітерію розташовані два поверхи приміщень, ширина яких дорівнює ширині бічних нав з галереями. Центральна баня спирається на пандативи та попружні арки, що покояться на чотирьох стовпах хрещатого перетину. Циліндричні склепіння нав мають попружні арки й розпалубки. Бічні від пресбітерію приміщення перекриті дзеркальними та лотковими склепіннями з розпалубками, обхідні галереї – хрещатими склепіннями на попружних арках.

З-поміж костелів східних єзуїтських провінцій луцький є найбільшим. Його розміри в плані (разом з вежами) – 39×53 м. Висота споруди від підлоги нав до хреста над банею – 40,25 м. Підвали заглиблені на 6 м.

Костел прикрашають скульптури, ліпнина, в тому числі герб Павла Волуцького, а також живопис, зокрема зображення давніх луцьких костелів, та різьблені меблі.

Згідно з проектом колегіуму, розробленим Б. Моллі, прибудова до костелу мала два замкнені двори (для школи й колегіуму). Зараз будинок – триповерховий, П-подібний у плані (70×55 м), цегляний, потинькований, з підвалом під середнім раменом. Широкі перекриті хрещатими склепіннями коридори об'єднують усі орієнтовані у двір приміщення. Зберігся декор південно-західного фасаду з п'ятьма ризалітами та частково – північно-західного фасаду.

Літ.: [215].

Б. В. Колосок

с. Білосток Луцького району

ЦЕРКВА СВ. АРХАНГЕЛА МИХАЇЛА

39 с.75

Церква розташована на околиці села, на невисокому пагорбі. Її подвір'я в давнину захищали рів та земляний вал. Вона заснована 1636 р. поміщиком С. Гулевичем-Воютинським, котрий згодом, ставши ченцем, заклав при церкві монастир, у якому був першим ігуменом. З білостоцьким монастирем пов'язані життя і творчість видатного українського маляра кінця XVII – початку XVIII ст. ієромонаха Іова Кондзелевича. Відомо, що для церкви св. архангела Михаїла він розмалював іконостас, фрагменти якого нині зберігаються в Національному музеї у Львові.

Упродовж 1736–1796 рр. монастир був уніатським; у 1776 р. при ньому створено школу. В цей же час збудовано цегляний Г-подібний у плані двоповерховий корпус келій в західній частині монастирського подвір'я (не зберігся). Після третього поділу Польщі, у 1795 р. церква стала парафіяльним православним храмом.

Михайлівська церква – цегляна тринавова однапсидна будівля, яку за планово-просторовою структурою можна назвати базилікальною, бо її середня нава вища за бічні. Храм – шестистовпний; роль східної пари стовпів відіграють внутрішні кути трансепта, відображеного на північному та південному фасадах невеликими ризалітами. Ще незначнішими є виступи, які фіксують нартекс, причому вони не збігаються з внутрішньою структурою будівлі. Над квадратними в плані бічними членуваннями нартекса симетрично підносяться дві вежі. Верхній ярус кожної вежі – восьмигранний, перекритий банею з декоративною маківкою.

Центральний верх розміщено над перетином головної нави з трансептом. Стіни його восьмигранного підбанника м'яко переходять у восьмигранне зімкнене склепіння, завершене світловим ліхтариком. Верх перекрито восьмигранною банею, увінчаною декоративною маківкою. Ідентичний за формами верх (але без підбанника) завершує шестигранну апсиду.

Виявлені під час досліджень деякі особливості розпланувальної та об'ємно-просторової структури Михайлівської церкви дають підставу припустити, що сучасного вигляду споруда набула після двох основних будівельних етапів. На другому етапі, напевне, в той час, коли монастир був уніатським, виникла західна частина храму. Метою цієї прибудови могло бути надання храмові "костельного" вигляду: композиція з двох наріжних веж з фронтоном між ними, що увінчує центр західного фасаду, типова для костелів XVIII ст.

Внаслідок перебудов XVIII ст., які досить органічно доповнили храм XVII ст., створено оригінальну будівлю, яка належить до самобутніх церковних споруд Волині.

Літ.: [23, 280].

О. М. Годованюк

м. Володимир-Волинський

СОБОР УСПІННЯ БОГОРОДИЦІ

40 с.76-77

Видатна пам'ятка волинської архітектури давньоруського періоду, собор Успіння Богородиці збудований у 1160 р. волинським князем Мстиславом Ізяславовичем. Після Берестейської унії 1596 р. храм став уніатським кафедральним собором. Протягом XVII–XVIII ст. він зазнав перебудов, метою яких було надання православному храмові вигляду костелу. В цей період до західного фасаду симетрично прибудовано дві восьмигранні башти-дзвіниці, а між ними – портик, завершений фронтоном; збільшено площу будівлі; частину первісних вікон закладено, інші – розтесано. Після цих перебудов уся споруда ззовні набула барокових шат.

Після третього поділу Польщі (1795 р.) і приєднання Волині до Російської імперії Успенський собор знову став православним храмом. Реставровано його в 1900–1901 рр. за проектом архітектора Г. Котова в гаданих первісних давньоруських архітектурних формах. с.77

Успенський собор – великий шестистовпний, хрещато-баневий, одноверхий, триапсидний, тринавовий храм. За схемою плану, конструкціями та архітектурними формами він наближається до давньоруських храмів Києва та Чернігова, що свідчить про спільність шляхів розвитку монументального церковного будівництва різних регіонів давньої Русі. с.77

Замочок єпископа (кінець XV – XIX ст.), який є складовою частиною комплексу, розміщений південніше Успенського собору. Він являє собою характерний для епохи феодалізму приклад житла, пристосованого до оборони. Це Г-подібна в плані будівля, одноповерхова з півночі та двоповерхова з півдня за рахунок перепаду рельєфу. Стіни нижнього поверху ззовні підсилені масивними контрфорсами. Великий зал утворює на південному фасаді ризаліт. Розпланування – коридорне, з однобічним розташуванням приміщень. Характерною деталлю є два ґаночки біля входів північного та західного фасадів. У західний причілок будівлі органічно введено високу п'ятиярусну мурована дзвіницю, перебудовану в давньоруських формах одночасно з відновленням Успенського собору на початку XX ст. с.76

Північна брама, як головний вхід на подвір'я, розміщується в цегляному мурі, який огороджує комплекс з півночі та частково з заходу. Це пишна двоярусна барокова споруда, збудована наприкінці XVII ст., коли Успенський собор був уніатським храмом. У центрі нижнього ярусу брами – арковий в'їзд, фланкований потрійними пілястрами з розкріпованим розвиненим антаблементом та багатопрофільним карнизом. Другий ярус, також прикрашений пучками пілястр та складними карнизами, увінчується "розірваним" фронтоном.

Літ.: [99, 352, 387].

О. М. Годованюк

м. Володимир-Волинський

ЦЕРКВА СВ. ВАСИЛІЯ

Церква збудована в південній частині історичного ядра міста, у давнину – над заплавою р. Луги. Точна дата побудови невідома; на північній стіні існувала шиферна плита (не збереглася) з датою "6702" (1194 р.), але більшістю дослідників пам'ятка датується кінцем XIII – початком XIV ст.

Протягом XIX – на початку XX ст. будівля двічі зазнала змін. У 1840-х роках з заходу прибудовано прямокутний бабинець. У 1899–1901 рр. над бабинцем надбудовано 2-й ярус – дзвіницю, а над геометричним центром ротонди на восьмигранному невисокому цоколі, прикрашеному двома ярусами "кокошників", зведено тендітний циліндричний підбанник, увінчаний цибулястою банею з масивним хрестом. Одночасно з заходу до бабинця прибудовано криту папертъ, увінчану високим трикутним шпилем. Ці добудови, виконані у псевдоросійському стилі, значно порушили первісний вигляд храму.

У плані церква – октоконх, який складається з чотирьох сегментних конх більшого діаметра, розміщених відповідно до сторін світу, та чотирьох сегментних конх меншого діаметра, які чергуються з ними. Східна конха висунута на схід.

В об'ємно-просторовій структурі храму вражає творче використання конструктивних засад готики. Вісім контрфорсів (два з них знищено під час добудови притвору в XIX ст.), що підсилюють стіни будівлі ззовні, сприймають розпір від восьми попружних арок. Ці своєрідні нервюри утворюють каркас для восьмилелюсткового зімкненого склепіння, яке перекриває складний за формою плану храм.

Риси готики притаманні також стрілчастому порталу північної конхи, білокам'яне профільоване обрамлення якого оздоблене елементами різьблення, а відгомін романської архітектури помітний у півциркульному перспективному порталі західної конхи.

Церква св. Василія у Володимирі-Волинському – унікальна споруда волинської архітектурної школи епохи становлення національного мистецтва. Довершеністю та витонченістю архітектурних форм вона значно перевершує середньовічні храми-ротонди, створені в цей час у сусідніх країнах Європи.

Літ.: [22,377,389].

О. М. Годованюк

с. Гішин Ковельського району

ЦЕРКВА СВ. ДИМИТРІЯ

Будівля розташовується в глибині старого сільського кладовища, виходячи південним фасадом на мальовничу долину р. Тур'ї. Належить до найбільш ранніх пам'яток дерев'яної архітектури України (1567 р.).

Церква – тризрубна, одноверха, з невеличкою каркасною дзвіницею над низьким безвіконним бабинцем. Незважаючи на двоярусну структуру західної частини споруди, її безперечною домінантою є монументальний об'єм нави, який за своїми розмірами (6,2×6,6 м) помітно перевищує приміщення бабинця (3,7×4,1 м) та вівтаря (4,1×3,8 м). Нава перекрита розвиненим чотиригранним пірамідальним склепінням, завершеним невеликим четвериком з чотирма віконцями, а також декоративною маківкою характерної для кінця XIX ст. форми. Значення центрального верху найповніше виявлено в інтер'єрі споруди, композиційним центром якого є розкритий угору і добре освітлений простір нави, протиставлений темному й низькому приміщенню бабинця. Виділенню нави як просторової домінанти інтер'єру значною мірою сприяє розташування тут додаткової галереї (хорів) та головних елементів внутрішнього оздоблення пам'ятки – іконостаса XIX ст., складного за формою фігурного вирізу між бабинцем та навою тощо.

На відміну від західної та центральної частин церкви вівтар під час пізніших перебудов зазнав досить відчутних змін. Зараз він являє собою невеликий шестикутний у плані зруб з невисоким склепінчастим восьмигранним перекриттям, яке, ймовірно, є залишком первісного рубленого верху. Ця конструкція ззовні схована в масиві каркасного даху.

Незважаючи на перебудову вівтарної частини, церква відзначається унікальною для будівель XVI ст. збереженістю первісних елементів, починаючи від архаїчної композиційної схеми й закінчуючи ажурними тесаними кронштейнами для підтримування виносів центрального намету. Це обумовлює винятковe значення пам'ятки в історії української дерев'яної архітектури.

Літ.: [89, 157, 288].

В. Т. Завада

с. Здомишель Ратнівського району

ЦЕРКВА РІЗДВА БОГОРОДИЦІ

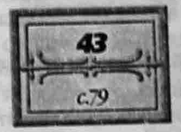

Церква Різдва Богородиці, збудована в 1643 р., належить до найдавніших пам'яток дерев'яної архітектури Волині з характерним для них складним нашаруванням різних будівельних етапів. Сучасний вигляд споруди склався внаслідок капітальної реконструкції храму в 1784 р. Разом з тим від старого здомишельського храму 1643 р. у перекритті нави зберігся рідкісний різновид рубленого склепіння. Він являє собою традиційний для найдавніших церковних будівель України пірамідальний верх чотиригранної форми, ускладнений улаштуванням у нижніх кутах перекриття чотирьох невеликих додаткових граней. Це дає змогу своєрідну конструкцію перекриття над навою вважати одним з маловідомих видів рубленого склепіння перехідного типу – від чотири- до восьмигранного, що надає пам'ятці особливої наукової цінності.

Історико-архітектурне значення пам'ятки не вичерпується наявністю в її структурі будівельних архаїзмів, а багато в чому визначається виразністю зведеної в 1784 р. споруди. Її композиційну основу становлять прямокутний, витягнутий у поперечному напрямку бабинець з дзвіницею на 2-му та 3-му ярусах, прямокутна, витягнута в поздовжньому напрямку нава з хорами в західній частині, а також гранчастий вівтар з двома симетрично розташованими об'ємами допоміжних приміщень. Усі три частини споруди мають однакову висоту й об'єднані спільним двосхилим дахом з пластичним закрутленням на західному та східному фасадах. Особливої виразності будівлі надає шестигранна дзвіниця над бабинцем, скульптурна пластика якої підкреслена невисокою аркадою-галереєю 3-го ярусу. Композиція церкви відзначається тонким моделюванням форми та вишуканими пропорціями, що дає змогу зачислити її до найкращих зразків дерев'яної архітектури Полісся.

Літ.: [88, 288].

В. Т. Завада

с. Зимне Володимир-Волинського району

СВЯТОГІРСЬКИЙ (УСПЕНСЬКИЙ) МОНАСТИР-ФОРТЕЦЯ

Монастир належить до характерного для епохи феодалізму різновиду оборонних комплексів, у розпланування яких застосовано елементи регулярності. Розміщений на лівому, досить високому березі р. Луги, він посідає вигідне із стратегічного погляду місце.

Комплекс мурованих споруд монастиря-фортеці виник на місці давнього дерев'яного монастиря, заснованого в XI ст., і сформувався протягом 2-ї половини XV ст. Спочатку було побудовано оборонні мури, Троїцьку церкву та келії, а в 1495 р. – Успенський собор.

Форма плану комплексу – трапеція, майже прямокутник, витягнутий зі сходу на захід.

Особливістю комплексу є розміщення пристосованого до оборони Успенського собору у створі укріплень. Це притаманно феодальним замкам, а в монастирських комплексах, як правило, не зустрічається. Друга особливість – нерівномірне розміщення оборонних споруд. Відсутність природного захисту з півдня компенсувалася тим, що ця ділянка була найбільш укріпленою – з семи башт тут розміщено чотири (дві наріжні, в'їзна та кругла).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. за проектом архітектора М. Козлова провадилася реконструкція комплексу, внаслідок чого в спорудах ансамблю з'явилися елементи псевдоросійської архітектури XVII ст., які значно змінили первісний вигляд будівель.

Успенський собор належить до оборонних церковних споруд і був важливою ланкою оборони в системі захисту монастирського подвір'я та навколишньої території. Дослідженнями 1946–1947 рр. встановлено, що храм первісно був безбаневим, з чотирма наріжними оборонними баштами, нижній ярус яких був квадратним, а верхній – восьмигранним. Одну з цих башт (північно-східну), що була збудована раніше, введено в об'єм вівтарної частини храму.

Успенський собор – цегляний тринавовий храм з півциркульною в плані, майже рівношироко основному об'єму, вівтарною частиною. Середня нава значно ширша від бічних. Усі нави перекрито циліндричними склепіннями однакової висоти.

У 1724 р. собор зазнав перебудов – було розібрано дві східні оборонні башти з метою надання храмові вигляду католицького костелу.

У період з 1891 р. до початку XX ст. внаслідок "реконструкції" були знищені самобутні риси архітектури собору. Замість двох розібраних західних оборонних башт споруджено три верхи з цибулястими банями; центральна з них переважає за розмірами бічні. Між контрфорсами західного фасаду вбудовано ганок з химерним фронтоном, на вікнах з'явилося перспективне обрамлення з "кокошниками" та колонками, прикрашеними "диньками", фасади завершено новим карнизом.

с.80 ***Оборонні мури***, що оточують монастирське подвір'я по периметру, – цегляні. У їх верхній частині влаштовано дерев'яний бойовий хід біля бійниць. Кути підсилено наріжними двоярусними баштами. Три з них – квадратні в плані, перекриті чотиригранним наметом. Круглу в плані наріжну південно-східну оборонну башту, круглу південну башту та значну частину південного оборонного муру розібрано при будівництві школи наприкінці XIX ст.

с.81 ***Дзвіниця*** – квадратна в плані. Первісно це була триярусна в'їзна башта, розміщена в південному оборонному мурі так, що вісь проїзду на монастирське подвір'я була орієнтована на центр південного фасаду Успенського собору. Під час реконструкції в XIX – на початку XX ст. в'їзну башту перетворено на дзвіницю. Надбудовано верхній восьмигранний ярус із півциркульними отворами в кожній грані, завершений високим восьмигранним наметом з люкарнами, характерним для російського будівництва XVII ст. У декоративному оздобленні фасадів дзвіниці також застосовано елементи псевдоросійської архітектури – фланкувальні колонки, "кокошники" над вікнами, розвинене профілювання карнизу і т. п.

Троїцька церква розміщена поза оборонними мурами, на північ від Успенського собору, на уступі пагорба.

Невеликий за розмірами (11×6,5 м) цегляний двобільний храм складається з квадратної в плані нави та півциркульної апсиди з мініатюрним виступом ризниці. Обидва об'єми перекриті банями з підвищенням у центрі – скуфією. Крім того, у конструкціях бань застосовано унікальний прийом: вони спираються на зімкнене зрізане склепіння – своєрідно трансформовану в цеглі дерев'яну конструкцію залому, завдяки чому Троїцька церква посідає особливе місце в історії архітектури України.

Літ.: [1, 145, 152, 157, 215].

О. М. Годованюк

м. Камінь-Каширський

ЦЕРКВА РІЗДВА БОГОРОДИЦІ

Дерев'яна церква розташована серед рядової житлової забудови в колишньому передмісті Воля і сприймається лише в межах безпосередньо прилеглої до неї території. Зведена в 1723 р., будівля первісно мала три верхи, але в 1880 р. замість одного верху надбудовано дзвіницю. Очевидно, водночас з цим до східної стіни вівтарного зрубу був прибудований невеликий об'єм допоміжного приміщення біля вівтаря, а в 1950-ті роки – додатковий каркасний притвор біля північної стіни бабинця.

Зараз споруда складається з послідовно розташованих по осі північ–південь прямокутного, витягнутого в поздовжньому напрямку бабинця, квадратної в плані нави та гранчастого вівтаря з ризницею. Центральний зруб споруди дещо більший за бічні і перекритий монументальним восьмигранним верхом зі світловим ліхтариком, в той час як бабинець і вівтар, увінчані відповідно двоярусною дзвіницею та невеликим однозаломним верхом, відіграють у загальній композиції підлеглу роль. Це співвідношення між центральним та бічними приміщеннями добре простежується в інтер'єрі храму, композиційною домінантою якого є розвинений вгору і добре освітлений простір нави.

Виділенню нави як композиційного центра інтер'єру сприяє також зосередження в ній практично всіх елементів дрібної пластики та внутрішнього декору пам'ятки. Особливе місце серед них посідає фігурний виріз у північній стіні нави, своєрідна криволінійна форма якого повторює соковиті барокові верхи кращих творів українського церковного зодчества. Не менш вишуканими є й інші елементи різьбленого декору в інтер'єрі нави: витіюваті орнаментальні мотиви в горішній частині плоских пандатив, віконні прорізи з пластичним завершенням криволінійної форми тощо.

За виразністю та майстерністю виконання декоративного оздоблення церква Різдва Богородиці не має собі рівних у монументальній дерев'яній архітектурі Волині і відбиває добу найвищого розквіту волинської архітектурно-будівельної школи.

Літ.: [155, 288].

В. Т. Завада

с. Качин Камінь-Каширського району

ЦЕРКВА УСПІННЯ БОГОРОДИЦІ

Будівля Успенської церкви посідає важливе місце в структурі старовинного поліського села, просторово об'єднуючи центральну частину Качина та мальовниче узбережжя розташованого поруч з ним озера. Згідно з літературними джерелами, церкву зведено в 1589 р. Первісно вона являла собою один з найдавніших в Україні різновидів дерев'яних храмів з дзвіницею над бабинцем.

У 1775 р. обхідну аркаду-галерею на стовпцях (опасання) навколо церкви було розібрано, всю споруду піднято на підмурки, зруби зміцнено по периметру "лисицями" та обшито ззовні шалівками. Водночас з цим змінено розташування та розміри всіх віконних прорізів (насамперед у наві), а до північної стіни апсиди прибудовано прямокутну в плані паламарню. У 1884 р. перебудовано вже горішню частину храму з верхами. Четверикові завершення над вівтарем та навою знято, склепінчасті перекриття над ними сховано в масиві каркасного даху, над навою зведено восьмерик підбанника, а замість первісної дзвіниці над бабинцем зведено додатковий рублений ярус під невисоким двосхилим дахом. Зазначені реконструкції суттєво змінили об'ємну композицію споруди, дещо наблизивши її до церков хатнього типу.

Зараз композиційну основу пам'ятки становлять послідовно розташовані по осі захід–схід прямокутний, витягнутий у поздовжньому напрямку зруб бабинця з надбудованим над ним приміщенням для додаткового престолу та квадратні в плані зруби нави й вівтаря з прибудованою до північної стіни паламарнею. Західна (двоярусна) та центральна частини споруди мають однакову висоту і завершуються двосхилим дахом, на гребені якого над навою розташовано високий світловий ліхтарик з декоративною цибулястою маківкою. Східний зруб поступається за висотою об'єднаному об'єму бабинця – нави й увінчаний трисхилим каркасним дахом з маківкою.

Незважаючи на певну суперечливість зовнішнього вигляду Успенської церкви, внутрішній простір її побудований за традиційною схемою тризрубного триверхого храму з дзвіницею над бабинцем. Водночас з архаїчною, чотирикутною в плані формою склепінчастого перекриття в інтер'єрі пам'ятки простежується й така характерна особливість найбільш ранніх дерев'яних храмів України, як домінування високої нави над іншими приміщеннями. До перебудов 2-ї половини XIX ст. композиційна роль нави в інтер'єрі підкреслювалася також розміщенням тут монументального іконостаса з царськими вратами, різьблених хорів з дверима для виходу на дзвіницю, а також складного за формою фігурного вирізу в західній стіні приміщення, нижня частина якого була розібрана внаслідок розширення аркового отвору.

Незважаючи на значну питому вагу пізніших нашарувань, Успенська церква має виняткову історико-архітектурну цінність як одна з найбільш ранніх пам'яток дерев'яної архітектури на території Волині.

Літ.: [89, 288].

В. Т. Завада

с. Низкиничі Іваничівського району

ЦЕРКВА УСПІННЯ БОГОРОДИЦІ

Широко відома церква Успіння Богородиці, збудована наприкінці 40-х років XVII ст., – єдина споруда, яка збереглася від будівель укріпленого родового монастиря, заснованого в 1643 р. київським старостою А. Киселем, похованим у 1653 р. у склепі під церквою.

Монастир займав стратегічно вигідне місце за межами села, на вершині невисокого пагорба. Оборонні укріплення бастіонного типу, що складалися з земляного валу та сухого рову, оточували квадратне в плані подвір'я і мали чотири земляні наріжні бастіони.

Успенська церква – хрещата п'ятидільна п'ятиверха будівля. До центрального, квадратного в плані об'єму прилягають за сторонами світу три півциркульні та одне квадратне в плані (західне) рамена. Над середохрестям підноситься найбільша за розмірами центральна баня на високому циліндричному підбаннику. Він спирається на чотири широкі півциркульні попружні арки, які одночасно відкривають простір бічних рамен, перекритих півсферичними банями без підбанників. Бічні бані значно нижчі від центральної, завдяки чому створюється виразна пірамідальна композиція мас.

Стіни храму вимурувано з цегли. Фасади трьох півкруглих рамен розчленовано лопатками, основою яких служить розвинений цоколь з виразним профілем. З площинами потинькованих стін бабинця контрастує соковите різьблення ренесансного білокам'яного порталу західного входу.

В інтер'єрі домінує центричність з висотним розкриттям простору засобами ренесансної архітектурно-конструктивної системи. Елементами внутрішнього оздоблення служать карнизи на рівні низу підбанника центрального верху та низу бань бічних верхів. Внутрішню поверхню усіх бань радіально членують вісім тонких орнаментованих ребер.

Велику художню цінність становить скульптурне поколінне зображення засновника храму А. Киселя, розміщене в ніші південно-західного пілона середохрестя. Виконане в реалістичній манері, воно свідчить про творче засвоєння досягнень ренесансної скульптури.

Успенська церква в Низкиничах – яскравий витвір волинської архітектурної школи, видатний зразок церковного будівництва України середини XVII ст. Саме цей храм дав початок будівництву визначних хрещатих п'ятидільних п'ятиверхих храмів. Наприкінці XVII – у XVIII ст. на їх основі під впливом дерев'яної народної архітектури сформувався новий викінчений тип храму. Але цей тип розвинувся в інших регіонах України – на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині. Для Волині Успенська церква в Низкиничах є унікальним варіантом хрещатої в плані п'ятиверхої споруди.

Дзвіниця, зведена в 2-й половині XVII ст., – дерев'яна, прямокутна в плані, двоярусна, перекрита чотирисхилим дахом. Вона розміщена біля південно-західного рогу невисокої цегляної огорожі, яка оточує квадратне в плані церковне подвір'я. По осі південь–північ нижнього рубленого ярусу дзвіниці розташований проїзд, обабіч якого симетрично розміщені два вузькі приміщення. Менший за обсягом верхній каркасний ярус відділений від нижнього масивним дахом і вертикально обшитий дошками. У південній та північній його гранях влаштовано по три отвори, а в західній та східній – по одному отвору з лучковими перемичками. Дзвіниця Успенської церкви належить до кращих споруд цього типу на Волині.

Літ.: [61, 187].

О. М. Годованюк

с. Нуйно Камінь-Каширського району

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКА ЦЕРКВА

Церква належить до найбільш ранніх із збережених на території Волині дерев'яних храмів, час зведення яких – середина XVI ст. – можна визначити вельми умовно. У 1765–1767 рр. бабинець церкви надбудовано 2-м поверхом, де розміщені хори, прибудовано дзвіницю, а при вівтарі влаштовано ризницю. До 1850 р. церква стояла на дубових палях (стендарях). Нинішня дзвіниця й ризниця зведені в 1871 р. на місці попередніх. Зараз будівля складається з послідовно розташованих по осі захід–схід прямокутних, витягнутих у поздовжньому напрямку об'ємів дзвіниці та бабинця, квадратної в плані нави, а також гранчастого вівтаря. Триярусний об'єм наметової дзвіниці вирізняється стилістичними ознаками, властивими 2-й половині XIX ст., і конструктивно пов'язаний лише з 2-м ярусом сучасного бабинця, що й свідчить про більш пізнє походження цієї частини споруди.

Первісно нуйненська церква була тризрубною одноверхою будівлею з дзвіницею над бабинцем і відбивала одну з найдавніших у церковному будівництві України схем об'ємно-просторового вирішення. Особливий інтерес у пам'ятці викликає конструкція її центрального верху, що являє собою систему з двох восьмериків, розташованого між ними рубленого восьмигранного склепіння та чотирьох плоских пандатив, за допомогою яких здійснюється перехід від нижнього четверика до восьмикутного в плані перекриття. Використання у Спасо-Преображенській церкві цієї конструкції має тим більше значення, що становить один з найбільш ранніх серед зафіксованих у традиційному церковному будівництві Волині зразків восьмигранного рубленого верху. Ця особливість пам'ятки, помножена на властиву найдавнішим дерев'яним храмам України вежоподібну композицію центрального об'єму, перетворює її на надзвичайно цінне свідчення початкової стадії формування волинської школи українського дерев'яного зодчества.

Літ.: [89, 288, 375].

В. Т. Завада

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Територія Дніпропетровської області історично належить до земель Війська Запорізького низового, етнографічно – до Південної Наддніпрянщини. Архітектурно-містобудівна спадщина датується XVIII – XX ст., переважають пам'ятки доби класицизму та історизму. В області на державний облік узято 318 пам'яток архітектури, з яких 35 – загальнодержавного значення. Нині налічується понад 200 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ занесено Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Нікополь, Новомосковськ, Павлоград.

м. Дніпропетровськ

ПАЛАЦ ПРАЦІ

Новий культурно-освітній заклад, згідно з поширеною в колишньому СРСР практикою, було розміщено у рядовій забудові вул. Калініна поблизу прохідної металургійного заводу ім. Г. Петровського.

Зведений у 1926–1932 рр. за проектом архітектора О. Красносельського, палац складається з п'яти самостійних функціональних блоків, об'єднаних у симетричну розпланувальну структуру. У центрі знаходиться театр, розташований у глибині ділянки. Два бічні двоповерхові корпуси з'єднані з театром дугоподібними крилами й утворюють величезний курдонер. На 1-му поверсі лівого корпусу розміщується кінотеатр, на 2-му – танцювальний зал. Перший поверх правого корпусу займає спортзал, 2-й – бібліотека. У дугоподібних двоповерхових крилах розташовані клубні приміщення. Органічне об'єднання блоків з чітким зонуванням функціональних процесів уможливлює автономну експлуатацію окремих частин комплексу.

Головний композиційний елемент споруди – театр, глядачевий зал якого має в плані форму сектора. Характерна для конструктивізму форма будівлі обумовлена потребами кращого сприйняття сцени. Навпроти сцени – балкон для глядачів. Бічні стіни прикрашено рельєфом, який у вигляді широкого фризу оперезує зал. В оформленні інтер'єрів брали участь архітектори В. Щуко і В. Гельфрейх.

Несучий каркас будівлі – з монолітного залізобетону. Глядачевий зал перекрито металевими фермами. Стіни – цегляні. Зовнішнє та внутрішнє оздоблення виконано тинькуванням.

В архітектурному вирішенні Палацу простежується стильовий вплив як конструктивізму, так і класичної архітектурної спадщини. Поруч з ультрановаторськими формами скляних призм-еркерів, що здіймаються на всю висоту головного фасаду, знайшли своє місце своєрідні портики з ромбоподібними стовпами замість круглих колон. У конструктивістську стилістику фасадів, де панує естетика прямої лінії та прямого кута, несподівано входять класичні аркові отвори.

У проектуванні цього об'єкта з успіхом проявила себе методологічна настанова на вільний творчий пошук, не затиснений вузькими рамками стильових обмежень, що дало змогу створити оригінальний архітектурний твір.

Літ.: [7, 93, 188].

М. П. Андрущенко

м. Дніпропетровськ

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР

Собор є архітектурною домінантою історичного центру міста.

Будівлю за проектом, розробленим видатним російським зодчим А. Захаровим у 1806 р., зведено в 1830–1835 рр. (після смерті автора). За даними досліджень, для будівництва використано проект Андріївського собору в Кронштадті, збудованого в 1806–1816 рр. Собор споруджено на місці фундаментів недобудованого собору, запроектованого К. Геруа в 1787 р. Малювання в інтер'єрі виконали академіки С. Безсонов, В. Сазонов, М. Теребньов. Споруда витримала землетрус 1888 р.; у роки війни 1941–1945 рр. була зруйнована верхня частина дзвіниці (нині відбудована). Реставраційні роботи здійснені в 1975 р.

Собор – хрещато-баневий, одноверхий, з триярусною дзвіницею зі шпилем над притвором. До квадратного в плані основного об'єму з заходу прилягає видовжена нава з притвором. У середохрестї розташовані чотири пілони, що тримають систему склепінь і сферичну баню на світловому підбаннику. Наву перекрито коробовими склепіннями. Матеріал стін – цегла, фасади потиньковані, двосхилі дахи та баня вкриті покрівельним залізом.

Собор побудований у формах ампіру. Його фасадам властива класицистична стриманість, монументальність. Стіни прорізані прямокутними вікнами з надвіконними фільонками. Головний вхід на західному фасаді та входи південного й північного фасадів акцентовані шестиколонними портиками іонічного ордера з трикутними фронтонами. Стіни рустовані. Високий шпиль дзвіниці відіграє важливу роль як силуетна та висотна домінанта.

У вирішенні цілісного за характером внутрішнього простору підкреслено висотне розкриття центральної частини, а також оздоблення її та хорів малюваннями.

Собор є однією з найвиразніших монументальних церковних споруд України 1-ї половини XIX ст.

Літ.: [5, 7, 30, 187, 215].

О. І. Тищенко

м. Новомосковськ

ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР

Дерев'яний собор розташований на відокремленій мурованою огорожею ділянці разом з рівновисокою окремо поставленою дзвіницею і відіграє домінантну роль у формуванні забудови одного з головних майданів міста.

Побудований у 1773–1778 рр. (за іншими даними – у 1775–1780 рр.) майстром з Нової Водолаги Я. Погребняком відповідно до ним же створеної моделі з ситняку. На початку XIX ст. на території ділянки храму зведено дерев'яну дзвіницю та будинок священика.

У 1888 р. у зв'язку з незадовільним технічним станом собор був повністю перекладений за проектом архітектора Е. Харманського з нового матеріалу. При цьому стіни споруджено без урахування первісного нахилу всередину, дещо спрощено форму покрівель, вертикальну шалівку замінено горизонтальною.

Створений у традиціях і формах українських багатозрубних дерев'яних храмів, собор нагадує хрещаті дев'ятидільні муровані церкви XVIII ст., але є єдиним в Україні дев'ятизрубним дев'ятиверхим дерев'яним храмом. Він унікальний за своїми архітектурно-конструктивними й художніми рисами та розмірами (27×27 м, висота – 65 м). Об'ємно-просторове вирішення ґрунтується на симетричному відносно поздовжньої та поперечної осей групуванні навколо квадратного в плані центрального зрубу подібних до нього квадратних в основі гранчастих зрубів типу "восьмерик на восьмерику". Зруби завершуються баньками з домінуванням центральної бані та створенням пірамідальної композиції з ефектним силуетом, виразність якого підсилена наявністю трьох заломів у верхній частині кожного зрубу. В інтер'єрі зруби об'єднані великими, на три яруси (до половини загальної висоти) арками-вирізами, що створює ефект поєднаного висотно розкритого простору та сприяє кращому функціональному зв'язку зрубів. Храм зведений на підмурку з дерев'яних горизонтально покладених колод, фасади горизонтально пошальовані, матеріал дахів – покрівельне залізо.

У зовнішньому вигляді Троїцького собору головним є гармонійне поєднання мальовничості з лаконічною монументальністю. Фасади членуються прямокутними з дугоподібними перемичками вікнами на тлі дрібного горизонтального пошалювання. Органічним є їх контрастне сполучення зі складною пірамідальною композицією зрубів, багатозаломних верхів та бань.

Дещо дисонують з храмом за масштабом та стилістичним вирішенням побудовані в західній частині його ділянки одноповерховий будинок священика та триярусна, з масивною банею дзвіниця.

Храм є найбільшою дерев'яною церквою в Україні, найвидатнішим твором слобожанської школи монументальної народної архітектури.

Літ.: [99, 157, 215, 218].

О. І. Тищенко

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

До складу Донецької області входять історичні терени південної Слобожанщини та колишнє Дике Поле, де аж до XVIII ст. кочували татарські орди. Архітектурна спадщина представлена переважно об'єктами XIX–XX ст. та поодинокими пам'ятками XVII ст. На державний облік узято 76 пам'яток архітектури, з яких 15 – загальнодержавного значення. Зараз відомо понад 140 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ занесено Артемівськ, Горлівку, Донецьк, Краматорськ, Макіївку, Маріуполь, Слов'янськ і Слов'яногірськ. Комплекс Святогірського Успенського монастиря у м. Слов'яногірську 1980 р. оголошено Державним історико-архітектурним заповідником.

БУДИНОК ТЕАТРУ ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ

м. Донецьк

52
с.88

Театр збудовано в 1935–1940 рр. за проектом архітектора Л. Котовського, який відібрано на основі закритого конкурсу. Будівлю розміщено на невеликій, добре впорядкованій площі, що прилягає до головної магістралі міста – вул. Артема, куди звернено його головний фасад. За умовами конкурсу слід було водночас вирішити розпланування площі. Саме тому вдалося правильно вибрати масштаб споруди, визначити транспортну схему й забезпечити зручні підходи для глядачів.

Театр розраховано на 1500 місць. У плані будинок являє собою прямокутник з невеликими виступами сходових кліток і сценічних карманів. Споруду розпланувано за традиційною класичною схемою. Підковоподібний зал для глядачів і фойє розміщені на рівні 2-го поверху. Відстань по осі від порталу сцени до задньої стіни амфітеатру – 30 м. У глядачевому залі розміщуються партер-амфітеатр, балкон і кілька лож. Незважаючи на те, що театр споруджувався для організації драматичних вистав, з самого початку він мав і оркестрову яму, розраховану на 65 музикантів. Згодом оркестрову яму розширили для розміщення 95 музикантів.

Тип сцени – колосниково-глибинний з двома карманами. Ширина сцени – 28, глибина – 20 м; розмір порталу – 14×10 м. Сцену добре механізовано по горизонталі й по вертикалі.

Значну увагу приділено оздобленню інтер'єрів, особливо залу для глядачів, де по периметру на рівні верху балкону влаштовано колонаду, яка надає залові масштабності. Зал оздоблено декоративним тиньком у світлих біло-вохристих тонах, що вдало поєднуються з позолотою. В оздобленні колон і пілястр залу та фойє використано штучний мармур пастельних тонів. Інтер'єри відзначаються урочистістю та імпозантністю.

Головним акцентом фасаду є лоджія з п'ятипрогоновою аркадою, декорованою тричетвертними коринфськими колонами. В теплу пору року лоджія служить зручним фойє. Перший поверх будинку вирішено як масивний стилобат з п'ятьма входами. Бічні й тильний фасади мають дрібніше членування, але також витримані в класичних традиціях.

Матеріал стін театру – залізобетонний каркас, цегла і шлакоблоки. Глядачевий зал перекрито залізобетонними фермами. Рама порталу та конструкції балкону й амфітеатру – монолітні залізобетонні. Під час будівництва театру велику увагу приділено санітарно-технічному обладнанню (опалення, вентиляція, водопостачання й каналізація), яке й зараз працює бездоганно.

Театр у Донецьку – один з найдовершеніших в Україні архітектурних витворів передвоєнного часу.

Літ.: [76, 111, 114, 125, 188].

С. К. Кілессо

СВЯТОГІРСЬКИЙ УСПЕНСЬКИЙ МОНАСТИР

м. Слов'яногірськ

53
с.89-91

Монастир засновано 1624 р. в місцевості Святі гори, де ченці селилися, починаючи з XV ст. Протягом XVI ст. тут був один з донецьких дозорів, що виставлялися проти татар. Первісно монастир містився в печерах, викопаних у крейдяній горі протягом XV ст. У середині XVII ст. на верхній терасі гори зведено мурований Миколаївську церкву.

У 1679 р. татари спустошили монастир, після чого він був відбудований. У 1783 р. під час секуляризації монастирських маєтностей його було закрито, а в 1844 р. відновлено під назвою Святогірської Успенської пустині. Слідом за цим тут здійснено найзначніші будівельні роботи: 1847–1851 рр. зведено трапезну з Покровською церквою і дзвіницею, 1859–1868 рр. – Успенський собор, 1877 р. – готель, 1887 р. – два корпуси келій, у 1900 р. до трапезної прибудовано будинок ігумена.

У 2-й половині XIX ст. на обох краях підземного ходу, прокладеного у XVII ст. з нижньої тераси біля Успенського собору на верхню, влаштовано нижній і верхній прочанські павільйони. Тоді ж зведено декоративні вежі, дві з яких збереглися й донині. Монастирські будівлі були частково поруйновані під час Другої світової війни і відбудовані протягом 1947–1956 рр. Тоді ж на території нижньої частини монастиря споруджено їдальню, адміністративний і спальний корпуси санаторію, який ще з 1922 р. зайняв монастирський комплекс. Протягом 1969–1973 рр. проведено консерваційні роботи на Миколаївській церкві, а в 1973–1979 рр. – реставрацію цієї церкви. У 1980 р. ансамбль оголошено Державним історико-архітектурним заповідником.

Монастир розташований на високому крейдяному правому березі р. Сіверський Донець. Найдавніша його частина – печерний комплекс – розміщена на високих позначках у товщі гори, на верхній терасі якої стоїть Миколаївська церква. Решту споруд монастиря розташовано на вузькій надзаплавній терасі. Вони утворюють лінійну структуру, витягнуту вздовж берега зі сходу на захід. Крейдяна скеля з Миколаїв-

ською церквою, що височіє над довкіллям, є найефектнішою містобудівною і ландшафтною домінантою. Частина ансамблю, розташована на нижній терасі, має свої архітектурні домінанти – дзвіницю й Успенський собор.

Усі будівлі ансамблю муровані з цегли на кам'яних стрічкових підмурках, потиньковані й побілені. Дахи й бані укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах.

Миколаївська церква – найдавніша наземна споруда (середина XVII ст.), розташована на верхній терасі крейдяної скелі. Вона тридільна і триверха; верхи над вівтарем і бабинцем – декоративні. Всі компартименти – прямокутні. Частина вівтаря вирубана в скелі, решта споруди – прибудована. Наву увінчує двозаломний восьмерик. Перехід від четверика до восьмерика здійснено за допомогою конічних одноярусних тромпів. Бабинець має хори, які відкриваються в наву широкою аркою. Стилістика провінційного українського бароко підкреслена двоярусними верхами з маківками й банями барокових обрисів з ковнірами. Зовнішній декор лаконічний і обмежується облямуванням прямокутних вікон лиштвою найпростішого профілю та смугами поребрика. Малювань та іконостаса нині в інтер'єрі немає. *с.90*

Верхній прочанський павільйон прилягає до церкви зі сходу. Це квадратна в плані відкрита альтанка, перекрита хрещатим склепінням і увінчана наметовим дахом. Її пілони мурована з бутового каменю під розшивку. *с.91*

Успенський собор, збудований за проектом архітектора О. Горностаєва у панівному на той час російсько-візантійському стилі, є центральною спорудою нижньої частини монастиря. Собор – хрещатобаневий, тринавовий, з західним притвором і трьома вівтарними апсидами, увінчаний п'ятьма банями з наметовими верхами й маківками. Восьмерик центральної бані – світловий, решта – глухі. Фасади пучками колон розчленовано на три прясла, кожне з яких увінчується кілеподібною закомарою. Центральне прясло має перспективний портал і вікно-розетку, бічні – аркові вікна витягнутих пропорцій. Стіни декоровано аркатурою, смугою ширинок та іншими елементами з арсеналу форм історизму 2-ї половини XIX ст. В інтер'єрі у пандативах і центральному восьмерику частково збереглися поліхромні олійні малювання. *с.90*

Трапезна з Покровською церквою та дзвіницею – двоповерхова споруда, витягнута з заходу на схід. Зі сходу до неї прилягає масивна апсида, з заходу – притвор. Над центральною частиною споруди підноситься триярусна дзвіниця. Її нижній ярус має форму четверика з арковими вирізами для дзвонів, 2-й – невисокого восьмерика, 3-й – циліндра, увінчаного сферичною банею. Стилістика споруди характерна для російсько-візантійського напрямку історизму. У вирішенні її фасадів застосовано кокошники, біфорії, трифорії та кілеподібні сандрики над арковими вікнами. *с.91*

Будинок ігумена, готель і корпуси келій зведені у формах історизму з використанням окремих класичних і неороманських елементів (рустування стін, аркатурні фризи, наріжні півколонки, масивні віконні сандрики тощо). *с.91*

Вежі є двоярусними восьмериками, увінчаними кокошниками й високими наметовими дахами. *с.91*

Ансамбль Святогірського Успенського монастиря унікальний в українській архітектурі за містобудівною композицією і за стилістичною гармонізацією різночасових споруд.

Літ.: [83, 124, 215].

В. В. Вечерський

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

Житомирська область займає північні терени історичної Великої Волині, а саме – Волинське Полісся. Архітектурно-містобудівна спадщина належить, переважно, до XVII – початку XX ст. і представлена церковними спорудами доби бароко, архаїчними типами народних дерев'яних храмів, садибами періоду класицизму. Є лише одна пам'ятка Княжої доби – церква св. Василія в Овручі. На державному обліку перебуває 210 пам'яток архітектури, з яких 64 – загальнодержавного значення. Нині відомо понад 300 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ занесено Бердичів, Житомир, Коростень, Коростишів, Любар, Миропіль, Новоград-Волинський, Овруч, Олевськ, Радомишль.

м. Житомир

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР

54 с.92

Собор розташований у центрі Житомира на колишній Соборній площі посеред скверу. Зведений у 1867–1874 рр. за проектом К. Рохау, Е. Жибера та В. Шаламова, він являє собою центричну, тринавову, хрещату в плані споруду заввишки 50 м зі склепінчастими перекриттями. З заходу до нього прилягає чотириярусна дзвіниця заввишки 59,6 м. П'ять бань собору мають наметові завершення. У напівпідвалі розміщується тепла церква св. Анастасії.

Собор був задуманий як головний храм величезної Волинської губернії, як символ торжества православ'я в цій древній слов'янській землі. Задум був втілений у величній, заснованій на модернізованих візантійських взірцях, архітектурі собору, в його вражаючому за розмірами інтер'єрі, в художньому опорядженні якого були використані лише волинські оздоблювальні матеріали – граніти, що становлять славу цього краю.

Неповторність мистецького вирішення інтер'єру підсилював різьблений дубовий (з захованням природної текстури деревини) полірований іконостас. Це був новий для свого часу художній прийом, натхненний вивченням у XIX ст. взірців народної дерев'яної архітектури та художнього різьблення.

Іконостас виготовлено за ескізами архітектора В. Шаламова художником М. Мурашком у його відо-

мій майстерні в Києві. Ікони намальовані академіком живопису Ф. Васильєвим. Разом із закриттям собору (1932 р.) було знищено іконостас і кіот, в якому розміщувався древній образ св. Василія Великого, вивезений, за переказом, князем Володимиром Великим з Візантії. Трохи раніше (1930 р.) були скинуті з дзвіниці та розбиті на металобрухт дзвони, з яких найбільший важив 8,2 т.

Літ.: [215].

Є. В. Тиманович

с. Жубровичі
Олевського району

ЦЕРКВА РІЗДВА БОГОРОДИЦІ ТА ДЗВІНИЦЯ

Архітектурний комплекс розташований у південній, найдавнішій частині села і складається з двох споруд – церкви Різдва Богородиці та дзвіниці. Перша будівля зведена 1698 р., друга – у XVIII ст. з повторенням особливостей розміщення та композиційного вирішення попередньої дзвіниці.

Церква складається з послідовно розташованих по осі захід–схід квадратних зрубів бабинця, нави та вівтаря. До північної стіни вівтаря прибудовано невеличку ризницю (XIX ст.), а до західної стіни бабинця – обшитий дошками каркасний притвор (1914 р.). Нава дещо більша від вівтаря і бабинця й перекрита розвиненим двоярусним верхом восьмигранної форми, в той час як приміщення бабинця й вівтаря – чотиригранним пірамідальним склепінням. Поєднання в одній споруді таких різних за ступенем конструктивної та композиційної складності типів рубленого перекриття є досить рідкісним у дерев'яній архітектурі України й свідчить про архаїчний характер поліської будівельної культури XVII ст. Навіть двозаломний верх нави вирізняється конструктивним розривом між заломом і нижнім зрубом (у кутах четверика), а також влаштуванням додаткових горизонтальних в'язей для погашення сил розпору рубленого склепіння. Це свідчить про відсутність у поліських народних майстрів необхідного досвіду у зведенні восьмигранних верхів.

Найновіше архаїчний характер споруди простежується в системі перекриття західного та східного зрубів. Це найпростіші пірамідальні склепіння чотиригранної форми, відокремлені від центрального верху дерев'яними водоточинами. До пережитків найдавніших традицій належать також випуски брусів, влаштовані в інтер'єрі споруди на перетині західного і східного зрубів з центральним. Не менш показовим є й асиметричне (лише з південного боку) розташування віконних прорізів у бабинці та вівтарі, аналогічне традиційному освітленню народного житла.

Відмінності в архітектурно-конструктивному вирішенні центрального і бічних приміщень підкреслюють домінантну роль нави, що послідовно втілено в інтер'єрі споруди. Це досягнуто насамперед за рахунок протиставлення світлої й пластично насиченої нави відносно невисоким і затемненим приміщенням бабинця й вівтаря, а також завдяки розташуванню в нави величного триярусного іконостаса. Особливий художній інтерес в іконостасі становить нижній ярус з царськими вратами та іконами XVII–XVIII ст., виконаними в кращих традиціях бароко. Середня частина іконостаса з зображенням 12 апостолів виконана значно сухіше й, очевидно, перенесена до жубровицької церкви з іншого храму. Також іншій церкві належить і горішній ярус іконостаса з шести п'ятикутних ікон з попарно розташованими зображеннями апостолів, які вирізняються найбільшою архаїчністю малювання. Незважаючи на значні хронологічні й стилістичні нашарування у вирішенні окремих частин жубровицького іконостаса, він справляє цілісне художнє враження. У комплексі з композиційними та конструктивними особливостями церкви Різдва Богородиці це дає змогу вважати її одним з найцінніших зразків дерев'яної архітектури XVII ст. на території Українського Полісся.

Дзвіниця розташована на схід від церкви й добре сприймається з головної вулиці села. Вона є важливим композиційним орієнтиром усього ансамблю. Будівля – триярусна. Два нижні яруси – рублені різновеликі четверики, а третій – обшита дошками арка-да-галерея з невисоким чотирисхилим наметовим дахом. Первісно 1-й ярус споруди був оточений опасанням, яке ще більше підкреслювало пірамідальний характер об'ємної композиції пам'ятки.

Дзвіниця в Жубровичах належить до найскладніших зразків подібних будівель на території Полісся і в цьому полягає її безперечна історико-архітектурна цінність.

Літ.: [88, 220].

В. Т. Завада

м. Овруч

ЦЕРКВА СВ. ВАСИЛІЯ

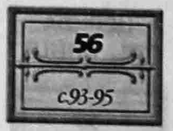

Палацова церква князя Рюрика Ростиславовича (у хрещенні – Василій) побудована ним у його феодальному володінні – м. Овручі, значному економічному центрі Київської землі, наприкінці XII ст. Це підтверджує графіті з датою "1192". Мурований храм звели на місці дерев'яного київські майстри під керівництвом, можливо, Петра Милоніга – придворного зодчого князя. Церква неодноразово зазнавала руйнувань, востаннє – від військ литовського князя Гедиміна 1321 р. Це була помста городянам за стійку оборону міста. Серед полишених руїн у XVI ст. була побудована дерев'яна церква. Після пожежі цієї церкви зведено нову, розібрану в 1734 р. за ветхістю. У 1842 р. внаслідок руйнування склепінь від усієї споруди лишилося три апсиди та частина північної стіни з аркою (в апсидах та арцабах вікон ще зберігався первісний тинькь). У 1876 р. біля північної стіни зведено каплицю (розібрана в 1900-х роках).

Храм у нинішньому вигляді відновлено в 1907–1909 рр. за проектом О. Щусєва та П. Покришкіна (виконавці робіт – архітектори О. Веснін та В. Максимов).

Церква виконана в первісних формах за винятком верху, характер якого не має документального підтвердження. Всі надійні за міцністю частини мурів були введені в нові стіни без змін. Вхід у південній стіні відновлено за взірцем такого самого в північній стіні, що частково зберігся. Наново викладено кручені сходи на хори у вежах. Замість первісних дерев'яних встановлено залізні пов'язі, які для імітації зашиті дошками. Баня, дві вежі, апсиди та дахи нині вкриті міддю. Металеві вироби виготовлено за старими взірцями, як і цеглу, випалену на місцевому заводі.

Нині Василіївська церква – невеликий чотиристовпний хрещато-баневий триапсидний храм з розсунутими підкупольними стовпами, однією банею та вежоподібним вирішенням інтер'єру. З західного боку до церкви прилягають дві круглі вежі, появу яких можна вважати впливом архітектури собору св. Софії в Києві. В північній та південній стінах влаштовано галереї оборонного призначення, аналогічно Борисоглібській церкві у м. Гродно. Сучасний верх будівлі виконаний у традиційних для середини XII ст. формах хрещато-баневих храмів з пониженими попруж-

ними арками, хоча вірогіднішою є первісна складна конструкція з триступінчастих склепінь на зразок П'ятницької церкви у Чернігові, з динамічнішою пірамідальною композицією.

В архітектурі храму репрезентовано новий стиль, започаткований на Наддніпрянщині в кінці XII ст., основною прикметою якого були профільовані пілястри, що повсюдно витіснили важкі романські півколони попередньої доби. Тому фасади веж Василіївської церкви розчленовано профільованими пучковими пілястрами, а стіни – пілястрами складного профілю.

Привертає увагу інкрустація зовнішніх площин стін утопленими в цегляне мурування та відшліфованими ззовні камінцями.

В інтер'єрі збереглися фрагменти фресок з залишками позолоти. У 1910–1911 рр. стіни були розмальовані в техніці "кейм" художником О. Блазновим за взірцем фресок у Спасо-Нередицькому храмі Новгорода. Одна з композицій належить художнику Д. Стеллецькому.

1909 р. на південний схід від церкви споруджено муровані келії жіночого Василіївського монастиря у формах псковської архітектури (архітектор – В. Максимов).

Літ.: [11, 99, 187, 215].

Є. В. Тиманович

с. Троковичі
Ружинського району

ЦЕРКВА СВ. ТРІЙЦІ

57
с.95

Церква стоїть на рівному відкритому місці в центральній частині села і є його архітектурною домінантою. Збудована 1790 р. У 1896 р. первісну семиверху композицію храму ускладнено прибудовою до південної та північної стін нави двох додаткових бічних рамен, прямокутних у плані й увінчаних на гребені даху двома декоративними маківками. Водночас із цим західну двоярусну частину Троїцької церкви (з бабинцем на 1-му і хорами на 2-му ярусі) значно розширено в західному напрямку, а головний вхід акцентовано високим триярусним об'ємом наметової дзвіниці з ґанком на двох стовпчиках. Аналогічні парадні входи влаштовані в обох бічних раменах споруди, і загальна композиція її набула складного, десятиверхого характеру.

Незважаючи на ці, досить значні перебудови, первісне композиційне ядро Троїцької церкви помітно відрізняється за своїми стилістичними ознаками від пізніших нашарувань. Вона є рідкісним зразком семизрубної церкви з сімома верхами, утвореної внаслідок творчого перероблення традиційної схеми українського тридільного триверхого храму, бабинець і вівтар якого фланкують рублені вежі з невеликими однозаломними верхами восьмигранної форми. Обидві західні вежі утворюють в інтер'єрі своєрідні просторові дільниці бабинця та хорів (відповідно на 1-му і 2-му ярусах), а східні використовуються як допоміжні приміщення при вівтарі. Відносно просте композиційне й конструктивне вирішення цих елементів підкреслює домінантну роль розташованого між ними головного тридільного об'єму церкви, який складається з квадратних у плані приміщень бабинця, нави та гранчастого вівтаря, послідовно розташованих по осі захід–схід. Усі вони перекриті розвиненими двозаломними восьмигранними верхами, які помітно відрізняються від бічних об'ємів за висотою та ступенем композиційної складності.

Найповніше домінантна роль бабинця, нави й вівтаря виявлена в інтер'єрі Троїцької церкви більшою висотою та кращим освітленням і розміщенням тут основних композиційних акцентів внутрішнього простору. Головне місце серед них посідає складний за формою фігурний виріз у західній стіні нави, який суттєво збагачує просторовий зв'язок між тридільним бабинцем та навою.

Художня цінність цього важливого елемента інтер'єру обумовлена не лише його високими пластичними якостями, але й тим, що він є чи не єдиним зразком складного фігурного вирізу, який зберігся в пам'ятках дерев'яної архітектури Житомирського та Київського Полісся.

Унікальна за своїми об'ємно-просторовими, конструктивними та художньо-декоративними ознаками, складністю й оригінальністю вирішення, Троїцька церква не має аналогів у монументальному дерев'яному будівництві України.

Літ.: [87, 90, 289].

В.Т. Завада

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

Закарпатська область охоплює терени колишньої Угорської Русі. Архітектурно-містобудівна спадщина XIV – початку XX ст. представлена середньовічними замками, костелами, православними храмами, унікальними зразками дерев'яних церков. На державний облік взято 152 пам'ятки архітектури, з яких 137 мають загальнодержавне значення. Зараз налічується близько 250 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ ввійшли Берегове, Буштина, Великий Березний, Вилок, Виноградів, Воловець, Іршава, Королеве, Міжгір'я, Мукачеве, Перечин, Рахів, Солотвина, Тересва, Тячів, Ужгород, Хуст, Чинадієве, Ясіня.

м. Ужгород
(передмістя Горяни)

ХРАМ-РОТОНДА

Будівля, яка датується XII–XIII ст., відома як найдавніший на Закарпатті костел св. Ганни або як церква св. Миколи. Храм складається з двох частин. Первісне ядро – кругла в плані невелика будівля, мурована з цегли, що нагадує давньоруську плінфу. Зовнішній діаметр будівлі – близько 9 м. В інтер'єрі в товщу стін врізано шість півкруглих конх (західна зруйнована у XV ст. під час добудови готичної нави, а в північно-західній розтесано вхід до ризниці). Ротонду перекрито зімкненим шестигранним склепінням на невисокому шестигранному підбаннику, прикрашеному ззовні поребриком із цегли.

Високу цінність мають фрески XIV ст. в інтер'єрі ротонди, виконані в стилі проторенесансу північноіталійськими або тірольськими майстрами. Фрески розташовані в три яруси: два – на стінах, третій – у конхах. Вдале розташування фресок, їх тональна єдність і м'який колорит підсилюють враження єдності простору.

Готична нава XV ст. – прямокутне в плані приміщення. Вузькі вікна та портал її південного фасаду оздоблені кам'яним обрамленням із характерним готичним профілюванням. В інтер'єрі на східній стіні нави збереглися дві композиції, виконані в техніці альсекко.

Ротонда в Горянах – унікальна романсько-готична пам'ятка церковного будівництва.

Літ.: [99, 157, 215, 281].

О. М. Годованюк

с. Данилове
Хустського району

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛИ

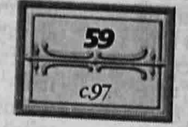

Зведена в 1779 р., церква є одним з найкращих зразків дерев'яних храмів хустської групи Закарпаття. Будівля складається з просторої, квадратної в плані нави та прилеглих до неї з заходу і сходу зрубів бабинця й вівтаря прямокутної, витягнутої в поперечному напрямку форми. Нава, бабинець і прилегла до нього з заходу рублена галерея з фігурними віконцями мають однакову ширину і сприймаються ззовні як єдиний неподільний об'єм. Це враження ще більше посилюється влаштованим над навою та бабинцем високим спільним дахом двосхилої форми, а під ним – пластичним піддашшям на фігурних кронштейнах. Стрімке наростання мас у західному напрямку знаходить своє продовження у високому каркасному четверику вежі над бабинцем.

Особливий інтерес становить вишукане завершення вежі з підсябиттям, ажурною аркадою-галереєю та стрімким готичним шпилем з чотирма декоративними вежками у вінчанні. Вирішення цього елемента, як і обох галерей західного фасаду та інших архітектурних деталей пам'ятки, вирізняється особливою витонченістю та майстерністю виконання. Ці ж риси притаманні й інтер'єрові будівлі, де особливо слід виділити фігурний виріз у західній стіні центрального зрубу та стінне малювання, виконане в 1823 р. художником І. Корнмаєром.

Зазначені особливості данилівського храму дають змогу віднести його до числа найяскравіших витворів закарпатської архітектурно-будівельної школи.

Літ.: [155, 168, 215].

В. Т. Завада

с. Колодне
Тячівського району

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛИ

Церква стоїть на невеликому пагорбі в центрі села біля перехрестя головної вулиці й гірського потічка, що оперезує західну межу церковного подвір'я.

Цей, один з найдавніших дерев'яних храмів України споруджено в урочищі Одарів у 1470 р. і незабаром перенесено до нинішнього місця. Подальші перебудови, на думку дослідників, виконувались у XVI та XVIII ст., оновлення іконостаса – в 1737 р., а розмалювання нави – наприкінці XVIII ст. Існує й дещо інша версія, згідно з якою церква св. Миколи була головною церквою православного монастиря, колись розташованого на околиці села. Там вона простояла 330 років і в 1800 р. була перенесена на сучасне місце.

Тридільна двозрубна основа храму, виконана з грубих дубових плах і поставлена на мурені фундаменти, збереглась до рівня первісних зрубин, тобто до перекриття вівтаря і залому нави та бабинця. Довжина колод (близько 12 м) дала змогу зрубати п'ятистінок нави й бабинця однакової ширини. До нави був прирубаний вужчий прямокутний у плані вівтар. П'ятистінок перекрито стрімким шпилястим дахом, вівтар – дещо нижчим. Кути гребенів даху завершено сигнатурками (нині втрачені). План церкви розбито в гармонійних співвідношеннях, виходячи з діагоналі квадрата. Висотні розміри виведено з плану: висота храму до основ хрестів п'ятистінка дорівнює його довжині, а

висота до основи хреста вівтаря – половині загальної довжини церкви.

У XVI ст. внаслідок добудови основного об'єму нава стала двоярусною. У 70-х роках XVIII ст. бабинець набув завершення у вигляді вежі з ренесансним верхом і до нього було добудовано двоярусну галерею.

Незважаючи на багатоетапність формування, церква вражає монументальністю й гармонійністю. Цьому сприяють єдиний для всієї споруди матеріал (деревина), злагоджена динамічна композиція та контраст між великими простими площинами укритих лемехом дахів, стін вежі і зрубів та вибагливими формами різьблених аркад бабинця, верху вежі й мережива підсябиття.

Композиція храму ґрунтується на динамічному наростанні об'ємів від короткого невисокого вівтаря до розчленованого широким піддашшям двоярусного основного зрубу та до домінанти споруди – високої стрункої каркасної вежі, врізаної в дах над бабинцем. У рівні заломів 2-го ярусу п'ятистінка на випустах зрубин кріпиться піддашшя, що переходить у дах вівтаря. З заходу піддашшя спирається на аркаду з різьбленими стовпчиками й підкосами. Над піддашшям звис даху підтримується 2-м ярусом різьблених стовпів галереї. У могутніх іззовні відкритих зрубах стін прорубані маленькі віконечка: по одному – в 1-му, по двоє – в 2-му ярусі нави, одне – з півдня в бабинці, по одному – в трьох стінах вівтаря. Південне й східне вікна вівтаря – первісні, нерозтесані.

Інтер'єр храму простий і небагатомовний: між бабинцем і навою –прямокутний отвір; над навою і вівтарем – коробові склепіння, а над бабинцем – плоске перекриття; маленькі хори біля західної стіни нави; вздовж стін – лави. Головним змістовим та емоційним наповненням інтер'єру є малювання на стінах і стелях нави та вівтаря, а також позолочений різьблений іконостас із живописом, який поновлювався в 1737 р. майстром з Хуста. Нава, за припущенням дослідників, розмальована в кінці XVIII ст. під керівництвом досвідченого майстра Антоні Вали.

Пам'ятка реставрувалася в 1970–1971 рр. (митці – О. Єрко, Р. Юсим, М. Сліпченко).

Миколаївська церква в с. Колодному має велику історико-архітектурну цінність як одна з найдавніших пам'яток народної архітектури, на прикладі якої простежується еволюція храмового будівництва протягом чотирьох століть. Крім того, вона є дорогоцінною пам'яткою монументального й декоративно-ужиткового мистецтва, рідкісний взірець збереженого настінного малярства XVII–XVIII ст.

Літ.: [155, 158, 168, 189, 215].

З. С. Гудченко

смт Колочава

ЦЕРКВА ЗІШЕСТЯ СВЯТОГО ДУХА ТА ДЗВІНИЦЯ

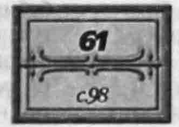

Дві зведені водночас (1795 р.) дерев'яні будівлі – Святодухівська церква та дзвіниця – розміщені на пагорбі в центрі селища й відіграють роль домінанти в архітектурно-просторовій організації навколишньої забудови.

Церква, зведена майстром Ф. Гекком, відбиває у своїй архітектурі помітний вплив стилістичних засад бароко. Це проявляється насамперед у характерній формі завершення декоративних маківок над апсидою та навою і, особливо, в підкресленій мальовничості вінчання західної вежі. В усьому іншому архітектура Святодухівської церкви повторює поширений на Закарпатті тип тридільного храму з високою каркасною вежею над західним зрубом. Вівтарний зруб має шестикутну, центральний – квадратну, а західний –

прямокутну, витягнуту в поперечному напрямку форму плану. Зруби послідовно підвищуються в західному напрямку, в бік вежі. Всі три зруби оперезані пластичним піддашшям на фігурних кронштейнах, яке на західному фасаді трансформується в ажурну аркаду-галерею на різьблених стовпчиках. Аналогічна галерея влаштована й навколо емпори над бабинцем, ще більше посилюючи значення західного фасаду в загальній композиції споруди.

Композиційною домінантою інтер'єру церкви виступає порівняно високий, прикрашений творами монументального й декоративно-ужиткового мистецтва простір нави. Цьому значною мірою сприяє влаштування над ним розвиненого коробового склепіння, в той час як бабинець перекритий плоскою дощаною стелею, а вівтар – невисоким зімкненим склепінням. Усі елементи внутрішнього декору пам'ятки, як і вирішення її екстер'єру, відзначаються вишуканими пропорціями та вмілим моделюванням форм. Це дає підставу віднести споруду до найкращих зразків храмів межигірської групи Закарпаття.

Дзвіниця являє собою характерний зразок одного з найпоширеніших на Закарпатті різновидів каркасної дзвіниці. Пам'ятка складається з двох ярусів (нижнього – пошальованого, а горішнього – відкритого) і оперезана в основі опасанням на різьблених стовпчиках. Завдяки цьому досягнуто виняткової стилістичної єдності з будівлею церкви, що забезпечує художню цілісність і довершеність усього ансамблю.

Літ.: [155, 168, 215].

В. Т. Завада

с. Крайникове Хустського району

ЦЕРКВА СВ. МИХАЙЛА

Зведена в 1668 р. дерев'яна церква розміщена в центральній частині села в оточенні велетенських дерев, через що на рівнинному рельєфі сприймається лише з найближчих місць.

Композиційну основу будівлі становить квадратна в плані нава та прямокутні, витягнуті в поперечному напрямку приміщення бабинця й вівтаря, які прилягають до центрального зрубу відповідно з заходу та сходу. Західний та центральний зруби мають однакову ширину й об'єднані в основі піддашшям, а в завершенні – спільним двосхилим дахом, завдяки чому сприймаються ззовні як єдиний неподільний об'єм. Східна частина споруди не має піддашшя й перекрита звичайним трисхилим дахом, помітно поступаючись центральному об'ємові за висотою. Ця особливість будівлі, помножена на ускладнення західної частини високою каркасною вежею та двома галереями, надає її композиції підкреслено асиметричного характеру. Незважаючи на типовість такого вирішення в традиційному церковному будівництві Закарпаття, пов'язану з помітним поширенням тут стилістичних засад готики, архітектура Михайлівської церкви та її окремих елементів (завершення західної вежі, своєрідні вікна-бійниці західного зрубу, фігурні кронштейни тощо) вирізняється індивідуальним характером і вишуканістю декоративно-пластичного вирішення. Аналогічні риси притаманні й інтер'єрові будівлі, де особливо слід виділити настінні малювання, а також твори монументального мистецтва XVII–XVIII ст. Поруч з церквою розташована двоярусна каркасна дзвіниця.

Літ.: [155, 168, 215].

В. Т. Завада

ЗАМОК "ПАЛАНОК"

м. Мукачеве

Мукачівський замок – видатна воєнно-архітектурна пам'ятка епохи феодалізму – увінчує одиноку сопку вулканічного походження, що підноситься на висоту близько 70 м над долиною р. Латориці. Цей грандіозний комплекс оборонних споруд склався протягом багатовікової історії Закарпаття. Він є надзвичайно складною й розвиненою системою, на окремих ланках якої можна простежити майже всі етапи розвитку оборонного будівництва Середньої Європи.

Гадають, що вже в IX–X ст. на цій горі існувало невелике прикордонне укріплення Київської Русі за Карпатами, яке було зруйноване татаро-монголами в 1242 р.

Найдавніше ядро мурованого замку в Мукачеві, що займало східну частину гірської вершини, склалося з однієї квадратної в плані башти-донжона з криницею в нижньому ярусі, підсиленої ровом та валом. Детальні обміри та натурні дослідження 1971–1973 рр. дали змогу точніше визначити ту частину замку кінця XIV – початку XV ст., будівництво якої пов'язане з іменем руcько-литовського князя Ф. Коріатовича. У 1396 р. угорський король Сигізмунд подарував йому Мукачеве та закріплені за замком володіння. На початку XV ст. донжон обведено кам'яним оборонним муром з кількома півкруглими або підковоподібними в плані баштами. Три з них збереглися до нашого часу. Форма плану замкового подвір'я – Верхнього замку – наближалася до овалу або до прямокутника з закругленою південною частиною. В'їзд у Верхній замок був влаштований, напевне, з півдня. Існуючий нині прохід на його подвір'я з Середнього замку в південно-східній круглій башті влаштовано значно пізніше. На рівнині, що оточує гору, існував рів, який наповнювався водою з р. Латориці, а на внутрішньому березі рову був укопаний дубовий частокіл – "паланок", який і дав давню назву замкові. Первісно до замку вела крута дорога по південному схилу гори, а на початку XVII ст. на західному схилі було влаштовано нову дорогу, якою користуються й нині.

Поширення й удосконалення вогнепальної зброї, яка потребувала модернізації фортифікаційних споруд, а також пошкодження цих споруд під час воєнних дій та зміна володарів замку були причиною того, що його протягом XVI–XVIII ст. неодноразово добудовували та удосконалювали. Поступово забудовувалася терасами вся Замкова Гора. Комплекс споруд, які групувалися навколо дворів Верхнього, Середнього й Нижнього замків, та передворітні укріплення "спускалися" в напрямку північ–південь.

У 1633 р., коли замком володів семиградський (трансільванський) князь Георгій Ракоці, французькі інженери докорінно, згідно з новими досягненнями фортифікаційного мистецтва, удосконалили оборонну систему замку. В цей час збудовано могутні кам'яні бастіони, що збереглися до нашого часу, та систему звідних мостів з надвїзними спорудами. Мукачівський замок перетворився на могутню бастіонну, пристосовану до артилерії, фортецю, взяти яку приступом було майже неможливо. Він складався з трьох основних частин, відокремлених одна від одної стінами та витесаними в скелі ровами, через які перекинуто мости (в давнину – звідні). Кожна з цих частин могла захищатися самостійно.

У 1688 р. після облоги німецькими військами, яка тривала близько трьох років, замок був дуже пошкоджений і потребував ремонту й перебудов згідно з вимогами тогочасної військової техніки. Поблизу первісного "паланка" рови засипали й набагато далі від гори, на відстані близько 120...250 м від них, за італійською системою насипали вали з сімома виступними могутніми кам'яними п'ятикутними бастіонами. Зовні вали оточував рів, який наповнювався водою р. Латориці. Одночасно в замку збудовано нові житлові та господарські корпуси. Тоді в основному й склалася та забудова замку, яка збереглася до нашого часу.

Подвір'я Верхнього замку утворене П-подібним у плані палацом його володарів, який складається з кількох житлових та господарських корпусів.

Трапеціеподібний у плані двір Середнього замку розташований на другій терасі, нижче від Верхнього замку на 6...8 м, і оточений дво- та триповерховими корпусами, в яких містилися казарми гарнізону та арсенал. Оборонні споруди Середнього замку складалися з кам'яних мурів, ровів та чотирьох бастіонів.

Третя тераса розташована нижче від Середнього замку на 10 м. Тут розміщується Нижній замок, утворений трьома корпусами, збудованими на бастіонах. З півночі двір Нижнього замку сполучався мостом із Середнім замком, а з півдня через звідний міст, прокладений над сухим ровом, – з равеліном.

На найнижчій терасі посередині сухого рову на початку XVII ст. зведено надбрамну башту – останню оборонну споруду, якою, в основному, було завершено забудову замку.

Мукачівський замок разом з усіма своїми спорудами, ровами та оборонними мурами займає площу 13 930 м². Довжина його – 248 м, максимальна ширина – 101 м. Його житлові та господарські будівлі налічують понад 120 приміщень. Він має велику історико-архітектурну цінність як один з найбільших і найскладніших оборонних комплексів на території України.

Літ.: [252, 281, 282].

О. М. Годованюк

ЗАМОК

с. Невицьке
Ужгородського району

Збудований на вигідному стратегічному місці – на вершині вкритої лісом гори, яка підноситься над долиною р. Уж, – комплекс замкових споруд сформувався в три етапи.

До першого етапу (кінець XIII – початок XIV ст.) належить ядро замку – замкнена споруда, що в плані наближається до овалу, від якого відтято західну частину. Зовнішні розміри замку – близько 26×58 м. Приміщення розташовані по периметру вузького внутрішнього подвір'я (12×38 м), у північній частині якого містилась криниця. Над одним із приміщень у південно-східній частині замку височить квадратна в плані чотириярусна башта-донжон. Додатковий захист створював рів, частково вирубаний у скелі, та земляний вал.

До другого періоду (кінець XIV – початок XV ст.) належить спорудження на гребені земляного валу кам'яного оборонного муру та чотирьох невеликих башт, розрахованих на фланговий обстріл рову та валу. Три з них – підковоподібні в плані, одна – трикутна. Характерним є застосування в цих баштах бійниць різних типів: одні з них розраховані на луки та самостріли, інші – на легку вогнепальну зброю. Перші мають вигляд щілин розмірами 15×100 та 16×115 см, в інших вогневі отвори розміщені приблизно посередині товщини муру і мають вигляд прямокутників розмірами 40×60 та 50×65 см, перекритих горизонтальним кам'яним блоком.

Дальший розвиток тактики фланкового захисту втілено в спорудах третього етапу формування замку (кінець XV – початок XVI ст.). У цей час на давній дорозі до замку, на значній відстані від основного ядра збудовано шестикутну в плані південну в'їзну башту.

Разом з довгим і вузьким критим проїздом, що вів до замку, вона утворювала своєрідний барбакан. Ключоподібні бійниці в'їзної башти та проїзду, пристосовані до вогнепальної зброї, цілком забезпечували захист рову, валу та значної території навколо замку. Дослідженнями виявлено, що в'їзд було влаштовано на 2-му ярусі в'їзної башти. До нього вів довгий дерев'яний міст на високих кам'яних стовпах. Перед брамою башти міст мав звідну ланку.

До третього періоду належать також перебудова овальної частини первісного ядра, спорудження верхніх ярусів у баштах другого періоду та мурування всередині давнього ядра.

Всі будівлі замку вимуровано з природного каменю місцевих порід на піщано-вапняному розчині. Ключоподібні бійниці третього етапу прорізано в кам'яних блоках.

Замок зруйновано в 1644 р., проте з 1879 р. руїни стали туристичним об'єктом. З 1968 р. тут провадяться реставраційні роботи. На спорудах замку можна простежити зміну принципів оборони у зв'язку з удосконаленням зброї та зміною військової тактики.

Літ.: [215].

О. М. Годованюк

с. Олександрівка
Хустського району

ЦЕРКВА СВ. ПАРАСКЕВИ ТА ДЗВІНИЦЯ

Дві дерев'яні будівлі – церква св. Параскеви (XV ст. – 1753 р.) і розташована на захід від неї дзвіниця (XIX ст.) – ефектно завершують високий мальовничий пагорб у центральній частині села, посилюючи виразність навколишніх гірських краєвидів.

Церква в своїй основі має три послідовно розташовані по осі захід–схід зруби: прямокутний, витягнутий у поперечному напрямку бабинець, рівноширокий з ним наву квадратної в плані форми та витягнутий у поздовжньому напрямку прямокутний вівтар. Центральний та східний зруби перекриті коробовим склепінням, а західний – плоскою стелею, причому приміщення бабинця та вівтаря помітно поступаються наві за висотою. Ця традиційна для української дерев'яної церкви структура внутрішнього простору ускладнена ззовні влаштуванням високої каркасної вежі над бабинцем, а також перепадом рівнів двосхилого даху над навою та трисхилого – над вівтарем. Завдяки цьому загальна композиція храму набула підкреслено асиметричного характеру, а головний акцент у сприйнятті споруди перемістився на її західний фасад. Крім послідовного нарощування об'ємів у західному напрямку, це досягнуто влаштуванням перед головним входом ажурної аркади-галереї на різьблених стовпчиках, а над нею (в основі вежі) – ще однієї аркади, трохи менших розмірів. Обидва елементи вирізняються тонким моделюванням форми та вишуканими пропорціями, логічно завершуючись у пластичному вінчанні західної вежі з аркадою-галереєю, підсябиттям і стрімким готичним шпилем з чотирма декоративними маківками біля його основи.

Довершеність архітектурних форм пам'ятки доповнюється декоративно-пластичним вирішенням інтер'єру, в якому провідна роль належить настінним малюванням нави, виконаним у 1779 р. майстром "Стефаном, маляром Теребельським", а також монументальному чотириярусному іконостасу XVII–XVIII ст. Зазначені особливості пам'ятки та її ефектне розташування серед навколишньої забудови дають змогу вважати її одним з найкращих зразків дерев'яних храмів хустської групи.

Дзвіниця розташована на захід від храму і відіграє роль важливого акценту в архітектурно-просторовій організації ансамблю і всієї навколишньої забудови. Це двоярусна, квадратна в плані споруда каркасної конструкції. В її основі та завершенні влаштовано дві традиційні аркади-галереї на стовпчиках. Своєрідне вінчання дзвіниці з додатковим заломом, як і певний схематизм у вирішенні її окремих елементів, свідчать про більш пізнє походження цієї споруди, цінність якої визначається насамперед її містобудівним значенням.

Літ.: [157, 168, 215].

В. Т. Завада

с. Середнє Водяне
Рахівського району

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛИ (ГОРІШНЯ)

Церква розташована на одному з найвищих пагорбів села і домінує в його архітектурно-просторовій організації. Вона належить до числа найбільш ранніх зразків дерев'яних храмів, які збереглися в Україні, відбиваючи у своїй архітектурі традиції давнього оборонного будівництва романської доби.

Зведена 1428 р., будівля складається з трьох опережаних піддашшям і послідовно розташованих по осі захід–схід зрубів: прямокутного, витягнутого в поперечному напрямку бабинця (5,24×3,13 м) та квадратних у плані приміщень нави (5,24×5,27 м) і вівтаря (3,52×3,30 м). Західний і центральний зруби пам'ятки мають однакову ширину й перекриті спільним двосхилим дахом, завдяки чому сприймаються ззовні як єдиний неподільний об'єм. Перекриття східного зрубу у вигляді пластичного трисхилого даху помітно поступається центральному за висотою. В західній частині церкви, над бабинцем, влаштовано високу квадратну в плані вежу з підсябиттям та чотирисхилим наметом у завершенні. Характерна асиметрична композиція головних об'ємів пам'ятки з чітким виділенням її західного фасаду, безперечно, пов'язана зі стилістичними засадами західноєвропейського сакрального зодчества готичної доби. Проте підкреслено сувора й лаконічна інтерпретація цієї схеми (починаючи від вежі над бабинцем і закінчуючи вікнами-бійницями західного зрубу) свідчить про помітний вплив давніших традицій закарпатської архітектурно-будівельної школи.

Традиційний характер архітектурного вирішення Миколаївської церкви послідовно втілено у структурі її внутрішнього простору, побудованого за типовою схемою українського тридільного храму. Влаштування склепінчастого перекриття над навою та вівтарем, а також плоскої стелі між бабинцем та емпорою перетворює приміщення нави на композиційний центр усього інтер'єру. Цьому сприяє також розташування тут настінних малювань (початок XVII ст.), монументального чотириярусного іконостаса (1761 р.) та інших видатних творів монументального мистецтва. Висока мистецька та наукова цінність художньо-декоративного оздоблення Миколаївської церкви в комплексі з її архітектурними та містобудівними особливостями перетворює пам'ятку на унікальний за своїм значенням зразок закарпатської школи української дерев'яної архітектури.

Літ.: [155, 157, 215].

В. Т. Завада

с. Ужок Великоберезнянського району

ЦЕРКВА СВ. МИХАЙЛА ТА ДЗВІНИЦЯ

67 с.102

Дві дерев'яні будівлі, зведені 1745 р., – Михайлівська церква і розташована на північний захід від неї двоярусна дзвіниця – розташовані на одному з найвищих пагорбів неподалік Ужоцького перевалу, ефектно домінуючи над навколишніми гірськими краєвидами.

Михайлівська церква належить до однієї з найсвоєрідніших локальних груп закарпатських дерев'яних храмів – ужоцької – з властивим для неї поєднанням рис бойківського та лемківського типів. Відповідно до традиційних церков Бойківщини споруда складається з трьох прямокутних у плані зрубів, причому центральний перевищує бічні за розмірами та висотою. Домінантна роль центрального зрубу – нави – виявлена у її завершенні, яке являє собою типовий для бойківських храмів чотиригранний верх з трьома невисокими заломами та монументальним пірамідальним наметом вінчання. Схожою є також структура чотиригранного верху вівтарного зрубу, проте він має лише два заломи й помітно поступається центральному за висотою. Значно нижча від центрального об'єму західна частина Михайлівської церкви, яка складається з низького безвіконного бабинця та розташованої над ним емпори з невисокою каркасною дзвіницею з наметовим завершенням. Двоярусна структура західного об'єму та каркасна конструкція дзвіниці над бабинцем споріднюють будівлю з дерев'яними церквами Лемківщини, проте симетричний характер усієї композиції пам'ятки наближає її до традиційних бойківських храмів. Значною мірою цьому сприяє також влаштування навколо будівлі пластичного піддашшя на фігурних кронштейнах.

Ще послідовніше традиційна симетрична структура бойківських храмів виявлена в інтер'єрі Михайлівської церкви, композиційною домінантою якого виступає розвинений угору й добре освітлений простір нави. Важлива роль цього приміщення в інтер'єрі пам'ятки підкреслюється також розташуванням тут більшості елементів її внутрішнього оздоблення – іконостаса, фігурного вирізу й інших елементів. Ці особливості споруди, помножені на вишукані пропорції та мальовничий силует, перетворюють її на один з найкращих зразків дерев'яних храмів ужоцької групи в Закарпатті.

Дзвіниця розташована на північний захід від храму й органічно вписується в загальну архітектурно-просторову організацію ансамблю. Являє собою один з найпоширеніших в Україні різновидів дерев'яної дзвіниці "четверик на четверику", нижній ярус якої, оперезаний піддашшям, є зрубним, а 2-й ярус – відкритою аркадою-галереєю з наметовим завершенням.

Літ.: [147, 155, 168, 215].

В. Т. Завада

смт Ясиня

ЦЕРКВА ВОЗНЕСІННЯ ГОСПОДНЬОГО ТА ДЗВІНИЦЯ

68 с.102

Комплекс розташований на південній околиці селища, завершуючи високий пагорб правого берега р. Чорна Тиса.

Виникнення Вознесенської церкви легенда пов'язує з ім'ям пастуха Струка (звідси інша назва церкви – Струківська), який нібито заснував поселення Ясиня і збудував тут у XVI ст. церкву на згадку про чудо – врятування череди, залишеної на зиму в загоні біля стіжків сіна. Цю подію зафіксовано на корогві XIX ст. (зображено Струка з ягням), що зберігається в церкві.

Від первісного храму лишилися нечисленні ікони, а власне храм не зберігся.

Дерев'яна церква збудована в 1824 р. і є головною складовою ансамблю, що підкреслюється її розміщенням на кращій для огляду мисоподібній ділянці. У 1894 р. церкву ремонтували з заміною підвалин. Про це свідчить напис, вирізьблений на дверях: "Підвалини робили Спащук Юра, Павлучок Петро, усе робил Павлучок Гриц. 1894".

Церква належить до особливого типу храмів, характерних для Гуцульщини верхів'їв Тиси, і є одним з найдосконаліших його зразків. Розпланувально-просторова структура церкви – хрещата, в ній середохрестя (5,5×5,5 м) ширше за прилеглі зруби (3,5 м), а північний і південний зруби коротші за східний і західний.

Усі прируби перекриті коробовими склепіннями з двома перехресними сволоками та двосхилими під ґонтом дахами з трикутними фронтонами, завершеними маківками. Центральний четверик через трикутники переходить у восьмерик, завершений восьмигранним наметом і маківкою з перехватом. Рівень гребенів прирубів досягає низу навового намету, що сприяє гармонійній взаємопідпорядкованості й урівноваженості всіх об'ємів храму та його монументальності.

Усі зруби з плах об'єднані ззовні широким звисом, який, охоплюючи споруду, послідовно переходить з об'єму на об'єм. Звис спирається на різьблені кронштейни хвилястих обрисів – випусти верхніх зрубин. Решта зрубин мають кріплення без випустів – "у ластівчин хвіст".

Стіни над звисом ззовні пошальовані ґонтом, а під звисом – відкриті. Кам'яний підмурок церкви складено насухо. Вздовж південних стін церкви влаштовано лави.

Двері пошальовані ззовні "в ялинку" дошками, прибитими цвяхами ковальської роботи. Фронтони декоровані орнаментованими накладками. Вікна – малі, квадратні.

Інтер'єр храму, незважаючи на багатодільність, сприймається цілісним простором, підпорядкованим центральній наві з наметовим верхом, що обумовлено великими арками-вирізами, які об'єднують простори прирубів з навою.

Півциркульна геометричність вирізів пом'якшується пелюстками, вирізьбленими посередині і біля аркових п'ят.

Зберігся невисокий бароковий іконостас з соковитим різьбленням царських врат і кілька старовинних ікон, зокрема "Апостол Петро" та "Апостол Павло".

Дзвіниця збудована 1813 р. Складаючи з церквою єдиний ансамбль, вона в той же час має власну мистецьку цінність, зумовлену гармонійною структурою, гарним силуетом, добре знайденими ритмом і масштабністю.

Це однозрубна на кам'яному підмурку двоярусна споруда дещо приземкуватих пропорцій. Широкий звис на фігурних кронштейнах, який захищає низ четверика від намокання, є горизонтальним розчленуванням споруди. Горішня частина четверика та зви-

си обшиті гонтом. Восьмериковий ярус, призначений для дзвонів, завершується високим наметом під гонтом і маківкою.

З півдня четверик має двоє загратованих вікон і настил, а зі сходу – двері з широкими одвірками, що звужуються вгору й прикрашені різьбленим візерунчастим колом з хрестом і латинським написом про дату будівництва "ANNO 1813 DOMINI".

Літ.: [158, 168, 187, 189, 215, 281].

З. С. Гудченко

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

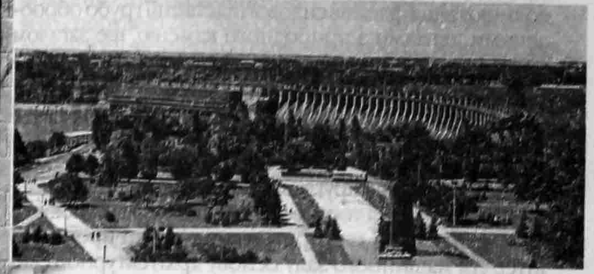

Запорізька область розташована на півдні України й обіймає історичні терени Війська Запорізького низового і частково – Дике Поле, в якому до кінця XVIII ст. кочували татарські орди. Архітектурно-містобудівна спадщина належить переважно до кінця XVIII – 1-ї половини XX ст. і представлена спорудами цивільної архітектури. На державний облік узято 25 пам'яток архітектури, з яких 5 – загальнодержавного значення. Нині відомо понад 600 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ занесено Бердянськ, Гуляйполе, Запоріжжя, Мелітополь, Токмак. На території області діють Національний заповідник "Хортиця" у м. Запоріжжі та історико-архітектурний музей-заповідник "Садиба Попова" у м. Василівці.

м. Запоріжжя

ДНІПРОГЕС

69 с.103

Дніпровська ГЕС (споруджена в 1927–1932 рр.) була найзначнішою з десяти електростанцій, передбачених планом електрифікації СРСР.

Для будівництва станції з греблею і водосховищем було обране місце, розташоване на 10 км нижче від останнього порога Дніпра, перед островом Хортиця, який ділить річку на два рукави – старий та новий Дніпро. Вибір цього місця продиктований не лише гідроенергетичними умовами, але й можливістю завдяки затопленню дніпрових порогів розв'язати проблеми судноплавства.

Наприкінці 1926 р. створено організацію Дніпровське державне будівництво (Дніпробуд), до якої ввійшли відомі вчені-енергетики та інженери-гідробудівельники. Головою правління призначено Е. Квірінга, його заступниками – Б. Вікторова та І. Александрова (автор проекту Дніпровської ГЕС), головним інженером – О. Вінтера. На Дніпробуд було покладено будівництво комплексу споруд Дніпровської ГЕС, мостів через Дніпро й залізничних колій.

Початку будівництва Дніпрогесу передував конкурс на краще архітектурне вирішення електростанції, в якому взяли участь провідні зодчі СРСР. Прийнято проект, розроблений архітекторами М. Коллі, Г. Орловим та С. Андрієвським під керівництвом В. Весніна.

До комплексу споруд Дніпрогесу входять гребля, силова станція з відкритою підвищувальною підстанцією на правому березі Дніпра і трикамерний шлюз у гранітному масиві лівого берега.

Гребля перетинає Дніпро в найвужчому місці, де річка поділена на три потоки Великим і Малим островами (після спорудження греблі затоплені водою), і пов'язує споруди лівого берега Дніпра (канал, трикамерний шлюз і башти управління) з силовою й підвищувальною станціями правого берега. Водозливна частина греблі виконана з бетону і в плані має форму напруженої пологої кривої радіусом 600 м і загальною довжиною 760,5 м. Вона розчленована стоянами на 47 прогонів завширшки 13 м кожний. Стояни заввишки 60 м об'єднані вгорі двоярусним мостовим переходом, верхній ярус якого призначений для технічного обслуговування греблі, а нижній – для пішоходів і автотранспортного руху.

Спокійний ритм потужних стоянів греблі повільно розгортається широкою дугою і справляє гармонійне враження могутнього водоспаду, природно злитого з ландшафтом берегів та гладінню річки.

Водозливні отвори закриваються металевими щитами (маса – до 70 т) за допомогою двох портальних кранів, що пересуваються по верхньому ярусу греблі.

Силова станція є безпосереднім продовженням греблі. Вона виступає в бік нижнього б'єфа і має в своєму складі щитове відділення з відкритими в бік верхнього б'єфа отворами напірних трубопроводів турбін. У бетонній підводній частині силової станції розміщені турбіни, у надводній – машиногенераторний зал.

Стіни машиногенераторного залу являють собою металевий каркас із поперечних рам, заповнений теплим бетоном і облицьований плитами з природного каменю – артикського туфу. Розташовані через кожні 11 м рами підтримують, крім покрівлі, колію для двох кранів загальною вантажопідйомністю 520 т.

Велике враження справляють гранична простота, вишукані пропорції основних членувань і монументальність форм гідровузла. Його можна порівняти з циклопічними спорудами Давнього Риму – акведуками. Саме вони були художнім прообразом архітектури Дніпрогесу. Тому такий виразний вигляд має облицювання фасадів силової підстанції грубо обробленими плитами з природного каменю, що загалом не притаманне стилеві конструктивізму, в якому до останньої деталі витримано споруди Дніпрогесу.

Головний фасад силової станції підкреслюється горизонтальним еркером і вузькою смугою засклення у верхній частині стіни. Під еркером ритмічно розташовані невеликі круглі вікна для освітлення кабельних коридорів. На торцевому фасаді та на вестибюлі – великі, витягнуті по горизонталі віконні прорізи. В інтер'єрі машинного залу основу архітектурного вирішення становлять чіткий ритм металевих рам та розташований угорі освітлювальний еркер.

Лаконічний призматичний масив силової станції контрастує з ажурними щоглами лінії електропередачі високої напруги.

Під час Другої світової війни гідроелектростанцію було зруйновано двічі. Спершу це було зроблено вибірково радянськими фахівцями. Окупанти її відновили, але, відступаючи, знову зруйнували.

У перші післявоєнні роки Дніпрогес відбудовано й реконструйовано за проектом архітектора Г. Орлова при консультації архітектора В. Весніна. Ідею початкового архітектурного задуму було збережено, але архітектурний стиль остаточно змінився, тому колектив архітекторів (Г. Орлов, Ю. Гумбург, П. Рижик та А. Мошинський) вніс деякі зміни в архітектурно-художнє оздоблення окремих споруд гідровузла.

В будівлі силової станції вузьку смугу засклення над еркером замінено ритмічно розташованими восьмигранними вікнами, прорізи та еркер облямовано кам'яними плитами світлого кольору. Докорінно змінився вигляд вестибюля, увінчаного державною символікою колишнього СРСР. Аванкамера та гребля набули вигляду класичного малюнка металевих огорож. В інтер'єрах машинного залу, вестибюля і пульта керування значну увагу приділено культурі деталей, малюнкові підлог і освітлювальної арматури.

За композиційною завершеністю та архітектурною виразністю Дніпрогес є видатною промисловою спорудою 20–30-х років XX ст., яка утворює грандіозну й гармонійну об'ємно-просторову композицію на водних просторах Дніпра.

У 60-х роках комплекс Дніпрогесу зазнав суттєвих змін внаслідок будівництва його другої черги. Під лівобережними отворами греблі розміщено споруду Дніпрогесу-2 так званого відкритого типу (без машинного залу). Біля лівого берега Дніпра споруджено новий шлюз для великотоннажних суден. На жаль, споруда Дніпрогесу-2, архітектурно-просторове вирішення якої дещо повторило дніпровські ГЕС відкритого типу (Київську, Канівську, Кременчуцьку), не вписалася в існуючу композицію пам'ятки, цілісність якої значною мірою було порушено.

Літ.: [162, 188, 208, 209, 219].

Т. І. Бажанова

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Івано-Франківська область належить до історичного регіону Галичини. Архітектурно-містобудівна спадщина – в широкому хронологічному (XII–XX ст.), стильовому (Ренесанс, бароко, історизм) і типологічному діапазонах. Найбільший інтерес становлять дерев'яні храми XVI–XIX ст. На державний облік узято 1359 пам'яток архітектури, з них 149 – загальнодержавного значення. До Списку історичних міст і селищ занесено 26 населених місць Івано-Франківщини: Богородчани, Болехів, Більшівці, Букачівці, Бурштин, Войнилів, Ворохта, Галич, Гвіздець, Городенка, Ділятин, Долина, Заболотів, Івано-Франківськ, Калуш, Коломия, Косів, Кути, Надвірна, Отиня, Рогатин, Рожнятів, Снятин, Солотвин, Тисьменица, Тлумач. У 1994 р. у Галицькому районі створено Національний заповідник "Давній Галич".

м. Івано-Франківськ

КОСТЕЛ ПРЕСВЯТОЇ ДІВИ МАРІЇ (КОЛЕГІАТА)

Римо-католицька колегіата в Станіславі заснована 1669 р. стараннями А. Потоцького. Будівництво мурованого костелу розпочато 1672 р., завершено в 1703 р. Автори – Ф. Корассіні та К. Беное. Внутрішнє оздоблення тривало до 1737 р. У 1877 р. художник Е. Фабіянський виконав монументальні малювання в інтер'єрі. У XIX ст. ззовні прибудовано контрфорси. У 1882 р. костел відремонтовано після пожежі. Під костелом у крипті містилася родова усипальня Потоцьких.

Костел розташований на центральному майдані в історичному середмісті Івано-Франківська і є однією з архітектурних домінант. Споруда – мурована, потинькована. Належить до типу тринавових баневих базилік з трансептом і двома вежами, що фланкують західний фасад. Центральна баня в екстер'єрі позначена лише двоярусною сигнатуркою.

Пам'ятка вирішена в стильових формах пізнього європейського бароко з широким застосуванням символічно трактованих класичних ордерів у пілястрах. В інтер'єрі всі дільниці (крім середохрестя) перекрито хрещатими склепіннями. Ремонтно-реставраційні роботи здійснено в 1980 та 1993 рр.

Пам'ятка є однією з провідних споруд барокової стилістики на теренах Галичини.

Літ.: [215, 243].

В. В. Вечерський

смт Ворохта

ЦЕРКВА РІЗДВА БОГОРОДИЦІ

Храм стоїть на крутому схилі мальовничого пагорба в північній частині селища, домінуючи над долиною р. Прут. Існує кілька датувань споруди (1615 р. та XVIII ст.), хоча одностайнішими є свідчення про перенесення її в 1780 р. на теперішнє місце з с. Яблуниця Надвірнянського району. Незважаючи на понад двохсотрічну історію храму, його первісна композиція дійшла до нашого часу незмінною. Вона відбиває традиційну для дерев'яних церков Гуцульщини хрещату схему з одним центрально розташованим верхом. Чотири зруби (бабинець, вівтар і два бічні рамена), які прилягають до просторого, високого й добре освітленого четверика нави, помітно поступаються йому за висотою й мають прямокутну, витягнуту в поздовжньому напрямку форму. Вони перекриті невисокими двосхилими дахами з невеликими декоративними маківками на гребені, що підкреслює домінантну роль монументального центрального восьмигранного верху. По периметру храм оперезує пластичне піддашшя на фігурних кронштейнах, яке створює м'який, органічний перехід від землі до вертикальних стін і завершення будівлі.

Композиційне значення центрального приміщення найповніше простежується в структурі внутрішнього простору пам'ятки, домінантою якого є багатоярусний, витягнутий угору й добре освітлений простір нави. Вишукані співвідношення центрального та бічних приміщень, вдалі пропорції головних елементів і деталей дають змогу оцінити церкву Різдва Богородиці як один з найдовершеніших зразків гуцульської школи української дерев'яної архітектури.

Літ.: [155, 189, 215, 316].

В. Т. Завада

м. Коломия

ЦЕРКВА БЛАГОВІЩЕННЯ БОГОРОДИЦІ ТА ДЗВІНИЦЯ

Комплекс, що складається з двох дерев'яних будівель – Благовіщенської церкви та розташованої на північний захід від неї двоярусної дзвіниці, – розміщується на старому міському кладовищі східної околиці Коломиї. Завдяки рівнинному рельєфу він відіграє роль архітектурного акценту цієї частини міста.

Благовіщенська церква може вважатися найдавнішим зразком гуцульського дерев'яного храму, який зберігся до нашого часу. Незважаючи на існування двох точок зору щодо дати зведення церкви (1587 р. та XVIII ст.), натурне обстеження головних архітектурно-конструктивних вузлів будівлі дає змогу віднести її будівництво на кінець XVI ст. Як і більшість церковних споруд цієї групи, пам'ятка – хрещата в плані, п'ятизрубна, з одним центрально розташованим верхом. Усі п'ять зрубів мають чотирикутну в плані форму та витягнуті по горизонталі пропорції, що надає споруді підкреслено присадкуватого характеру. Це враження посилюється влаштуванням навколо церкви обхідної галереї-піддашшя на фігурних кронштейнах, що є найвиразнішим горизонтальним акцентом в об'ємній композиції споруди. Восьмигранний верх над центральним зрубом також підкреслює горизонтальний характер композиції.

Дзвіниця, збудована у XVIII ст., є найпоширенішим на Гуцульщині різновидом дерев'яної дзвіниці типу "четверик на четверику". Перший ярус – зрубний четверик, 2-й – відкрита аркада-галерея, увінчана невисоким наметовим дахом.

Як і церква, дзвіниця вирізняється підкреслено горизонтальними пропорціями, чому сприяє влаштування навколо неї розлогого піддашшя на фігурних кронштейнах. Пам'ятка є одним з найдосконаліших ансамблів гуцульської народної архітектури.

Літ.: [155,215,316].

В. Т. Завада

с. Манява Богородчанського району

МОНАСТИР-СКИТ

Комплекс споруд Манявського скиту займає вузьку терасу між схилом гори Вознесінки та урвистим берегом потоку Батерс (Скитець). Відповідно до рельєфу ділянки територія монастиря має нерегулярну форму, дуже витягнуту з південного сходу на північний захід.

Скит засновано в 1611 р. Іваном (у чернецтві – Іовом) Княгиницьким, котрий здобув освіту в Університському монастирі та Острозькій академії. Первісно будівлі монастиря були дерев'яними. Вознесенська церква, яка розміщувалась майже в центрі монастирського подвір'я, була збудована в 1620 р. на взірець церкви в с. Міжгір'я. У 1681 р. на тому ж місці споруджено нову дерев'яну церкву з тису та кедра. Після скасування монастиря в 1785 р. церкву розібрано та перенесено до м. Надвірна (згоріла в 1914 р.), а чудовий іконостас з іконами видатного українського маляра Іова Кондзелевича передано дерев'яній церкві с. Богородчани.

Протягом XVII ст. сформувався ансамбль мурованих споруд, з яких збереглися: фрагменти оборонних мурів; В'їзна башта (1681—1684 рр.), яка одночасно виконувала функції оборонної башти та дзвіниці; оборонна башта майже в центрі муру, зверненого в бік гори Вознесінки; Висока башта ("Скарбниця"); руїни трапезної, монастирських келій та другої В'їзної башти (дорога пронизувала монастирське подвір'я наскрізь).

У 1970-х роках споруди Манявського скиту частково реставровано, проведено роботи з консервації фресок.

Усі названі башти – майже квадратні в плані. В'їзна башта являє собою триярусну будівлю, завершену чотиригранним верхом. Висока башта має п'ять ярусів і увінчана чотиригранною (зі зрізаними кутами) високою банею з декоративною маківкою. Оборонна башта в мурі перекрита чотиригранним наметом. На всіх верхах відновлено ґонтові дахи.

Манявський скит – цікавий приклад оборонного монастирського ансамблю XVII–XVIII ст., розпланування якого пристосовано до особливостей складного рельєфу гірської місцевості.

Літ.: [215].

О. М. Годованюк

м. Рогатин

ЦЕРКВА ЗІШЕСТЯ СВЯТОГО ДУХА

Церква стоїть на невеличкому підвищенні в західній частині містечка. Завдяки малоповерховому характеру навколишньої забудови вона відіграє роль архітектурної домінанти. Незважаючи на існування різних точок зору на дату зведення споруди (1598, 1644–1645, 1648 рр. тощо), її можна віднести до архаїчних пам'яток дерев'яної архітектури Галичини. Первісний вигляд храму дещо змінено в XIX ст. прибудовою дзвіниці, а також влаштуванням над центральним верхом додаткового восьмерика з аркадною сигнатуркою та струнким восьмигранним наметом у завершенні. Попри це, визначальні риси цього класичного зразка найдавніших українських дерев'яних храмів залишилися майже без змін.

Композиційну основу пам'ятки становлять монументальний четверик нави з шестигранними зрубами бабинця й вівтаря, а також приставлена до західної стіни бабинця каркасна дзвіниця квадратної в плані форми. Триярусна наметова дзвіниця й, особливо, центральний об'єм церкви з розвиненим двозаломним чотиригранним верхом помітно домінують у загальній композиції споруди, в той час як невисокі приміщення бабинця та вівтаря під дво- і п'ятисхилим дахом відіграють другорядну роль. Незважаючи на відмінність окремих частин пам'ятки за висотою, формою та розмірами в плані, всі вони сприймаються як єдине ціле. Цьому сприяють вдало знайдені співвідношення поміж ними та влаштування по периметру будівлі розлогого піддашшя на фігурних кронштейнах.

Домінантна роль нави найпослідовніше виявлена в інтер'єрі. Цьому сприяє розташування тут усіх найголовніших декоративно-художніх акцентів, серед яких слід виділити насамперед монументальний п'ятиярусний іконостас 1648–1650 рр. Вишуканість і соковитість рельєфного різьблення, а також високі художні якості таких творів монументального живопису, як ікони архангела Михаїла та Богородиці, забезпечили рогатинському іконостасу заслужену славу та почесне місце серед шедеврів церковного мистецтва. Внутрішній декор пам'ятки, виразність її зовнішніх форм і силуету, а також містобудівне вирішення дають підстави віднести Святодухівську церкву до найвизначніших творів галицької архітектурно-будівельної школи доби Ренесансу.

Літ.: [155,157,215].

В. Т. Завада

с. Чесники Рогатинського району

ЦЕРКВА СВЯТОГО ВОЗНЕСІННЯ

Храм розміщений у північній частині села на невисокому пагорбі. Навколо церкви в давнину був невеликий цвинтар, про що свідчать кам'яні хрести XVII–XVIII ст. Точна дата будівництва церкви невідома; в окремих працях вона має назву Миколаївської і датується XIV ст. Об'ємно-просторова структура, ряд конструктивних особливостей та оборонний характер архітектури храму дають підстави датувати його XV – початком XVI ст.

У плані – церква тридільна. Вона складається з прямокутних бабинця та нави і шестигранної апсиди. Кожну з цих частин в інтер'єрі завершено невеликою сферичною банею без підбанника. Вірогідно, первісно храм був триверхим. У наш час він одноверхий: чотирисхилий намет з дво-

ма заломами, укритий ґонтом, підноситься лише над навою, а бабинець та апсида перекриті трисхилими високими ґонтовими дахами.

Стіни церкви викладені з кам'яного буту місцевих порід, бані – з цегли на вапняному розчині високої якості.

Вознесенська церква вирізняється особливостями, завдяки яким вона має значну цінність для історії української архітектури. Це насамперед розташування прямокутних об'ємів бабинця та нави довшою стороною перпендикулярно до поздовжньої осі споруди. Оригінально вирішено конструкції переходу від прямокутних об'ємів бабинця та нави до сферичних бань, які їх завершують. Для цього влаштовано пристінні попружні арки, вище від яких виведено сферичні пандативи, а на них поставлено опорні кільця бань.

Незважаючи на невеликі розміри, церква в с. Чесники відзначається монументальністю архітектурних форм, що досягається простотою об'ємів, гармонійністю пропорцій, скромним декором.

Літ.: [215].

О. М. Годованюк

с. Шевченкове
Галицького району

ЦЕРКВА СВ. ПАНТЕЛЕЙМОНА ТА ДЗВІНИЦЯ

76
с.108-109

За 5 км на північ від Галича збереглися земляні вали одного з укріплених монастирів. Його було збудовано на горі при злитті р. Ломниця з Дністром. У центрі укріплень стоїть мурована церква, збудована близько 1200 р.

Церква св. Пантелеймона – єдина частково збережена пам'ятка епохи стародавнього Галича. У первісному вигляді храм був хрещато-баневим, тринавовим, чотиристовпним, майже квадратним у плані, з трьома апсидами та однією банею. *с.108-109*

У середині XIV ст. церкву передано католикам і переосвячено на костел св. Станіслава, перша згадка про який датована 1367 р. Після перенесення католицької парафії до Галича церква стояла пусткою з 1427 р. до кінця XVI ст. У 1575 р. вона потерпіла від нападу татар. 1596 р. польський король Сигізмунд III передав пустку ордену францисканців, які в 1598–1611 рр. перебудували церкву на тринавовий базилікальний костел. Він зазнав руйнувань 1676 р., 1802 р. (від пожежі) та 1915 р. (від артилерійського обстрілу). У 1926 р. пам'ятку відремонтовано, за винятком західного порталу, реставрацію якого виконано 1965 р. У 1997–1998 рр. пам'ятку реставровано з відтворенням гіпотетичного первісного вигляду за проектом архітектора І. Могитича. Зведено північне й південне рамена трансепта та підбанник з шоломоподібною банею, внаслідок чого храм набув ознак типологічної групи "вписаного хреста".

Особливість плану церкви – надзвичайна точність його геометричної структури.

Матеріал стін споруди – дбайливо обтесані кам'яні блоки сіруватого та охристо-сірого кольорів на вапняному розчині. Фасади лаконічні й стримані, площини стін не мають декору. Естетичний ефект виникає від майстерно виконаного мурування. Вражає надзвичайно тонке профілювання окремих деталей. Західний портал церкви прикрашено колонками на п'єдесталах складного профілю, з капітелями своєрідно трактованого коринфського ордера. Антаблемент та архівольт порталу прикрашено різьбленим стилізованим акантовим орнаментом, перевитим джутами. Південний портал декоровано скромніше. Півколонки глухої аркади, які членують фасади апсид, увінчано невеликими витонченими, різними за малюнком капітелями.

Навіть у наш час, після перебудов, які спотворили первісний вигляд, храм справляє велике враження досконалістю форм. Архітектура церкви св. Пантелеймона свідчить про зв'язок галицького зодчества з романською архітектурою країн Східної та Середньої Європи.

В'їзна брама-дзвіниця стоїть на захід від церкви св. Пантелеймона, первісно у створі земляного валу. Збудована в XVII ст., вона була основною ланкою в системі оборони монастиря. Це прямокутна в плані, цегляна двоярусна споруда, перекрита невисоким чотиригранним наметом із заломом. У нижньому ярусі, перекритому цегляним циліндричним склепінням, по осі захід–схід, знаходиться проїзд на монастирське подвір'я. На зовнішньому фасаді в'їзну арку фланкують дві ключоподібні бійниці. Другий ярус, що правив за дзвіницю, зовні поділено горизонтальним карнизом на дві нерівні частини. У верхній частині всіх фасадів є отвір з півциркульною перемичкою. У нижній частині стін влаштовано бійниці. *с.109*

Літ.: [99, 155, 157, 187, 355].

О. М. Годованюк

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Київська область займає історичні терени Середньої Наддніпрянщини, Київського Полісся та Сіверщини. Архітектурно-містобудівна спадщина XVII – початку XX ст. найяскравіше представлена пам'ятками доби Гетьманщини (українське Відродження і бароко) та періоду класицизму. В області на державний облік узято 211 пам'яток архітектури, з яких 91 – загальнодержавного значення. Нині відомо понад 120 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ занесено Білу Церкву, Богуслав, Васильків, Вишгород, Переяслав-Хмельницький, Ржищів, Фастів, Яготин. У 1979 р. урядовою постановою створено Державний історико-культурний заповідник у Переяславі-Хмельницькому, до складу якого входить Музей народної архітектури та побуту. У 1994 р. створено Державний історико-культурний заповідник у м. Вишгороді.

м. Біла Церква

ПАРК "ОЛЕКСАНДРІЯ"

77
с.110-111

Парк "Олександрія" засновано 1797 р. як складову частину спочатку літньої, а пізніше – основної резиденції графів Браницьких у Білій Церкві. Назву паркові дали за ім'ям його власниці й засновниці графині Олександри Браницької. Парк створювався на основі природної діброви згідно з планом і під керівництвом архітектора-паркобудівника Моффо за участю архітектора Д. Ботані та садівника А. Станге (Штунге). Пізніше роботами керували садівники Бартецький і Вітт, а в 1815–1865 рр. – садівник А. Енс.

Початковим ядром садиби став ансамбль "Дідинця", що складався з палацу і флігелів обабіч курдонера, танцювального та інших павільйонів (не збереглися). На захід від житлового комплексу було закладено регулярний сад і квітники, а також зимовий фруктовий сад, обнесений муром. Основні паркові споруди, збережені донині, збудовані на зламі XVIII–XIX ст.

1829 р. на честь взяття російськими військами турецької фортеці Варни й на відзнаку російсько-болгарської дружби на схід від "Дідинця" створено комплекс споруд і скульптур під назвою "Варна". Тоді ж біля річки споруджено Турецький будинок та арковий міст. У 1860-х роках західну частину парку, що являла собою лісовий масив, розпланово й пристосовано до полювання. Тут розчистили поляни, влаштували звіринець і фазанник, спорудили мисливський павільйон.

У кінці 1880-х років біля північної межі парку влаштовано захисні зелені насадження.

У 1918–1920 рр. палацово-парковий ансамбль зазнав значних руйнувань, зокрема знищено споруди "Дідинця". У 1922 р. парк оголошено заповідником, а в 1946 р. передано в підпорядкування АН УРСР. У 1947 р. розпочалася реставрація парку. Його обнесено огорожею, проведено розчищення та насадження дерев. Протягом 1958–1967 рр. за проектами архітектора Д. Криворучка реставровано більшість паркових архітектурних споруд.

Парк загальною площею 201,8 га розташований на південно-західній околиці міста на лівому березі р. Рось. З півночі його обмежує дорога на Сквиру. Рельєф парку утворюють три глибокі балки, які проходять майже рівнобіжно, розділяючи схил, що полого спускається до річки. Оскільки в балках були численні джерела, то на цій основі створено систему з 20 ставків загальною площею 12 га. Багато ділянок парку прикрашають виходи на поверхню граніту. Його ефектно використано в комбінації з водними протоками, що утворюють каскади й водоспади, та в оформленні джерел.

Ландшафтною домінантою території є Палієва гора з рештками земляних укріплень початку XVIII ст., що розташована на березі річки в південно-західному куті парку.

"Дідинець", Велика й Мала поляни з прилеглими та орієнтованими на них алеями є планувальним ядром парку. Парк вирішено в англійському пейзажному стилі і для його розпланування характерні криволінійне трасування доріг та алей і відсутність строгих осьових перспектив. Нинішні прямолінійні дороги й алеї прокладено в 2-й половині XIX– у XX ст. Загалом розпланувальна мережа не є самодостатньою, а повністю підпорядкована ландшафту, організовуючи зв'язок між оглядовими місцями й архітектурними спорудами, розташування яких теж підпорядковане природним умовам. Основою рослинності є місцеві породи – дуб, клен, сосна, тополя, черемха, доповнені 600 видами екзотів – дерев і чагарників.

До найвизначніших гідрологічних об'єктів парку належать ставки – Холодний, Лазневий і Дзеркальний – та водоспад "Черепаха". Найвизначніші серед уцілілих архітектурних споруд – колонада "Відлуння", павільйон "Ротонда", арковий і китайський мости, "Руїни", фортеця "Варна", а також малі архітектурні форми – Колона смутку, джерело "Лев".

Павільйон "Відлуння", або "Амфітеатр" прилягає зі сходу до Великої поляни. Мурована стіна, що в плані утворює півколо діаметром 32 м, доповнена колонадою іонічного ордера. Ця галерея фіксується по краях прямокутними в плані приміщеннями, прикілкові стіни яких декоровані фронтонними портиками. Назва павільйону пов'язана з його унікальними акустичними особливостями. Потинькована й побілена, споруда сприймається світлим силуетом на тлі темних деревних крон і є композиційним акцентом Великої поляни.

Павільйон "Ротонда" розміщений у східній частині парку недалеко від головного входу. Являє собою окремо розташовану монументальну екседру, призначену для встановлення скульптури: спершу – бюста імператриці Катерини II роботи скульптора Ф. Шубіна, згодом – скульптурного зображення князя Г. Потьомкіна. Екседру у фасадній площині перетинає масивний архітрав, підтримуваний чотирма колонами коринфського ордера. Внутрішню поверхню конхи екседри розбито на кесони.

Арковий міст (однопрогоновий, мурований) у південній частині парку зв'язує берег водойми з півостровом. Його довжина – 21 м, ширина – 2 м. Розташований з урахуванням найсприятливіших точок візуального сприйняття краєвиду.

Китайський міст розташований з південного боку Великої поляни в місці перепаду рівнів каскаду

с.110
с.111

ставків у головній балці. Являє собою трипрогонову мурована конструкцію з альтанкою над середньою частиною, яка є майданчиком для огляду перспективи вздовж каскаду ставків.

Незважаючи на перебудови та втрати, білоцерківський парк "Олександрія" – один з найкращих і найдавніших ландшафтних парків України, побудованих у стилі класицизму.

Літ.: [71, 72, 122, 215, 259].

В. В. Вечерський

м. Васильків

СОБОР СВЯТИХ АНТОНІЯ І ФЕОДОСІЯ

78 с.112

Мурований собор збудував у 1756–1758 рр. майстер С. Ковнір за зразком собору Різдва Богородиці в Козельці. У кінці XIX ст. з заходу до нього прибудовано дерев'яний притвор, розібраний під час реставрації 1974–1980 рр.

Будівля розташована на відрозі хребта поряд з городищем і є головною містобудівною домінантою Василькова. Собор – квадратний у плані, чотиристовпний, з півкруглими апсидами, що прилягають по сторонах світу, увінчаний п'ятьма банями: центральною – на попружних арках, які опираються на чотири стовпи, бічними – над кутовими камерами між раменами просторового хреста.

Фасади вирішено в пізньобарокових архітектурних формах із впливом стилістики архітекторів І. Григоровича-Барського, А. Квасова, М. Юрасова. Найприкметнішою рисою будівлі є сегментні фронтони з карнизами подвійної кривизни, що увінчують апсиди. Стіни розчленовано пілястрами з капітелями композитного ордера й увінчано повним розкріпованим антаблементом. Надто великі, немасштабні вікна і двері мають лучкові (вікна) та аркові (двері) перемички, тягнені "вухасті" наличники й сегментні сандрики. Оригінальністю відзначаються капітелі пілястр підбанників, вирішені на основі мотиву квіткових розеток. В інтер'єрі частково збереглися поліхромні монументальні олійні малювання кінця XIX ст.

Споруда потинькована й побілена; дахи й бані укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах і кружалах; маківки та хрести позолочені.

Собор у Василькові є типологічно унікальною пам'яткою пізнього бароко.

Літ.: [134, 215].

В. В. Вечерський

с. Пархомівка Володарського району

ЦЕРКВА ПОКРОВА БОГОРОДИЦІ

79 с.112

Мурована церква зведена замість дерев'яної у 1903–1907 рр. за проектом архітектора В. Покровського коштом власників маєтку братів В. і Л. Голубєвих. Мозаїчні композиції на фасадах "Покров Богородиці" і "Спас Нерукотворний" за ескізами М. Реріха виконав мозаїст В. Фролов. Фрески в інтер'єрі за ескізами М. Реріха виконав В. Пермінов. Церкву освячено 24 серпня 1907 р. Реставровано в 1987–1988 рр. (автор проекту – І. Малакова).

Будівля розташована на рівнинній місцевості в центрі села і є його головною домінантою. Одночасно з церквою зведено будинок священика та огорожу з брамою. Церква є тринавовою баневою базилікою з виділеним трансептом і дзвіницею над нартексом. З півдня до неї прилягає увінчана банею каплиця. Споруда вирішена у формах ретроспективного модерну з переважанням романської та неоросійської стилістики: застосовано аркові вікна з брівками, перспективні портали, багатолопатеві ніші, поребрики, бігунці, аркатуру. Активну роль у декорі екстер'єру відіграють стилізовані написи, виконані слов'янською в'яззю й напівуставом. За стилістикою й характером архітектурних форм споруда не має нічого спільного з автохтонними будівельними традиціями і є чужорідним об'єктом у середовищі.

В інтер'єрі збереглися малювання апсиди, попружної арки та двох східних пілонів, а також лави, сходи на хори та інші елементи декору.

Церква мурована з жовтої цегли на цементному розчині під розшивку, зовні не потинькована. В оздобленні фасадів застосовано поліхромну кераміку й мармур. Стіни всередині приміщень потинькувані й побілені. Дахи та бані укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах і металевих кружалах.

Пам'ятка є унікальною за планово-просторовим типом і за ступенем збереженості мозаїк видатного митця М. Реріха.

Літ.: [215].

В. В. Вечерський

м. Переяслав-Хмельницький

ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ МОНАСТИР

80 с.113

Формування комплексу започатковано 1695 р., коли коштом гетьмана І. Мазепи розпочато будівництво мурованого Вознесенського собору (освячено 1700 р.). У 1738 р. на території монастиря засновано Переяславський колегіум – середній навчальний заклад, який розмістився в дерев'яному корпусі. У 1748 р. пожежа знищила всі дерев'яні будівлі монастиря, після чого фасади собору було прикрашено ліпниною, а інші споруди зведено мурованими: у 1753–1757 рр. – колегіум, у 1770–1776 рр. – дзвіницю. У 1782 р. зі сходу до дзвіниці прибудовано Варваринську церкву (знищена в 1941–1943 рр.). У кінці XVIII – на початку XIX ст. на південь від собору зведено видовжений двоповерховий мурований корпус, 1-й поверх якого був торговими рядами, 2-й – бурсою для семінаристів. Територія монастиря була оточена муром. У 1916 р. двоповерховий корпус згорів і був розібраний. Будівлі комплексу, які дуже постраждали під час Другої світової війни, реставровані в 1954–1964 рр. Нині вони входять до складу Державного історико-культурного заповідника.

Комплекс розташований в історичному середмісті Переяслава з виходом на центральний майдан. Собор і дзвіниця є головними містобудівними домінантами в забудові й ландшафті, які візуально сприймаються навіть з протилежного берега Дніпра. *с.113*

Донині збереглися собор, дзвіниця та колегіум, мурована з цегли на вапняному розчині, потинькована й побілена. Дахи й бані укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах і кружалах.

Собор – хрещатий, дев'ятидільний, однобаневий. Західне рамено видовжене, прямокутне в плані, решта рамен – гранчасті. Приміщення між ними квадратні в плані, двоповерхові. Композицію ускладнюють два циліндричні об'єми обабіч західного рамена. Всі компартименти рівновисокі, підведені під єдиний карниз. Рамена увінчані тридільними фронтонами вишуканих барокових обрисів, приміщення між раменами – наметовими дахами. Над середохрестям підноситься двоярусна барокова баня на високому восьмигранному підбаннику. Декор екстер'єру стриманий; форми собору акцентовано наріжними лопатками. Вікна, розташовані у два яруси, мають півциркульні й лучкові перемички, облямовані наличниками й увінчані прямими, трикутними та лучковими сандриками. Чолові грані рамен декоровано горельєфною ліпниною з переважанням рослинних мотивів. Решта граней декорована нішами, в тому числі у формі квадрифолія, і солярними знаками. *с.113*

Для інтер'єру пам'ятки характерна контамінація глибинно-осьового та центричного принципів організації простору. Рамена об'ємного хреста утворюють єдиний простір, відкритий до зеніту бані. Західне рамено перекрите циліндричним склепінням, інші – циліндричними склепіннями, що переходять у зімкнені. Приміщення, що знаходяться між раменами, відкриваються в центральний простір триярусними аркадами. *с.113*

Вознесенський собор є неповторною пам'яткою перехідного етапу від українського Відродження до бароко.

Дзвіниця належить до типу надбрамних і стоїть на південний захід від собору, замикаючи перспективу кількох вулиць. Споруда – триярусна, увінчана високою двоярусною банею барокових обрисів. У плані являє собою квадрат з угнутими гранями. Перший ярус рустований, арка проїзду прикрашена виразним бароковим порталом. Грані 2-го і 3-го ярусів прорізані арковими отворами для дзвонів, фланковані пучками півколон і пілястр тосканського (2-й ярус) і композитного (3-й ярус) ордерів. Яруси увінчують розкріповані багатообломні карнизи. Дзвіниця є вельми характерним зразком висотних споруд епохи пізнього бароко.

Колегіум збудований коштом переяславського єпископа І. Козловича. У 1753 р. тут викладав піїтику Г. Сковорода. *с.113*

Будівля – прямокутна в плані, лінійної однорядної багатокамерної структури. Складається з чотирьох класних кімнат і трьох сіней. На поздовжньому фасаді, оберненому до собору, влаштовано три портали. Приміщення перекриті циліндричними склепіннями з розпалубками над вікнами.

Зовнішній декор – у стилі бароко: стіни в метричному ряді членуються фільончастими пілястрами, віконними та дверними прорізами з лучковими перемичками.

Стіни увінчує розкріпований повний антаблемент, фриз якого прикрашено рослинним орнаментом – бігунцем. Надвіконні ніші декоровані орнаментальними барельєфними вставками з рослинними мотивами, в яких переважає виноградна лоза.

Акцентами фасаду є портали входів. Найскромніше вирішено центральний портал, який вів до молодших класів, і значно багатше – бічні, які вели до старших класів. Портали однакові за схемою – дверні прорізи фланковані пілястрами, поєднаними вгорі дугоподібним карнизом, вище від якого знаходиться орнаментальне панно. Над лівим порталом у картуш вкомпоновано малярський твір релігійного змісту, над правим – барельєфне зображення єпископських інсигній з монограмою єпископа І. Козловича.

Вуличний фасад декоровано значно скромніше: площину стіни членують лише рустовані пілястри й аркові вікна. Будівлю увінчує високий вальмовий дах з переломом.

Вознесенський монастир у Переяславі-Хмельницькому – один з найвизначніших архітектурних ансамблів епохи Гетьманщини.

Літ.: [155, 157, 215, 245, 320].

В. В. Вечерський

м. Переяслав-Хмельницький

ЦЕРКВА СВ. МИХАЙЛА ТА ДЗВІНИЦЯ

81 с.114

Мурована церква зведена коштом Переяславського козацького полку в 1648–1654 рр. (за іншими даними – в 1646–1666 рр.) на підмурках Михайлівського собору XI ст., зруйнованого 1239 р. монголо-татарами. У 1734 р. церква потерпіла від пожежі. Протягом XIX ст. втрачено фронтони, які акцентували західний і східний фасади церкви, а дах із шпилястого перероблено на вальмовий. У 1745 р. на схід від церкви збудовано багатофункціональну мурована споруду, що об'єднала надбрамну дзвіницю і трапезну з келією. Церква й дзвіниця зазнали значних руйнувань під час Другої світової війни. Реставровані вони в 1951–1953 рр. з відтворенням вінчання надбрамної дзвіниці на підставі малюнка Т. Шевченка (1845 р.).

Комплекс розташовано на південній околиці історичного середмістя на мисі біля злиття річок Альти і Трубежа. Відіграє роль архітектурного акценту в забудові.

Михайлівська церква належить до типу зальних, безбаневих. Тридільна, з прямокутною навою і гранчастими притвором та вівтарем. Обабіч вівтаря розташовані прямокутні дияконник і жертовник. Нава перекрито циліндричним склепінням з розпалубками над вікнами, притвор і вівтар – зімкненим склепінням. Екстер'єр декоровано стримано, у перехідних стильових формах від Відродження до бароко. Стіни членуються пілястрами й увінчуються повним антаблементом з профільованим розкріпованим карнизом великого виносу і фризом з поліхромних керамічних розеток. Прямокутні вікна облямовані тягненими наличниками й увінчані трикутними та лучковими сандриками, тимпани яких заповнені горельєфною ліпниною з рослинними мотивами, маскаронами і путті.

Інтер'єр облаштовано на засадах глибинно-осьового розкриття простору. Фрагментарно зберігся монументальний живопис XVII–XIX ст.

Стіни пам'ятки потинькувані й побілені; дах – вальмовий, укритий покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах.

Надбрамна дзвіниця – прямокутний одноповерховий корпус, над проїзною брамою якого височить четверик власне дзвіниці з великим арковим вирізом у кожній грані. Четверик увінчується банею наметових обрисів з ковніром і маківкою. Приміщення перекриті коробовими склепіннями з розпалубками над вікнами. Декор екстер'єру стриманий: пілястри, карнизи, віконні ніші. Дах – шпилястий, укритий покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах.

У типологічному відношенні обидві пам'ятки є унікальними й не мають прямих аналогів.

Літ.: [155, 157, 215].

В. В. Вечерський

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Кіровоградська область обіймає землі історичного регіону Новосербії, стало заселеної з середини XVIII ст. Архітектурно-містобудівна спадщина 2-ї половини XVIII – початку XX ст. представлена пам'ятками церковної, цивільної та військової архітектури, переважно доби класицизму. На державний облік узято 392 пам'ятки архітектури, з яких 17 – загальнодержавного значення. Зараз відомо близько 170 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних міст і селищ занесені Кіровоград, Нова Прага, Новомиргород, Новоукраїнка, Олександрівка, Олександрія, Світловодськ. З 1956 р. в с. Миколаївка Кіровоградського району діє Державний музей-заповідник І. Тобілевича "Хутір Надія".

м. Новомиргород

ЦЕРКВА СВ. ІЛЛІ

82
с.115

Мурована церква зведена 1786 р. в центрі колишнього села Софіївки – передмістя Новомиргорода. Домінує в навколишній забудові. Автор документально не встановлений, ймовірно – майстер С. Стобенський.

Церква – однобанева, центрична, тетраконхова. Належить до полтавського типу тетраконхів, з квадрифолієвим планом і зменшеним центральним четвериком, що підтримує восьмерик бані.

Стіни розчленовані пілястрами й завершені карнизом з фризом, що має ліпні розетки. Вікна з лучковими перемичками розміщені у два яруси.

В інтер'єрі Іллінської церкви домінує висотний принцип організації простору. Попружні арки несуть світловий восьмерик з восьмигранним зімкненим склепінням. Інтер'єр не розмальований.

Церква св. Іллі є унікальною для Півдня України пам'яткою архітектури доби пізнього бароко.

Літ.: [46, 215].

В. В. Вечерський

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

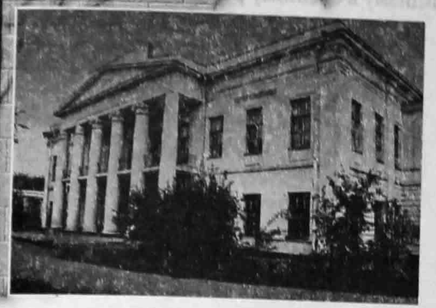

Луганська область охоплює землі Слобожанщини. Архітектурна спадщина представлена об'єктами цивільної архітектури 2-ї половини XVIII – XX ст. Найбільший інтерес становлять пам'ятки періоду класицизму. На державний облік узято 341 пам'ятку архітектури, з яких 25 – загальнодержавного значення. Відомо близько 100 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних міст і селищ ввійшли Алчевськ, Кіровськ, Краснодон, Лисичанськ, Луганськ, Слов'яносербськ, Старобільськ, Щастя.

м. Олександрівськ

САДИБА

83
с.116

Садибний комплекс розташований у центральній частині міста недалеко від берега р. Лугані. Його збудовано в 1772–1779 рр. за єдиним проектом як заміську великопанську садибу. Автора забудови не встановлено. Одночасно був розпланований парк (не зберігся). Садибний комплекс складався з двох частин – парадної та розташованої обабіч неї господарської. У 1840 р. на майдані в північній частині комплексу зведено мурована церкву Воскресіння Христового на місці попередньої дерев'яної.

Садибу оточує мур з масивними пілонами брам. Нині її територію поділяє навпіл бульвар, прокладений у XX ст.

До складу садибного комплексу входять палац з двома флігелями обабіч, з'єднаними з ним колонними галереями, службовий корпус, будинок управителя на березі річки, чотири флігелі та винний льох.

Усі споруди мурані, потинькані, вирішені в архітектурних формах раннього класицизму. Палац – двоповерховий, решта будівель – одноповерхові.

Палац – прямокутний у плані, з коридорним двобічним розпланування, що є результатом перебудов, з центрально розміщеними двомаршовими сходами.

Будівля симетрична. Осі головного й паркового фасадів акцентовані шестиколонними портиками іонічного (на головному) та коринфського (на парковому) ордерів з трикутними фронтонами. У портиках влаштовані балкони. Наріжні частини розкрі-

повані пілястрами, стіни перших поверхів причілків рустовані. Великі прямокутні вікна мають прямі сандрики.

Будинок управителя – П-подібний у плані. Головний фасад його акцентовано чотириколонним портиком доричного ордера.

Садиба в м. Олександрівську є рідкісним за ступенем збереженості ансамблем цивільних споруд раннього класицизму в східному регіоні України.

Літ.: [215].

В. В. Вечерський

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Львівська область обіймає історичні терени Галичини і є найбільшою в Україні за кількістю, різноманітністю та ступенем збереження архітектурно-містобудівної спадщини від Княжої доби до середини XX ст. Найціннішими є пам'ятки стилістичних епох готики, Ренесансу, бароко, класицизму, історизму й модерну. На державний облік узято 3659 пам'яток архітектури й містобудування, з яких 794 – загальнодержавного значення. До Списку історичних міст і селищ занесено 54 населені місця Львівщини: Белз, Борислав, Броди, Брюховичі, Буськ, Великий Любень, Великі Мости, Винники, Глиняни, Гніздичів, Городок, Добромиль, Дрогобич, Дубляни, Жидачів, Жовква, Золочів, Кам'янка-Бузька, Комарне, Краківець, Куликів, Львів, Магерів, Меденаця, Миколаїв, Мориин, Мостиська, Нагуевичі, Немирів, Ниживанковичі, Новий Яричів, Олесько, Перемишляни, Підкамінь, Поморяни, Пустомити, Рава-Руська, Роздол, Рудки, Самбір, Сколе, Сокаль, Старий Самбір, Стара Сіль, Стрий, Судова Вишня, Турка, Угнів, Хирів, Ходорів, Червоноград, Шкло, Щирець, Яворів. В області створено п'ять державних заповідників: історико-архітектурний у м. Львові (1975 р.); історико-культурний "Нагуевичі" в Дрогобицькому районі на батьківщині Івана Франка (1994 р.); історико-культурний "Тустань"у Сколівському районі (1994 р.); музей-заповідник "Олеський замок" у Бузькому районі (1989 р.); історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві (1994 р.). У Львові діє найстаріший в Україні Музей народної архітектури. У 1999 р. історичний центр Львова внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

м. Львів

БЕРНАРДИНСЬКИЙ МОНАСТИР

84
с.117-118

Комплекс займає трикутний квартал між площами Возз'єднання й Митною та вул. Валовою. У XVII–XVIII ст. був уфортифікованим монастирем і прилягав до південно-східного відтинку Низького муру, який оточував середмістя Львова.

Монастир веде свій початок від 1463 р., коли бернардинці придбали кілька земельних ділянок на Галицькому передмісті й заснували на них дерев'яний костел. У 1600–1630 рр. будуються муровані споруди: костел св. Андрія, чернечі келії, оборонні мури з наріжним Бернардинським бастіоном (бастією) і східною Глинянською баштою з брамою (1618 р.). Згодом на подвір'ї з'являються кілька орієнтованих вздовж мурів господарських корпусів, двоярусна дзвіниця

(1733–1734 рр.), пам'ятна колона зі скульптурою бернардинського святого Яна з Дуклі (1736 р.), ротонда над криницею (1761 р.). Після розбирання середньовічних укріплень Львова і монастиря (кінець XVIII– початок XIX ст.) ансамбль введено до системи новітньої забудови центральної частини міста з наданням йому провідної містобудівної ролі. Одночасно біля збереженого східного оборонного муру монастиря будувалися різноманітні споруди, що затуляли його. У 1976–1977 рр. під час будівництва підземного переходу на пл. Митній розкрито й відреставровано оборонний мур і Глинянську башту з брамою (автори реставрації – А. Новаківський, К. Присяжний).

Костел є композиційним і змістовим центром ансамблю. Першим його будівничим, що заклав фундаменти, був монах-бернардинець Б. Авелідес. Від 1600 р. роботами керував П. Римлянин, від 1613 р. – А. Прихильний. Костел задумано як базилікальний з видовженою гранчастою апсидою храм, оздоблений ззовні в ренесансному стилі пілястрами тосканського ордера, притаманного творчості П. Римлянина. 1609 р. виникла незгода поміж архітектором і замовниками, яким виведений фасад здавався занизьким. Відтак до робіт було залучено керовану А. Бемером бригаду майстрів із Вроцлава, які в стилі північного маньєризму звели декоровані скульптурою шпилі західного й східного фасадів, а також збудували високу вежу-дзвіницю у північно-східному куті між навою та апсидою. Гранчаста вежа з шоломоподібною банею та ліхтариком і декоративне оздоблення фасадів пластично збагатили споруду, але позбавили її стильової єдності. Поєднання статично врівноваженого низу, ритмічно розчленованого пілястрами, що несуть тригліфний фриз, з пластично активними формами шпилів, вибагливий силует яких підкреслюється скульптурними фігурами, надає архітектурі костелу неповторної самобутності. Круглі вікна-розетки є характерними для північного маньєризму ремінісценціями готики.

Монументально-декоративний скульптурний ансамбль головного триярусного фасаду складається з фігур бернардинських монахів, встановлених над шпилями у вигляді своєрідних пінаклів, підпорядкованої декоративно-маньєристичній формі завершення скульптури Христа, фігур Мадонни, св. Петра і св. Андрія у нішах-екседрах 2-го ярусу.

Середньовічний за базилікальною схемою побудови інтер'єр костелу має ренесансний характер завдяки застосуванню аркад і пілястр коринфського ордера, що відділяють перекриті хрещатим склепінням низькі бічні нави, та застосуванню у центральній наві широкого (до 8 м), урочисто розгорнутого в глибину коробового склепіння з люнетами, поверхню яко- *с.117-118*
го було декоровано стюковими касетонами (збиті у 30-ті роки XVIII ст.). Первісне оздоблення інтер'єру здійснено у 1618–1630 рр. Від того часу збереглася його структура, горельєфи святих і пророків над п'ятами арок у головній наві, виготовлена з червоного мармуру скульптура Яна Блаженного з Дуклі роботи Войцеха Зичливого. 1677 роком датується вміщений на північній стіні сюжет "Апофеоз св. Яна з Дуклі", на якому зображено тогочасний Львів із середньовічними мурами й баштами. У вівтарі знаходиться виконана краківським живописцем Ф. Лексицьким копія твору П. Рубенса "Розп'яття Христа". Витворами ковальського мистецтва XVII ст. є передвівтарна огорожа та балюстрада хорів над входом роботи слюсаря Фелікса із Санча, а також ковані двері головного входу. За вівтарем, де засідав монастирський капітул, влаштовано унікальні дерев'яні лави, зроблені в 1640-х роках майстром Павлом з Бидгощі. Їхня поверхня рясно вкрита різноманітним різьбленням, що зображує янгольські та чернечі голови на консолях, герми, птахів, дельфінів, драконів та різноманітні рослинні мотиви. Наприкінці XIX – на початку XX ст. їх замінено копіями, виконаними А. Рарогевичем та його помічниками Фереком із Закопаного й Т. Дикасом (фрагмент оригінальних лав зберігається у Львівському музеї етнографії та художнього промислу).

Більша частина пишного опорядження інтер'єру створена у XVIII ст. Згідно з естетичними ідеалами бароко, стіни та склепіння костелу вкрилися ілюзіоністськими малюваннями, створеними бернардинським монахом-живописцем Б. Мазуркевичем, вихованцем Болонської академії мистецтв, учнем італійського художника Д. К. Педеретті. Йому допомагали місцеві маляри Р. Бортницький, П. Волянський, Й. Сорочинський. Ця новація значно змінює вигляд інтер'єру, збагачуючи його ілюзорними арками, колонами, облямуваннями порталів. Основну увагу звернено на плафон, простір якого значно поглиблено засобами малярства. Замість склепіння перед глядачем виникло небо, заповнене темними хмарами з постатями Бога-отця, святих та голуба – символу Святого Духа. П'ятнадцять барокових визолочених вівтарів, виконаних у традиціях південнонімецького мистецтва з експресивними скульптурними фігурами, виготовлено в 30–40-і роки XVIII ст. сницарями Т. Гуддером та К. Кутшенрайтером.

Здійснювані в XIX–XX ст. реставраційні роботи не вплинули на архітектуру костелу, що за збереженістю внутрішнього оздоблення належить до найбагатших серед львівських сакральних споруд.

Монастирські келії зведені одночасно з костелом впритул до його північного фасаду. Вони складаються з три-чотириповерхових прямокутних корпусів, що утворюють внутрішній квадратний дворик. Розпланування корпусів коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Міжповерхові перекриття складаються з хрещатих та коробових склепінь з розпалубками. Особливістю об'ємної структури будівель, яка надає їм мальовничості, є влаштований над коридором та входами 4-й поверх, який виділяється у вигляді окремих об'ємів. Потиньковані фасади монастирського будинку служать своєрідним тлом для вибагливих форм західного фасаду костелу. Північне крило східного фасаду увінчане бароковим шпилем, наближеним за абрисом до шпилів костелу.

Оборонні споруди належать до початкового етапу розвитку монастирського ансамблю; збереглися вони зі східного боку подвір'я. Після реставрації в 1976–1978 рр. цьому фрагментові монастирського комплексу повернуто первісний вигляд: відновлено башту з Глинянською брамою, розкрито мури. Стіни складено з каміння та цегли; зверху вони прорізані двома ярусами бійниць, пристосованих для легкої вогнепальної зброї. З боку двору влаштовано перекриті дошками дерев'яні двоповерхові бойові галереї, що спираються на кам'яні кронштейни. Об'єм прямокутної башти з арковою брамою перекрито стрімким наметом. З боку поля влаштовано приямок, що імітує рів, через який перекинуто місток до брами. Відреставровані оборонні споруди значно збагатили ансамбль.

Дзвіниця розташована південніше від костелу, під невеличким кутом до його західного фасаду, по трасі давнього оборонного муру. Це квадратна в плані двоярусна споруда з верхніми арковими отворами, перекрита невисоким наметом. Її цегляні потиньковані фасади оздоблено на рогах подвійними пілястрами тосканського ордера, що споріднює її з ренесансною архітектурою костелу.

Монумент, найстаріший у місті Львові, є невід'ємною частиною ансамблю з боку пл. Возз'єднання. *с.117*
Це декоративна колона з композитною капітеллю, встановлена на бароковому двоярусному восьмикутному в плані п'єдесталі, оздобленому волютами й вирізьбленими з каменю вазонами. Раніше колону увінчувало скульптурне зображення св. Яна з Дуклі, що нібито захистив Львів під час облоги військами Богдана Хмельницького. Існуюче завершення у вигляді вазона встановлено після Другої світової війни.

Ротонда над криницею, яка, за переказами, була вирита на місці першого дерев'яного костелу XV ст., є останньою за часом складовою ансамблю Бернардинського монастиря. Розташована в південній частині подвір'я мурована споруда являє собою альтан-

ку у формах Ренесансу. Сферична баня, прикрашена сюжетом на тему чудес бернардинського монаха св. Яна з Дуклі, спирається на чотири опори, об'єднані півциркульними арками.

Архітектурний ансамбль Бернардинського монастиря є провідною складовою історичного середмістя Львова, що разом з вежами Корнякта, ратуші й Латинського собору, банями Домініканського костелу та іншими храмами формує неповторний силует міста.

Літ.: [52,53,99,202,211,215,343,346].

Т. О. Трегубова

м. Львів

БУДИНОК ГАЛИЦЬКОГО КРАЙОВОГО СЕЙМУ

Будівля розташовується в центральній частині міста проти найстарішого львівського парку, що виник у XVI ст. (звався єзуїтським, нині – парк ім. І. Франка). Обіймає з трьох боків прямокутний квартал, замкнений у тилах розташованим навскоси будинком крайового банку.

З проголошенням в Австро-Угорщині конституційної монархії (1867 р.) та наданням Галичині широкої конституційної автономії виникла потреба в приміщенні для крайового сейму-парламенту. Спеціальний будинок зведено в 1877–1881 рр. за конкурсним проектом архітектора Ю. Гохбергера, який упродовж років очолював львівську будівельну управу. До 1918 р. будинок використовувався за прямим призначенням, у 1920 р. в ньому розмістився Львівський університет, найстаріший вищий навчальний заклад на терені України, заснований у 1661 р.

Велична триповерхова з цокольним поверхом споруда має симетричну об'ємно-просторову структуру. До зверненого в бік парку головного корпусу під прямим кутом прилягають три крила, два з яких йдуть уздовж вулиць, а центральне скероване в глибину двору. Периметральні корпуси мають коридорне розпланування з однобічним розташуванням приміщень. У центральному крилі знаходиться анфілада парадних апартаментів: вестибюль, урочисті тримаршові сходи, зал засідань і кулуари на 2-му поверсі.

Для архітектурного вирішення будинку обрано форми пізнього Ренесансу класицистичного спрямування. Характерними є врівноваженість і статичність загальної композиції, двоярусна тектоніка фасадної стіни, підкреслена рустованою поверхнею 1-го поверху, застосування ордера й алегоричної скульптури. Тривісна композиція головного фасаду виявлена центральним і бічними ризалітами, оздобленими на рівні 2-го і 3-го поверхів великими колонами й пілястрами композитного ордера. Центр підкреслено глибокою колонною лоджією над арковим під'їздом, а крила – сферичними банями дахів. Обабіч головного входу – скульптурні групи "Освіта" і "Праця", а по його осі над аттиком – символічні зображення "Галичини", "Вісли" і "Дністра" (скульптор – Т. Рігель). У декоративно-скульптурному опорядженні фасадів (фігури на центральному аттику, зображення гербів Львова над бічними ризалітами тощо) брали участь скульптори Я. Микульський і Р. Трембецький. Розмалювання залу для засідань (не збереглося) виконав відомий польський живописець Г. Родаківський.

Будинок Галицького крайового сейму є першою парламентською спорудою на терені України.

Літ.: [53,211,298].

Т. О. Трегубова

м. Львів

БУДИНОК ЛЬВІВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ

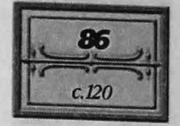

Один з найстаріших технічних вищих навчальних закладів нашої країни бере початок від заснованої у 1844 р. Львівської політехнічної школи, що містилася в кам'яниці на вул. Вірменській, 2. Спеціальні приміщення Львівської політехніки зведено в 1873–1878 рр. за проектом провідного львівського архітектора професора Ю. Захаревича, автора кількох інших значних об'єктів кінця XIX ст. (Галицька ощадна каса, Промисловий музей, район Кастелівка, костел францисканок тощо). Для забезпечення багатопрофільності навчального процесу комплекс складався з головного триповерхового корпусу для інженерного, будівельного та механічного факультетів і розташованого за ним будинку хімічної лабораторії.

Головний корпус політехнічного інституту розташований посеред садиби з відступом від червоної лінії вулиці. Розпланувально-просторова композиція корпусу повторювала усталену класицистичну схему каре з двома внутрішніми дворами, розділеними поперечним крилом, у якому влаштовано парадні приміщення – вестибюль з урочистими тримаршовими сходами та актовий зал. Згідно з новими гігієнічними нормами запроектовано просторі рекреаційні коридори з однобічним розташуванням приміщень. З огляду на пожежну безпеку місць масових комунікацій коридори та сходова клітка перекриті хрещатими та зімкненими склепіннями з розпалубками, в інших приміщеннях влаштовано звичайні стелі.

Для вирішення образу будинку вищого навчального закладу було обрано урочисто врівноважені форми пізнього Ренесансу класицистичного спрямування. Рустована фасадна площина 1-го поверху з рівномірним ритмом аркових отворів зорово сприймається як своєрідний подіум для гладенько потинькованих двох верхніх поверхів, стіни яких розчленовано прямокутними вікнами з трикутними й прямими сандриками-поличками. Тривісну композицію головного фасаду підкреслюють центральний і бічні ризаліти. Центральний акцентовано шестиколонним портиком з канельованих колон коринфського ордера, прямим аттиком з латинським девізом "Наука і мистецтво" та алегоричною скульптурною групою роботи Леонарда Марконі, яка уособлює інженерію, будівництво й механіку.

У пишних формах зрілого Ренесансу із застосуванням алегоричної скульптури, ліпнини та живопису оздоблено парадні приміщення інституту. Монументально задуманий вестибюль пов'язується з центральною сходовою кліткою, яка на рівні 2-го поверху оточена аркадою на пілонах з півколонами іонічного ордера, що підтримують антаблемент та зімкнене склепіння з розпалубками. Пазухи арок прикрашено барельєфами напівлежачих фігур, а стелю – витонченими арабесковими орнаментами. Розташований на 2-му поверсі прямокутний актовий зал декоровано великими півколонами зі штучного мармуру, яскравими майоліковими елементами касетованої стелі, скульптурою і малюваннями. Великі живописні панно, що оповідають про перемогу людства над стихією природи, виконані у 1880-х роках за ескізами та під керівництвом великого польського художника Я. Матейка його учнями – Л. Деляво, В. Тетмаєром, В. Водзиновським, К. Желяховським, С. Стражинським, К. Лускиною. Цікаве опорядження з різьбленого дерева збереглося в колишньому приміщенні бібліотеки у східному крилі будинку.

За своїми архітектурними й художніми якостями будівля "Львівської політехніки" належить до кращих споруд 2-ї половини XIX ст.

Літ.: [53,211,298].

Т. О. Трегубова

БУДИНОК МІСЬКОГО ТЕАТРУ

87
с. 121-122

Будівля замикає перспективу центральної розпланувальної осі центру Львова – проспекту Свободи. Знаходиться неподалік будинку старого міського театру Скарбека.

Новий міський театр зводився в 1897–1900 рр. за проектом львівського архітектора З. Горголевського, який переміг у конкурсі. Перша вистава відбулася 4 жовтня 1900 р., але оздоблювальні роботи тривали ще вісім років. Вдале містобудівне розташування споруди по осі проспекту, прокладеного вздовж р. Полтви, потребувало складних інженерних заходів щодо влаштування фундаментів у болотистому ґрунті. Необхідні розрахунки були виконані фахівцями Львівської політехніки. Традиційні цегляні конструкції потинькованих стін доповнюють металеві кроквяні ферми над залом та двошарнірні арки над сценічною частиною (проґін – 20 м, стріла – 10 м). Ці та інші металеві конструкції перекриттів були виготовлені в Польщі.

В основу просторової композиції компактної прямокутної споруди покладено апробований у кращих європейських театрах прийом виділення об'ємів сцени та залу для глядачів, оточених по периметру вестибюлями, фойє і службовими приміщеннями. Традиційними для театрів кінця XIX ст. є форми неоренесансу, введення в оздоблення розкритих для огляду з усіх боків фасадів великомасштабного ордера та скульптури. Тектонічно фасади поділяються на три яруси: нижній – у вигляді рустованого подіуму; середній (двоповерховий) – оздоблений колонами та пілястрами коринфського ордера; верхній – з аттиків і фронтонів, прикрашених статуями, обелісками, рельєфами. У масиві споруди домінує підвищена сценічна частина, перекрита великою чотиригранною банею з ліхтариком. На головному, завершеному трикутним фронтоном південному фасаді між бічними пілонами влаштовано трипрогонову аркову лоджію, з'єднану з фойє 2-го ярусу.

Над скульптурним і живописним оздобленням театрального будинку працювали видатні тогочасні митці. Скульптура на головному фасаді має алегоричний характер. У нішах-екседрах пілонів встановлено алегоричні фігури "Комедії" різця Т. Баронча і "Трагедії" – А. Попеля, який також є автором горельєфу міфологічного змісту в тимпані фронтону. На тлі горизонтального аттика, прикрашеного декоративними щитами та рельєфами роботи С. Вуйцика, виділяються фігури муз. Фасад увінчують три величні мідні скульптури, створені талановитим українським скульптором Петром Війтовичем: крилаті постаті "Слави" – над фронтоном, "Музики" і "Поезії" – над пілонами.

Парадні приміщення театру щедро прикрашено мармуром, позолотою, ліпниною й живописом. Стилістика оздоблення збігається з характером фасадного декору. Вестибюль з вишуканими тримаршовими сходами та світловим плафоном розмалював колектив митців під керівництвом Т. Попеля. Живопис фойє присвячений тематиці польської драматургії. Підвісний плафон глядачевого залу з зображеннями дев'яти муз і "Тріумфу Слави" разом з панно над сценою намалював С. Рейхан. Живописне оформлення великого триярусного залу на 1800 місць доповнює сценічна завіса з композицією "Парнас" пензля Г. Семірадського.

Будинок львівського театру є однією з найкращих видовищних споруд на терені України.

Літ.: [52, 201, 215, 253, 298].

Т. О. Трегубова

ДОМІНІКАНСЬКИЙ МОНАСТИР

88
с. 122-123

Монастир знаходився в окресленому оборонними мурами північно-східному куті середмістя Львова в оточенні житлової забудови вірменської та руської дільниць. Після розбирання в кінці XIX ст. так званого зацерковного кварталу з південно-західного боку біля костелу утворився вільний простір, зайнятий нині сквером.

Заснування домініканського монастиря з костелом св. Божого Тіла датується 2-ю половиною XIV ст. Після пожежі 1408 р. з'являються готичні мурівані споруди, які ремонтувались і перебудовувались у зв'язку з пожежами 1511 та 1527 рр. На початку XVII ст. монастир складався з характерного для готики тринавового костелу зального типу з вежею на західному фасаді та прилеглих з півночі двоповерхових корпусів келій, що утворювали замкнений внутрішній дворик-клуатр і зовнішнє Г-подібне в плані подвір'я.

У такому вигляді комплекс простояв до пожежі 1740 р., після якої готичний костел, що загрожував завалитися, було розібрано. У 1745 р. коштом гетьмана Ю. Потоцького за проектом відомого архітектора й військового інженера, коменданта Кам'янець-Подільської фортеці Яна де Вітте почали будувати новий храм у стилі бароко. У 1749 р. закладено фундамент зі знесенням південного крила монастирських келій, внаслідок чого звузився простір внутрішнього дворика-клуатра. Будівельними роботами керував архітектор М. Урбаник, а після його смерті (1764 р.) – К. Мурадович. Після пожеж 1766 та 1778 рр. фасад викінчив у 1792–1798 рр. К. Фесінгер.

У 1865 р. з боку головного фасаду над входом до монастирського будинку з'являється запроектована архітектором Ю. Захаревичем стилізована в бароковому стилі двоярусна дзвіниця. У 1895 р. відновлено ліхтар на бані. Реставрація інтер'єру (оздоблення штучним мармуром, влаштування вітражів, фарбування та позолочення раніше бронзованого скульптурного декору) проводилася в 1905–1914 рр. Пошкоджене під час другої світової війни покриття бані реставровано в 1956–1958 рр.

В основі об'ємно-просторової композиції храму лежить овальна центральна нава (розміри в осях – 31,54×16,35 м), що переходить у підбанник масивної еліптичної бані. Об'єм нави домінує над витягнутим прямокутним пресбітерієм, прямокутним притвором і шістьма бічними каплицями, симетрично розташованими з півдня та півночі. Композиція храму створювалася під впливом тогочасних уславлених взірців, зокрема віденських храмів св. Карла Борромея та св. Петра. Проте львівська пам'ятка вирізняється своєрідністю, яка полягає в поєднанні статичного за характером палладіанського ордера з динамічністю опуклих та угнутих площин фасадів, а також криволінійним розірваним фронтоном, увінчаним експресивною скульптурою.

Будівлю оздоблено колонами та пілястрами (на бічних фасадах) іонічного ордера, що окреслюють вертикально спрямовані площини з вікнами в два яруси. Головний вхід увінчується пов'язаним із хорами балконом та лучковим фронтоном з написом латинською мовою: "Єдиному Богові честь і слава". Експресивні кам'яні скульптури на фронтоні, подані в різноманітних ракурсах, виконані С. Фесінгером.

Радісно й святково виглядає інтер'єр, забарвлений у світлі тони та прикрашений осяйною позолотою. Головним організуючим елементом триярусного інтер'єру є вертикалі подвійних колон коринфського ордера, які ніби підтримують величезну чашу бані, карнизи, емпори з витонченими рокайлевими гратками та виразні за пластикою дерев'яні позолочені скульптурні фігури 18 святих домініканського ордену роботи львівських майстрів 2-ї половини XVIII ст. Чотири великі дерев'яні скульптури апостолів у вівтарі приписуються С. Фесінгеру.

У приміщеннях інтер'єру збереглося шість перенесених з готичного костелу достеменно не атрибутованих надгробків кінця XVI – початку XVII ст. з алебастровими фігурами сплячих лицарів в обладунку. Велику художню цінність мають і пізніші меморіальні пам'ятники. Серед них – мармуровий надгробок графині Ю. Дунін-Борковської, виконаний у вигляді стели зі скульптурним барельєфом роботи видатного данського скульптора Б. Торвальдсена (1816 р.), пам'ятник губернатору Галичини Ф. Гауеру роботи львівського скульптора А. Шімзера (1822 р.), пам'ятник польському художнику А. Гроттгеру зі скульптурою Слави роботи В. Гадомського (1880 р.).

З півночі до костелу, в одну лінію з його західним фасадом, прилягає прямокутний у плані, триповерховий монастирський будинок з двома внутрішніми дворіками. Периметр найближчого до костелу дворика з трьох боків оточують старі келійні корпуси з хрещатими склепіннями та готичними деталями, що вціліли від споруд XV – 1-ї половини XVI ст. Монастир грунтовно перебудовувався у XVI–XVIII ст., на що вказують різноманітні за стилістичними ознаками лиштви вікон на фасадах, підтримуваних в окремих місцях похилими контрфорсами. Внутрішнє розпланування монастирського будинку – анфіладно-коридорне, перекриття в нижніх ярусах – склепінчасті. Окрасою головного фасаду будівлі є встановлений на прямокутному тамбурі входу вежоподібний об'єм дзвіниці у вигляді восьмигранної призми, увінчаної банею.

Архітектурні форми й оздоблення дзвіниці тектонічно й стилістично співзвучні бароковому оздобленню костелу.

Костел домініканського монастиря у Львові є унікальною за композиційним вирішенням пам'яткою української архітектури XVIII ст.

Літ.: [52, 215, 298, 333, 335, 347, 365].

Т. О. Трегубова

м. Львів

КОМПЛЕКС ВІРМЕНСЬКОГО СОБОРУ

Осередок численної вірменської колонії в середньовічному Львові містився в північній частині середмістя, поміж сучасними вулицями Вірменською, Краківською та Лесі Українки. Головний вхід до затисненого забудовою комплексу споруд вірменської громади з боку вул. Вірменської акцентовано надбрамною дзвіницею, пов'язаною зі сходами, що спускаються до східного внутрішнього дворика.

Комплекс формувався протягом кількох століть навколо одного з найстаріших храмів у "місті серед мурів", згадуваного в хроніці бургомістра Львова XVII ст. Бартоломея Зиморовича під 1363 р. як вірменська церква, котру "частково з каменю, частково з дерева збудували, запросивши (...) архітектора Доре". Церква св. Марії була соборною у новоствореній епархії усіх вірмен Русі та Валахії. Кошти на будівництво виділили багаті купці Яків з Кафи і Панос з Гайсераца. У 1437 р. з трьох боків до первісного тринавового об'єму церкви добудовано аркади-лоджії, з них збереглася одна, звернена до південного дворика, в якому з XIV до XVIII ст. було кладовище (залишилися надгробні плити та епітафії вірменською, латинською та польською мовами). Після 1527 р. цю аркаду перебудовано в ренесансному стилі з залишенням давніх готичних колон. Замість західної аркади 1630 р. архітектор А. Келар спорудив видовжену наву, рівноширокому первісному фасаду. На місці північної аркади 1671 р. постало приміщення закристії. Зі зведенням у 1680-х роках келійного корпусу монастиря вірменських бенедиктинок, об'єднаного з собором відкритою ренесансною аркадою, сформувався північний напівзамкнений дворик, що також використовувався як цвинтар. Від 1571 р. невід'ємною частиною ансамблю стає ренесансна дзвіниця, споруджена архітектором П. Красовським за кошти Андрія з Кафи як посвята його родині (це засвідчено написом вірменською мовою у проході під дзвіницею). Після прийняття унії з католицькою церквою (1630 р.) Львів стає осередком вірменського григоріанського архієпископства, підпорядкованого Римові. Наприкінці XVII ст. архієпископ Гунаніан поруч із дзвіницею спорудив дво-триповерховий палац для резиденції, звернений чолом на вул. Вірменську. У глибині східного двору в тому ж столітті з'являється будинок капітулу з приміщенням вірменського банку на 1-му поверсі (заснований при соборі 1640 р.).

Суттєві зміни в архітектуру ансамблю внесла доба бароко. Під час перебудови собору, здійсненої 1723 р. коштом голови вірменського суду Христофора Августиновича, відкрите мурування стін потиньковано ззовні й усередині, у 1731 р. до закристії прибудовано ризницю. Всередині встановлено барокові вівтарі, у східному дворі – кам'яну колону зі скульптурою покровителя Августиновича – св. Христофора (1726 р.), а в південному дворі – дерев'яний вівтар із зображенням Голгофи. Після пожежі 1778 р. відбудовано й розширено палац вірменських архієпископів з наданням йому рис пізнього бароко, у 1799 р. перебудовано будинок капітулу з утворенням критого переходу над аркою, яка поділяє східний двір на дві частини.

У 1877 р. зведено муровані огорожі з порталами брам південного й північного дворів, на території яких встановлено скульптури роботи Т. Дикаса ("Богоматір" – у північному дворі, 1881 р.; "Христос, що несе хрест" – у південному дворі, 1889 р.).

Останні перетворення ансамблю пов'язані з періодом так званих стилістичних реставрацій початку XX ст. Стіни собору було розчищено від пізнішого тиньку, виступи апсид декоровано аркадою на тонких різьблених півколонках та орнаментами, запозиченими мистецтвознавцем, вірменином за походженням, Я. Болоз-Антоневичем з арсеналу давньовірменського зодчества. У 1908 р. за проектом архітектора Ф. Мончинського зведено начорно стилізовану в готично-сасанідському дусі західну частину собору з виходом на вул. Краківську, а над середньою навою замість склепіння влаштовано дерев'яну пишно декоровану стелю. У 20-ті роки здійснено реставрацію інтер'єру з розкриттям давніх архітектурних елементів і настінних малювань та одночасним привнесенням в оздоблення нових стилізованих мотивів.

с.124

Собор первісно являв собою чотиристовпний хрещато-баневий храм візантійського типу. На перехресті середньої нави з трансептом здіймається підбанник, перекритий всередині банею, а зовні завершений наметом. Дванадцятигранна форма підбанника, конструкція бані з ребрами, викладеними з випалених глиняних глечиків, та первісна покрівля намету з кам'яних плит є характерними рисами давньовірменського зодчества. З галицькою архітектурною школою XII–XIII ст. пам'ятку зближує тринавова структура і техніка мурування товстих (140 см) стін з білого тесаного каменю.

З часів заснування собору повністю збереглася центрична просторова організація інтер'єру, бічні компартименти якого перекрито коробовим склепінням. У стрілчастій формі попружних арок, оздоблених підбанових стовпів та орнаментиці різьблення карнизів з мотивами сталактитів простежуються особливості давнього, спорідненого з сельджуцьким, вірменського мистецтва. При реставрації 1925 р. у південній віконній ніші виявлено залишки традиційного для давньоруського мистецтва фрескового малювання – зображення св. Іоана Богослова з Прохором і апостола Якова з маленькою фігуркою ктитора. Фреску датовано кінцем XIV – початком XV ст. На центральних опорних стовпах збереглися притаманні вірменській культурі різьблені хрести-хачкари

з вотивними зображеннями, найдавніші з яких походять з XIV–XV ст. Унікальною є розташована поруч із входом до закристії вирізьблена з каменю хрестильня, декорована східним орнаментом.

В архітектурі собору є чимало фрагментів, що виникли в різний час: портал і масивні колони аркади з часів готики на південному фасаді, ренесансний портал закристії (1671 р.), вмуровані в стіни скульптурні епітафії та зображення XV–XVIII ст. Ліворуч від входу до закристії зберігся кам'яний надгробок зі скульптурним зображенням патріарха Великої Вірменії Стефана, що помер у Львові 1551 р., повертаючись із Риму. Два дерев'яні вівтарі походять з XVIII ст. Чималу мистецьку цінність має опорядження інтер'єру від початку XX ст.: мозаїка в бані з зображенням Св. Трійці роботи Ю. Мегофера, модернізоване настінне малювання Я. Розена на біблійні сюжети, стилізована у вірмено-арабському дусі дерев'яна стеля нави з глибокими фігурними кесонами та різьбленими позолоченими елементами (Ф. Мончинський), влаштовані за проектом В. Мінкевича великий вівтар, єпископський трон, амвон і передвівтарна огорожа (1927–1929 рр.), а також встановлені у 1927 р. вітражі вікон нави.

Дзвіниця (1571 р.) є яскравою ренесансною пам'яткою, що складається з двох нижніх квадратних у плані ярусів і третього восьмигранного з півкруглими вежами на рогах будівлі. Зведена з цегли із застосуванням в архітектурних деталях тесаного каменю. Після пожеж, що сталися у 1676 та 1778 рр., споруда реставрувалася. У проході під нею збереглися ренесансне зірчасте склепіння з тонкими кам'яними нервюрами і розеткою в зеніті та різьблений кам'яний портал входу до приміщення колишнього вірменського суду, увінчаний картушем з вірменським написом і датою "1570". Отвори на фасадах оздоблено кам'яним рустуванням, а карниз – високими ренесансними модильйонами. Первісно споруду увінчувала цибуляста баня. Нинішнє завершення з п'ятьох баньок, встановлених над центральним восьмигранним наметом і наріжними вежами, зроблено наприкінці минулого сторіччя за аналогією з дзвіницею вірменської церкви у Кам'янці-Подільському.

Вірменський собор у Львові є унікальним зразком вірменської архітектури, а сформований навколо нього комплекс споруд XVI–XVIII ст. – найкраще збереженим архітектурним осередком вірмен, що здавна оселялися в Україні.

с. 124 *Літ.: [52, 146, 215, 354].*

Т. О. Трегубова

м. Львів

КОМПЛЕКС ЛАТИНСЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО СОБОРУ ВОЗНЕСІННЯ ПРЕСВЯТОЇ ДІВИ МАРІЇ

Комплекс розміщується у кварталі, що прилягає до південно-західного рогу пл. Ринок, з якої добре проглядається вівтарна частина собору. Головний храм католицької громади міста від 1414 р. став осередком Львівського архієпископства, що охоплювало галицькі, волинські та подільські землі і навіть Київщину.

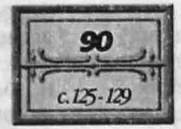

Собор, закладений у 1360 р., споруджувався понад *с. 125* століття. Першими будівничими були архітектурні майстри Ничко і Петро Стехер. До 1368 р. викладено фундаменти, через тридцять років зведено вежу. У 1404 р. майстер М. Гонзаго із Вроцлава перекрив склепінням вівтарну частину, після чого храм був освячений (1405 р.). Склепіння над навами у 1480 р. звели також вроцлавські майстри Й. Гром та А. Рабіш. Роботи закінчено у 1493 р., коли майстер Г. Блехер спорудив хори над нартексом.

Давнє готичне ядро храму – цегляна тринавова чотиристовпна споруда зального типу з непропорційно видовженим хором-пресбітерієм і північною вежею на західному фасаді. Після пожежі 1527 р., коли завалилися склепіння у нартексі і верх вежі, здійснено ремонтні роботи.

У XVI–XVII ст. храм і цвинтар навколо нього стають місцем вічного спочинку родин багатих львівських міщан, духовенства й шляхти, що фундували монументальні надгробки художньої роботи та каплиці-усипальні. Більшість з них було знесено після заборони у 1765 р. поховань у центрі міста. Залишилися дві старовинні каплиці багатих міщанських родин Боймів і Кампіанів.

У 1760–1778 рр. за ініціативою архієпископа Сєраковського проведено капітальну перебудову собору, що надала йому барокового вигляду. Роботами керував талановитий львівський зодчий П. Палейовський. Замість шпилястого намету над вежею з'явилося завершення вишуканого пластичного абрису з наріжними кам'яними вазонами; готичне мурування фасадів з червоної та чорної цегли затиньковано. До північного й південного фасадів симетрично добудовано одно- та двоповерхові об'єми каплиць і службових приміщень з доданням двох сферичних бань, на західному фасаді споруджено притвор. Склепіння та стіни в інтер'єрі прикрашено фресковим живописом художника С. Строїнського. Замість готичних і ренесансних вівтарів встановлено барокові роботи відомих львівських скульпторів М. Палейовського, Я. Оброцького, Ф. Олендського та ін. До їхнього творчого доробку належать також кам'яні скульптури святих навколо апсиди собору, об'єднані у 1859 р. литою металевою огорожею.

Від 1892 р. до 1930-х років з перервами тривали реставраційні роботи. У 1890-х роках вони провадилися згідно з теорією "стилістичної реставрації" і були спрямовані на повернення пам'ятці первісного готичного вигляду. Тоді цінний живопис С. Строїнського у вівтарній частині замінено на стилізований готичний орнамент, у вікна вставлено вітражі, виконані у Мюнхені за ескізами художника Я. Матейка та його учнів Ю. Меххоффера, С. Качор-Батовського та ін. Наступні роботи здійснювалися під керівництвом архітекторів В. Садловського і Т. Обмінського вже зі збереженням усіх цінних історичних нашарувань. Було зміцнено стіни й підмурки, висушено підземелля, відремонтовано дахи, замінено мідними копіями кам'яні вазони на вежі, відкрито фрагменти готичного мурування на фасадах тощо.

Незважаючи на численні перебудови, в соборі добре збереглося первісне ядро, яке за конструктивними особливостями належить до північноєвропейської школи так званої цегляної готики. Притаманний готиці вертикалізм архітектурних мас особливо виразно простежується у формах гранчастої вівтарної частини з величезними стрілчастими вікнами, ступінчастими контрфорсами та гостроверхим дахом. Хори (пресбітерій) перекрито хрещатими склепіннями, висота яких дорівнює висоті таких же склепінь у центральній та вужчих бічних навах. Високо піднесене вгору й розчленоване мереживом нервюр перекриття нав спирається на центральні пучкові стовпи та стрілчасті попружні арки. До бічних нав прилягають низькі каплиці, прикрашені вівтарями, скульптурними надгробками та епітафіями. Серед них виділяється повною збереженістю архітектурно-скульптурного декору кінця XVI – 1-ї половини XVII ст. каплиця Кампіанів.

Собор є своєрідною мистецькою скарбницею, де знаходяться твори скульптури, іконопису, монументального малярства й сницарського мистецтва, створювані від середини XVI до кінця XIX ст.

Каплиця Кампіанів прилягає до західного краю північного фасаду кафедрального собору. Спорудження усипальні багатої патриціанської родини Кампіанів, члени якої Павло і Мартин обиралися бургомістрами Львова, розпочато наприкінці XVI ст. і закінчено в 1629 р. Будівничим каплиці вважається відомий львівський ренесансний майстер П. Римлянин,

с. 126

якому, можливо, допомагав В. Капінос. Над скульптурним оздобленням працювали Г. Горст за цеховим прізвиськом Згодливий родом із Нідерландів, Й. Пфістер і А. Бемер із Вроцлава й, здогадно, львівський скульптор В. Капінос-молодший на прізвисько Зичливий. Каплиця кілька разів ремонтувалася: у середині XVII ст. дещо змінено декор головного фасаду, про що свідчить неузгодженість ордерного каркасу з членуванням фризу; 1660 р. усунуто скульптури, що раніше увінчували аттик; у 60-ті роки XVIII ст. С. Строїнський розмалював плафон.

Прямокутний об'єм каплиці накритий односхилим дахом. Виконаний у камені головний фасад має *с. 127-129* чітке ярусне членування: масивний цоколь з "діамантових" квадрів підтримує чотири рустовані пілястри римсько-доричного ордера, що несуть фриз із тригліфами й метопами, де чергуються розетки та левині маски. Каплиця увінчується карнизом і високим аттиком. Овальні медальйони на аттику символізують вірність (собака на саркофазі), швидкоминучість життя (ваза і птах) та безсмертя душі (фенікс над урною). Тло між пілястрами заповнене вписаними в аркові ніші кам'яними рельєфами, встановленими, ймовірно, в середині XVII ст. Їхні сюжети на тему страстей Господніх – "Покладення до гробу", "Воскресіння", "Не торкайся мене" – запозичені з гравюр біблії Піскатора, якою в тогочасному Львові користувалися митці. Виконавцем рельєфів, можливо, був А. Бемер.

Вхід до каплиці веде з собору. У пишному оздобленні інтер'єру застосовано різнобарвний – чорний, білий, червоний, рожевий – мармур, привезений з Угорщини та Закарпаття. Навпроти входу встановлено мармуровий вівтар, ліворуч і праворуч від нього – різнобарвні спарені епітафії. Ренесансний каркас вівтаря, побудований на основі доричної ордерної системи, приписується Г. Горсту. Його ж різцю, ймовірно, належать встановлені між колонами вівтаря статуї святих Петра і Павла та вписані в архівольти портретні бюсти Павла і Мартина Кампіанів з червоного мармуру. Виконання верхньої частини епітафій з рельєфами чотирьох євангелістів, півфігур апостолів у медальйонах та отців церкви на аттику пов'язується з ім'ям славетного скульптора Й. Пфістера, який також створив надгробний пам'ятник архієпископу Яну Замойському, встановлений у каплиці св. Йосифа в південно-східній частині собору. Зображені на повен зріст чотири євангелісти належать до кращих мистецьких досягнень тогочасного Львова. Вони тримають у руках розгорнені книги, які символізують освіченість і причетність до науки родини Кампіанів.

Каплиця є видатним твором архітектури й мистецтва доби пізнього Ренесансу.

Каплиця Боймів – єдина з окремо розташованих меморіальних споруд, що колись заповнювали цвинтар навколо кафедрального собору. З півдня прилягає до пізнішої забудови так званого "капітульного" кварталу. Вхід до каплиці – на головному західному фасаді.

Каплиця була мавзолеєм-усипальнею багатого львівського купця і лихваря, вихідця з Угорщини Георгія Боима, його дружини Ядвіги, сина Павла та інших членів родини. Щодо авторства споруди одностайності немає. За останніми дослідженнями творцями каплиці визнаються А. Бемер і Й. Пфістер, вихідці з Вроцлава, та Йоган (Гануш) Шольц із Кенігсберга.

Виконана з піщанику кубічна будівля, увінчана банею на широкому восьмигранному підбаннику, створювалась у два етапи. Спочатку (1606–1611 рр.) зведено архітектурний об'єм, що мав характерну для Ренесансу центричну композицію з членуванням фасадів пілястрами іонічного ордера та розвиненим антаблементом. До цього етапу належать фрескові портрети Г. і Я. Боймів на східному фасаді, живописні зображення Христа й Богоматері та рельєф "Св. Юрій" (небесний покровитель замовника) на північному фасаді, рельєф "Зняття з хреста" над вхідними дверима. Виконання цих робіт пов'язують з діяльністю артілі А. Бемера.

На другому етапі (1611–1615 рр.) до західного фасаду "приставляється" надзвичайно насичена пластикою, проте невисока за художнім рівнем скульптурна декорація, виготовлена, на думку більшості вчених, майстернею Й. Шольца. Своєю двоярусною композицією на основі ордерного каркасу з прикрашених різьбленням півколонок композитного ордера вона нагадує структуру іконостасів православних храмів. Провідною ідеєю скульптурної декорації фасаду є тема страстей Господніх. У центрі верхнього ярусу в облямуванні ренесансної арки зображено "Зняття з хреста", праворуч і ліворуч – вписані в картуші сцени "Зішестя на Голгофу" та "Покладення до гробу". Рельєфи оточено фігурами на повен зріст, обеліскаами, голівками янголів, левиними масками, рослинними орнаментами. Обабіч нижнього ярусу в конхах встановлено скульптури святих Петра й Павла, над арковими перемичками вікон і дверей, прикрашеними голівками янголів на замкових каменях, розташовано смугу медальйонів з рельєфними зображеннями старозаповітних пророків. Наївне трактування євангельських постатей та лінеарність і площинність орнаментів пов'язуються з традиціями нідерландського й німецького пізньоренесансного мистецтва (так званого маньєризму).

Невеликий затемнений простір інтер'єру, освітлений подвійними низько посадженими арковими вікнами західного фасаду, поділяється карнизом на два яруси. Навпроти входу встановлено триярусний ренесансний вівтар із зображенням сцен "Тайна вечеря", "Моління до чаші" (в центрі), "Умивання ніг", вирізьблених артіллю Й. Шольца, що засвідчує стилістична схожість з оздобленням головного фасаду. Високу мистецьку цінність мають виконані Й. Пфістером з чорного мармуру та світлого алебастру пристінні епітафії на північній стіні. Одна з них у вигляді ускладненої ярусної скульптурної композиції зображує Г. Бойма, його дружину, сина Павла та інших членів родини, а також рельєфну сцену оплакування Христа, інша – вписаний у вишуканий картуш рельєфний портрет З. Брестлера, зятя Бойма.

Верхній ярус інтер'єру становить освітлена ліхтарем і круглими вікнами сферична баня на четверику і сферичних пандативах. Баня, що завершується поліхромним рельєфом "Новозаповітна Трійця", поділена на три ряди кесонів. У нижніх вміщено горельєфні зображення отців церкви, у середніх, окрім них, – Христос і янголи, у верхніх – картуші та емблеми. Між кесонами розташовані голівки херувимів, зірки й левині маски. Виконання скульптурного оздоблення бані пов'язують з ім'ям Й. Пфістера. Наділені індивідуальними характеристиками, запозиченими, можливо, з середовища тогочасного львівського міщанства, поясні зображення отців церкви є чи не найяскравішими скульптурними творами початку XVII ст.

Опорядження інтер'єру доповнюють різьблені дерев'яні лави обабіч вівтаря, виконані близько 1736 р.

Каплиця Боймів є унікальною пам'яткою архітектури й мистецтва доби пізнього Ренесансу та маньєризму, аналогів якій немає в Європі.

Літ.: [52, 167, 202, 211, 215, 298, 343, 350, 360].

Т. О. Трегубова

м. Львів

КОМПЛЕКС СОБОРУ СВ. ЮРА

91
с.129-132

Розміщується на вершині пагорба, що домінує над центром Львова. Тут ще за часів Галицької Русі існувала позаміська церква, ймовірно, дерев'яна. У 1363 р. закладено мурований храм, згадуваний у хроніці м. Львова Б. Зиморовича разом з Вірменською церквою як творіння архітектора Доринга.

У 1732–1738 рр. на північ від старої церкви постають мурові келії для монастиря ордену василіан, які згодом були введені до складу капітульного будинку. У 1744 р. старовинну церкву розібрано, а на її місці розпочато будівництво нового храму за проектом Б. Меретина – автора кількох значних барокових споруд на терені України. Будівництво собору св. Юра, яким після смерті Б. Меретина (1759 р.) керував Себастіян Канти Фесінгер, тривало до 1764 р., а оздоблювальні роботи – до початку 70-х років. Майже одночасно (1761–1762 рр.) архітектор Клеменс Фесінгер зводив корпуси капітульного будинку та митрополичого палацу. У 1765 р. закінчено огорожу з двома брамами. У 1865 р. споруджено вежу дзвіниці на північно-східному розі капітульного будинку. Архітектура всіх споруд вирішена в стилі пізнього бароко (рококо), що об'єднує їх в єдиний ансамбль, піраміdальна композиція якого побудована з точним урахуванням рельєфу місцевості. У 1817 р. собор став кафедральним, а будинки біля нього зайняла резиденція греко-католицького єпископа.

Характерною для доби бароко рисою ансамблю є театральність його зорового сприйняття. Дорога до собору проходить крізь парадну браму, увінчану алегоричними фігурами "Віри" та "Надії" роботи скульптора М. Філевича. Трохи вище по схилу розташовано мурovану огорожу з ажурними вазонами і другою брамою з розірваним сегментним фронтоном, оздобленим скульптором Філевичем символічними зображеннями католицької та православної церков.

Східне подвір'я перед собором з правого боку оточене огорожею саду, з лівого – крилами будинку капітулу. Навпроти входу до собору стоїть митрополичий палац.

Будинок капітулу з коридорною системою розпланування складається з поперечного та двох бічних прямокутних дво- та триповерхових корпусів, які обіймають собор з трьох боків. Фасади ритмічно членовані міжвіконними лопатками, прикрашеними замість капітелей рокайлевими гірляндами. Східні частини дахів із заломами оздоблено овальними люкарнами та ступінчастими аттиками, підкресленими кам'яними вазонами.

Митрополичий палац – двоповерхова, прямокутна в плані споруда, фасади якої розчленовані аналогічно капітульному будинку. Первісне внутрішнє оздоблення палацу втрачено під час здійсненої 1885 р. архітектором С. Гавришкевичем реставрації. В архітектурі будівлі проступають риси класицизму – трикутні фронтони триярусного центрального ризаліту, колонні портики.

Собор св. Юра – головна складова ансамблю, вишуканість і ускладненість форм якої вигідно відтіняється стриманим характером архітектури будинку капітулу та митрополичого палацу. Храм встановлено на високій мурованій терасі. З боку брами він сприймається у сильному ракурсі. До головного входу, орієнтованого на схід, за традицією, започаткованою в XVI ст. католицькими єзуїтськими святинями, ведуть красиві дворамені сходи. Собор має центричну об'ємно-розпланувальну композицію, своєрідність якої полягає в явній орієнтації на структуру, властиву українським хрещатим багатоверхим храмам (проект Б. Меретина передбачав улаштування бічних верхів). У плані – собор чотиристовпний, хрещатий з підвищеними поздовжніми та поперечними раменами, перекритими хрещатими склепіннями. У центрі здіймається баня, встановлена на світловому підбаннику, що спирається на стовпи й попружні арки. Понижені компартименти між раменами перекрито сферичними банями без підбанників. Пірамідальність силуету будівлі та розрахунок на круговий огляд її, характерні для православного храмобудування, переплітаються з західною традицією ордерного оздоблення фасадів і застосування алегоричної скульптури.

с. 130-132

Закруглені стіни та верх споруди опоряджені розкріпованими пілястрами спрощеного коринфського ордера, що завершуються вазонами та ліхтарями над плинною лінією розвиненого карниза. Цікавими архітектурними компонентами є оригінальні за формою балюстради та аттики. Скульптура органічно пов'язана з архітектурою. Фігурки крилатих геніїв роботи С. Стражевського на сходах символізують християнські чесноти. Над порталом входу встановлено постаті василіанських святих Афанасія та Лева роботи видатного скульптора XVIII ст. Й. Пінзеля. Пірамідальний аттик над головним східним фасадом увінчано динамічною кінною групою "Юрій Змієборець" того ж майстра, яка належить до кращих зразків монументальної скульптури доби бароко в Україні.

Як і в екстер'єрі, в інтер'єрі храму простежується поєднання автохтонних та західних принципів висотного й глибинного розкриття внутрішнього простору. Інтер'єр добре освітлюється двома ярусами вікон і світловим підбанником, що підтримує баню з сюжетом "Христос-Пантократор" роботи художника XVIII ст. Ф. Смуглевича. Він же виконав композицію "Проповідь Христа" у вівтарній частині. Фігури Аарона та Мельхіседека у великому дерев'яному вівтарі вирізьбив М. Філевич. Ряд ікон і великі композиції "Архієрей" та "Поява апостолів" створив у XVIII ст. Ю. Радивиловський. В оздобленні різьбленого іконостаса (майстер – Я. Пробст), вирішеного у вигляді передвівтарної огорожі, брав участь відомий український маляр кінця XVIII – початку XIX ст., вихованець Віденської академії мистецтв Л. Долинський. Його пензлю належать намісні ікони, овальні зображення пророків і 16 сцен-празників. Решта малювань інтер'єру належить художнику С. Фаб'янському, що розмальовував собор у 1876 р.

Собор і навколишні споруди є видатним ансамблем, вирішеним у єдиному стилістичному ключі пізнього бароко, та шедевром архітектури й містобудування світового рівня.

Літ.: [53, 99, 201, 211, 215, 298].

Т. О. Трегубова

м. Львів

КОМПЛЕКС УСПЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

92
с.132-134

Споруди комплексу розміщуються на розі кварталу в колишній руській ділянці середньовічного Львова поруч зі східним боком укріплень його середмістя. Перші згадки про руську церкву в "місті серед мурів" датовані 1399 р. Під 1421 р. вона описується як зроблена з "каменю й цегли". Після нищівної пожежі міста 1527 р. архітектор П. Італієць з Лугано у 1547–1559 рр. звів новий храм. Кошти на будівництво були зібрані середмістя населення, значну суму пожертвували молдавський господар Олександр Лопушанин та його дружина Роксана. Звідси походить ще одна назва Успенської церкви – Волоська.

Судячи з зображення на печатці Успенського братства (1591 р.), це був триверхий монументальний храм, пристосований до оборони, про що свідчить верхня бойова галерея, аналогічна за фор-

мою до галереї Успенської церкви в м. Підгайці на Тернопільщині. У 1564 р. місцевий "муратор" Ф. Трубач зводить триярусну вежу-дзвіницю, яка завалилася в 1570 р. через технічні прорахунки в конструкціях.

Існуючий архітектурний комплекс створено в період від 1572 до 1629 р. на місці пошкоджених пожежею 1571 р. попередніх споруд. Замовником виступало Львівське Успенське братство, яке залучило до здійснення розробленої ним програми кращих львівських зодчих італійського походження. Завдяки ренесансній ордерній системі три різновеликі споруди – дзвіницю (вежу Корнякта), каплицю Трьох святителів і Успенську церкву – було об'єднано в єдиний комплекс.

Дзвіниця збудована в 1572–1578 рр. архітектором П. Барбоном із Падуї за участю П. Римлянина коштом багатого львівського купця грецького походження К. Корнякта. Три нижні, квадратні в плані яруси дзвіниці зі струнками спареними глухими аркадами на фасадах наслідують архітектуру італійських кампаніл. Вежу завершував чотирисхилий наметовий дах над бойовою галереєю. Незадовго до завершення будівництва на вежі підвісили найбільший на той час у Галичині дзвін "Кирило". У 1695 р. на місці намету й галереї, знищених під час турецької облоги міста 1672 р., архітектор П. Бебер надбудовує 4-й ярус із бароковим вивершенням. Після пожежі 1779 р., що пошкодила два верхні яруси, вежу Корнякта реставровано. Чудова архітектурна вертикаль міста (висота – близько 66 м) *с. 132-133* була символом Львівського Успенського братства й зображувалась на його печатках. У приміщеннях вежі до 1779 р. зберігалася бібліотека братства, що славилася як найбагатша в Україні.

Каплиця Трьох святителів, що прилягає до *с. 134* західної стіни дзвіниці з боку двору, поєднала в собі традиції українського храмобудування та риси ренесансної архітектури. Її будівництво в 1578–1591 рр. тривалий час пов'язувалося з ім'ям П. Італійця за цеховим прізвиськом Красовський. Але останніми дослідженнями віднайдено письмову угоду на будівництво "руської церкви", укладену 1584 р. між К. Корняктом і архітектором А. Підлісним. "Церквою" капличка іменується і в низці інших документів, бо, ймовірно, виконувала такі функції до спорудження Успенського храму. Освячено каплицю в січні 1591 р. Після пожежі 1671 р. її реставровано на кошти братчика О. Балабана, про що повідомляє пам'ятна плита над порталом. Під час ремонтно-реставраційних робіт 1846–1847 рр. у південній стіні каплиці пробито двері, що з'єднали її з Успенською церквою.

Призматичний низ каплиці з великими арковими отворами має характерні для Ренесансу ордерні членування, тектонічно пов'язані з трибаневим завершенням споруди. Щільне розташування бань на прямокутному об'ємі зумовило створення оригінальної внутрішньої конструктивної системи з попружних арок різної ширини. Окрім трибаневості, вплив традицій українського мистецтва простежується у використанні мотивів виноградної лози та рослинного декору, що обплітають колони чи не найкращого у Львові ренесансного порталу і вкривають стюковим декором внутрішні поверхні бань. Решта первісного оздоблення інтер'єру та живопис стін були втрачені під час ремонтів пам'ятки у середині XIX ст. і в 1914 р. Серед творів художників пізнішого часу (1920–1930 рр.) привертають увагу ікони страсного циклу (П. Холодний) та дерев'яний різьблений тамбур входу (скульптор – А. Коверко).

Успенська церква є найпізнішою спорудою комплексу. Судячи з тексту угоди від 2 квітня 1591 р., архітекторові П. Римлянину доручалося будівництво "ведлуг тое форми і візерунка, котрий єсть поданий до Братства". Початку роботи передувало складання макета й кресленнь, що відповідали художнім запитам замовника. У 1592 р. до будівництва залучено архітектора В. Капіноса, а через рік – А. Прихильного, який і закінчив будівництво. У 1598 р. на вимогу замовника розібрано виведені на повну висоту цегляні стіни й замінено мурованими з тесаного каменю. Пожежа 1616 р. надовго припинила роботи, закінчення яких зафіксовано написом на південному вході до храму з боку вул. Руської: "Храм сей честный совершился року Божія 1629". 26 січня 1631 р. Успенську церкву освятив львівський владика Єремія Тисаровський у присутності київського митрополита Петра Могили.

Основні кошти на спорудження святині були зібрані серед українського населення Львова та окремих православних громад, зокрема Віленського братства. Жертводавцями були також молдавські господарі Петро, Єремія, Симон Могила, гетьман Війська Запорізького П. Конашевич-Сагайдачний, російські царі Федір Іоанович, Борис Годунов та ін.

Пізніші перебудови – добудова південного порталу входу й аркади з боку двору (XVII ст.), зміна форми покрівлі (1796 р.) та влаштування проходу до каплиці (1847 р.) – суттєво не позначилися на вигляді споруди.

Успенська церква складається з трьох дільниць, розташованих по осі захід–схід: двоярусного короткого прямокутного бабинця, тридільної чотиристовпної видовженої нави та півкруглої вівтарної апсиди. Відповідно до цих членувань, храм вивершують три невисокі бані зі світловими ліхтарями. Центральну баню підтримує четверик на попружних арках, що спираються на встановлені посередині нави тосканські колони. Така об'ємно-просторова композиція є контамінацією структур західних базилікальних храмів і триверхих українських церков.

В архітектурному опорядженні фасадів та інтер'єру застосовано елементи ордерної системи. Мурівану з тесаного каменю монументальну брилу ззовні розчленовано палладіанськими пілястрами на окремі поля, куди вписано глухі півциркульні арки, у верхній частині яких влаштовано віконні прорізи з лиштвою. Мотив великого римсько-доричного ордера і глухих арок характерний для творчості П. Римлянина. Важливе змістове навантаження несе розвинений дорічний фриз, у метопах якого вперше в православному храмобудуванні Галичини застосовано скульптурні рельєфи на тему біблійних сюжетів. У центральній частині фриза апсиди вміщено зображення ставропигійського хреста – символу незалежності Успенського братства від місцевого єпископа. На одній з метоп зображено вежу Корнякта в первісному вигляді.

В інтер'єрі храму поєднано глибинне й висотне розкриття внутрішнього простору. Це зумовлено наявністю прогонів хрещатих склепінь між центральною та бічними банями. Центральна сферична баня оздоблена кесонами й стюковими розетками. Поверхні сферичних бань над бабинцем і вівтарем гладенькі. Над бабинцем влаштовано хори, пов'язані з галереями-балконами обабіч нави. У пандативах центральної бані вміщено різьблені по каменю герби ктиторів, що фінансували будівництво, серед них герби Молдавського князівства та Московського царства. До найцінніших пам'яток українського мистецтва належать ікони страсного циклу середини XVII ст., виконані відомими львівськими художниками Ф. Сенековичем і М. Петрахновичем для первісного іконостаса Успенської церкви (у 1767 р. проданий церкві с. Грибовичі, де зберігається й тепер.) Сучасний іконостас з майстерним різьбленням виконали 1773 р. львівські скульптори М. Філевич та Ф. Олендзький, а намісні ікони – у середині XIX ст. художник М. Яблонський. Під час реставраційних робіт 1972–1973 рр. відкрито фрагменти настінного живопису роботи М. Яблонського. Окремі полотна належать пензлю відомих малярів кінця XVIII – початку XIX ст. – О. Білявського і Л. Долинського. Найпізнішими елементами оформлення інтер'єру є вітражі, виконані в 1920–1930 рр. художником П. Холодним на теми "Київська Русь", "Галицька Русь", "Фундатори Успенської церкви". На останньому зображено гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, уродженця с. Кульчиці на Львівщині.

Комплекс Успенської церкви правомірно вважається найкращим твором львівського Ренесансу і шедевром українського зодчества XVI – початку XVII ст.

Літ.: [52, 121, 215, 298, 364].

Т. О. Трегубова

м. Львів

КОРОЛІВСЬКИЙ АРСЕНАЛ

93 с.135

Споруда фіксує напрямок східної лінії укріплень середньовічного центру Львова. Зведено її між Високим і Низьким мурами (XIV–XV ст.) за проектом військового інженера й архітектора, коменданта львівської фортеці П. Гродзицького у 1639–1649 рр. На відміну від розташованого в одну лінію більш раннього Міського арсеналу (1554–1556 рр.), новий будувався на кошти польського короля Володислава IV (звідси його назва).

Затиснена поміж оборонними мурами, споруда спочатку не сприймалася в міському середовищі. Після знесення укріплень наприкінці XVIII – на початку XIX ст. повз Королівський арсенал пролягла вул. Підвальна, а перед його південним фасадом утворено відкритий простір. У 1824 і 1954 рр. споруда реставрувалася. Під час останньої реставрації головному південному фасаду повернено первісний вигляд.

До складу Королівського арсеналу входять три згруповані навколо внутрішнього двору двоповерхові мурованні корпуси з зальним розпланування: великий головний, перекритий на 1-му поверсі коробовим склепінням, і два менші, бічні, що прилягали до Низького муру. Причілки замикаються арковими брамами з порталами з великого русту. Яскраві ознаки стилю бароко відбито в архітектурі головного корпусу. На його урочисто вирішеному південному фасаді в 1-му ярусі розміщено портал входу, аналогічний за формою до брами на подвір'я. Над порталом розміщено вирізьблені з каменю жерла гармат. Другий ярус – вишукана трипрогонова аркова лоджія, оздоблена балюстрадою й пілястрами тосканського ордера. Увінчує фасад шпиль із трикутним балконом і характерними для бароко волютами й вазонами. Цікаво виглядає дворовий фасад головного корпусу з центральним порталом з двома динамічними спіралями волют, масивними трикутними й лучковими сандриками у лиштвах вікон 1-го і 2-го поверхів, розділених карнизним гуртом. Портал був п'єдесталом скульптурної групи "Архістратиг Михаїл, що попирає сатану", виготовленої з металу львівським ливарником К. Франком у 1639 р. Зараз скульптура зберігається у філіалі історичного музею, в будинку Міського арсеналу.

Королівський арсенал є рідкісною будівлею військового призначення середини XVII ст.

Літ.: [52, 85, 211, 215, 298].

Т. О. Трегубова

м. Львів

КОСТЕЛ ЄЗУЇТІВ

94 с.135

Мурований костел споруджено в 1610–1630 рр., а опоряджувальні роботи в інтер'єрі закінчено 1660 р. Автора первісного проекту не встановлено. У 1613–1614 рр. будівництвом керував С. Ламхіус, а з 1618 р. – архітектор ордену єзуїтів Дж. Бріано. 1702 р. будівничий В. Годний з південного боку вівтарної апсиди звів дзвіницю, яка стала найвищою у Львові (розібрана 1830 р.). У 1740 р. костел реконструйовано після пожежі, зокрема замість двох шерегів бічних каплиць влаштовано нави. Стіни й склепіння розмалювали в техніці альфреско митці з Моравії Ф. та С. Екштейни. Костел реставрували в 1842, 1879 та 1896 рр. Під час останньої реставрації в нішах 1-го ярусу головного фасаду встановлено статуї.

Споруда належить до типу тринавових базилік. Середня нава її набагато ширша і вдвічі вища від бічних. Над бічними навами влаштовано емпори, що освітлюються сегментними вікнами бічного фасаду. Апсида ззовні не виявлена. Чільний симетричний фасад створено за взірцем базиліки Іль-Джезу в Римі – головного храму ордену єзуїтів. Він вирішений із застосуванням колосального ордера. Коринфські пілястри несуть повний розкріпований антаблемент, над яким підноситься розвинений фронтон з пластичними волютами. Екстер'єр пам'ятки вирішено в перехідних стильових формах від Ренесансу до бароко, тоді як інтер'єр – суто бароковий, що є результатом реконструкції 1740-х років та діяльності львівського скульптора Я. Пфістера. Середня нава перекрита циліндричним склепінням, що прикрашене поліхромною ліпниною та картушем з гербами.

Будівля мурована з цегли й потинькована. Підмурки складено з каменю-піщанику. Дах – напівшпилястий по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю.

Пам'ятка є найімпозантнішою будівлею ордену єзуїтів на теренах України. Цікава контамінацією форм двох великих світових стилів – Ренесансу й бароко. Слугувала взірцем при спорудженні багатьох костелів Львова і всієї Галичини 2-ї половини XVII – 1-ї половини XVIII ст.

Літ.: [52, 215, 298].

В. В. Вечерський

м. Львів

ПЛОЩА РИНОК

95 с.136-140

Забудова середмістя Львова склалася в XVI–XVIII ст. після пожежі 1527 р. Але містобудівні особливості, введення старих підвалів та елементів готичної архітектури в об'єми пізніших споруд, а також аналіз письмових джерел свідчать про походження розпланування з XIV–XV ст.

Територія колишнього "міста серед мурів" розташовується в межах вулиць Лесі Українки, Підвальної, Братів Рогатинців та проспекту Свободи і являє собою в плані неправильний квадрат розміром 600×600 м. Мережа вузьких вулиць поділяє її на 23 прямокутні квартали, в яких монастирі єзуїтів, домініканців, тринітаріїв, кафедральний собор і Низький замок займали цілі квартали. До "середринкового" кварталу входила ратуша, до "ставропігіального" – комплекс Успенської церкви, до "синагогального" – синагога "Золота Роза",

о "вірменського" – собор з палацом вірменського
ископа та монастир вірменських бенедиктинок. Роз-
іщення в центрі міста церковних та монастирських
комплексів різних конфесій є характерною рисою
українського середньовічного містобудування.

Осередком торговельного та громадського жит-
тя середньовічного Львова була площа Ринок, розмі-
ри якої (128,5×147 м) кратні давній мірі довжини –
шнуру (43,2 м): приблизно три шнури становили її
ширину по осі північ–південь, а три шнури, збільшені
на дві ширини вулиць, – її довжину в напрямку схід–
захід. З наріжників прямокутної площі виходять вісім
вулиць, з яких Краківська та Галицька вели до одно-
йменних міських брам. Периметр площі щільно за-
будований 44-ма три- та чотириповерховими житло-
вими будинками-кам'яницями, розташованими, як це
притаманно містам, закладеним на основі Магде-
бурзького права, на витягнутих у глибину кварталів
парцелах з вузькими фасадними боками. Тут селили-
ся найзаможніші верстви населення і, зокрема, з кінця
XIV ст. знаходилася резиденція латинського архі-
єпископа (будинок № 9).

Архітектурний ансамбль площі формувався про-
тягом шести століть. На початковому етапі розбудо-
ви площу оточували 52 житлові будинки, про що
свідчать письмові джерела, а також залишки межових
мурів у підвалах. Перед входами до будинків знахо-
дилися передпоріжжя з відкритими ганками-під-
сіннями, що встановлювалися над висунутими за
лінію фасадів підвальними приміщеннями (збереглися
у 26 будинках). Після пожежі 1527 р. влаштування
дерев'яних підсінь заборонялося спеціальним коро-
лівським указом. Виявлені в різні часи фрагменти го-
тичного мурування, а також портали, що збереглися
в підвалах та на перших поверхах деяких будинків,
свідчать про появу мурованого житла у Львові при-
наймні у XV – на початку XVI ст. Центр площі займав
"середринковий" квартал з будинком ратуші, перша
писемна згадка про яку припадає на 1381 р., а подаль-
ша розбудова – на XV – початок XVII ст.

Хоча заснування кам'яниць сягає доби готики,
їхній сучасний вигляд та розпланування остаточно
склалися в добу Ренесансу та бароко. Рядовий буди-
нок XVI–XVIII ст. займав ділянку 43 м завдовжки і
8...10 м завширшки. Його тривіконну фасадну части-
ну посідав головний корпус (завглибшки до 25 м), за
яким розташовувався внутрішній двір. Двори, що ут-
ворювали незабудовану смугу всередині кварталів,
розділялись межовими мурами, спорудження яких з
метою пожежної безпеки передбачалося постановою
львівського магістрату від 1383 р. Особливістю ста-
ровинних будинків є асиметричне розташування
вікон на фасадах, пов'язане з внутрішньою розплану-
вальною структурою. У зв'язку з майновим розшару-
ванням суспільства з кінця XVI ст. простежується спо-
рудження на кількох рядових ділянках багато-
віконних будинків-палаців, що належали аристокра-
тичній верхівці й шляхетським родинам.

Архітектура найстаріших пам'яток житлового бу-
дівництва у стилі Ренесанс склалася в 2-й половині
XVI – у XVII ст. Для них характерне застосування еле-
ментів ордерної системи (пілястри, портали, віконні
облямування), чіткість горизонтальних членувань,
підкреслених розвиненими карнизами, облицюван-
ня рустом. Ці риси притаманні наріжному будинку
№ 2, що на початку XVII ст. належав флорентійсько-
му купцеві Роберту Бандінеллі, будинку львівського
радника Домбровського (№ 21), будинку бургомі-
стра й доктора медицини Петра Гепнера (№ 28). На ос-
нові ордерного "каркаса" з іонічних і коринфських
пілястр побудовано композицію фасаду наріжного
будинку патриціїв Шольц-Вольфовичів (№ 23). За-
стосуванням суцільно рустованих площин фасадів,
що викликають певні асоціації з архітектурою іта-
лійських палаців доби Ренесансу, вирізняються Чорна
кам'яниця (№ 4), будинок Корнякта, або Королівська
кам'яниця (№ 6), будинок венеціанського консула й
купця Антоніо Массарі (№ 14). Фасади будинків
відзначалися поліхромією: тиньк та білокам'яні еле-
менти фарбувалися в різні кольори.

Доба бароко (кінець XVII – 2-а половина XVIII ст.)
позначилася стилістичними й тектонічними змінами в оздобленні будинків, зокрема, підсиленням вертикальності членувань фасадів лопатками й пілястрами та видовженням пропорцій віконних прорізів. Для барокового декору характерні скульптурні алегоричні зображення, витончений рослинний орнамент у вигляді гірлянд, драперій тощо. Новим архітектурним мотивом стають балкони з майстерно виконаними металевими огорожами, підтримувані різноманітними кронштейнами.

Яскравим втіленням цих рис є будинок № 3, перебудований у 1771–1772 рр. за проектом П. Полейовського для магнатів Жевуських. Видовженість прорізів 1-го поверху підсилена розташованими над ними круглими вікнами. Балкон на всю ширину фасаду увінчаний фігурками геніїв і спирається на герми у вигляді лицарів у латах. Фасад завершує скульптурна композиція "Слава", яку разом з іншими скульптурами виконав відомий львівський майстер Ф. Олендзький.

Він же у 1770-х роках брав участь у скульптурному оздобленні кам'яниці Більських (№ 20), а також, здогадно, будинку № 40, де балкон підтримують незвично трактовані фігури атлантів з аскетичними обличчями. Оригінальні кронштейни балкону на будинку № 36 виконані у вигляді чоловічих масок з зооморфними тулубами. Вертикалізм архітектурних членувань та легкий рокайлевий декор фасадів притаманні іншим кам'яницям, перебудованим у XVIII ст. Найкращим зразком житлового будівництва в стилі бароко є палац Любомирських (пл. Ринок, 10).

Наприкінці XVIII ст. в архітектурному ансамблі площі з'являються ознаки класицизму з властивою йому симетрією побудови об'ємів. Найранішим прикладом є будинок № 29, споруджений у 1760-х роках полоненими гайдамаками для коменданта львівської фортеці Фелікса Коритовського на місці двох старовинних кам'яниць – Кампіанівської та Дибовичівської.

Яскравим взірцем споруди в стилі ампір є наріжний шестивіконний будинок № 45, побудований близько 1790 р. на підвалинах двох кам'яниць готичної доби, про що свідчить відкритий зондаж на головному фасаді.

Окрасою площі стали встановлені в її кутах чотири фонтани з кам'яними статуями Амфітріти, Адоніса, Діани й Нептуна, виконані відомим львівським скульптором Г. Вітвером у 1793 р.

Протягом минулого століття здійснено значні роботи з упорядження площі Ринок. У 1826 р. розроблено проект нівелювання колишнього коритоподібного профілю її поверхні і забрукування. У центрі на місці розібраної середньовічної ратуші та середринкових кам'яниць у 1827–1835 рр. постав великий чотириповерховий квадратний у плані будинок нової ратуші, зведений за участю архітекторів Й. Маркля, Ф. Трешера, А. Вондрашки, Ю. Глоговського. Після пожежі 1848 р. ратушу відновили з перебудовою 65-метрової годинникової вежі (архітектор – Й. Зальцман). Чіткі геометричні форми, сухість і простота архітектурних деталей втілили концепції пізнього класицизму з властивим йому підкресленням утилітарних засад в архітектурі. Впливи цього стилістичного напрямку відбилися на вигляді перебудованих у 30–60-х роках будинків № 5, 7, 8, 9.

Доба стилізаторства та еклектики втілилася в неоренесансній архітектурі будинків № 11, 22, 39, споруджених у 1890-х роках. Загалом XIX ст. позначилося збільшенням висоти забудови до чотирьох поверхів, введенням централізованих систем водогону й каналізації та ущільненням внутрішніх дворів, яке значно погіршувало умови проживання. У зв'язку з цим у 1891 р. міська рада ухвалила постанову, що передбачала санацію й регуляцію забудови центральної частини Львова, згідно з якою передбачалося розширення старих вулиць у межах середмістя та прокладання нових вулиць з площі Ринок через будинки № 16, 17 і № 28, 29. Але згубна для історичного середовища реконструкція не була здійснена через зрос-

ле усвідомлення великої цінності стародавньої забудови. За проектними червоними лініями постав лише торговельний дім Зіпперів (на пл. Ринок, 33), побудований 1912 р. за проектом архітектора М. Лужецького в модернізованих формах польського Ренесансу. Сусідня з ним кам'яниця Бачевських (№ 32) перебудована в 1923 р. архітектором Б. Віктором у стилізованих формах бароко.

Метод стилізації застосовувався й під час ремонтно-реставраційних робіт, що розгорнулися в перші десятиріччя XX ст. Зокрема, в будинку № 24, де під час Північної війни 1707 р. зупинявся російський цар Петро I, під час реконструкції 1919–1920 рр. в інтер'єрі збережено автентичні деталі дверних і віконних облямувань готичного та ренесансного періодів, а фасад значно модернізовано. У процесі реставраційних робіт 1930-х років, які грунтувалися на наукових засадах, було розкрито й експоновано готичні деталі в будинках № 16, 25, 26, відновлено ренесансну триярусну аркаду у дворі будинку № 6 тощо. З того часу й до сьогодні площа Ринок визнається видатною пам'яткою архітектури й містобудування.

Особливої цінності ансамблю площі надають багатство часових і стилістичних нашарувань з XIV до початку XX ст., єдність принципів формотворення житлового середовища, обумовлена середньовічним будівельним законодавством, та добра збереженість високохудожніх архітектурних і мистецьких цінностей.

Чорна кам'яниця (пл. Ринок, 4) розташована на с. 138 східному боці площі, що в міських актах 1381 р. згадується як "верхня частина Ринку", де на місці сучасного будинку № 9 знаходилася резиденція латинського архієпископа. Назва пам'ятки виникла в середині минулого сторіччя, коли головний фасад було пофарбовано чорним кольором.

Наявність у підвалі будинку приміщення, висунутого за лінію фасаду, свідчить про заснування кам'яниці до пожежі 1527 р. У XVI ст. тут стояв будинок якогось Андрія з Києва, що згорів 1571 р. Ділянку придбала вдова львівського патриція Софія Ханлова, за замовленням якої, ймовірно, відомими львівськими архітекторами П. Барбоном і П. Римлянином у 1588–1589 рр. зводиться двоповерхова кам'яниця. Незабаром будинок перейшов до італійського купця Томаша ді Альберті, а з 1596 р. його власником став купець і аптекар Ян Лоренцович, який відкрив у будинку одну з перших аптек у місті. Тоді ж архітектор П. Красовський надбудував 3-й поверх. У середині XVII ст. кам'яниця перейшла до М. Анчовського, секретаря короля Яна III Собеського. У 1677 р. майстер М. Градовський, відомий під цеховим прізвиськом Вигідний, здійснив ґрунтовну перебудову, під час якої було прикрашено скульптурами фасад, оновлено білокам'яні портали та зведено ренесансний аттик, на зворотному боці якого зберігся напис "зробив Градовський".

У 1884 р. будинок збільшено (інженер – М. Фіхтер) внаслідок влаштування на місці ренесансного складчастого даху, що ховався за аттиком 4-го поверху, накритого двосхилим дахом. Під час реставрації 1911 р. (архітектор – Е. Жихович) оздоблення фасаду набуло первісного вигляду після розчищення від нашарувань тиньку та гіпсу. Враховуючи велику історико-архітектурну цінність пам'ятки, 1926 р. її передано у власність міста і зараз там діє музей історії Львова. Пристосування будинку для музею та реставрація його здійснені під керівництвом архітектора Л. Дайчака.

Об'ємно-розпланувальна структура Чорної кам'яниці є характерною для рядової забудови середньовічного Львова. Вона складається з видовженого в плані прямокутного головного будинку, зверненого до площі вузьким тривіконним фасадом, а також давніх тильного та бічного (XIX ст.) флігелів, з'єднаних з головним будинком відкритими балконами-галереями. Внутрішній двір з двох боків обмежено мурами. Розпланування головного будинку – тирядне в глибину і двопрогонове в ширину. З боку головного фасаду на 1-му поверсі розташовані великі сіни та одновіконна світлиця (так звана ізба), на верхніх поверхах їм відповідають двовіконні світлиці та одновіконна кімната (ванькир). З тильного с. 139-140 фасаду на кожному поверсі знаходиться велика світлиця та коридор, що веде до галерей. Темні приміщення всередині будинку використовувалися для влаштування сходів (у сучасному вигляді постали в XIX ст.) та для господарських потреб. Підвали та 1-й поверх (за винятком тильної світлиці) перекрито коробовими та хрещатими склепіннями, світлиці на 1-му та 2-му поверхах мають дерев'яні стелі по балках та сволоках.

Віконні прорізи, віддзеркалюючи внутрішнє розпланування, з боку площі мають асиметричне розташування. Головний фасад, обличкований "діамантовим" рустом, відзначається ярусною тектонікою, підкресленою міжповерховими карнизами зі скульптурними зображеннями голівок янголів та ажурним аттиком, що складається з обелісків, фігурних стовпчиків і волют. Вхід до будинку та вікна прикрашено орнаментальним кам'яним різьбленням з мотивами аканта й виноградної лози, що наближаються за стилістикою до оздоблення каплиці Трьох святителів. У народній манері виконано скульптурні зображення XVII ст. над прорізами 1-го поверху – фігури Богоматері над вхідним порталом, св. Мартина (патрона тогочасного володаря будинку) на коні та св. Станіслава Костки.

За свідченням сучасників, інтер'єри Чорної кам'яниці були оздоблені з великою пишнотою. Від колишнього багатства залишилися ренесансні білокам'яні різьблення порталів та підп'ятників склепінь, дерев'яні стелі на різьблених сволоках світлиць 1-го і 2-го поверхів, прикрашені колонами, орнаментальними та скульптурними різьбленнями вікна світлиці 2-го поверху, під якими влаштовано лави для сидіння, витончений за малюнком бароковий портал входу до домової каплиці на 2-му поверсі, увінчаний рельєфним зображенням розп'яття Христа.

За архітектурними якостями Чорна кам'яниця належить до найдосконаліших взірців львівського зодчества доби Ренесансу.

Будинок Корнякта, або Королівська кам'яниця (пл. Ринок, 6) розміщується в центрі кварталу, що обмежує площу Ринок зі сходу. Складається він з головного будинку, тильного корпусу, зверненого до вул. І. Федорова, та невеликого бічного флігеля біля північного межового муру. Спорудження будинку палацового типу на місці кам'яниць Мельхіора Хаза та Андрія із Самбора відбулося 1580 р., коли багатий грецький купець Костянтин Корнякт, один із фундаторів ансамблю Успенської церкви, дістав шляхетство. Залишки межового муру, готичні портали й склепіння від попередніх кам'яниць збереглися на рівні підвалу та 1-го поверху. Будівничими палацу вважаються відомі львівські архітектори доби Ренесансу П. Барбон і П. Римлянин. У 1623 р. будинок придбав орден кармелітів, а 1640 р. – воєвода Якуб Собеський, батько польського короля Яна III Собеського. У 1678 р. на замовлення короля фасад було перероблено й прикрашено постатями лицарів на аттику та новим вхідним порталом. У 1686 р. у тронному залі на 2-му поверсі ратифіковано "Вічний мир" між Річчю Посполитою та Московською державою, за яким Правобережна Україна без погодження з гетьманським урядом була повернута Польщі. Значні перебудови зроблені з 1793 р. до початку XIX ст. під керівництвом архітектора Ф. Баумана. Зокрема, влаштовано балкон, перероблено дах і сходову клітку, переоздоблено парадні приміщення 2-го поверху. У 1908 р. будинок придбав магістрат з метою відкриття у ньому Історичного музею міста Львова (діяв з 1909 р.). У 1910–1912 рр. здійснено капітальну реставрацію, у 1930-х роках архітектор Л. Гюркович у дворі будинку відновив триярусну ренесансну аркаду-лоджію, закриту до того часу флігелями початку XIX ст. З 1940 р. тут міститься історичний музей.

Мурований триповерховий будинок стоїть на глибоких підвалах з бочарними склепіннями. Приміщен-

ня 1-го поверху та надвірних галерей перекриті хрещатими й зірчастими склепіннями, стелі інших кімнат – плоскі. Розпланування головного будинку з боку площі – трипрогонове в ширину та дво-триряд-не в глибину. Тильний корпус з боку вул. І. Федорова має склепінчастий проїзд у подвір'я.

Як і в більшості львівських кам'яниць, у будинку Корнякта поєднуються різні будівельні періоди й архітектурні стилі. Стрілчастий дверний проріз та залишки передпоріжжя в підвалі, стрілчасті хрещаті склепіння у лівому від сіней залі 1-го поверху походять з доби готики. Основний масив споруди склався в період Ренесансу. Гармонійний за пропорціями шестивіконний ринковий фасад оздоблено скульптурою, плоским рустом і трикутними надвіконними сандриками. Портал входу (XVII ст.) складається з двох коринфських колон на п'єдесталах з левиними масками. Капітелі колон увінчані маскаронами вусатих чоловіків, об'єднаними гірляндами з плодами. Більш ранній портал з часів К. Корнякта з вирізьбленою на замковому камені датою "1580" зараз знаходиться на скромнішому за архітектурою тильному фасаді на вул. І. Федорова. Оригінальним елементом, що з'явився під час перетворення будинку на резиденцію Яна III Собеського, є високий аттик з гребінцем, що складається з фігур короля та почту озброєних лицарів, об'єднаних між собою вигнутими у вигляді волют дельфінами. Вірогідно, тоді ж у дворі будинку було створено ренесансну галерею-лоджію, що нагадує лоджію в Краківському королівському замку на Вавелі.

Стиль класицизму репрезентують ажурна огорожа балкона на головному фасаді, витончена ліпнина в оздобленні сходової клітки та так звані "королівські покої" на 2-му поверсі.

Незважаючи на різночасові нашарування, будинок є видатною пам'яткою житлового будівництва доби Ренесансу.

Палац Любомирських (пл. Ринок, 10) замикає *с. 140* південний ріг східного кварталу площі Ринок. Залишки передпоріжжя та готичний портал, оздоблений комбінацією з валиків та викружок, що збереглися на рівні підвалу, свідчать про походження кам'яниці принаймні з XV ст. Межовий мур у підвалі та архівні джерела вказують на наявність у XVI–XVII ст. з боку площі Ринок двох кам'яниць. Одна з них, ближча до палацу латинських архієпископів (пл. Ринок, 9), певний час належала відомому польському поетові XVII ст. Ш. Шимоновичу. В середині наступного століття ці, а також інші будинки з боку вул. І. Федорова придбала магнатська родина Любомирських. У 1763 р. за проектом архітектора Яна де Вітте за участю архітекторів Б. Меретина, М. Урбаніка і скульптора С. Фесінгера зведено великий триповерховий палац. Скульптурні оздоблювальні роботи в ньому виконували С. Кодецький (фасад) і І. Оброцький (стюкові каміни в інтер'єрі). У розмалюванні приміщень (не збереглося) брав участь художник С. Строїнський.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. палац деякий час використовувався як резиденція галицьких намісників. Пізніше тут містилися різні культурно-просвітні установи, зокрема, товариство "Просвіта", книгарня Наукового товариства ім. Шевченка, редакції часописів і газет. Тут бували І. Франко, Леся Українка, В. Стефаник та інші відомі діячі української культури. Після реставрації 1979 р. в будинку розміщено відкриті фонди Львівського музею етнографії та художнього промислу.

Будинок – триповерховий, П-подібний у плані, з невеликим внутрішнім двором, куди заїжджали через влаштований на 1-му поверсі проїзд з боку вул. І. Федорова. Розпланування від пл. Ринок – трипрогонове (вестибюль, прогін сходів, зал книгарні), від вул. І. Федорова – чотирипрогонове, з боку вул. Руської воно складається з двох рядів приміщень. Стіни – цегляні, потиньковані, підвали та більшість приміщень 1-го поверху перекриті коробовими та хрещатими склепіннями. На відміну від більш ранніх міщанських кам'яниць у розпланування та композиції фасаду палацу Любомирських чітко простежується принцип симетрії загальної структури. Але парадні сходи не стали розпланувальним центром, як у палацах барокової доби.

Три симетричні за композицією головні фасади вирішені в єдиному стилістичному ключі з застосуванням форм бароко. Їхню архітектуру визначає чіткість вертикальних і горизонтальних розчленувань, підкреслених подвійними пілястрами коринфського ордера, лопатками, карнизами та міжповерховими гуртами. Головним є ринковий фасад, поділений вертикальним членуванням на дві рівновеликі тривіконні частини. Відділений карнизним гуртом, нижній ярус має по краях великі портали входів з коробовими перемичками, які підкреслюються ажурними металевими балконами на рівні 2-го поверху. Решта віконних та дверних прорізів має прямокутну форму і прості рамкові облямування з "вушками". Міжвіконні площини 2-го і 3-го поверхів збагачено плоскими лопатками та фігурними фільонками. Легкість і парадність загального вигляду досягнуті застосуванням мальовничого аттика, до якого входять овальні люкарни та скульптурний алегоричний декор, виконаний скульптором С. Кодецьким за проектом С. Фесінгера. Тим же майстрам належить вирішення пластичного за формами наріжника будівлі, прикрашеного скульптурною військовою арматурою, вазоном і орнаментом.

Палац Любомирських є найдосконалішим взірцем львівської цивільної архітектури в стилі бароко.

Літ.: [52, 53, 201, 211, 215, 298, 326, 343, 353].

Т. О. Трегубова

с. Батятичі Кам'янсько-Бузького району

ЦЕРКВА СВ. ЮРІЯ

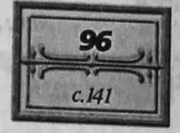

Дерев'яну церкву зведено 1759 р., про що свідчить напис на одвірку південних дверей. Незважаючи на пізніші перебудови (влаштування допоміжних приміщень обабіч вівтаря та додаткових ґанків біля західного та південного входів), сучасний вигляд пам'ятки відбиває головні риси її первісного архітектурного вирішення. Композиційну основу становлять квадратні в плані зруби бабинця, нави та гранчастий вівтар, послідовно розташовані з заходу на схід і оперезані по периметру пластичним піддашшям. Усі три зруби перекриті двоярусними восьмигранними верхами. Домінантна роль нави виявляється як зовні, так і в інтер'єрі пам'ятки, чому сприяє не лише більша висота, але й краще освітлення цього приміщення та розташування в ньому найголовніших композиційних акцентів внутрішнього простору – фігурної арки-вирізу, хорів, монументального різьбленого іконостаса з царськими вратами тощо. Високий художній рівень декоративного оздоблення інтер'єру Юр'ївської церкви в поєднанні з вишуканими пропорціями об'ємів обумовлюють належність її до найкращих зразків галицької дерев'яної архітектури XVIII ст.

Літ.: [215].

В. Т. Завада

с. Волиця Деревлянська Буського району

ЦЕРКВА ВОЗНЕСІННЯ ГОСПОДНЬОГО

97 с.142

Церква стоїть скраю села в його південно-західній частині на пагорбі правого берега р. Буг в оточенні ясенів. З 1662 до 1788 р. була монастирською. Точна дата будівництва невідома. Згідно з написом на надпоріжнику західних дверей, пам'ятку слід датувати між 1651– 1667 рр., тобто часом гетьманування Станіслава Потоцького, воєводи краківського. Після закриття монастиря використовувалась місцевим дідичем як склад господарського знаряддя. На початку XX ст. перебудовано верх. Відремонтована в 1991 р.

Церква – дерев'яна, тризрубна, одноверха, збудована з соснових брусів на дубових підвалинах. Підвалини покладені на кам'яну основу, вінці з'єднуються замками з двобічним вирізом з залишком. У плані складається з квадратної нави, менших за розміром прямокутного бабинця та п'ятистінного вівтаря. Центральний зруб накритий шоломоподібною банею на восьмерику, яку увінчує маківка з глухим ліхтарем. Бічні зруби накриті трисхилим (бабинець) і п'ятисхилим (вівтар) дахами. Четверик центрального зрубу від підвалин до восьмерика скріплений "лисицями". Церкву по периметру оперезує піддашшя на масивних випусках вінців і на стовпцях, а при східній грані вівтаря – на приставних кронштейнах. Прибудована до південної стіни вівтаря закристія накрита спільним з піддашшям дахом. Дверей до церкви двоє: з заходу і з півдня (до нави). Зруби до піддашшя пошальовані вертикально дошками разом з випусками вінців, а вище – до самої маківки – обшиті бляхою.

В інтер'єрі висотний простір нави розкритий до основи ліхтаря. Біля східної стіни бабинця влаштовано хори з двоярусним вирізом у наву. Стіни всіх трьох частин чисті, без поліхромії. На північній стіні нави висить табличка з написом "1330, 1670, 1672", що, очевидно, вказує на певні історичні події. Цінною пам'яткою є п'ятиярусний різьблений і позолочений іконостас, виконаний Іваном Рутковичем у 1680–1682 рр.

Літ.: [79,80,123,263].

В. С. Вуйцик

м. Дрогобич

КОСТЕЛ СВ. ВАРФОЛОМІЯ ТА ДЗВІНИЦЯ

98 с.142-143

За місцевою традицією костел збудований на місці давнього замку руських князів. Будівництво розпочалось у 1392 р., закінчилося в 1-му десятиріччі XV ст. У кінці XV ст. костел горів, після чого був відновлений і 25 травня 1511 р. освячений. У 1548 р. його оточено валом, ровом і парканом, збудовано кілька дерев'яних башт і одну мурована. У 1648 р. будівлю поруйновано, а в 1681 р. – відбудовано. Ремонтувався костел у 1754 р. Грунтовну реставрацію проведено в останньому десятиріччі XVIII ст. У 1780 р. збудовано нові хори, а хори при північній частині пресбітерію розібрано. У 1788–1789 рр. розібрали присінок південного входу. Фрескове малювання 1791–1795 рр. виконали Солецький і Борщ. У 1800 р. на місці північних дверей побудовано каплицю, матеріалом для якої послужила цегла розібраного верхнього ярусу башти-дзвіниці. Реставраційно-оновлювальні роботи продовжувались наприкінці XIX – на початку XX ст. У 1882 р. до

північного фасаду пресбітерію прибудовано закристію (архітектор – Е. Солецький). З 1902 до 1910 р. реставраційні роботи здійснювалися за проектом архітектора Ф. Ельонка. Тоді з пресбітерію зняли високий готичний аттик і накрили його існуючим донині пониженим дахом.

Костел мурований з червоної цегли, не тинькований (мурування хрещате), тринавовий, зального типу, з видовженим гранчастим пресбітерієм. За планом дуже наближається до кафедрального костелу у Львові без пізніших прибудов. З північного боку нави прилягає квадратна в плані каплиця, до пресбітерію – двоповерхова закристія. Стіни укріплені контрфорсами, головний фасад декорований ромбоподібним орнаментом з добре випаленої та поливяної цегли. У східну стіну фасаду вмонтовано фрагменти білокам'яної скульптури поганських часів, фриз пресбітерію оздоблено полив'яними плитками. Західний і східний фасади увінчують зубчасті фронтони, гребінь даху завершує готична сигнатурка. В інтер'єрі – чотири стовпи, які несуть систему

с.142-143

с.142

півциркульних і хрещатих склепінь та ділять основний об'єм на три нави. Над бічними навами влаштовано галереї, біля західної стіни – хори. Пресбітерій перекрито зірчастим нервюрним склепінням. Там же збереглися фрагменти стінопису XV ст., у навах – живопис кінця XVIII ст. Біля північного пілона стоїть скульптурний надгробок Катерини Рамултової (скульптор – С. Чешек, 1572 р.).

Дзвіниця розміщена з південного боку костелу. Будівля мурована з цегли, не тинькована, триярусна, квадратна в плані, під наметовим дахом. Збудована в 1551 р. архітектором І. Грендошем як оборонна башта. Третій ярус, що був розібраний наприкінці XVIII ст., відновлений у 1883 р. До реставрації дзвіниця була завершена банею. Мурування – хрещате. У 1-му ярусі влаштовано наскрізний проїзд, стіни прорізані бійницями, вікнами та сліпими нішами.

Літ.: [241,319,330].

В. С. Вуйцик

м. Дрогобич

ЦЕРКВА ВОЗДВИЖЕННЯ ЧЕСНОГО ХРЕСТА ТА ДЗВІНИЦЯ

99 с.144

Церква стоїть у передмісті "Зварич" недалеко від старих солеварень. Збудована або перебудована, згідно з написом на сволоку нави, у 1613 р. У 1661 р. над бабинцем збудовано каплицю св. Іоана Хрестителя. У 1715 р. церква грунтовно оновлена, 1823 р. ремонтувалася.

Церква – дерев'яна, тризрубна, двоверха. До більшого квадратного зрубу нави з заходу прилягає менший квадратний бабинець, зі сходу – п'ятистінний вівтарний зруб з невеличким приміщенням з півночі. Четверик центрального об'єму накритий чотирисхилим наметовим дахом, завершеним масивним восьмигранним двоярусним глухим ліхтарем під наметовим вінчанням. Бабинець накритий восьмигранним наметом на низькому восьмерику, вівтар – п'ятисхилим дахом. Бабинець з трьох боків оточений двоярусною галереєю. На його 2-му ярусі влаштована емпора з виходом на галерею. Емпора (каплиця) міститься не безпосередньо над бабинцем, а висунута вперед у західному напрямку і нависає на стовпах поза стінами бабинця. Центральний і вівтарний зруби оперезує піддашшя на випусках вінців. У силуеті пам'ятки домінує центральний об'єм. В інтер'єрі верхи розкриті за формою дахів. Там же зберігся настінний живопис: у вівтарній частині – 1-ї половини XVII ст., на східній стіні нави – 1736 р., на емпорі – 1672 р. Іконо-

стас – чотириярусний, пірамідальний, різночасовий. Намісний ряд з празничками – 1-ї половини XVII ст., верхній з апостолами виконаний у 1780 р. (маляр – П. Метельський).

Пам'ятка реставрувалась у 1970–1971 рр. (архітектори – І. Могитич, І. Старосольський). Тоді ж реставровано стінопис.

Дзвіниця стоїть з північно-східного боку церкви. Це висока, дерев'яна, квадратна в плані, триярусна, каркасна будівля, накрита наметовим дахом. Зведено її в 2-й половині XVII ст. На 3-му ярусі під наметом влаштовано ажурну аркаду з підсябиттям, що уподібнює дзвіницю до оборонних башт. Стіни пошальовані дошками, на рівні 1-го ярусу дзвіницю оперезує піддашшя.

Обидві споруди є визначними пам'ятками галицької архітектурної школи дерев'яного храмобудівництва.

Літ.: [215,316].

В. С. Вуйцик

м. Дрогобич

ЦЕРКВА СВ. ЮРІЯ ТА ДЗВІНИЦЯ

100
с.145-146

Комплекс розміщується на околиці Старого Дрогобича за потоком, вдало розташувавшись на невеличкому мальовничому пагорбі серед житлової забудови. До складу комплексу входять будівлі Святоюр'ївського храму та розташованої на південний захід від нього дзвіниці. Церковне подвір'я оточене дерев'яним парканом з брамою.

Юр'ївська церква не має точної дати будівництва, проте в більшості літературних джерел зазначається, що вона була перевезена до Дрогобича в 1657 р. із с. Надієва і поставлена на місці старого храму, спаленого в 1499 р. під час татарської навали. Церква в с. Надієві була зведена, вірогідно, в кінці XV – на початку XVI ст. Після перенесення споруда зазнала кількох значних реконструкцій (у 1678, 1692, 1708 та 1711 рр.), які призвели до змін у її первісному вигляді. До них насамперед належать заміна вівтарного зрубу та всіх трьох верхів, влаштування криласів з північного та південного боків нави, а також надбудова над бабинцем емпори. Незважаючи на складне нашарування різних за походженням та стильовим спрямуванням елементів, реконструкції будівлі проведені на високому професійному рівні і не лише не порушили архітектурно-художньої цілісності храму, але й додали йому своєрідності.

Композиційну основу споруди становлять квадратний у плані зруб нави з двома гранчастими симетрично розташованими криласами, а також шестикутні в плані зруби бабинця й вівтаря, які прилягають до нави відповідно з заходу і сходу. Усі три зруби перекриті розвиненими восьми- *с.145-146* гранними верхами з характерним бароковим вінчанням та оперезані розлогим опасанням.

Не менш мальовничим і виразним є інтер'єр Юр'ївської церкви, вміло об'єднаний арками-вирізами в центральному зрубі. Невід'ємним компонентом внутрішнього простору пам'ятки є її монументальний позолочений іконостас у стилі Ренесанс і, особливо, яскраві тематичні малювання, які суцільним килимом вкривають стіни всіх приміщень. Переважна більшість настінних малювань виконана в 1657–1659 рр. Пізніше розмальовано центральний верх (1678 р.), хори (1691 р.), Введенську каплицю (1711 р.) та бабинець (1714 р.). Незважаючи на різний час виконання цих унікальних творів монументального мистецтва, вони вирізняються стилістичною та колористичною цілісністю й довершеністю.

Дзвіниця зведена 1670 р. невдовзі після перевезення з с. Надієва Юр'ївської церкви. Відіграє важливу композиційну роль у комплексі, позначаючи головний вхід до нього з прилеглої вулиці. Це висока (до 27 м), квадратна в плані споруда з широким опасанням по низу, підсябиттям, двома аркадами-галереями та соковитою бароковою банею восьмигранної форми. В архітектурі дзвіниці вдало поєднані суворість і монументальність дерев'яних башт давніх україн- *с.146* ських замків з яскравим пластичним малюнком барокових храмів. Це надає особливої виразності дзвіниці, яка разом з Юр'ївською церквою становить один з найбільш високохудожніх архітектурних ансамблів України.

Літ.: [155, 157, 215, 284].

В. Т. Завада

м. Жовква

КОСТЕЛ СВ. ЛАВРЕНТІЯ

101
с.147

Будівля розміщена з західного боку центральної площі міста і є організуючим містобудівним елементом. Побудована за проектом П. Щасливого (1606 р.), з 1610 р. будівництво продовжив і завершив 1618 р. А. Прихильний. Освячена в 1623 р. У 1741 р. поновлено дахи (дата на сигнатурці). У 1862–1867 рр. пам'ятку ґрунтовно відновлено ззовні та зсередини (будівничий – Тулачко, скульптори – Павло Ойтеле і Парис Філіппі, малярі – Йосиф Холевич з Кракова, Антон Качмарський, Ізидор Яблонський, Олександр Рачинський, Микола Стшегоцький, декоратор і позолотник – Захарський).

Костел мурований з цегли й каменю, потинькований, у плані хрещатий, завершений банею на цилідричному підбаннику. Баню увінчує світловий ренесансний ліхтар. По боках пресбітерію з гранчастою апсидою розміщені двоповерхові квадратні в плані закристії. Бічні рамена накриті двосхилими дахами з трикутними фронтонами. Західний фронтон увінчує статуя архангела Михаїла. Фасади оздоблені римсько-доричними пілястрами, які підтримують могутній антаблемент, що оперезує костел по периметру. Метопи фриза заповнені рельєфами з військовою атрибутикою. Центральний вхід оздоблений розкішним різьбленим білокам'яним ренесансним порталом з горельєфами святих у півкруглих нішах. У 1687 р. побудовано огорожу з бароковою брамою з боку площі.

Середохрестя перекрите банею на попружних арках. Нава і вівтар перекриті оздобленим ліпним візерунком півциркульним склепінням з люнетами. Баня прикрашена квадратними кесонами з розетками, на зразок купола Успенської церкви у Львові. Основу підбанника і його верхній рівень вище вікон декорує доричний фриз з розетками в метопах. На пандативах розміщені рельєфні зображення євангелістів у круглих медальйонах. У пресбітерії знаходяться надгробні пам'ятники родини Жолкевських з червоного мармуру та родини Собеських і Даниловичів – з чорного й білого мармуру роботи А. Шлютера (1689–1694 рр.). Пам'ятники реставровано в 1994–1995 рр. Амвон оздоблює мармурове погруддя Христа роботи П. Філіппі. Чотири батальні композиції великих розмірів роботи М. Альтамонте і Ф. Кестлера з цього костелу знаходяться в музеї "Олеський замок".

Жовківський костел належить до кращих пам'яток ренесансного будівництва на території України.

Літ.: [215].

В. С. Вуйцик

с. Ісаїв
Турківського району

ЦЕРКВА СВ. МИХАЙЛА ТА ДЗВІНИЦЯ

102
с. 148

Дерев'яні споруди замикають перспективу центральної вулиці села, відіграючи домінантну роль в архітектурно-просторовій організації навколишньої забудови. Дзвіниця виходить безпосередньо на вулицю, а церква стоїть на південний захід від неї в глибині подвір'я.

Михайлівську церкву, згідно з літературними джерелами, побудував 1663 р. майстер І. Пантелимон. У 1801 р. споруду капітально відремонтували, проте її первісний вигляд не змінився. Церква – тридільна, триверха, має гранчастий вівтар і квадратні в плані зруби нави та бабинця. Їх оперезує піддашшя на фігурних кронштейнах. Центральний зруб більший за бічні і ускладнений влаштуванням з південного та північного боків двох прямокутних криласів. Виділенню нави в загальній структурі храму сприяє також розвиненіша, ніж у бабинці та вівтарі, триярусна композиція рубленого верху, що найповніше простежується в інтер'єрі споруди.

Зазначені особливості пам'ятки разом з пластичною емпорою над бабинцем дають підстави віднести її до особливого локального напрямку в архітектурі дерев'яних храмів Галичини, формування якого відбувалося в 1-й половині XVII ст. у південній частині регіону.

Дзвіниця зведена 1772 р. Це складна за композицією, квадратна в плані споруда, нижня частина якої є зрубною, а горішня – каркасною. На відміну від інших дерев'яних дзвіниць типу четверик на четверику, архітектурно-художня виразність дзвіниці Михайлівської церкви визначається вишуканою пластикою каркасного завершення, яке складається з трьох (одного чотиригранного і двох восьмигранних) ярусів.

Завдяки високим композиційним якостям та важливому містобудівному значенню споруду можна зарахувати до найкращих пам'яток південних, гірських районів Галичини.

Літ.: [157, 215, 284, 316].

В. Т. Завада

м. Кам'янка-Бузька

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛИ ТА ДЗВІНИЦЯ

103
с. 149

Дерев'яні церква і дзвіниця знаходяться в північній частині міста.

Церква датується 1667 р. за написом на надпоріжнику південних дверей. Реконструйована в 1759 р. (напис над західним входом), ремонтована в 1867 р. (напис на одвірку південних дверей). Під час воєнних дій 1915 р. була трохи пошкоджена і в тому ж році відремонтована військовими інженерами.

Будівля – тризрубна, трибанева, зведена з соснового дерева на дубових підвалинах. У плані складається з квадратного центрального та прилеглих до нього гранчастих п'ятистінних зрубів вівтаря й бабинця. До вівтаря обабіч прилягають невеличкі закристії. Усі три об'єми накриті банями на восьмериках з домінантною центральною. Бані увінчані ліхтарями: центральна – глухим, бічні – наскрізними. Церкву оперезує опасання на стовпах. До неї ведуть два входи – з заходу і з півдня. Стіни до опасання відкриті, вище – вкриті гонтом.

В інтер'єрі всі три об'єми мають відкритий до основи ліхтаря висотний простір. Біля західної стіни нави влаштовано хори. Стіни у всіх трьох частинах вкриті малюваннями 1905 р. (художник – Й. Сидорович). Іконостас був п'ятиярусним, різьбленим і позолоченим, датувався XVII ст. Намісні ікони датовані 1618 р. за написом на звороті ікони Христа.

Дзвіниця розташована по західній осі церкви. Датується вона 1762 р. за написом на зрубі. Квадратна в плані, двоярусна, каркасної конструкції споруда накрита чотиригранним наметовим дахом. Вертикально пошальовані стіни мають значний нахил до середини. Третій ярус вирішений відкритою аркадою-галереєю.

Пам'ятка реставрована в 1962 р. (архітектор – І. Старосольський) і в 1971 р. (архітектор – Л. Дмитрович).

Обидва об'єкти є цінними пам'ятками народної дерев'яної архітектури.

Літ.: [215].

В. С. Вуйцик

с. Крехів
Жовківського району

ЦЕРКВА СВ. ПАРАСКЕВИ ТА ДЗВІНИЦЯ

104
с. 149

Дві дерев'яні, зведені водночас (1658 р.) споруди – церква св. Параскеви та розташована на захід від неї двоярусна дзвіниця – стоять на рівному, оточеному високими деревами місці на околиці села й добре сприймаються лише з прилеглих вулиць.

Церква св. Параскеви, за літературними джерелами, зведена майстром І. Хом'юком і до 1720 р. містилася в розташованому неподалік Крехівському монастирі. Незважаючи на перенесення будівлі на нове місце та її пізніші ремонти, первісна композиція споруди лишилася практично без змін, за винятком прибудованого до північної стіни вівтаря допоміжного приміщення.

Споруда – тридільна, має гранчастий вівтар, квадратні в плані зруби нави й бабинця, послідовно розташовані зі сходу на захід і оперезані піддашшям на фігурних кронштейнах. Усі три зруби перекриті розвиненими двоярусними верхами восьмигранної форми, причому центральний з них вищий і більший за бічні. Ще повніше це співвідношення центрального і бічних приміщень проступає в інтер'єрі, композиційною домінантою якого є розвинений угору та добре освітлений простір нави. Цьому значною мірою сприяє невелика висота бабинця (за рахунок влаштованих над ним хорів), а також розташування у наві найголовніших пластичних та художньо-декоративних акцентів інтер'єру, з яких найпомітнішим є величний шестиярусний іконостас із соковитим бароковим різьбленням колон, рам і, особливо, царських врат.

Високі мистецькі якості інтер'єру в комплексі з вишуканими пропорціями та тонкою пластикою зовнішніх форм пам'ятки дають підстави зарахувати церкву св. Параскеви до найкращих зразків галицької школи української дерев'яної архітектури.

Дзвіниця – квадратна в плані двоярусна будівля. Нижню частину її становить високий рублений четверик, оперезаний по периметру піддашшям на фігурних кронштейнах, а 2-й ярус – відкрита аркада-галерея з підсябиттям та монументальним наметовим завершенням чотирисхилої форми. Використання в композиції пам'ятки підсябиття, а також наявність у її 1-му ярусі бійниць свідчать про помітний вплив на архітектуру крехівської дзвіниці традицій оборонного будівництва України.

Літ.: [155, 157, 215].

В. Т. Завада

с. Кути
Буського району

ЦЕРКВА СВ. МИХАЙЛА ТА ДЗВІНИЦЯ

Обидві дерев'яні будівлі стоять на центральній вулиці села в оточенні високих дерев і сприймаються лише з найближчих точок. Домінантою є монументальна Михайлівська церква. Дзвіниця лише підкреслює її головну роль.

Михайлівська церква, згідно з літературними джерелами, побудована 1697 р. майстром Г. Саковським. Після реставрації 1974 р. складається з гранчастого вівтаря та квадратних у плані зрубів нави й бабинця, послідовно розташованих по осі схід–захід і оперезаних по периметру граціозною аркадою-галереєю. Центральний об'єм споруди дещо більший і вищий за бічні, перекритий монументальним чотиригранним верхом з трьома заломами. Перекриття вівтаря й бабинця (відповідно у вигляді соковитої барокової восьмигранної бані та простого чотирисхилого намету) помітно поступаються центральному верху за висотою та складністю вирішення, підкреслюючи головне місце нави в загальній композиції пам'ятки.

Наповніше це простежується в інтер'єрі храму, композиційною домінантою якого є розвинений угору й ускладнений пластичним тризаломним верхом простір центрального приміщення. Виділенню нави у структурі внутрішнього простору сприяє також розташування тут низки самобутніх творів монументального мистецтва XVII ст.

Високий художній рівень внутрішнього декору Михайлівської церкви в комплексі з її вишуканою та своєрідною архітектурою дають підстави зарахувати її до найкращих зразків галицької дерев'яної архітектури кінця XVII ст.

Дзвіниця збудована у XVIII ст. і є невеликою одноярусною каркасною будівлею квадратної в плані форми. Увінчана невисоким чотирисхилим наметом.

Літ.: [215].

В. Т. Завада

с. Матків
Турківського району

ЦЕРКВА РІЗДВА БОГОРОДИЦІ ТА ДЗВІНИЦЯ

Комплекс, що стоїть на рівному відкритому місці, домінуючи в довкіллі, складається з двох дерев'яних будівель – церкви Різдва Богородиці (Собору Пресвятої Богородиці) і розташованої на захід від неї триярусної дзвіниці.

Церква Різдва Богородиці побудована майстрами С. Мельниковичем та В. Іванковичем у 1838 р. Незважаючи на деякі перебудови повоєнної доби (заміну ґонтового покриття бляшаним та влаштування вікон у відкритій аркаді-галереї перед бабинцем), пам'ятка зберегла найголовніші риси свого первісного архітектурного вирішення.

Композиційну основу будівлі становлять квадратна в плані нава і розташовані на захід та схід від неї прямокутні бабинець і вівтар. Усі зруби оперезані розлогим піддашшям на фігурних кронштейнах, яке не лише об'єднує головні об'єми, але й створює м'який, пластичний перехід від землі до монументального багатоярусного завершення. Основою цього завершення є три однакові рублені восьмигранні верхи. Центральний дещо вищий і складніший за структурою (п'ять заломів), тоді як верхи бабинця та вівтаря – чотиризаломні.

Найпослідовніше домінантна роль нави виявлена в інтер'єрі, чому сприяють не лише більша висота й краще освітлення цього приміщення, але й головні композиційні акценти – хори, висока арка-виріз у західній стіні нави, іконостас із царськими вратами. Пам'ятка вирізняється тонким моделюванням форм, виразністю силуету та вишуканими пропорціями, що ставить її в шерег найкращих зразків бойківської архітектурної школи доби її найвищого розвитку.

Дзвіниця побудована на початку XX ст. майстром М. Векличем. Триярусна структура та квадратна основа цієї своєрідної споруди цілком відповідають давнім традиціям місцевих будівничих. Але поява на 2-му ярусі додаткового балкона, а також характерна криволінійна форма чотирисхилого даху обумовлені новітніми мистецькими впливами. Та попри це, дзвіниця й храм становлять один з найбільш цілісних і своєрідних архітектурних ансамблів Бойківщини.

Літ.: [57, 284, 316].

В. Т. Завада

с. Нижанковичі
Старосамбірського району

ЦЕРКВА СВ. ТРІЙЦІ

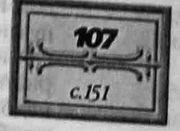

Зведена в XVI ст., споруда розташована серед житлової забудови в центрі села. Мурована тридільна триверха будівля складається з квадратних у плані бабинця та нави й напівкруглої апсиди. З півночі до апсиди прибудовано прямокутну в плані ризницю.

У композиції об'ємів домінує нава, завдяки чому створено виразний пірамідальний силует. Цегляне, унікальне за конструкцією перекриття нави не має аналогів. Воно складається з розміщеного перпендикулярно до поздовжньої осі споруди коробового склепіння з чотирма парами розпалубок, врізаних під кутом 45°. Наву завершує чотиригранний намет з виразним заломом та восьмигранна баня над ним, покриті ґонтом. Особливістю нави є два криласи в східній її частині, які утворюють на бічних фасадах низенькі ризаліти.

Бабинець оточено пізнішими прибудовами: з заходу – дерев'яним опасанням на різьблених стовпчиках, а з півдня та півночі – вузькими мурованими приміщеннями, прибудованими до первісних наріжних контрфорсів нави. Внаслідок цього первісний об'єм бабинця заховано в своєрідному "футлярі". Другий, дерев'яний ярус цього нового об'єму вирішений у вигляді традиційної для народного будівництва західного регіону України аркади-галереї. Його перекрито чотиригранним наметом з заломом і увінчано восьмигранною банею на невисокому підбаннику.

Апсида має сферичне перекриття, а над ним – трисхилий дах з невеликою восьмигранною банею без підбанника.

Троїцька церква в Нижанковичах належить до найвизначніших творів галицької архітектурної школи XVI ст.

Літ.: [215].

О. М. Годованюк

смт Олесько

ЗАМОК ДАНИЛОВИЧІВ

Замок займає овальну в плані вершину 40-метрового пагорба, що самотньо височить над багнистою місцевістю та великим ставом, утвореним р. Ліберцією.

У документах 1327 р. Олесько згадується як володіння мазовецького галицько-волинського князя Болеслава-Юрія II Тройденовича. У цей час замок мав вигляд овального в плані (27×57 м) мурованого з каменю на цементівковому розчині стінового укріплення з мурами заввишки 7...8 м, до якого з внутрішнього боку прилягали мурovані камери за типом давньоруських городень. У середині XIV ст., коли згасла галицька князівська династія, Олесько перейшло спершу до литовського князя Любарта, потім – до угорського графа Емерика Бубека.

Наприкінці XIV ст., з появою вогнепальної зброї, замкові укріплення модернізуються, зокрема, в давніх мурах влаштовуються бійниці нового типу – у вигляді високих вузьких щілин, що трохи розширюються всередину. Три такі бійниці виявлено з південно-західного боку замку. У 1432 р. польський король Владислав Ягелло, дiставши Олесько від графа Бубека, передав його Янові з Сенна. Магнати Сенненські (Олеські) здійснили наступну модернізацію замку, яка, очевидно, була спричинена руйнацією внаслідок татарських нападів 1442 та 1453 рр. Від цього будівельного етапу на західному фасаді збереглася триканальна бійниця дещо архаїчної форми, зроблена пізніше в давньоруському мурі з застосуванням жолобкової цегли (24,5×19×8 см). Вона була закладена вже на початку XVI ст., на наступному будівельному етапі, пов'язаному з внутрішнім перепланuванням замку, розділеного 1511 р. між двома дочками львівського каштеляна Петра Олеського – Ганною та Ядвігою. Від цього часу оборонний замок перетворився на укріплену магнатську резиденцію. Ззовні, з північного боку з'явилася надбрамна башта та корпус оборонно-житлового призначення, біля мурів зсередини було побудовано житлові корпуси з характерними для Ренесансу різьбленими порталами й облямуваннями вікон, а також архітектурними деталями, що докорінно змінили вигляд замку, перетворивши його на палацову споруду.

Наприкінці XVI ст. замок став власністю руського воєводи та львівського каштеляна Яна Даниловича з роду Гербуртів, який здійснив останню значну модернізацію замку, оточивши його системою валів та ровів, прибудувавши до східного замкового корпусу аркадові галереї та виконавши деякі внутрішні перепланування. Ці роботи були увічнені пам'ятною геральдичною білокам'яною плитою, виконаною в маньєристичному стилі та вмурованою зовні над проїздом надбрамної башти. Вірогідно, про час проведення цих будівельних робіт свідчить дата "1599" на одному з віконних облямувань з боку замкового двору. У цей же час з південного боку замку розпланowано регулярний італійський парк.

У 1629 р. дочка Яна Даниловича Софія-Теофіла Собеська народила в Олеському замку сина Яна, майбутнього польського короля, а 1637 р. успадкувала замок. Одначе резиденцією Собеських була Жовква, і замок став занепадати. Від 1647 р. він належав онукові Яна Даниловича Андрію Конецпольському, а згодом його молодшому братові Станіславу, який не мав можливості утримувати резиденцію. У 1682 р. польський король Ян III Собеський викупив замок від Даниловичів і в 1683–1687 рр. відремонтував його, внаслідок чого з'явилися високі барокові дахи на надбрамній башті та житлових корпусах.

У наступні роки замок переходив від одного господаря до іншого. Кожен з них ремонтував, перебудовував або прикрашав замок.

У 1892 р. польський громадський комітет опіки над пам'ятками викупив замок і реставрував з відновленням вигляду споруди на початок XVIII ст. Саме в цей час на східному та північному боках замку з'явилися могутні контрфорси при давньоруському оборонному мурі. Роботи з відновлення інтер'єрів тривали до Першої світової війни, яка знову перетворила замок на руїну.

Часткову реставрацію споруди було виконано у 30-ті роки XX ст., а повну, зі збереженням усіх будівельних нашарувань і розкриттям давніх фрагментів, проведено за проектом Є. Пламеницької у дві черги: 1963–1966 та 1970–1975 рр. Під час реставрації пам'ятки, що перебувала в гостроаварійному стані, було застосовано поясні металеві й залізобетонні пояси, підсилення фундаментів тощо (конструктивну частину проекту розробила А. Галимська).

Замок мурований з каменю (давнє ядро) і цегли (прибудови XVI ст. та пізніші) на еліпсоподібному плані. Обширні пивниці житлових корпусів, що оточують невеличкий (10×21 м) замковий двір з трьох боків, крім південного, складаються з десяти склепінчастих приміщень, в одному з яких (у західній частині замку) зберігся білокам'яний портал ранньоготичного характеру. Розпланування пивниць повторюється на 1-му та двох горішніх поверхах. У сформованому в XVII–XVIII ст. вигляді замку переважають риси палацової архітектури Ренесансу й бароко. Композиційним акцентом є триярусна надбрамна башта, яку прикрашає білокам'яна майстерної роботи різьблена плита зі старовинними шляхетськими гербами Сас, Топур, Гербурт і Корчак. Привертає увагу портал дверей до західного крила житлових корпусів замку – з рустованими пілястрами, що підтримують трикутний фронтон з різьбленим гербом Яна Даниловича. Збережений унікальний архітектурний декор віконних облямувань середини XVIII ст., виконаний зі штучного мармуру рожево-вохристих тонів у техніці, що нагадує інкрустацію, відтворює геометрично-рослинні орнаменти, зображення стилізованих мавп і птахів.

Літ.: [99, 215, 322, 327, 328, 359, 361].

О. А. Пламеницька

с. Опірець
Сколівського району

ЦЕРКВА ВОЗДВИЖЕННЯ ЧЕСНОГО ХРЕСТА ТА ДЗВІНИЦЯ

Церква та дзвіниця стоять у центрі села на високому правому березі р. Опір. Збудовані 1844 р. зі смерекових брусів майстром Білинем з розташованого неподалік с. Хітара. У 1974 р. під підвалини підведено підмурок.

Церква – тризрубна, триверха, всі зруби в плані квадратні з більшим центральним. Обабіч вівтаря прибудовані одночасно з церквою ризниці. Усі три об'єми накриті восьмигранними верхами з двома заломами, які "сидять" на подвійних четвериках. Дахи верхів – наметові з перехватом біля основи, завершені маківками без ліхтарів. Ризниці накриті двосхилими дахами з причілками. Церкву оперезує піддашшя на випусках вінців. Вінці з'єднуються замком з двобічним вирізом з залишком.

В інтер'єрі верхи розкриті лише до верхнього рівня 2-го залому. Біля західної стіни бабинця влаштовано хори. Іконостас XIX ст. – чотириярусний, різьблений, позолочений, у 1974 р. грубо перемальований. На стінах – малювання С. Томасевича 1900 р., також пізніше перероблені. Біля південної стіни нави – вівтар 1898 р., збудований, як свідчить напис на ньому, В. Грегою, мальований М. Говдишем і Й. Хоминцем.

Дзвіниця стоїть у південно-східному куті церковного подвір'я. Це триярусна, квадратна в плані будівля. Нижній ярус її – зрубний, два верхні – каркасні з відкритими аркадами під восьмигранним наметовим дахом. Дзвіницю оперезує піддашшя на випусках вінців зрубу.

Обидві будівлі є виразними зразками дерев'яної архітектури бойківської школи.

Літ.: [215].

В. С. Вуйцик

с. Орявчик
Сколівського району

ЦЕРКВА СВ. ЛУКИ ТА ДЗВІНИЦЯ

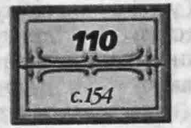

Комплекс розташований на схилі мальовничого пагорба, домінуючи над селом і навколишньою місцевістю. Складається з двох дерев'яних будівель – церкви св. Луки та дзвіниці.

Церква св. Луки зведена народним майстром С. Косиловичем 1862 р. в період найбільшого розквіту бойківської архітектурно-будівельної школи. Відповідно до традицій складається з квадратних у плані зрубів бабинця, нави та вівтаря, послідовно розташованих по осі захід–схід і оперезаних розлогим піддашшям на фігурних кронштейнах. Центральний зруб дещо більший від бічних, перекритий ефектним п'ятизаломним восьмигранним верхом. Аналогічну форму має рублене перекриття над бабинцем та вівтарем, проте воно помітно поступається центральному верху за висотою і кількістю заломів (над західним зрубом – три, а над східним – два заломи), підкреслюючи головну роль нави у загальній композиції храму. Найпослідовніше домінування центрального приміщення виявлене в інтер'єрі споруди, що досягнуто не лише його більшою висотою, але й розташуванням головних композиційних акцентів внутрішнього простору – іконостаса з царськими вратами, арки-вирізу в західній стіні нави тощо. Пам'ятка вирізняється вишуканими пропорціями і виразним силуетом.

Дзвіниця зведена дещо раніше від храму (1801 р.) і відрізняється від нього присадкуватішими пропорціями. Триярусний четверик увінчується невисоким восьмигранним наметом з декоративною маківкою. Перший ярус – рублений, оперезаний піддашшям на фігурних кронштейнах, 2-й і 3-й – відкриті аркадигалереї каркасної конструкції. Незважаючи на порівняно невеликі розміри й підкреслений лаконізм архітектурного вирішення, пам'ятка відіграє роль важливого акценту в композиції ансамблю.

Літ.: [215].

В. Т. Завада

с. Підгірці
Бродівського району

ЗАМОК КОНЕЦПОЛЬСЬКИХ

Мурований замок споруджено в 1635–1640 рр. на місці давніших укріплень коштом і на замовлення власника Підгірців – Великого коронного гетьмана С. Конецпольського за проектом французького військового інженера Г. Л. де Боплана. Будівельними роботами керував італійський архітектор Андреа дель Аква. Замок є центром великого архітектурного ансамблю, до складу якого входять парк з парковими спорудами XVII–XVIII ст., костел св. Йосипа 1766 р., гетьманський заїзд початку XVIII ст. Замок зазнав руйнувань у 1648–1651 рр., 1672 та 1688 рр. У 1728–1779 рр. його відбудовано з надбудовою 3-го поверху палацового корпусу. Після цього в замку було зібрано цінну колекцію творів мистецтва. Реставрацію замку здійснено 1865 р. У 1953 р. замок повністю згорів. Через три роки, у 1956 р. його відремонтовано, проведено внутрішнє перепланування. З 1997 р. замок передано львівській картинній галереї й розпочато реставрацію.

Замок розташований на прузі високого плато, що домінує над долиною, до якої він обернений парковим фасадом, і є важливою архітектурною домінантою в краєвиді.

Належить до поширеного в Європі у XVII ст. типу оборонних палаців з поєднанням італійської та голландської фортифікаційних систем. Взірцем слугував французький палац Шато Неф у Сен-Жермені.

Замок – симетричний щодо поздовжньої осі всього ансамблю, квадратний у плані, з чотирма наріжними бастіонами та внутрішнім двором. Північний бік займає палац, а з інших боків – каземати оборонних стін, приміщення яких використовувалися для господарських і, частково, житлових та оборонних потреб. Куртини стін і фаси бастіонів облицьовані каменем. Плоскі перекриття казематів утворюють терасу, обгороджену балюстрадою. На рогах бастіонів влаштовано вишукані навісні башти – кавальєри. По периметру замок оточує широкий сухий рів з контрескарпом.

Палац – прямокутний у плані, з наріжними квадратними й центральним гранчастим ризалітами. Первісно – двоповерховий з триповерховими ризалітами, нині – триповерховий. Розпланування анфіладне, з дворядним компонуванням залів.

Фасад палацу з боку замкового двору акцентують симетрично розташовані прямі тримаршові відкриті сходи, що ведуть до бічних аркових лоджій, які є найвиразнішими пластичними акцентами південного фасаду.

Архітектура вирішена в перехідних стильових формах від Ренесансу до бароко із застосуванням наріжних рустів, ордерних пілястр, наличників і пишних порталів. В інтер'єрі зберігся лише декор палацової каплиці та кілька окремих порталів і камінів з білого мармуру.

Палац мурований з каменю й цегли на вапняному розчині. Підмурки кам'яні. Стіни палацу ззовні та всередині потиньковані. Дахи високі, з переломом, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю. Наріжні ризаліти палацу увінчані наметовими верхами з ковніром та перехватами й люкарнами, а також скульптурними зображеннями Атласа й Атланта.

Замок у Підгірцях є найдовершенішим витвором палацової архітектури XVII ст. в Україні, який знаменує еволюцію магнатських резиденцій від суворих оборонних замків до розкішних палаців, відкритих у довкілля.

Літ.: [202, 215].

В. В. Вечерський

с. Потелич
Жовківського району

ЦЕРКВА ЗІШЕСТЯ СВЯТОГО ДУХА ТА ДЗВІНИЦЯ

112
с.156

Комплекс мальовничо розташований на схилі високого пагорба в оточенні старих велетенських дерев, домінуючи над долиною р. Телиці і всією навколишньою забудовою. Будівлі оточені невисокою огорожею з двома наріжними вежками у вигляді невеликих наметових капличок.

Святодухівська церква зведена, згідно з літературними джерелами, 1502 р. потелицькими гончарями на місці попереднього храму Бориса і Гліба. У 1736 р. майстер К. Домінікович здійснив капітальну реконструкцію будівлі, внаслідок чого замість невисокого п'ятисхилого даху над вівтарем з'явився розвинений бароковий верх восьмигранної форми.

Композиційну основу пам'ятки становлять три послідовно розташовані по осі захід–схід зруби: квадратні в плані бабинець і нава та витягнутий у поздовжньому напрямку гранчастий вівтар з двома симетрично розташованими допоміжними приміщеннями. Центральний зруб помітно переважає бічні за висотою та розмірами в плані і до того ж увінчаний розвиненим чотиригранним верхом з двома заломами й світловим ліхтариком. Незважаючи на пізніше ускладнення перекриття вівтаря, і він, і, тим паче, бабинець посідають підпорядковане місце в загальній композиції Святодухівської церкви, надаючи їй асиметричного й мальовничого вигляду. Важливу роль відіграє розлоге піддашшя на фігурних кронштейнах, яке не лише об'єднує різні за походженням та стильовим спрямуванням елементи пам'ятки, але й створює гармонійний перехід від землі до завершення будівлі.

Значну архітектурно-художню цінність становить інтер'єр церкви, в якому, поряд з майстерною організацією внутрішнього простору, слід відзначити й чудові стінописи нави і, частково, бабинця, виконані в 1620–1640 рр. Незважаючи на певну обмеженість і стриманість колористичного вирішення, що характерно для доби середньовіччя, вони вирізняються винятковим тематичним різноманіттям та життєдайністю, знаменуючи собою перехід до гуманістичного мистецтва Ренесансу.

Особливості художньо-декоративного вирішення інтер'єру Святодухівської церкви в комплексі з безперечною архітектурною та містобудівною цінністю дають підстави зарахувати її до найвизначніших мистецьких пам'яток України.

Дзвіниця, згідно з літературними джерелами, була зведена й реставрована водночас із храмом (відповідно у 1502 та 1736 рр.). Це невелика двоярусна, квадратна в плані споруда каркасної конструкції. Розташована в глибині церковного подвір'я, вона підкреслює домінантну роль Святодухівської церкви в загальній композиції ансамблю.

Літ.: [155, 157, 215, 316].

В. Т. Завада

с. Росохи
Старосамбірського району

ЦЕРКВА РІЗДВА БОГОРОДИЦІ ТА ДЗВІНИЦЯ

113
с.157

Точну дату спорудження храму не встановлено, однак розташування його осторонь сільської забудови на пагорбі, особливості архітектурних форм та кам'яний оборонний мур, що захищає церковне подвір'я, дають підстави зарахувати пам'ятку до групи характерних для епохи феодалізму оборонних храмів і датувати її XV– XVI ст.

Церква Різдва Богородиці – тридільна триверха будівля, яка складається з прямокутних, що наближаються до квадрата, бабинця, нави та вівтаря. У композиції будівлі домінує нава. Всі об'єми перекриті чотиригранними наметами з одним (бабинець і вівтар) та двома (нава) заломами, первісно критими гонтом (тепер – оцинкованою покрівельною сталлю). Кути всіх об'ємів підсилені масивними контрфорсами, які створюють враження певної присадкуватості та водночас монументальності цієї невеликої за об'ємом будівлі. Контрфорси нави й бабинця є продовженням стін, а контрфорси вівтаря поставлені до них під кутом 45°.

Стіни храму, товщина яких сягає 1,25...1,40 м, викладено з кам'яних блоків на вапняному розчині з домішкою деревного вугілля, ззовні та зсередини потинькувано. Стелі будівлі – плоскі. Підлога вимощена кам'яними плитами.

Вікна нави та вівтаря розташовані в нішах з арковими перемичками. Фасади й інтер'єр храму не мають елементів декоративного оздоблення.

Майже квадратне церковне подвір'я по периметру оточене оборонним муром завтовшки близько 0,9 м, викладеним насухо з кам'яного буту й первісно перекритим двосхилим гонтовим дашком (нині – хвилястим азбошифером). По осі входу до церкви в мурі влаштовано браму, перекриту гонтовим наметом.

Дерев'яна дзвіниця, що входить до складу комплексу, збудована наприкінці XIX ст. на місці давнішої в південно-західному куті церковного подвір'я. Це квадратна в плані, каркасна, одноярусна будівля, перекрита чотиригранним наметом, укритим покрівельною сталлю. Її невиразні архітектурні форми вносять певний дисонанс в унікальний ансамбль церкви Різдва Богородиці.

Літ.: [215].

О. М. Годованюк

с. Ясениця Замкова
Старосамбірського району

ДЗВІНИЦЯ ЦЕРКВИ СВ. МИХАЙЛА

116
с.160

Споруда стоїть на пагорбі з північно-західного боку дерев'яної церкви, збудованої архітектором В. Нагірним 1903 р. Датується за писемними згадками 1767–1779 рр. За композицією – одна з рідкісних будівель такого типу.

Дзвіниця – дерев'яна, квадратна в плані, триярусна. Два яруси виконані в зрубі й оточені аркадами-галереями. Третій ярус – каркасний, переходить у низький восьмерик, накритий наметовим дахом. Перший ярус служив громадським шпихліром, на 2-му містилась каплиця Св. Покрови, 3-й з голосниками виконував роль власне дзвіниці. Пам'ятка реставрована в 1970 р.

Дзвіниця належить до кращих зразків дерев'яного будівництва бойківської школи.

Літ.: [215].

В. С. Вуйцик

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

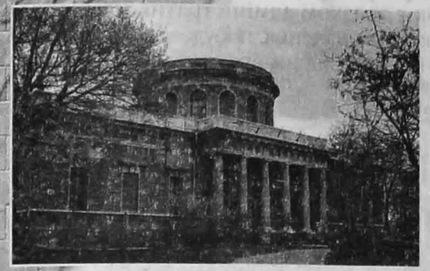

Миколаївська область розташована в південному регіоні України і має архітектурно-містобудівну спадщину, пов'язану переважно з інтенсивною колонізацією краю в кінці XVIII – 1-й половині XIX ст. Найцінніші є пам'ятки доби класицизму. На державний облік узято 143 пам'ятки містобудування й архітектури, з яких 14 мають загальнодержавне значення. Нині відомо 460 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ входять Вознесенськ, Жовтневе, Миколаїв, Очаків, Первомайськ. З 1924 р. діє історико-археологічний заповідник "Ольвія".

м. Миколаїв

БУДИНОК ГОЛОВНОГО КОМАНДИРА ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ

117
с.161

Будинок є однією з силуетних домінант узбережної частини Старого міста. Розташований з відступом від червоної лінії забудови вулиці, на яку виходять грати чавунної огорожі.

Побудований у 1794 р. за проектом архітектора П. Неєлова у формах зрілого класицизму. Під час реставрації 1978 р. повністю відновлені портики, бельведер, первісні прорізи та членування фасадів, внутрішнє розпланування. Основний об'єм будинку з боку північного причілка продовжений ідентичною за формами двоповерховою Г-подібною в плані прибудовою. Нині будинок пристосований під експозицію Музею суднобудування та флоту.

Первісний будинок – одноповерховий, прямокутний у плані. З боку вулиці до нього прилягають симетричні щодо його поперечної осі два одноповерхові крила, які утворюють курдонер. Їхні причілки оформлені чотириколонними портиками тосканського ордера. Поперечну вісь споруди фіксують головний і тильний входи з портиками тосканського ордера, відповідно на вісім і чотири колони з трикутними фронтонами, а також бельведер. Бельведер – квадратний у плані; у його центрі – світловий барабан зі шпилем. Бельведер призначався для стеження за акваторією. Внутрішнє розпланування – коридорне, двобічне; розпланування обох крил – зального типу, прибудови – коридорне одно- та двобічне.

Стіни – дерев'яні, потинькувані; пілястри та лиштва на фасадах – з каменю; дахи – вальмові, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю.

Сучасний асиметричний характер композиції головного й тильного фасадів обумовлений наявністю прибудови. Їхня первісна центрально-осьова симетрія підкреслена портиками, які надають вирішенню парадної урочистості. Виразність композиції підсилена лаконічним оздобленням стін, почленованих пілястрами, та прямокутними, з лиштвою, вікнами.

Композицію будівлі доповнює чіткий класицистичний ритм грат огорожі та розміщені у 1978 р. вздовж неї, з боку вулиці, бюсти знаменитих флотоводців Ф. Бєлінсгаузена, Г. Бутакова, М. Лазарєва, П. Нахімова, Ф. Ушакова, В. Корнілова. Інтер'єри будинку змінені через розташування тут експозиції музею.

Будинок є зразком адміністративної споруди спеціального призначення, побудованої наприкінці XVIII ст. за індивідуальним проектом.

Літ.: [215, 218, 380].

О. І. Тищенко

м. Миколаїв

БУДИНОК ОБСЕРВАТОРІЇ

118 с.162

Садиба обсерваторії з садом розташована в центрі Старого міста й оточена первісною огорожею з брамою.

Будинок зведений у 1821–1827 рр. за проектом архітектора Ф. Вунша інженером Б. В. Фан дер Флісом. Огорожа та брама датуються 1-ю половиною XIX ст. Первісно будівля мала ширші, ніж суто наукові, функції, оскільки обслуговувала також потреби мореплавства та слугувала житлом адміністратору. Нині обсерваторія підпорядкована Головній астрономічній обсерваторії НАН України.

Вирішена у формах класицизму, будівля – Т-подібна у плані, одно- та двоповерхова, на підвалах. Композиційним центром є головний об'єм, квадратний у плані на 1-му поверсі і круглий – на 2-му, до якого прибудовані одноповерхові прямокутні в плані крила. Головний вхід орієнтований у сад і акцентований шестиколонним римсько-доричним портиком. Він веде у квадратний з круглою колонадою зал, де розміщувалась аудиторія для слухачів – астрономів, капітанів та штурманів, а на 2-му поверсі – башта телескопа-рефрактора. Розпланування крил – анфіладне.

Стіни – цегляні, потинькувані. Дахи – вальмові та плоскі, на дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю, подекуди – цинковими листами.

Фасади одноповерхових крил стримані за оздобленням, з горизонтальним характером членувань. Стіни, суцільно опоряджені стрічковим рустом, прорізані прямокутними вікнами з прямими сандриками.

Основним приміщенням інтер'єрів є зал-аудиторія з виразною колонадою римсько-доричного ордера та стінами, почленованими ритмом півциркульних ніш.

Викладена блоками вапняку цокольна частина садибної огорожі несе стовпчики, між якими протягнуто геометричного малюнка грати з чавунного литва. Брамна частина утворена огорожею з двома високими кам'яними пілонами, між якими містяться ворота і хвіртка.

Обсерваторія в Миколаєві є найстарішою в Україні. Її будівлі притаманні яскраво виявлені стильові ознаки.

Літ.: [141, 166, 215, 381, 386].

О. І. Тищенко

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Одеська область охоплює історичні терени Бессарабії та Буджаку. Архітектурно-містобудівна спадщина пов'язана, в основному, з добою середньовіччя (поодинокі пам'ятки) та епохою інтенсивного заселення краю після приєднання його до Російської імперії в останній чверті XVIII ст. Найвизначніші пам'ятки пов'язані із стилістичними періодами класицизму й історизму. Найбільша їх кількість сконцентрована в Одесі. На державному обліку перебуває 1440 пам'яток містобудування й архітектури, з яких 69 – загальнодержавного значення. До Списку історичних міст і селищ увійшли Ананьїв, Балта, Білгород-Дністровський, Болград, Велика Михайлівка, Вилкове, Ізмаїл, Кілія, Кодима, Овідіополь, Одеса, Рені.

м. Одеса

БУДИНОК АНГЛІЙСЬКОГО КЛУБУ

119 с.163

Будинок є важливим розпланувальним та архітектурним елементом приморської частини міста, який формує північно-східний бік Театрального майдану та східний – Приморського бульвару. Побудований у 1842 р. за проектом архітектора Г. Торічеллі.

Первісно будинок – П-подібний у плані, з курдонером з боку театру. Наприкінці XIX ст. реконструйований (архітектор – Е. Вей): на місці курдонеру утворено парадний зал.

З 1965 р. у споруді розмістився перший у колишньому СРСР музей морського флоту.

Розташований на схилі, прямокутний у плані, з двома внутрішніми дворами, одно- та півтораповерховий будинок зведено на масивному цоколі, який на північному та південному фасадах набуває характеру відкритих терас.

Внутрішнє розпланування – анфіладне. Помітну композиційну роль відіграє парадний зал. Входи – з заходу (первісно – головний) і на північному та південному (нині – головний) бічних фасадах. Стіни мурована з блоків черепашнику, потинькувані; вальмові дахи вкриті покрівельною сталлю.

Західний та східний фасади, звернені в бік майданів, вирішені у формах Ренесансу. Західний фасад прорізаний великими арковими вікнами, які в XIX ст. перегукувалися з мотивом аркад старого театру та ла-

вок Пале-Рояля. Східний, лаконічніший фасад має вигляд бельетажу, який спирається на рустований цоколь. Його симетрична композиція акцентована центральним плоским портиком з чотирьох напівколон та трикутного фронтону. Південний та північний фасади, вирішені у формах класицизму, почленовані прямокутними вікнами з трикутними та лучковими сандриками.

Огороджені балюстрадами тераси додають споруді пластичності.

В інтер'єрах, що помітно змінені експозицією музею, привертає увагу стримане парадне оздоблення та належна інсоляція великого залу.

Будинок є характерним для Півдня України зразком архітектурного вирішення споруди громадського призначення 1-ї половини XIX ст.

Літ.: [215, 217, 218, 293].

О. І. Тищенко

БУДИНОК АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

м. Одеса

120
с.164

Розташований на розі вул. Ланжеронівської та Думської пл., будинок музею разом з Англійським клубом формує ансамбль площі, якою починається Приморський бульвар. Первісне призначення – будинок міських музею та бібліотеки. Нині використовується як Одеський археологічний музей НАН України з колекцією багатоцільового характеру (150 тис. експонатів, 50 тис. монет і медалей).

Побудований у 1883 р. за проектом архітектора Ф. Гонсіоровського з використанням форм неогрецького стилю, одно- та двоповерховий будинок розташований на схилі. Його об'ємно-просторову структуру формують три компартименти, які становлять єдине ціле: прямокутний у плані центральний, де міститься головний експозиційний зал, та суміжні з ним Г-подібний у плані (група приміщень з боку вул. Ланжеронівської та Думської пл.) і прямокутний з напівротондою (з протилежного боку внутрішнього подвір'я). Головний фасад акцентовано чотириколонним портиком коринфського ордера з повним антаблементом і трикутним фронтоном. Колони спираються на стінку двобічних сходів, що ведуть на розташовану в рівні 1-го поверху відкриту терасу перед головним входом. Внутрішнє розпланування побудоване на домінуванні головного експозиційного залу, обабіч якого розташовані анфіладно сполучені між собою малі зали та вестибюль. Стіни муровані з блоків черепашнику; перекриття – коробові склепіння у нижньому поверсі та плоскі балкові – у верхньому; фасади потинькувані.

Найвиразнішою є композиція головного фасаду, центрально-осьова симетрія якого закріплена головним входом з монументальним портиком. Стіни прорізані великими півциркульними вікнами та членовані міжвіконними пілястрами. Їхній крупний масштаб підкреслює вкритий дощаним рустом масивний цоколь з невеликими прямокутними вікнами.

Інтер'єр вирішено в дусі елліністичної ордерної класики. Привертає увагу урочисте стримане оздоблення головного залу та його тематична відповідність експозиції часів античності.

Споруда найстаріших в Україні публічної бібліотеки та музею відзначається яскравим стилістичним вирішенням.

Літ.: [187, 205, 218, 293].

О. І. Тищенко

м. Одеса

БУДИНОК НОВОЇ БІРЖІ

121
с.164-165

Будівля розташована на ділянці значного пониження рельєфу й активно формує перехрестя вулиць Пушкінської та Буніна.

Споруджена в 1894–1899 рр. за проектом одеського архітектора О. Бернардацці. Будівництву передував всесвітній конкурс на кращий ескізний проект будинку (1891 р.), переможцем якого виявився архітектор В. Прохаска. Його проект був перероблений О. Бернардацці відповідно до вимог замовників. Архітектором-будівником був Г. Лонський. У 1900 р. на честь 50-річчя творчої діяльності О. Бернардацці у лоджії головного входу встановлено мармуровий бюст зодчого, виконаний скульптором Б. Едуардсом. Він же, а також скульптори Молінарі і Манцоне створили скульптурне оздоблення. Монументальний живопис в інтер'єрах виконаний флорентійським художником Кассіолі й петербурзьким художником М. Каразіним. Будинок реставровано за проектом архітектора В. Шевченко та ін. наприкінці 1950-х років. Нині використовується як міська філармонія.

У стилістичному вирішенні переважає застосування історичних форм венеціанської готики та меншою мірою – неоренесансу. Різновисока, зі складним характером об'ємно-просторової структури, споруда має підвал, цокольний та основний поверхи. Її розпланувальний прямокутник містить розташований у східній частині внутрішній двір, сформований периметрально розміщеними допоміжними двоповерховими крилами зі службовими приміщеннями. Основні приміщення біржі розташовані в домінантних зовнішніх крилах споруди, які симетрично фланкують квадратну в плані призматичну вежу з глибокою відкритою лоджією головного входу з боку вул. Буніна. Вежа накрита чотирисхилим наметовим дахом. Лоджія має прямі, на три марші, мармурові парадні сходи, що ведуть до галереї головного входу в рівні основного поверху. За нею, в західному дворовому крилі, розташовані парадний вестибюль та фойє із входами в операційний зал, який є головним приміщенням і займає весь поверх основного західного крила.

Стіни – муровані. У конструкції баневого перекриття лоджії та ростральних колон, які фланкують центральні сходи, а також в облицюванні цокольного поверху широко використано бетон.

Центрально-осьову симетрію на головному фасаді фіксує розміщення головного входу з парадною лоджією. Наданню їй урочистого характеру сприяє поєднання мармурових головних сходів та галереї з балюстрадами й двома монументальними ростральними колонами зі складним вертикально розкритим внутрішнім простором. Цей простір створений системою з чотирьох попружних арок, пандатив і сферичного склепіння, в оздобленні яких широко застосовано орнаменти й інкрустації зі штучного різнобарвного каміння. Гладінь стін, оздоблених тонованими керамічними плитами, відтіняють підкреслено акцентований декор головного входу та масивний цоколь, опоряджений глибоким дощаним рустом з поперечними швами. Чіткого ритму й виразності надають фасадам великі подвійні та потрійні вікна з типово готичним складним малюнком рам і стрільчастими архівольтами. У простінках цей ритм підтримується дещо меншими за розмірами глибокими едікулами, а в рівні широкого масивного аркатурного фриза й карниза, по осях крайніх вікон фасаду на вул. Пушкінській – об'ємно розвиненими едікулами з високими готичними шпилями. Гармонійною пропорційністю вирізняються дещо відмінні від вуличних дворові фасади, 1-й поверх яких сформовано легкими аркадними галереями, а в 2-му застосовано ритм так званих "брамантових вікон". Урочистість фасадів підкреслена різноманітними орнаменталь-

ними віконними розетками, нішами, готичними вежами, люкарнами, пінаклями тощо.

В інтер'єрі основні засоби виразності зосереджено на оздобленні операційного залу. Півциркульні десюдепорти трьох входів до залу прикрашають живописні панно "Торгівля", "Промисловість" та "Землеробство". Кесонований плафон залу вирізьблено з цінних порід дерева, його підкреслює розміщений периметрально широкий фриз із сюжетним малюванням. Дуже виразні мармурові скульптури в нішах. У балконних галереях широко застосовані бронзові торшери, в оздобленні стін – філігранне орнаментальне різьблення, штучний мармур і т. ін.

За високою якістю архітектурного вирішення та майстерністю виконання оздоблювальних робіт будинок Нової Біржі належить до числа найзначніших в Україні споруд громадського призначення кінця XIX ст.

Літ.: [131, 187, 200, 215, 218, 293].

О. І. Тищенко

м. Одеса

БУДИНОК СТАРОЇ БІРЖІ

122
с.165

Розміщена на краю приморського плато, Стара Біржа замикає перспективу Приморського бульвару зі сходу і є важливою архітектурною та планувальною домінантою.

Зведена в 1829–1837 рр. за проектом архітектора Ф. Боффо, будівля первісно була П-подібною в плані. Подвір'я її розкрите на Приморський бульвар через дворядову колонаду, на зразок Олександрівського палацу Царського Села (архітектор – Д. Кваренгі, 1792–1796 рр.). У 1871–1873 рр. на місці подвір'я влаштовано Білий зал (архітектор – Ф. Моранді), тоді ж бічні півциркульні вікна головного фасаду будівлі замінено нішами зі статуями Меркурія та Церери (скульптор – проф. Л. Йоріні), а центральну частину її головного фасаду увінчано алегоричними скульптурами. У 1946–1949 рр. споруду реставровано й реконструйовано за проектом архітекторів Г. Топуза, В. Фельдштейна, В. Смирнова, а до тильного фасаду прибудовано крило. Нині в будинку розміщується Одеська міськрада.

Споруда – прямокутна в плані, з бічними ризалітами на головному фасаді, напівротондою та прямокутною в плані прибудовою – на тильному, двоповерхова, на цоколі-підвалі, розміщеному на схилі. Розпланування – коридорне, однобічне. Композиційними центрами є розташовані в середній частині споруди Рожевий та Білий (нині – вестибюль головного входу) зали з внутрішніми колонадами.

Стіни муровані з блоків черепашнику й потиньковані; перекриття – плоскі, балкові, а в підвалі і в залах – склепінчасті.

Стіни будівлі розчленовані пілястрами великого коринфського ордера, між якими прорізані прямокутні вікна з сандриками, і завершуються карнизом повного профілю та парапетом. Колонада великого коринфського ордера на головному фасаді поєднує два симетричні бічні ризаліти.

В інтер'єрах домінують стримане оздоблення і класицистична ордерна тектоніка парадних Білого та Рожевого залів.

Будинок Старої Біржі є однією з найвизначніших в Україні споруд громадського призначення доби класицизму.

Літ.: [21, 99, 166, 215, 218, 293].

О. І. Тищенко

м. Одеса

БУДИНОК ТЕАТРУ ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ

123
с.166

Будинок театру належить до найважливіших архітектурних і розпланувальних домінант приморської частини історичного середмістя. Замикає перспективу однієї з головних вулиць – Рішельєвської. Важливу роль тут, а особливо в морському фасаді міста, відіграє силует споруди.

Театр збудований у 1884–1887 рр. за проектом віденських архітекторів Ф. Фельнера та Г. Гельмера після декількох всесвітніх конкурсів (автори – знані в Європі творці відомих театральних будівель Дрездена, Будапешта, Відня та інших міст). Зведений на місці створеного на початку XIX ст. за проектом петербурзького архітектора Ж. Тома де Томона міського театру, що згорів у 1873 р., новий будинок театру значно перевищив його за розмірами. Будівниками були відомі одеські архітектори О. Бернардацці, Ю. Дмитренко, Ф. Гонсіоровський, скульптурне оздоблення виконали Ф. Врідль, Ф. Наталі, Л. Стрікціус, Ф. Етель, живописні роботи в інтер'єрах – віденський художник Лефлер. У 1925 р. споруда постраждала від пожежі. У процесі відновних робіт 1925–1926 рр. встановлено протипожежні залізобетонні завіси, нове технічне обладнання сцени і т. ін. У ході реконструкції 1965–1967 рр., що здійснювалася за участю спеціалістів Києва, Одеси, Москви й Ленінграда, в театрі реставровано й у ряді випадків відновлено монументальне й декоративне оздоблення, меблі, первісний вигляд завіси тощо, встановлено сучасне обладнання сцени. З 1996 р. провадяться інженерні протиаварійні та реставраційні роботи.

Історія театру пов'язана з іменами багатьох славетних діячів української та світової культури. У різні роки тут працювали й гастролювали композитори А. Рубінштейн, М. Римський-Корсаков, П. Чайковський, співаки Ф. Шаляпін, Л. Собінов, А. Нежданова, балерини А. Павлова, О. Лепешинська, Г. Уланова, драматичні актори В. Комісаржевська, С. Бернар, Е. Дузе, М. Заньковецька, П. Саксаганський, М. Садовський та багато інших.

Фасади театру вирішені з переважанням форм неоренесансу та віденського бароко, інтер'єри – у формах пізнього рококо. Будівля належить до типу найбільш містких щодо кількості глядачів балконно-ярусних театрів (загальна кількість місць – 1590). План споруди складається з півциркульного глядачевого комплексу та суміжної з ним прямокутної в плані сценічної частини. Ядром глядачевого комплексу є підковоподібний у плані зал, навколо якого групуються центральний вестибюль, фойє, розташовані радіально головні та кілька допоміжних сходів, кулуари. Ядро сценічної частини – прямокутна в плані сцена, навколо якої розміщені артистичні вбиральні, підсобні приміщення тощо. Зверху сцена обладнана високою призматичною, вкритою двосхилим дахом сценічною коробкою. Глядачевий комплекс увінчаний великою еліпсоїдною банею.

Споруда перекрита складною системою металевих ферм; матеріал покрівель – цинк. Стіни муровані з цегли, цокольна частина – з обтесаних блоків каменю; фасади потиньковані.

Вхід по осі головного фасаду виділений потужним портиком, який складається з розташованих одна над одною відкритих лоджій. Входи для глядачів на бічних фасадах виділені ризалітами з відкритими галереями на три арки в рівні 1-го поверху.

Композиційному вирішенню фасадів властива центрально-осьова симетрія відносно поздовжньої осі, що фіксована портиком головного входу. Цей портик, а також ризаліти й галереї бічних входів значно збагачують архітектурну пластику споруди, є її головними композиційними центрами. Портик головного входу увінчаний повним антаблементом з ви-

соким пишним аттиком, на якому встановлено скульптурну алегоричну композицію – квадригу коней та колісницю з музою трагедії Мельпоменою. Аттик з двох боків фланкований виконаною з білого каменю в дусі необароко скульптурною алегорією усіх видів мистецтва. Біля основи портика, обабіч головного входу, на високих п'єдесталах розміщено стилістично ідентичні скульптури, що відтворюють сцени з трагедії Евріпіда "Іпполіт" та комедії Арістофана "Птахи". Опоряджені дощаним рустом цокольний і перший поверхи прорізані допоміжними входами та балконними нішами з фланкувальними колонами доричного ордера. Другий поверх вражає легкістю та витонченістю деталей, особливо симетрично розташованих лоджій з бюстами О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Глінки, О. Грибоєдова в круглих нішах. Портик і галереї основних входів у поєднанні з багатою архітектурною пластикою й скульптурним декором стіни головного фасаду створюють унікальний за виразністю образ великої театральної споруди.

В оздобленні глядачевого залу на п'ять ярусів широко застосовано цінні матеріали, ліпнину, позолоту і т. ін. Плафон поділений на вісім живописних панно, чотири з яких – із сюжетами з творів В. Шекспіра, решта – з зображеннями амурів. За центр інтер'єру сприймається велетенська щодо розмірів і маси, але візуально майже невагома бронзова люстра з кришталевими підвісками. Скульптурне оздоблення, ліпнина, бронза, кришталь, червоне дерево й позолота широко застосовані також у вирішенні фойє, кулуарів, парадних сходів і решти інтер'єрів глядачевої частини, що вражають своєю композиційною цілісністю й розкішшю.

Будинок театру вважається однією з найкрасивіших у світі споруд цього типу і є найвідомішою пам'яткою архітектури Одеси.

Літ.: [117, 215, 217, 257, 293].

О. І. Тищенко

м. Одеса

ПАЛАЦ АБАЗИ

124
с.167

Побудований у 1856–1858 рр. за проектом архітектора Л. Оттона, палац первісно належав купцеві Абазі. У 1890-х роках тут розміщувалася Судова палата, а з 1920 р. – музей "Галерея старовинного живопису". З 1945 р. тут знаходиться Одеський музей західного та східного мистецтва.

Палац побудований з використанням переважно форм раннього французького бароко. Споруда – Г-подібна у плані, зі скошеним зовнішнім наріжником та дворовою прибудовою, двоповерхова, на підвалах. З урахуванням пониження рельєфу створено цокольний поверх з вікнами в бік вул. Грецької. Поперечні осі крил закріплені головним входом (фасад на вул. Пушкінській) і центральним проїздом (фасад на вул. Грецькій). Дві внутрішні поздовжні стіни утворюють трирядне розпланування крила на вул. Пушкінській і є своєрідною інтерпретацією характерного для Одеси типу будинку з галерейними аркадами дворового фасаду. Цей розпланувальний прийом наявний і в іншому крилі. Кімнати двох основних рядів утворюють анфіладу і мають вихід до парадних двійчастих сходів, пов'язаних із головним входом великим вестибюлем. Допоміжні сходи розподілені по галерейних частинах крил.

Центрально-осьова симетрія вуличних фасадів підкреслена ризалітами невеликого виносу, акцентованими фігурними аттиками та парами фланкувальних напівколон коринфського ордера в кожному

поверсі (на головному вході і наріжному – ще й пілястрами). Вони активно збагачують витончену пластику стін, гладінь яких прорізана вікнами, декорованими чітко промальованою лиштвою типово барокового малюнка й увінчаними у 2-му поверсі попеременно трикутними, сегментоподібними й прямими сандриками. Видовжені стрічки цоколю, профільованих карниза з ліпним фризом та міжповерхового гурту надають композиційному вирішенню переважно горизонтального характеру. Виразним пластичним акцентом сприймається пишно декорований наріжний еркер, який підтримується ліпними консолями у вигляді легкої ажурної сапети.

Стильовому вирішенню інтер'єрів притаманні риси Ренесансу й бароко. У 1-му поверсі основну увагу приділено парадному декору просторого вхідного вестибюля й головних мармурових сходів, які ведуть до великого залу 2-го поверху. Його оздоблення вирізняється витонченістю й розкішшю: ліпні плафони й плафонні падуги, настінні пілястри й "дзеркала" добре відтінюють органічно поєднані з ними за характером елементи експозиції. Анфілада залів, що розходяться звідси на обидва боки, вражає багатою ліпниною, майстерним плафонним живописом, набірними паркетами й багатьма іншими високохудожніми елементами оздоблення.

Палац є яскравим зразком міської палацової споруди середини XIX ст.

Літ.: [203, 204, 206, 215, 217, 293, 302].

О. І. Тищенко

м. Одеса

ПАЛАЦ ВОРОНЦОВА

125
с.168-169

Комплекс споруд палацу Воронцова замикає перспективу Приморського бульвару з північно-західного боку і є однією з найважливіших архітектурних та розпланувальних домінант приморської частини міста.

До складу споруд комплексу, які утворюють садибу, входять палац, стайні, бельведер.

Комплекс споруджувався у 1824–1834 рр. за проектом архітектора Ф. Боффо для генерал-губернатора Новоросії графа М. Воронцова: у 1824–1827 рр. побудовано палац, у 1826–1829 рр. – решту споруд та так званий Орловський флігель, який прилягав до палацу (не зберігся).

Живопис інтер'єрів виконано в 1834 р. під керівництвом художника І. Ковшарова. З боку Приморського бульвару комплекс був обнесений металевою огорожею з брамою, з інших боків – муром (зберігся частково). Реставраційні роботи здійснені в 1946–1949 рр.

Палац, побудований у формах класицизму, являє собою двоповерховий, на підвалах та стилобаті, призматичний об'єм з центральним гранчастим ризалітом-напівротондою на північному фасаді та бічним ризалітом – на західному. На рівні 1-го поверху південний фасад та південно-західний ріг палацу оперезує відкрита колонна галерея тосканського ордера (первісно – зимовий сад). Входи з заходу (головний) та зі сходу виділені портиками (східний – з тричетвертних колон великого іонічного ордера). На 1-му поверсі розміщені анфіладно сполучені парадні зали, на 2-му – житлові приміщення, у підвалах – кухня, господарські приміщення, льохи. Перекриття – дерев'яні, балкові, склепіння перекривають бібліотеку на 1-му поверсі і суцільно – приміщення підвалів. Стіни муровані з черепашнику й потиньковані.

З урахуванням сприйняття з боку моря північний та східний фасади вирішені монументально, а південн-

ний та західний – більш камерно. Колонна галерея та портик головного входу надають споруді південного колориту, який підсилено балюстрадним парапетом над класицистичним з модильйонами карнизом. Виявленню виразності будівлі сприяють вишукані пластика та малюнок іонічної колонади східного портика, орнаментованого фриза, барельєфів-вставок тощо.

В інтер'єрах палацу домінує парадний декор приміщень 1-го поверху: орнаментально-сюжетні малювання плафонів на античну тематику, люстри з кришталю та бронзи, паркетні підлоги.

Стайні, що замикають подвір'я з півдня, вирішені у формах класицизму. Будівля – півтораповерхова, на підвалах, дугоподібна (на чверть кола) у плані. Бічні частини займають великі приміщення зального типу; центральна частина – господарського призначення; поперечну вісь фіксують міжповерхові сходи, а на фасадах – входи. Стіни мурувані з блоків черепашнику; фасади потиньковані. Центрально-осьову симетрію головного фасаду фіксує чотириколонний портик тосканського ордера з масивним антаблементом. Ритм великих півциркульних вікон 1-го поверху підтриманий дрібними прорізами напівповерху над ними.

с. 168

Бельведер розміщується на краю прибережного обриву і є одним із силуетних акцентів морського фасаду міста. Дугоподібний (на чверть кола) у плані, він має вигляд розташованої на стилобаті колонади з десяти пар колон тосканського ордера, які несуть класицистичний повного профілю антаблемент під двосхилим дахом з трикутними фронтонами на причілках. Матеріал – блоки черепашнику з потинькуванням; дах укритий покрівельною сталлю.

с. 169

Сам палац і весь палацовий комплекс є унікальними в низці міських палацових споруд України XIX ст.

Літ.: [8, 99, 157, 215, 218, 265, 293].

О. І. Тищенко

ПАЛАЦ ГАГАРІНА

м. Одеса

Палац розташований у центральній частині міста на ділянці з огородженим внутрішнім двором та флігелем у його східній частині.

Двоповерховий палац побудований у 1842–1850-х роках за проектом архітектора Л. Оттона на ділянці, яка належала князеві Д. Гагаріну. У 1870-х роках приміщення палацу орендувалися для квартири й танцкласу Резголя, з 1891 р. – для міського Комерційного зібрання, з 1898 р. – для Одеського літературно-артистичного товариства. У зв'язку з тривалим перебуванням у палаці Одеського літературно-артистичного товариства тут бували й працювали видатні поети, письменники, актори, художники: М. Кропивницький, К. Стеценко, П. Тичина, І. Бунін, В. Катаєв, О. Толстой, Е. Багрицький, В. Інбер, Л. Нілус, Б. Едуардс. Тут уперше були репрезентовані твори відомого художника В. Кандинського. З 1977 р. у палаці розміщується Одеський літературний музей. Протягом 1980–1982 рр. проведено реставрацію.

Класицистичне в основі вирішення палацу поєднується з застосуванням форм французького бароко, а також англійської готики. Споруда – на підвалах, трапецієподібна в плані, з трьома симетричними щодо поздовжньої осі ризалітами-напівротондами, які фіксують звернений у бік моря дворовий фасад. Центральний компартимент оснащений великим світловим ліхтарем на даху будинку; його південну половину, обернену в бік моря, займають парадні зали, з яких головним є так званий золотий зал 2-го поверху. У північній половині знаходяться поєднані з вестибюлем парадні сходи з розгалуженими на два боки півциркульними маршами. З вестибюлем пов'язаний аванвестибюль, де нині розміщується головний вхід з вул. Ланжеронівської (первісний – через велику напівротонду морського фасаду); решта входів розташовані вздовж дворових фасадів.

Розміщення головного входу праворуч від центру вносить асиметрію в композицію головного фасаду, який вирізняється стриманістю декору. Гладінь його стін прорізана типово класицистичними вікнами прямокутної форми, у 1-му поверсі увінчаними прямими, а в 2-му – трикутними сандриками. Тектоніку споруди підкреслюють розташовані в окремих простінках лопатки, що охоплюють обидва поверхи й почленовані горизонтальним рустом. Споруда завершується високим аттиком, який разом зі стрічкою цоколю та розміщеними між поверхами надвіконними й підвіконними гуртами підкреслює переважно горизонтальний характер композиції. Характер напівротонд вносить певний неоготичний елемент у переважно класицистичний образ споруди.

Стіни складені з блоків черепашнику; фасади потиньковані. Підвали перекриті коробовими склепіннями. Дахи вкриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах.

Багатство й витонченість оздоблення залів і кімнат підкреслює палацовий характер архітектури. Добре зберігся первісний декор приміщень вхідної групи: в аванвестибюлі й вестибюлі – мармур підлог, почленовані подвійними мармуровими колонами та пілястрами стіни; у сходовій клітці – виразні фігури мармурових атлантів, що несуть пишно оздоблений годинник. Мармурові головні сходи ведуть до кімнат і залів 2-го поверху. Визолоченими плафонами, ліпними падугами й масивним карнизом з модильйонами вражає звернений балконною ротондою в бік моря Золотий зал. Оригінальним оздобленням, у вигляді ліпних виноградних лоз, що повністю вкривають поле стіни, вирізняються так звані перша й друга виноградні кімнати. У Пушкінському залі збереглися ліпні плафони з позолотою та облицьований мармуром камін, у мисливській кімнаті – геометричного малюнка ліпний плафонний орнамент, органічно поєднаний із рельєфним зоофорним фризом, де ритмічно чергуються ліпні звірині голови. Витонченими формами чавунних деталей приваблює великий камін зеленого камінного залу.

Саме організація та декор інтер'єрів дають підстави вважати цю пам'ятку однією з найвизначніших міських палацових споруд XIX ст., що збереглися на Півдні України.

Літ.: [78, 127, 187, 204, 215, 218, 266].

О. І. Тищенко

м. Одеса

ПРИМОРСЬКИЙ БУЛЬВАР

127
с.170-171

Розташований на краю приморського плато, Приморський бульвар є головним архітектурним ансамблем Одеси. Пов'язуючи забудову середмістя з морем, бульвар створює її парадний морський фасад.

До складу ансамблю входять Присутствені місця, Стара Біржа, "Петербурзький" і "Лондонський" *с. 170* готелі, палаци Шидловського і Воронцова, пам'ятник Рішельє, Приморські сходи, житлові будинки.

Забудова ансамблю сформувалася переважно в 1-й половині XIX ст. У 1820 р. затверджено розроблений архітектором Ф. Шалем генеральний план Одеси, в якому важливе значення надавалось її прибережній забудові, зокрема розкритому до моря бульвару. У 1823 р. проект скореговано у зв'язку зі спорудженням архітектором Ф. Боффо комплексу палацу Воронцова. У 1827–1830 рр. сформовано композиційний центр бульвару – півкруглу площу, створену архітекторами А. Мельниковим, Ф. Шалем, Ф. Боффо та скульптором І. Мартосом. У 1829–1837 рр. ансамбль доповнила Стара Біржа, побудована за проектом архітектора Ф. Боффо, а в 1837–1842 рр. за його ж проектом споруджено Приморські сходи. У 1830–1840-х роках на схилах узбережжя за проектами архітектора Г. Торічеллі, інженерів Г. Морозова та М. Любенкова влаштовано тераси та контрфорси.

У центральній частині бульвару розташована півкругла площа з поставленим у 1828 р. пам'ятником першому градоначальнику Одеси герцогу А.- Є. де Рішельє роботи скульптора І. Мартоса та архітектора А. Мельникова. Поперечну вісь площі фіксують Приморські сходи та вул. Катеринінська. Симетрично до осі розташовано по одному кварталу забудови ансамблю, перед ними прокладено проїзну частину. Бульварну частину, яка прилягає до схилу й *с. 171* відгороджена від нього кам'яним парапетом, становлять три пішохідні доріжки, розділені насадженнями з каштанів та платанів. Перспективу ансамблю з заходу замикає палац Воронцова, зі сходу – Стара Біржа.

Забудова бульвару є одним з найкращих містобудівних ансамблів України доби класицизму.

Приморські сходи фіксують поперечну вісь ансамблю Приморського бульвару, пов'язуючи бульвар та центральну частину міста з морським вокзалом. Вони є важливим акцентом у сприйнятті історичного середмістя Одеси з боку моря.

Сходи побудовані 1837–1842 рр. за проектом архітектора Ф. Боффо згідно з задумом, що виник у 1820-х роках і був реалізований у проекті 1835 р. за участю інженера С. Уптона. Реконструйовані в 1933 р.

Приморські сходи – трапецієподібні в плані з урахуванням сприйняття їх у перспективі. Ширина верхнього маршу – 13,4, нижнього – 21,7 м при загальній довжині 136,47 м та перепаді висот 27 м. Влаштовано їх на арках, що спираються на пілони й розміщуються під кожним з десяти маршів, розділених майданчиками. На всій довжині сходи скріплюються 24 поперечними анкерними зв'язками, з боків обмежені двома уступчастими парапетами. Матеріал сходів – блоки черепашнику. Споруджено їх на пальовому фундаменті.

Вирішені у формах класицизму, сходи вирізняються вдало знайденими пропорціями. Ефект перспективного скорочення підсилений відповідним похилом. Каскадність композиції підтримана ритмом уступів широких бічних парапетів. Урочистий, монументальний характер сходів відтінено спокійною зеленню крутих схилів, укріплених потужними підпірними мурами та контрфорсами.

Присутствені місця, збудовані в 1827–1830 рр., формують західну частину симетричної композиції ансамблю півкруглої площі.

Ескізний проект виконав у 1826 р. петербурзький зодчий А. Мельников, розпланування – у 1827–1830 рр. архітектор Ф. Боффо. У 50-ті роки XIX ст. змінено внутрішнє розпланування. У 1943 р. споруда зазнала пошкоджень, а в 1947–1948 рр. її реконструйовано (архітектори – О. Міллер, Т. Николян).

Триповерхова будівля складається з двох рівновисоких призматичних корпусів з головними фасадами на вул. Катеринінській і Приморському бульварі, які об'єднані центральним, у плані на чверть кола, об'ємом. Головний вхід – через аркадну відкриту лоджію центрального об'єму. Дугоподібний у плані абрис лоджії повторює вестибюль, який відкривається в бік парадних сходів двома широкими отворами. Внутрішнє розпланування – змішаного типу. Стіни мурovані з блоків черепашнику; фасади потиньковані.

Фасади будівлі вирішені в ампірних формах з метричним шерегом прямокутних вікон, у 2-му поверсі акцентованих прямими сандриками та підвіконними фільонками. Монументальність форм підкреслена міжповерховими гуртами та класицистичним карнизом з модильйонами, увінчаним високим балюстрадним парапетом. Симетрію дугоподібного головного фасаду підкреслює центральна п'ятиаркова лоджія 1-го поверху та пілястри великого іонічного ордера, що надають композиції парадного, урочистого вигляду.

Будинок Завадовського (готель "Петербурзький") формує східну частину ансамблю півкруглої площі. Побудований у 1833 р. архітектором Ф. Боффо за ескізним проектом 1826 р. архітектора А. Мельникова. Споруджувався як житловий будинок градоначальника графа Завадовського. У середині XIX ст. перетворений на готель і тоді ж дещо перепланований. *с. 171*

Будинок, вирішений у формах ампіру, – триповерховий, на підвалах. Його об'ємно-просторове вирішення визначають два рівновисокі призматичні корпуси: Г-подібний – уздовж вул. Катеринінської та прямокутний у плані – уздовж Приморського бульвару. Корпуси об'єднані центральним, на чверть кола у плані, об'ємом. Головний вхід — через відкриту аркадну лоджію до суміжного з нею вестибюля. Через два широкі отвори вестибюль пов'язаний з головними парадними сходами. Внутрішнє розпланування – коридорне, двобічне. Стіни мурovані з блоків черепашнику; фасади потиньковані.

Відповідно до проекту А. Мельникова, композиція фасадів майже ідентична композиції Присутствених місць. Відмінністю, введеною Ф. Боффо для уникнення монотонності, є заміна іонічного ордера пілястр на коринфський та застосування ліпного фриза.

Разом з Присутствеими місцями споруда є домінантою унікального для України архітектурно-містобудівного ансамблю.

Літ.: [8, 175, 187, 215, 217, 218, 266, 293, 299, 300].

О. І. Тищенко

АККЕРМАНСЬКА ФОРТЕЦЯ

м. Білгород-Дністровський

128
с.172-173

Фортеця розташована в східній частині міста, на скелястому правому березі Дністровського лиману. На місці укріплень у VI–V ст. до н. е. існувало давньогрецьке місто Тіра, що пізніше називалося Маврокастро (Чорна фортеця), Аспрокастро, Монкастро, Четатя-Алба (Біла фортеця), Аккерман (Біле місто). Фортеця являє собою складну систему з кількох різночасових ліній оборони, яка сформувалася протягом XIII–XIX ст. За описом Евлія Челебі (між 1640–1666 рр.), вона мала три ряди зовнішніх стін, три ряди валів і три брами, а також по-різному, але майстерно збудовані башти. Периметр укріплення складався з 35 башт, з'єднаних куртинами.

Перші оборонні укріплення – квадратний у плані (25×25 м) замок з чотирма наріжними круглими баштами, брамою, двома пристінними житловими корпусами та каплицею, який дістав назву цитаделі, був зведений, за Г. Логвином, за часів галицьких князів – у 2-й половині XIII – 1-й половині XIV ст. На думку інших дослідників, замок збудували генуезці, які деякий час володіли містом. Оборонні мури заввишки до 15 м і завтовшки 3...5 м завершувалися зубцями-мерлонами та відкритими бойовими галереями. П'ятиярусні башти, згідно з різними функціями, які вони виконували в обороні цитаделі, мали різні розміри (діаметри – від 9 до 14 м). Башти завершувалися зубцями-мерлонами та конусоподібними дахами. Бійниці – вузькі, щілиноподібні, з великими внутрішніми камерами. Первісна брама зі звідним мостом знаходилася в західному оборонному мурі. З часом її замурували, влаштувавши натомість нову, південну браму у вигляді невеликого аркового отвору, що закривався звідним мостом. Цитадель, ймовірно, мала другу, зовнішню лінію оборонних мурів, фрагмент якої зберігся в основі північного муру, що проходить по нижньому пругу скель з боку лиману.

З 1400 р. Білгород-Дністровський увійшов до складу Молдавського князівства під назвою Четатя-Алба. У 1438 р. на південь від цитаделі почалося будівництво грандіозної оборонної системи загальною довжиною понад 2 км з 26 баштами. Ці укріплення сформували дві оборонні лінії, що охопили з півдня територію цитаделі, Верхнього міста (розташованого за принципом "окольного града") та Нижнього міста (передмістя, пізніше названого Цивільним двором). Наприкінці XIX ст. на території цих укріплень віднайдено плити з гербом молдавських господарів та написами, що підтвердили час будівництва (1438–1454 рр.) й дали змогу встановити ім'я будівничого – майстра Федорка, котрий, на думку дослідників, походив з Галичини.

Укріплення Верхнього міста, яке призначалося для розміщення гарнізону, охоплювали з півдня замок-цитадель, в плані наближаючись до трапеції. Чотири з шести башт цієї укріпленої лінії розміщувались на східному боці, з боку поля. Передмістя (Нижнє місто) було оточене подвійним оборонним муром. Внутрішній мур завтовшки до 5 м і заввишки 6...7 м з'єднував триярусні (до 11 м заввишки) бойові й глухі башти квадратної, восьмигранної та п'ятигранної у плані форми, що розміщувалися з інтервалом близько 30 м. Зовнішній оборонний мур, тонший і нижчий, проходив паралельно, на відстані 5...8 м від першого. Його підошва сягала дна оборонного рову, ширина якого становила 15 м, а первісна глибина – 21 м. У разі потреби рів заповнювався водою з лиману.

З західного боку до Верхнього та Нижнього міста вузькою смугою, що простяглася вздовж лиману, прилягала ще одна частина фортеці – Портовий двір. У товщі його фортечних мурів знаходилися галереї, що вели до лиману, а також водогін з глиняних труб. Під однією з восьмикутних башт проходив підземний хід, що виходив нагору біля села Переможного; другий хід ішов з Верхнього міста до південної околиці. Нині підземелля засипані.

Укріплення Аккерманської фортеці є унікальними не лише в Україні, але й далеко за її межами. Роботи з реставрації фортеці ведуться з 1960 р. під керівництвом І. Шмульсона та І. Іваненко.

Літ.: [116, 128, 129, 151, 215, 311, 383].

О. А. Пламеницька

м. Болград

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР

129
с.174

Собор розташований на узвишші, у створі центральної вулиці міста і є його головною архітектурною домінантою. Зведено його в 1833–1838 рр. за проектом, вірогідно, професора Петербурзької Академії мистецтв А. Мельникова в пам'ять про вихід болгар "з турецького володіння під Російську державу", у Болграді – адміністративному центрі болгарських біженців. Первісний вигляд інтер'єрів не зберігся, нині тут є стінопис, виконаний у 1912–1914 рр. художником І. Піскарьовим.

Побудований у формах ампіру, собор належить до типу хрещато-баневих, центричних. Споруду вирізняє чіткість та врівноваженість планово-просторового вирішення. Головний кубічний об'єм – квадратний у плані, з чотирьох боків до нього прилягають прямокутний вівтар і три притвори. Обабіч портика головного входу над камерами між раменами розміщуються дві дзвіниці. Центральна частина перекрита сферичною банею на підбаннику, який спирається на пандативи, арки та пілони. Інші об'єми перекриті коробовими склепіннями.

Собор побудований з ташлицького каменю; конструкції бані та двосхилих дахів – дерев'яні.

Фасадам будівлі притаманна зібраність, врівноваженість і лаконізм. Вони підпорядковані центрально-осьовій симетрії, акцентовані шестиколонними портиками іонічного ордера. Фасад вівтарної частини прикрашають пілястри. Композиції надає виразності контраст між великими потинькованими площинами стін і ритмом колонних портиків.

Інтер'єр вирізняється цільністю, ясною конструктивною логікою, якісною інсоляцією. Горизонтальне членування підкреслює чітка лінія карниза. Важливу роль в інтер'єрі відіграють малювання.

Храм належить до найвиразніших церковних споруд України доби класицизму.

Літ.: [157, 176, 187, 215, 299].

О. І. Тищенко

м. Ізмаїл

СОБОР ПОКРОВА БОГОРОДИЦІ З ДЗВІНИЦЕЮ

130
с.174

Комплекс Покровського собору розміщений на узгір'ї центральної частини міста і є його містобудівною домінантою.

Собор та дзвіниця будувались у 1822–1836 рр. за проектом, здогадно, архітектора Г. Торічеллі. У 1848 р. споруджено притвор, який об'єднує ці будівлі. Пізніше обабіч дзвіниці збудовано колонаду. У 1912–1914 рр. художник І. Піскарьов розмалював інтер'єри.

Основний об'єм собору, спорудженого у формах ампіру, – прямокутний у плані, з півкруглою апсидою зі сходу, увінчаний сферичною банею на циліндричному підбаннику. Бічні входи слабковиділених у плані рукавів хреста акцентовані чотириколонними портиками тосканського ордера з трикутними фронтонами. Головний вхід виділений ідентичним портиком на дві колони на західному фасаді дзвіниці, об'єднаної з основним об'ємом невисоким звуженим притвором.

Дзвіниця – квадратна в плані, триярусна. Верхній ярус має вигляд колонної ротонди іонічного ордера, увінчаної сферичною банею зі шпилем. Обабіч дзвіниці симетрично розташовані підковоподібні в плані відкриті колонади тосканського ордера на низькому ступінчастому стилобаті.

Апсида храму перекрита конхою, притвор має плоску стелю, інші частини перекриті коробовими та хрещатими склепіннями. Стіни мурувані з блоків вапняку, потиньковані.

Головним мотивом членувань фасадів є прямокутні прорізи вікон. Стіни у верхній частині основного об'єму завершені високим аттиком. Чіткість і класицистичну пропорційність будівлі підкреслює гармонійний контраст стін з наповненими світлотіньовою грою портиками та, особливо, з ритмом стрункіх колонад, увінчаних повним антаблементом з виразним тригліфо-метопним фризом. Силует собору, який домінує в забудові, сформований різновисокими дзвіницею, притвором і масивною основною частиною.

В інтер'єрі привертають увагу орнаментально-сюжетні малювання у стилі модерн. Особливої виразності й колористичної гармонії вони набувають в оздобленні середохрестя.

Храм є однією з найзначніших церковних споруд Півдня України.

Літ.: [98, 187, 215, 217, 218].

О. І. Тищенко

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

До складу Полтавської області входять історичні терени південної Гетьманщини. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена об'єктами, не давнішими кінця XVII ст. Найціннішими серед них є ансамблі й окремі пам'ятки українського Відродження і бароко та класицистичні споруди в Полтаві й деяких інших містах. На державному обліку перебуває 199 пам'яток, з яких 62 загальнодержавного значення. Налічується понад 300 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ занесено Гадяч, Диканьку, Козельщину, Кременчук, Лохвицю, Лубни, Миргород, Пирятин, Полтаву, Хорол. На базі комплексів історико-культурної спадщини створено три заповідники: Державний історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви" в Полтаві (з 1981 р.), Державний музей-заповідник М. Гоголя в с. Гоголевому Шишацького району (з 1979 р.) та Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішні (з 1989 р.).

м. Полтава

БУДИНОК ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА

131
с.175

Будинок Полтавського губернського земства споруджено в 1903–1908 рр. за проектом архітектора В. Кричевського з використанням первісних проектів О. Ширшова (1902 р.) і В. Ніколаєва (1903 р.). В оздобленні брали участь художники О. Сластіон, С. Васильківський, М. Самокиш, М. Беркос, М. Уваров, учні Миргородської керамічної школи та опішнянські гончарі.

Будинок постраждав у 1943 р. від пожежі, а в 1958–1964 рр. його реставровано за проектом архітекторів П. Костирка, В. Крачмера, Н. Квітки, Д. Гольдінова, інженера Г. Борща та ін.

Нині в будівлі розміщується Полтавський краєзнавчий музей.

Будинок земства, розташований в історичному середмісті Полтави і звернений чолом до колишньої фортечної еспланади (Петрівський майдан), відіграє роль архітектурного акценту в забудові.

Споруда – мурована, двоповерхова, на напівпідвалі, з мансардовим поверхом, Ш-подібна в плані. Чоловий фасад, звернений на захід, – симетричний, тридільний, з трьома ризалітами, з яких центральний фланковано вежами з двозаломними вер-

хами. Корпус увінчують високі дахи з полив'яної черепиці (первісно – блакитно-зеленої, нині – червоної).

Розпланування – коридорно-анфіладне. У центрі – вестибюль та хол з парадними сходами, за ним – зал засідань. У бічних крилах були розташовані ділові приміщення.

Фасади мають вишукану поліхромну декорацію з використанням традицій українського народного мистецтва: цоколь викладено з рожевого граніту, стіни облицьовано керамічною плиткою ясно-вохристої барви, на тлі якої виразно читаються поліхромні деталі – герби м. Полтави та повітових міст губернії, розетки, композиції на кшталт "вазона" та "дерева життя". Вікна закомпоновані в нішах, з перемичками різноманітних форм – прямими, аркових, трапеціеподібними. У декорі широко застосовано різьблені поліхромні колонки, кронштейни тощо.

Інтер'єри оздоблені поліхромним орнаментальним і декоративним живописом. У головному залі містилися три великі тематичні картини: "Вибори полтавського полковника Мартина Пушкаря", "Козак Голота і татарин", "Ромоданівський шлях" (не збереглися).

Будинок Полтавського губернського земства є першим визначним зразком "українського архітектурного стилю" (українського модерну) і найвидатнішим витвором українського архітектора-художника В. Кричевського.

Літ.: [215,245].

В. В. Вечерський

м. Полтава

КРУГЛА ПЛОЩА

132
с.176-181

Забудову майдану здійснено за єдиною містобудівною концепцією. Він розпланований відповідно до нового плану міста, затвердженого 1803 р. У 1805 р. майдан дістав назву Олександрівської площі і став адміністративним центром Полтави. Автор містобудівного вирішення – полтавський губернський архітектор М. Амвросимов. У 1806–1811 рр. збудовано губернські та повітові Присутствені місця, будинки генерал-губернатора, цивільного губернатора і віце-губернатора за типовими проектами, розробленими в 1803 р. петербурзьким архітектором А. Захаровим. 1809 р. за проектом архітектора Є. Соколова збудовано Малоросійський поштамт, а 1810 р. – будинок Дворянського зібрання. Проект губернської гімназії лишився не реалізованим, натомість з північного боку майдану в 1834–1841 рр. за проектом архітектора М. Бонч-Бруєвича споруджено Полтавський кадетський корпус.

Домінантою ансамблю став Монумент Слави, встановлений 1811 р. в геометричному центрі майдану. Колона на п'єдесталі заввишки 16 м замкнула перспективи радіальних вулиць.

Ансамбль зазнав змін і перебудов. Щоб нейтралізувати містобудівну ваду – невідповідність незначної висоти забудови великим розмірам майдану, у 1820-х роках центральне коло розбили доріжками на чотири сектори, створивши палісадники з клумбами. У 1830-х роках влаштовано сквер з радіальними алеями, який у 1881 р. оточено чавунною литою огорожею. У цьому ж році висаджено дерева. І нині, коли вони розрослися, майдан перетворився на парк з кільцевою магістраллю та радіальними алеями. Внаслідок цього перервано візуальні взаємозв'язки між спорудами на протилежних кінцях майдану.

У 2-й половині XIX – на початку XX ст. деякі споруди реконструйовано: головний корпус і флігелі Малоросійського поштамту об'єднано в одну будівлю, а в 1911–1913 рр. на місці повітових Присутствених місць зведено триповерхову ремісничу школу в архітектурних формах модерну.

У 1941–1943 рр. забудова Круглої площі зазнала значних руйнувань. Протягом 1945–1959 рр. будівлі реставровано з поверненням первісних архітектурних форм за проектом групи архітекторів під керівництвом Л. Вайнгорта, Д. Литвинцева і М. Онищенка.

с. 177

Ансамбль розташовано в історичному середмісті Полтави на плато підвищеного правого берега р. Ворскли. Діаметр майдану – 345 м, площа – 9,3 га. Від майдану радіально розходяться вісім головних вулиць міста. Ділянки між ними забудовані вздовж червоної лінії дво- та триповерховими мурованими будівлями в стилі класицизму. Висота будівель – не більше 14 м. Усі споруди мають два основні поверхи, підняті на високий рустований цоколь і композиційно об'єднані крупним масштабом колонних портиків.

По периметру майдану чергувалися споруди, чолові фасади яких акцентовані трикутними фронтонами та горизонтальними аттиками. Кожен з будинків вищих губернських урядовців відрізнявся розмірами і декором відповідно до рангу господаря. Проте принципи функціонального вирішення і розпланування будівель спільні: головним був бельетаж, де містилися парадні зали, приймальні та кабінети. На 2-му поверсі розташовувались житлові апартаменти, у цоколі – приміщення обслуги. В екстер'єрі це виявлено архітектурним членуванням фасадів. Парадні входи більшості будівель первісно були з двору.

Найбільшою спорудою ансамблю є Кадетський корпус, який займає весь фронт майдану між двома радіальними вулицями. Своєю значною масою та прямолінійністю фасаду він дещо порушує загальну композицію майдану.

Героїчний масштаб, створюваний великим ордером головних фасадів будівель, їх ієрархічна підпорядкованість та сувора стильова єдність служать найповнішому виявленню головної художньої ідеї ансамблю – уславлення російської імперської експансії. Проте цей ансамбль є найціннішою складовою архітектурно-містобудівної спадщини Полтави, композиційним центром і символом міста. Це – найзначніший архітектурний ансамбль України доби класицизму, в якому вдалося органічно синтезувати абстрактні архітектурні вирішення "зразкових" проектів А. Захарова з творчістю місцевих майстрів.

Монумент Слави споруджено на честь перемоги російської армії Петра I над українсько-шведськими військами у Полтавській битві 27 червня 1709 р.

Ідея та композиція Монумента належать полтавському губернському архітектору М. Амвросимову (ескізи 1804 р.). 1805 р. проект опрацював петербурзький архітектор Ж. Тома де Томон. Монумент споруджено в 1806–1811 рр. Скульптурний декор опрацювали Ф. Щедрін, І. Мартос, І. Гордєєв, ливарник П. Якимов (Єкимов).

Монумент являє собою чавунну колону тосканського ордера на кубічному постаменті з червоного полірованого граніту. Постамент покоїться на ступінчастому стилобаті, верхня площина якого огороджена литими чавунними ґратами. В основу стилобату вмуровано 18 трофейних шведських гармат. На його північно-східній і південно-західній гранях у техніці горельєфу виконано композиції з римської військової арматури. На інших двох гранях розміщено композиції з римською арматурою (кільце повернення, лікторські фашинні пучки) та написи: "июня 27-го 1709 года" і "Окончень в 1809 году". Лита колона заввишки 10 м має базу, декоровану дубовим листям. Оригінальна капітель виконана у формі диска, що підтримується вінцем акантового листя. Колону увінчує бронзовий позолочений орел з вінком у дзьобі.

Оригінальність задуму й глибока символіка форм ставлять цей Монумент у ряд творів світового рівня.

Літ.: [215,245].

В. В. Вечерський

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКА ЦЕРКВА

м. Полтава

Дерев'яну Спаську церкву зведено 1706 р. в історичному середмісті Полтави поблизу Курилівської брами настоятелем згорілої в 1704 р. Спасо-Преображенської церкви І. Світайлом. Допомогав у спорудженні церкви полтавський полковник І. Іскра.

Після сумнозвісної Полтавської битви влітку 1709 р. у цій церкві слухав подячний молебень російський цар Петро І, а біля церкви поховано загиблих захисників Полтавської фортеці.

У 1837 р. царевич Олександр Миколайович (майбутній імператор Олександр II) пожертвував кошти на збереження пам'ятки. 1845 р. за проектом харківського архітектора А. Тона навколо дерев'яної церкви з відступом від її стін змуровано "футляр" у вигляді однобаневого храму, а 1847 р. з заходу до нього добудовано мурована дзвіницю. У 1890 р. територію обведено мурованою огорожею. Дзвіницю розібрано в 1930-х роках.

Дерев'яну церкву складено з дубових брусів. Вона тридільна, з притвором-ґанком, прямокутними зрубами й одним однозаломним верхом, укритим ґонтом. Перехід від четверика нави до восьмерика верху – за допомогою плоских трикутних пандатив.

Мурований "футляр" – тридільний, з прямокутними компартиментами й приземкуватою банею. Вікна – прямокутні, дверні прорізи – зі зрізаними верхніми кутами. Стіни зовні й усередині потинькувані та побілені, дахи та баня укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах і кружалах.

Спаська церква – єдиний уцілілий на Полтавщині зразок дерев'яного храму XVIII ст., один з найперших прикладів консервації історичних споруд.

Літ.: [212,215,245,258].

В. В. Вечерський

ХРЕСТОЗДВИЖЕНСЬКИЙ СОБОР ТА ДЗВІНИЦЯ

м. Полтава

Собор і дзвіниця є головними спорудами Хрестоздвиженського монастиря, заснованого 1650 р.

Собор збудовано 1689–1709 рр. коштом гетьмана І. Самойловича та полтавського полковника І. Іскри. Храм мав чотири престоли. Крім головного, у 1-му ярусі був ще Благовіщенський престол, а на хорах – бічні вівтарі св. Миколи та Усікновення голови св. Іоана Предтечі.

У крипті поховано архієпископа Слов'янського Амвросія Сребренникова (помер 1792 р.) та єпископа Могилівського Афанасія Вольховського (помер 1801 р.).

Величний чотириярусний, бароковий, різьблений з липи, позолочений іконостас собору виконав у середині XVIII ст. знаменитий осташківський різьбяр С. Шалматов. Іконостас знищено 1933 р.

Розташований на стрілці високого мису в зоні найвищої композиційної активності, тринавовий семибаневий собор є архітектурною домінантою не лише монастирського ансамблю, але й Полтави та околиць.

Систему циліндричних склепінь з банями несуть шість опорних пілонів. П'ять бань розташовані над основним тринавовим дев'ятидільним об'ємом. Поставлені вони хрестоподібно по сторонах світу, як в українських дерев'яних п'ятиверхих церквах. Дві бані увінчують вежі, які фланкують двоярусний західний притвор. Вівтарна апсида – гранчаста; трансепт і західні вежі виступають на фасадах невеликими ризалітами. Довжина храму – 30 м, висота до зеніту центральної бані – 28 м.

В інтер'єрі поєднано глибинно-осьовий і висотний принципи організації простору.

Собор має оригінальну систему декору фасадів: роги архітектурних форм підкреслено профільованими пілястрами, які по висоті перебиваються горизонтальними імпостами. На рівні хорів собор опережується горизонтальним гуртом. Площини стін оживляються розташованими в три яруси вікнами та нішами різноманітних форм і розмірів з вигадливими фігурними наличниками.

Унікальними за своїми мистецькими якостями є північний, південний і західний портали з трилопатевим завершенням дверного прорізу. Ці портали облямовані профільованими гуртами, фланковані гранчастими півколонками, увінчані розірваними фронтончиками з дещо наївним ліпним рослинним орнаментом.

У структурі й архітектурних формах собору синтезовано впливи західноєвропейського бароко і традиційних розпланувальних структур давньоруського монастирського зодчества та об'ємних композиційних побудов, поширених у народній монументальній дерев'яній архітектурі.

Хрестоздвиженський собор у Полтаві – один з найвизначніших, етапних творів архітектури доби українського Відродження, який значно вплинув на розвиток храмового будівництва в часи Гетьманщини.

Надбрамна дзвінниця заввишки 47 м мурована 1786 р. за взірцем дзвінниці Мгарського монастиря у стильових формах пізнього бароко. Нижній, квадратний у плані, з закругленими кутами ярус чотириярусної споруди має рустовані стіни, ліпний декор і чотириколонні пристінні портики римсько-доричного ордера; 2-й і 3-й яруси циліндричні, прикрашені спареними колонами відповідно іонічного та коринфського ордерів. Увінчує дзвіницю сферична баня з маківкою.

с. 183

Літ.: [36,68,215,245].

В. В. Вечерський

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКА ЦЕРКВА

с. Великі Сорочинці Миргородського району

Хрещата дев'ятибанева церква зведена в 1732–1734 рр. (за іншими джерелами – в 1730–1732 рр.) коштом гетьмана Данила Апостола як фамільний храм-усипальня. 1734 р. тут і поховано цього гетьмана. У 1730-х роках майстернею В. Реклінського виконано іконостас церкви. 1809 р. у Спасо-Преображенській церкві охрещено М. Гоголя. Пам'ятка постраждала від пожежі 1811 р., після якої бані над компартиментами між раменами хреста не були відновлені і храм перетворився на п'ятибаневий.

Будівля розташована в центрі села на високому правому березі р. Псел і є значною містобудівною домінантою. Нині вона хрещата, дев'ятидільна, п'ятибанева, з гранчастими раменами й квадратними двоповерховими компартиментами між ними. Центральний 12-гранний підбанник несе зімкнене склепіння бані (висота до зеніту – 26 м), увінчане ярусним бароковим верхом з маківкою. В інтер'єрі перехід від центрального четверика з попружними арками до 12-гранника здійснено через пандативи і систему двоярусних

тромпів. Західне рамено (бабинець) обладнано хорами. В інтер'єрі бабинця на стіні – поліхромний гетьманський герб.

Фасади будівлі на рівні хорів членуються фризом на два яруси. Ребра граней підкреслені пілястрами. До декору входять поширені мотиви народного мистецтва – розетки, крини, трилистники, бусинки, – різьблені по вогкому тиньку.

Три вхідні портали акцентовано трилопатевими арками, фланковано пілястрами й прикрашено орнаментами.

Цегляні стіни зовні та в інтер'єрі потинькувані й побілені. Дахи й бані укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах і кружалах.

В інтер'єрі домінує високий семиярусний іконостас, що займає всю ширину храму (23 м) і складається з головного іконостаса та двох іконостасів у бічних вівтарях. Загальна композиція налічує понад 100 ікон. У кожному іконостасі є царські врата і по двоє дияконських дверей. Іконостас відзначається багатством орнаментального різьблення й декоративною насиченістю малярства. Найвищою майстерністю позначені ікони "Богородиця", "Спаситель", "Покров Богородиці", "Трійця", "Зішестя Святого Духа", а також "Св. Уляна" і "Пророк Даниїл" – тезоіменити святі гетьмана і його дружини, яким надано рис портретної схожості з замовниками.

Спасо-Преображенська церква в с. Великі Сорочинці є визначною пам'яткою перехідного стильового етапу від українського Відродження до бароко та найвищим досягненням синтезу мистецтв цього періоду.

Літ.: [157,245,320].

В. В. Вечерський

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛИ ТА ДЗВІНИЦЯ

смт Диканька

Мурована однобанева церква споруджена 1794 р. за проектом архітектора М. Львова коштом власника маєтку П. Кочубея. У 1851–1852 рр. перебудована: під церквою влаштовано родинний склеп Кочубеїв, з заходу зроблено терасу, в інтер'єрі встановлено новий різьблений іконостас та опалювальні печі. Заново освячена 1852 р.

Мурована дзвіницю споруджено 1810 р. (за іншими джерелами – 1827 р.) за проектом архітектора Л. Руска.

Церква належить до типу ротондальних базилік. Масивна подвійна баня спирається на внутрішнє кільце стін, полегшене вісьмома арковими вирізами. З заходу ротонду доповнює чотириколонний портик дорічного ордера. Стіни зовнішнього кільця оздоблені нішами, членовані пілястрами й увінчані антаблементом з аттиком. Архітектурний декор екстер'єру й інтер'єру витримано в строгих стильових формах високого класицизму.

Дзвіниця – прямокутна в плані, двоповерхова. Перший поверх тридільний, житлового призначення, 2-й – трипрогонова аркова конструкція, увінчана трикутним фронтоном.

Літ.: [215,245].

В. В. Вечерський

ЦЕРКВА СВ. ТРІЙЦІ

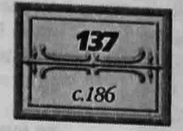

Споруджена 1780 р. коштом власника маєтку П. Кочубея замість розібраної дерев'яної церкви Різдва Христового. У 1781 р. з заходу споруджено мурований двоярусний дзвіницю. Під правим криласом церкви поховано фундатора храму та його дружину. Згідно з місцевими переказами, з цією церквою пов'язані події, описані М. Гоголем у повісті "Ніч перед Різдвом". У 1930-х роках зруйновано дзвіницю і верх церкви. У 1970-х роках опрацьовано проект реставрації з відновленням втраченого вінчання. Від 1985 р. тривають реставраційні роботи.

Мурована потинькована однобанева церква вирішена в стилістиці пізнього бароко. Належить до полтавського типу поширених в Україні у XVIII ст. тетраконхів, зі зменшеним четвериком і розвиненими екседрами. В екстер'єрі грані восьмерика увінчувалися півкруглими фронтонами на кшталт кокошників.

Оскільки Троїцька церква, збудована за зразком полтавської Миколаївської церкви, належала до садибного комплексу, їй надано пишного й витонченого декору: портали фланкуються спареними колонами композитного ордера, наріжні пілястри – такого ж ордера. Перший ярус увінчує розвинений антаблемент з розкріпованим карнизом. На гладеньких стінах вирізняється штукатурна ліпнина рокайлевого характеру.

Літ.: [46,245].

В. В. Вечерський

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

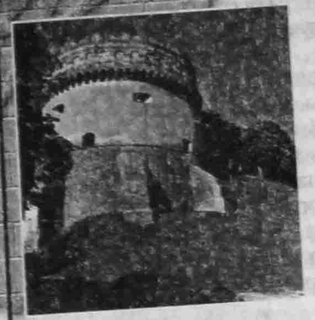

Рівненська область належить до історичного регіону Волинського Полісся. Архітектурно-містобудівна спадщина в хронологічних межах XIV – початку XX ст. представлена середньовічними замками й сакральними будівлями, пам'ятками доби Відродження і бароко, архаїчними дерев'яними храмами. На державному обліку перебуває 338 пам'яток містобудування й архітектури, з яких 109 – загальнодержавного значення. Нині відомо також понад 300 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних міст і селищ входять Березне, Володимирець, Гоща, Дубно, Дубровиця, Клевань, Корець, Мізоч, Млинів, Острог, Радивилів, Рівне, Степань. На базі комплексів архітектурно-містобудівної спадщини створено Державні історико-культурні заповідники в містах Дубно (1993 р.) і Острог (1981 р.) та історико-меморіальний заповідник "Поле Берестецької битви" у с. Пляшева Радивилівського району (1991 р.).

САДИБА ГРАФІВ СТЕЦЬКИХ

с. Великі Межиричі
Корецького району

138
с.187-188

Ансамбль створено в кінці XVIII ст. за проектом італійця Д. Мерліні – придворного архітектора польського короля Станіслава-Августа. Розташування на рельєфі та просторова композиція будівель типові для часу будівництва і втілюють принципи архітектури класицизму. Ансамбль складається з головної споруди – палацу – та двох симетрично розміщених флігелів, з'єднаних з палацом двома напіввідкритими галереями, кожна з яких у плані утворює чверть кола. Завдяки цьому перед головним фасадом палацу створено великий курдонер.

Палац (1788 р.) – двоповерхова, прямокутна в плані (45,2×19,6 м) і витягнута в напрямку південь–північ цегляна будівля, перекрита чотирисхилим дахом. Композиційна вісь ансамблю, яка одночасно є визначальною і для внутрішнього розпланування палацу, підкреслена на головному (східному) його фасаді чотириколонним портиком іонічного ордера, увінчаним розвиненим антаблементом з трикутним фронтоном. Фасад фланкують два ризаліти, в яких розміщено сходи, пов'язані з перехідними галереями.

Внутрішнє розпланування палацу має змішаний характер: у ньому поєднується раціональний зв'язок помешкань через невеликі зручні переходи з елементами анфіладного зв'язку, який переважає на 2-му, парадному поверсі. Ядром композиції є великий бальний зал, який на парковому фасаді відображений центральним ризалітом, прикрашеним шестиколонним портиком коринфського ордера.

У приміщеннях 2-го поверху збереглося ліпне декоративне оздоблення, що має неабияку художню цінність. Характерним є класицистичний декор парадного залу – фриз, обрамлення фільонок, рамки барельєфних панно, "роги достатку", театральні маски та ін.

Флігелі (південний та симетричний йому північний) – це прямокутні в плані, витягнуті в напрямку південь–північ, двоповерхові цегляні будівлі з двосхилими дахами. Архітектурне оздоблення флігелів значно скромніше, ніж палацу, що обумовлено їхнім другорядним значенням. Основні елементи композиції фасадів – вдалі пропорції членувань і чіткий ритм прямокутних вікон 2-го поверху з горизонтальними сандриками та підвіконнями на кронштейнах. *с.188*

Перехідні галереї (південна та симетрична їй північна) – одноповерхові цегляні споруди, перекриті невисокими двосхилими дахами. Вони складаються з двох паралельних стін, які в плані утворюють чверть кола. Одна з них (коло меншого радіуса), що звернена в бік курдонера перед головним фасадом палацу, прорізана трьома великими прямокутними отворами, обрамленими колонами тосканського ордера. Стіна, звернена в бік парку (коло більшого радіуса), ззовні укріплена двома невеликими контрфорсами.

с.188 Ансамбль садиби у Великих Межиричах – унікальна для Рівненщини видатна пам'ятка цивільної архітектури кінця XVIII ст.

Літ.: [215,342].

О.М.Годованюк

ЦЕРКВА СВ. ТРІЙЦІ

с. Доротичі
Сарненського району

139
с.188-189

Церква, зведена в 1725 р. на правому, високому березі р. Случ, є важливою містобудівною домінантою. Сучасний вигляд церкви багато в чому обумовлений реконструкцією 1869 р., під час якої зруб бабинця дещо розширено в західному напрямку і замість восьмигранного верху з ліхтариком зведено високу триярусну дзвіницю з невеликим ґанком на західному фасаді. Завдяки цьому загальна композиція споруди набула підкреслено асиметричного характеру, нагадуючи давній різновид волинських дерев'яних храмів з дзвіницею над бабинцем.

Нині будівля складається з гранчастого вівтаря, квадратної в плані нави та прямокутного, витягнутого в поздовжньому напрямку об'єму бабинця-дзвіниці, утвореного двома рівноширокими зрубами первісного бабинця та прибудованого до нього пізніше додаткового притвору. Незважаючи на значну висоту дзвіниці, композиційною домінантою споруди є грандіозний об'єм нави, який помітно переважає зруби бабинця та вівтаря. Важливу роль у виділенні центральної частини споруди відіграє також монументальна конструкція рубленого верху, яка складається з низького восьмерика на чотирьох плоских пандативах, восьмигранного зімкненого склепіння та невеликого світлового ліхтарика з каркасною маківкою в завершенні.

Композиційне значення нави найповніше простежується в інтер'єрі пам'ятки, домінантою якого є розкритий угору й освітлений трьома ярусами вікон (у нижньому четверику, восьмерику та світловому ліхтарику) центральний простір. Роль нави підкреслюється також розміщенням у її західній стіні складного фігурного вирізу та монументального триярусного іконостаса, виконаного в кращих традиціях бароко.

Троїцька церква за своїм розташуванням у довкіллі, історико-архітектурними та художньо-декоративними якостями належить до найвишуканіших зразків дерев'яних храмів на території Волинського Полісся.

Літ.: [289].

В. Т. Завада

ЗАМОК КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ–ЛЮБОМИРСЬКИХ

м. Дубно

Мурований укріплення засновано на початку XVI ст. князем К. І. Острозьким у найвигіднішому стратегічному пункті, захищеному природними перешкодами – р. Іквою, болотами, а також широким каналом. Замок займав східну частину півострова, на якому сформувалося середньовічне місто. Від міста замок захищався глибоким ровом, що наповнювався водами річки. На початку XVII ст. за часів князя Я. Острозького замок модернізовано за системою оборони, започаткованою видатним французьким інженером-фортифікатором С. Вобаном. З XVIII ст. замок втратив стратегічне значення. Перебудований у 2-й половині XVIII ст. князями Любомирськими, котрі в той час володіли Дубном, він став їхньою парадною резиденцією. У XIX ст. будівлі замку не використовувалися; під час Першої світової війни вони зазнали руйнувань. У 1920–1930-х роках у замку здійснювалися значні ремонтно-реставраційні роботи.

У плані комплекс має форму неправильної трапеції, основою якої служить інкастельований західний фронт, фланкований двома могутніми наріжними бастіонами.

У наш час до складу комплексу входять брама з прибрамним корпусом, палац князів Любомирських, південний флігель, куртина та два бастіони з баштоками.

Брама – прямокутна в плані, невелика одноярусна цегляна споруда в центрі західної куртини. На фасаді арка в'їзду акцентована несансним білокам'яним порталом, увінчаним трикутним фронтоном. Вприту до брами прилягає прибрамний корпус. Це майже прямокутна в плані, двоповерхова будівля з аттиком, над центральною частиною якої підноситься прямокутна в плані башта. Сучасний вигляд брами та прибрамного корпусу – наслідок ремонтно-реставраційних робіт за проектом інженера-архітектора Ю. Новака.

Палац князів Любомирських розміщується в північно-східній частині замкового подвір'я, на самому березі річки. Його збудовано за проектом архітектора Г. Іттара з використанням фрагментів старих стін і фундаментів палацу XVI ст. У 1780-х роках, під час наступної перебудови, в архітектурі палацу, особливо в оздобленні інтер'єрів, з'явилися елементи архітектури класицизму (архітектор – Д. Мерліні).

Палац – велика за розміром (70×20 м), прямокутна в плані споруда, витягнута з південного сходу на північний захід. З боку замкового подвір'я – двоповерховий, а від річки – триповерховий завдяки муурованому цоколю, укріпленому контрфорсами. Монолітний об'єм палацу перекрито чотирисхилим черепичним дахом. Фасади – без декоративного оздоблення; вікна – прямокутні, без обрамлень.

Південний флігель – трапеціеподібна в плані двоповерхова будівля, перекрита високим чотирисхилим дахом. Це одна з мурованих споруд XVI ст., перебудована у XVIII ст. У 1930-х роках флігель переобладнано й пристосовано для розміщення громадських організацій.

Два бастіони та куртина входять до складу горнверка, яким на початку XVII ст. укріплено західний фронт замку, звернений до міста. Загальна довжина укріпленого фронту – близько 330 м. Його підсилює рів завширшки понад 18 і завглибшки близько 14 м, який наповнювався водами р. Ікви. Ескарпи та контрескарпи обмуровані піщаником та вапняком до рівня горизонтального напіввалу, вище від якого – мурування з цегли. Обидва гострокутні бастіони мають наріжні циліндричні двоярусні цегляні сторожові баштоки зі сферичними завершеннями. Під бастіонами влаштовано каземати, перекриті склепіннями.

Унікальна для Рівненщини новоіталійська система фортифікацій суттєво доповнена гідротехнічною системою, яка значно посилювала обороноздатність замку. Це ставить комплекс споруд дубнівського замку в шерег видатних пам'яток військово-інженерного мистецтва.

Літ.: [324,342,352].

О. М. Годованюк

с. Маринин Березнівського району

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКА ЦЕРКВА

За літературними даними, церкву побудовано 1801 р. на одному з найвищих пагорбів лівого берега р. Случ. Будівля є архітектурною домінантою системи мальовничих пагорбів так званої Надслучанської Швейцарії, на яких у XV–XVII ст. розміщувались дерев'яно-земляний замок та монастир.

Виняткові ландшафтні особливості вибраного для Спасо-Преображенської церкви місця потребували від будівничих надзвичайно пластичного вирішення, з чим вони блискуче впорались. Будівля складається з трьох розвинених угору зрубів (бабинця, нави, вівтаря), перекритих трьома двозаломними верхами з ліхтариками. Ця композиційна схема традиційна для монументальних будівель Волині. Церква є чи не найдовершенішим зразком цього архітектурного типу, що відбивається і в пропорціях окремих елементів, і в простій, але вишуканій пластиці її завершення, і в добре знайдених об'ємах паламарні та ризниці з північного та південного боків від вівтаря.

Важливим композиційним акцентом інтер'єру будівлі є фігурний, складно профільований виріз між західним та центральним зрубами. Простір нави розвинений угору завдяки двом рубленим заломам та світловому ліхтарику. Подібні ж верхи існують над західним та східним зрубами, проте під час Другої світової війни вони були пошкоджені й зашиті дошками у вигляді плоскої стелі. Ця вимушена перебудова дещо послаблює загальне враження від інтер'єру споруди, проте не може перекреслити її високої архітектурної та художньої цінності.

Літ.: [289].

В. Т. Завада

с. Межиріч
Острозького району

ТРОЇЦЬКИЙ МОНАСТИР-ФОРТЕЦЯ

142
с.191-192

Монастир знаходиться на східній околиці поселення, біля східного відрізка земляного оборонного валу бастіонної фортеці XVI–XVII ст., яка захищала містечко Межиріч. Ансамбль сформувався в два етапи. До першого етапу (середина XV ст.) належить мурована Троїцька церква. Другий етап (початок XVII ст.) характеризується грандіозним будівництвом – створенням монастиря-фортеці як ланки загальної системи оборони Межиріча.

Нині до складу ансамблю входять: Троїцька церква, південний та північний (з кухнею) корпуси келій, південно-східний корпус, дзвіниця, оборонні мури з чотирма наріжними баштами.

Троїцька церква – композиційний та смисловий центр ансамблю, навколо якого групуються інші споруди. Збудовано її за князя К. І. Острозького. Це п'ятиверхий варіант шестистовпного тринавового храму. Квадратний у плані основний об'єм церкви первісно мав, вірогідно, позакомарне покриття. Нижча вівтарна частина – асиметрична, бо південна апсида значно коротша від північної. На опорні стовпи хрещатого перекрою спирається система попружних арок та пандатив. Центральна баня підноситься над середохрестям, бічні – над камерами між раменами просторового хреста. Підбанники всередині циліндричні, ззовні – восьмигранні. *с.192*

Троїцька церква – видатна пам'ятка волинської архітектурної школи. Належить до монументальних споруд, які є проміжною ланкою між давньоруським зодчеством та архітектурою України XVI–XVII ст. Особливістю храму є поєднання будівельних традицій давньої Русі (розпланувальна та об'ємна структури) з елементами готичної архітектури (контрфорси на північному, східному та південному фасадах, стрілчаста форма вікон та характер їхнього кам'яного обрамлення).

Південний та північний корпуси келій симетрично прибудовані в 1606–1610 рр. до північного та південного фасадів Троїцької церкви. Кожен корпус – цегляна, прямокутна в плані, витягнута по осі південь–північ двоповерхова будівля з глибоким підвалом. Роги торців обох корпусів підсилені циліндричними триярусними баштами, перекритими сферичними склепіннями й увінчаними високими конічними дахами. Бійниці башт у вигляді перевернутої замкової щілини, прорізаної в кам'яному блоці, уможливлювали обстріл монастирського подвір'я.

Риси архітектури Ренесансу, притаманні всім спорудам ансамблю, особливо яскраво відображені в опорядженні будинків келій, зокрема їхніх західних фасадів. Основним акцентом є кам'яні різьблені портали аркових входів. Великі прямокутні вікна нижнього, парадного поверху увінчані трикутними та лучковими сандриками на кам'яних консолях, менші вікна 2-го, жилого поверху оздоблені такими ж сандриками та рустованим кам'яним обрамленням.

Характерними для ренесансної архітектури були й конструкції первісного зубчастого даху. На кожному корпусі він складався з чотирьох однакових невеликих двосхилих дахів та з двох односхилих, притулених один до одного поздовжніми сторонами. Гребені дахів були перпендикулярні до поздовжньої осі корпусів.

Рисами ренесансного мистецтва позначено й інтер'єри корпусів келій. Особливо гарно виглядають зірчасті склепіння приміщень колишньої бібліотеки та трапезної на 1-му поверсі.

Південно-східний корпус збудовано в 1606–1610 рр. Нині це напівзруйнована прямокутна в плані одноповерхова будівля з підвалом, яка стоїть впритул до південно-східної наріжної башти оборонних мурів. Анфіладно розміщені чотири приміщення корпусу перекрито циліндричними склепіннями з цегли. Стіни споруди увінчані високим цегляним ренесансним аттиком, ззовні прикрашеним глухою аркатурою з неглибоких ніш з півциркульними перемичками та простими імпостами. Вікна і двері 1-го поверху та двері підвалу мали кам'яне рустоване обрамлення.

Наявність аттика обумовлювала конструкцію первісного даху корпусу зі схилами, спрямованими до середини. Атмосферні опади виводилися за межі подвір'я у східний оборонний рів. Згодом цей дах було замінено на звичайний чотирисхилий. Горище, яке при цьому утворилося, використовувалось для господарських потреб.

Дзвіниця розміщена в центрі західного оборонного муру, напевне, на місці надбрамної башти й об'єднана з критою папертю Троїцької церкви невисокими цегляними стінами. Точної дати спорудження дзвіниці не встановлено. Барокові архітектурні форми, своєрідний ордер, характер членувань і профілів карнизів та чотиригранна висока баня з заломом дають змогу датувати будівлю XVIII ст. План нижнього ярусу дзвіниці – майже квадрат, а верхнього, значно меншого за площею, – прямокутник, витягнутий у напрямку схід–захід. Прохід у нижньому ярусі та два вузькі приміщення обабіч нього перекриті циліндричними склепіннями, верхні перекриття – дерев'яні. Стіни та склепіння вимурувані з цегли.

Оборонні мури з наріжними баштами, зведені в 1606–1610 рр., оточують трапецієподібне в плані монастирське подвір'я площею близько 0,92 га. Загальна довжина мурів – близько 410 м, товщина – 1,3...1,5 м, висота – 5...8 м. Матеріал мурування – камінь-піщаник, а у верхній частині (починаючи з напіввалу під фризом) – з жолобчастої цегли. Верх оборонних мурів по всьому периметру оперезаний карнизом, фриз якого прикрашено виразним двоколірним (чорний з білим) орнаментом, виконаним у техніці сграфіто. Фігурне завершення мурів складається з зубців типу "ластівчин хвіст", які чергуються з напівовалами.

Роги мурів підсилені чотирма шестикутними двоярусними оборонними баштами, призначеними для флангового обстрілу вздовж мурів. Бійниці в баштах мають вигляд перевернутої замкової щілини. Башти увінчано ренесансним аттиком з фігурним завершенням. Фриз карнизів 1-го і 2-го ярусів башт, як і оборонні мури, оперезує стрічка геометричного двоколірного (чорний з білим) орнаменту, виконаного в техніці сграфіто.

Троїцький монастир-фортеця в Межиріч є найвизначнішим ренесансним монастирським ансамблем Волині.

Літ.: [60, 64, 289].

О. М. Годованюк

м. Острог

ЗАМОК КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ

143
с.193-195

Замкова Гора – пагорб лівого берега р. Вілії, який на 20 м підноситься над її долиною й круто обривається на схід та південь, – височить на південно-східній околиці історичного середмістя Острога. При влаштуванні з півночі, з боку "пригородка" оборонного рову, який у давнину наповнювався водами р. Грабарки, використано яр природного походження.

Комплекс оборонних споруд складається з давньоруського городища (XI–XIV ст.) та феодального замку князів Острозьких і їхніх наступників (кінець XIV – XVIII ст.). Наприкінці XV – на початку XVI ст. замок перебудовано, а оборонні споруди модернізовано: дерев'яно-земляні укріплення попереднього періоду здебільшого замінено мурованими спорудами.

Нині комплекс замкових споруд складається з Вежі мурованої, Богоявленської церкви, Нової (Круглої) башти та надбрамної дзвіниці.

Вежа мурована – це найдавніша мурована будівля Замкової Гори, яка поклала початок формуванню феодального замку. Вперше згадується в описі замку 1603 р. Розміщена в південно-східній частині замкового двору, первісно – у створі земляного валу, на крутому схилі. З півночі, з боку подвір'я, будівля – двоярусна, а з півдня – триярусна на високому цоколі. Форма плану – майже прямокутна. На південному фасаді асиметрично розміщено великий напівкруглий виступ. *с.194*

Наприкінці XV – на початку XVI ст. змінено форму бійниць, перебудовано та укріплено величезним контрфорсом південно-східний ріг будівлі, в окремих приміщеннях змінено форму склепінь. У XVI–XVII ст. з заходу, півдня та сходу вежу укріплено масивними контрфорсами. У 1797 р. верхній ярус будівлі був настільки зруйнований, що його розібрали й на початку XIX ст. відбудували заново. У 1913–1915 рр. вежу капітально відремонтували й пристосували для потреб "Братства ім. князів Острозьких" (архітектор – В. Леонтович, консультант – академік П. Покришкін).

Вежа належить до типу житлових оборонних башт, про що свідчать кам'яні стіни завтовшки 2,0...2,6 м, первісний вхід на рівні 2-го ярусу та криниця, влаштована в одному з приміщень нижнього ярусу. Вежа є унікальною оборонною спорудою середньовічної Волині та єдиною на території України житловою баштою 2-ї половини XIV ст., яка порівняно добре збереглася донині. За своїм функціональним призначенням вона ідентична поширеним у середньовічній Європі житловим баштам-донжонам.

Богоявленська церква стоїть у північній частині Замкової Гори, біля давнього оборонного рову. Датується 1-ю половиною XV ст. У 1521 р. (за написом, вирізьбленим над вікнами північної стіни) храм пристосовано до оборони – його північна стіна, потовщена та обладнана чотирма бійницями для гармат, стала складовою частиною північного замкового муру. *с.195*

З 1636 р. до середини XIX ст. будівля не використовувалась і дійшла до стану руїни. Відновлено її за проектом В. Токарєва у 1886–1891 рр., причому від давньої споруди збережено лише північну стіну, а на старих фундаментах зведено храм, який за схемою плану та об'ємно-просторовою структурою повторює давню споруду.

Церква являє собою хрещато-баневий шестистовпний тринавовий триапсидний п'ятиверхий храм. Як і в храмах давньої Русі, бічні верхи її розміщені над камерами між раменами просторового хреста, а рамена перекриті циліндричними склепіннями, відображеними на чотирьох фасадах закомарами.

Відмінна риса давньої Богоявленської церкви – поєднання давньоруських будівельних традицій (розпланувальна та об'ємно-просторова структури будівлі) з елементами готичної архітектури (контрфорси на західному та південному фасадах, попружні арки та вікна стрілчастої форми, вишукані різьблені портали та оздоблення вікон, трилопатева форма закомар). Архітектура храму посідала особливе місце в церковному будівництві України: це проміжна ланка між давньоруським зодчеством і архітектурою XVI–XVII ст.

Нова (Кругла) башта збудована в південно-західній частині Замкової Гори, на схилі пагорба під час модернізації укріплень Острозького замку на початку XVI ст. Це мурована циліндрична бастея, яка підсилювала ріг оборонних мурів, і найважливіша ланка в системі оборони замку. План башти – коло, з якого вирізано трапеціеподібну частину. Це створювало оптимальні умови об'єднання башти з південним і західним оборонними мурами та збільшувало зону обстрілу з бійниць башти. Висота триярусної споруди з боку оборонного рову через перепад рельєфу значно збільшується завдяки цокольному ярусу. Внутрішній діаметр башти – 13 м, товщина стін нижнього ярусу – 3,5 м. Другий ярус завершують машикулі – бійниці на кам'яних фігурних кронштейнах, призначені для обстрілу підошви стін башти. Увінчує башту аттик з фігурним завершенням. Архітектурні *с.195* та конструктивні якості башти, яка належить до видатних оборонних споруд України XVI ст., свідчать про те, що її будівничі оволоділи досягненнями фортифікаційного мистецтва епохи Відродження.

Надбрамна дзвіниця розміщується в північно-західному куті замкового двору на місці давньої брами і належить до останнього періоду будівництва на Замковій Горі. Дзвіниця та цегляно-металева огорожа по периметру подвір'я споруджені за проектом цивільного інженера А. Павловського в 1905 р., коли було впорядковано територію замку після реконструкції Богоявленської церкви. Це прямокутна в плані двоярусна споруда, у 1-му ярусі якої на поперечній осі знаходиться проїзд на замковий двір, а обабіч нього симетрично розташовані по два невеликі приміщення. В одному з приміщень влаштовано сходи на верхній ярус, вирішений у вигляді восьмигранного підбанника, увінчаного банею. Зовнішньому декору дзвіниці притаманні риси "епархіальної" архітектури кінця XIX – початку XX ст.

Літ.: [60, 63, 216, 221, 376, 388].

О.М. Годованюк

м. Острог

ЛУЦЬКА БРАМА

144
с.196

Це одна з двох мурованих брам – важливих ланок у системі міських укріплень Острога, заснованих за князя В. Ф. Острозького у 1-й половині XV ст.

Назва брами походить від розташування її на давній дорозі до Луцька. Функціональне призначення (міська брама й оборонна башта) зумовило складну форму плану споруди, який поєднує криволінійну, близьку до овалу фігуру з прямокутником. Весь об'єм споруди значно виступав за межі оборонного муру, пов'язаного з причілковими фасадами брами. Таке вирішення давало змогу максимально збільшити зону фланкового обстрілу з бійниць, радіально розміщених у криволінійній частині споруди та на бічних фасадах прямокутного об'єму.

Стіни Луцької брами вимурувані з піщаника на вапняному розчині, а карнизи, зовнішня поверхня пишного ренесансного аттика та його витончене фігурне завершення – з цегли. Другий ярус споруди сполучався з дерев'яним бойовим ходом міського оборонного муру.

Арку брами, звернену в бік оборонного сухого рову, прикрашено характерним ренесансним рустованим обрамленням з тесаного каменю. До воріт вів звідний міст.

За своїми архітектурно-художніми якостями Луцька брама – видатна оборонна споруда України XV–XVI ст. Вона належить до групи самобутніх волинських укріплень, які виникли внаслідок об'єднання двох окремих споруд – замкової брами та прибрамного укріплення – барбакана.

Літ.: [50, 62, 221].

О. М. Годованюк

с. Пляшева Радивилівського району

МЕМОРІАЛ "КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ"

Меморіал створено на місці битви під Берестечком (1651 р.), де козацька армія під проводом Б. Хмельницького зазнала поразки від поляків. Задум спорудження пам'ятника козакам – жертвам Берестецької битви – виник у 1908 р. з ініціативи архімандрита Почаївської лаври В. Максименка, який очолив організаційну роботу та оголосив збирання пожертв.

Проект храму-пам'ятника розробив студент архітектурного відділення Вищого художнього училища при Академії мистецтв у Петербурзі В. Максимов, учень видатного російського архітектора професора О. Щусєва. Будівництво головної споруди меморіалу – Георгіївської церкви тривало з 1910 до 1914 р. Керував будівництвом єпархіальний архітектор В. Леонтович, якому належить також ідея перенесення на територію меморіалу дерев'яної Михайлівської церкви 1650 р. із с. Острів.

Храм був призначений для урочистих служб. Оскільки жодна найбільша за розмірами споруда не спроможна вмістити маси людей, які щороку хресним ходом рушали на Козацькі могили, то було вирішено іконостас винести назовні. Церква виявилася просто неба, а паперть перетворилася на солею. Отже, Георгіївська церква разом з папертю-солеєю в плані становить рівнокінцевий хрест, вписаний у квадрат, характерний для дев'ятидільної хрещатої церкви.

Оригінальну об'ємно-просторову композицію Георгіївської церкви утворено завдяки архітектурному розрізу уявної дев'ятидільної дев'ятибаневої церкви. Цей розріз відсік три західні камери, які були опущені під землю. Так утворився склеп та підземна церква св. Параскеви П'ятниці, чий обрис на поверхні повторює солея.

Головний фасад є мовби площиною архітектурного розрізу. Зовнішня арка відбиває внутрішні попружні арки. Її тимпан вміщує іконостас з червоного та чорного граніту з георгіївськими хрестами й іконами пензля І. Їжакевича. Усю площину над іконостасом займає намальована ним же картина "Голгофа". Арку, немов дві башти, фланкують бічні об'єми північного та південного рамен хреста.

Внутрішня організація Георгіївської церкви грунтується на прототипі дев'ятидільного хрещатого храму. Центральний верх спирається на попружні арки. Перехід від арок до восьмерика підбанника здійснюється системою тромпів. У східній частині церкви розташований вівтар, присвячений св. Георгію. Його ікони виконані також І. Їжакевичем.

Південне та північне рамена хреста містять кручені сходи, що ведуть на 2-й ярус, де розміщено вівтар святих великомучеників Бориса і Гліба, та вниз – у підземну церкву св. Параскеви П'ятниці.

Другий ярус церкви розкривається в центральний простір через широкі попружні арки. Стіни в інтер'єрі

розмальовані почаївськими художниками О. Корецьким і П. Пилипчуком.

Над солеєю перед зовнішнім іконостасом розміщено світловий колодязь-ліхтар, світло з якого стовпом падає на скляний саркофаг з черепами, розташований у підземній церкві св. Параскеви П'ятниці. Асоціацію з печерним храмом посилює підземний хід, який сполучає дерев'яну церкву св. Михайла з гробницею та церквою св. Параскеви П'ятниці.

Меморіал створено у вигляді уфортифікованого двору з мурами та ровами, який нагадує бойовий козацький табір. Генеральний план меморіалу "Козацькі могили" не було втілено до кінця. Не збудовано дзвіницю, центральний вхід, мости. Немає південного муру і башт.

На жаль, є й втрати. Картини Берестецької битви, що розміщувалися в тимпанах арок західного муру, вивезені ще в 1915 р. й загублені.

"Козацькі могили" під Берестечком є найоригінальнішим меморіальним ансамблем України.

Літ.: [215, 256, 262, 283].

Т. І. Бажанова

смт Степань

ЦЕРКВА СВ. ТРІЙЦІ

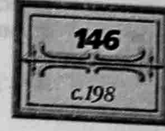

Церква, зведена 1759 р. на рівному місці, знаходиться в оточенні велетенських дерев і практично не відіграє ролі в просторовій організації містечка. Її перебудови обмежилися влаштуванням на початку XX ст. між нею та дзвіницею додаткового каркасного притвору-переходу, внаслідок чого обидві споруди утворили єдину композицію. Решта первісних елементів пам'ятки – від архаїчних стендарів у її основі до пластичного опасання навколо неї – залишилися без змін. Тому ця споруда є унікальним за повнотою та збереженістю джерелом історії волинського церковного будівництва періоду його розквіту.

Троїцька церква у Степані є одним з найбільших за розмірами та найскладніших за композицією зразків п'ятизрубного, хрещатого в плані дерев'яного храму на території Волині. Архітектура споруди грунтується на поєднанні прямокутних (бічні притвори та бабинець), квадратного (нава) та шестикутного (вівтар) у плані зрубів, перекритих пластичними шестисхилими дахами над бічними раменами, рубленим верхом зі світловим ліхтариком над навою та декоративними каркасними банями з плоскою стелею в інтер'єрі над бабинцем та вівтарем. Пластичне різноманіття форм пам'ятки ще більше посилюється завдяки поєднанню прямокутних та гранчастих зрубів відповідно на 1-му та 2-му ярусах бічних рамен.

Композиційною домінантою споруди є високе й гарно освітлене приміщення центральної нави, перекрите, на відміну від бічних об'ємів, розвиненим восьмигранним верхом зі світловим ліхтариком. Провідна роль нави найповніше і найпослідовніше розкрита в інтер'єрі пам'ятки. Цьому сприяють менша висота та освітленість решти приміщень, влаштування в них плоскої стелі, а також зосередження в наві головних пластичних акцентів інтер'єру – монументального триярусного іконостаса з царськими вратами, обхідної галереї з елементами різьбленого декору тощо. Зазначені особливості дають підстави вважати Троїцьку церкву в Степані одним з найдовершеніших зразків волинської дерев'яної архітектури.

Літ.: [90, 157, 289].

В. Т. Завада

ЦЕРКВА СВ. МИХАЙЛА

с. Тростянець
Костопільського району

Церква, розташована на невеликому, оточеному деревами підвищенні в північній частині села, є важливою містобудівною домінантою. Зведена 1752 р., будівля зберегла головні особливості первісного вирішення, за винятком розібраного в середині минулого сторіччя опасання, а також влаштованої в основі центрального верху додаткової галереї. Зазначені перебудови, як не дивно, не знизили, а багато в чому навіть посилили архітектурну виразність споруди.

Композиційну основу пам'ятки становлять послідовно розташовані по осі захід–схід квадратні в плані зруби бабинця й нави та гранчастий вівтар. Центральний зруб дещо більший за бічні й перекритий двозаломним восьмигранним верхом на чотирьох плоских пандативах. Приміщення бабинця й вівтаря завершені невисокими каркасними дахами відповідно дво- та п'ятисхилої форми.

Домінантна роль нави найповніше виявлена в інтер'єрі завдяки тому, що вона значно вища за інші зруби і на відміну від них освітлена трьома ярусами вікон (у нижньому четверику, восьмерику та світловому ліхтарику). Виділенню нави в інтер'єрі сприяє також розміщення в ній складного за формою фігурного вирізу (в західній стіні), монументального триярусного іконостаса в стилі бароко, а також системи обхідних галерей (хорів), які ілюзорно збільшують загальну висоту приміщення.

Пластична виразність і декоративність властиві всій пам'ятці і проявляються в підкреслено вертикальних пропорціях головних об'ємів та складному малюнку окремих елементів (віконних прорізів, фігурного вирізу, обхідних галерей тощо). Це дає змогу вважати Михайлівську церкву одним з кращих зразків волинської дерев'яної архітектури.

Літ.: [289].

В. Т. Завада

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКА ЦЕРКВА

с. Тучин
Гощанського району

Церква, збудована 1730 р., розміщується серед житлової забудови в північній частині села і відіграє роль архітектурного акценту лише в межах прилеглої території. Незважаючи на пізніші перебудови, в архітектурі споруди збереглися всі найголовніші особливості первісного вирішення, за винятком опасання, розібраного в 1864 р. й заміненого на розвинений карниз, який оперезує тепер нижній ярус будівлі.

Композиційну основу пам'ятки становлять прямокутний, витягнутий у поздовжньому напрямку бабинець, квадратна в плані нава та гранчастий вівтар, послідовно розташовані по осі захід–схід. Ці три зруби перекриті розвиненими двозаломними верхами восьмигранної форми, увінчаними світловими ліхтариками з декоративними маківками.

Незважаючи на традиційний характер композиційної схеми тридільного триверхого храму, в архітектурі Спасо-Преображенської церкви відбилася барокова спрямованість загального вирішення, властива волинській архітектурно-будівельній школі XVIII ст. Це проявилося насамперед у помітному збільшенні висоти споруди та посиленні вертикальних пропорцій її найголовніших елементів. Не менш показова й загальна тенденція до ускладнення об'ємно-просторового та художньо-декоративного вирішення: пластична форма багатоступінчастих верхів в інтер'єрі, різноманітність форм та розташування вікон тощо.

На північний захід від храму розташована двоярусна дерев'яна дзвіниця, зведена в 1879 р. на місці старої. Незважаючи на нижчий художній рівень цієї пам'ятки та її стилістичну несумісність із Спасо-Преображенською церквою, вона відіграє певну роль у просторовій організації комплексу.

Літ.: [90, 289].

В. Т. Завада

МІСТО СЕВАСТОПОЛЬ

Південний ріг Кримського півострова, що зараз є територією, підпорядкованою м. Севастополю, надзвичайно багатий на стародавні пам'ятки містобудування й архітектури: античні міста, середньовічні фортеці, храми тощо. Із Севастополем пов'язані також пам'ятки військової архітектури та військової слави новітніх часів. На державному обліку перебуває 95 пам'яток містобудування й архітектури, з яких 23 – загальнодержавного значення. Нині відомо понад 150 нововиявлених пам'яток. До складу Севастополя входять історичні міста Балаклава й Інкерман. З 1978 р. діє Національний заповідник "Херсонес Таврійський" з філіями "Фортеця Чембало", "Фортеця Каламіта" та "Тераклійські клери".

БУДИНОК ПАНОРАМИ "ОБОРОНА СЕВАСТОПОЛЯ 1854–1855 РР."

149
с.201-202

Панорама розташована на Бастіонній горі в парковій зоні Історичного бульвару. Разом з Володимирським адміральським собором будівля утворює виразний силует історичного середмістя з боку Південної бухти та Корабельної сторони.

Збудована 1904 р. за проектом інженера О. Енберга й архітектора В. Фельдмана, споруда являє собою ротонду без вікон внутрішнім діаметром 38 м. Усередині вздовж стін натягнуто живописне полотно, а в центрі зведено оглядову вежу з трьома горизонтами.

Величезне живописне полотно завдовжки 115, заввишки 14 м і загальною площею 1610 м² та предметний план площею 1000 м² створені групою живописців під керівництвом видатного майстра Ф. Рубо. Відкриття панорами відбулося 14 травня 1905 р.

В архітектурно-художньому оздобленні фасадів будівлі використано класицистичні архітектурні елементи й деталі. Циліндричний об'єм зовні членують пілястри-контрфорси. Стіни завершує розвинений карниз з парапетом. Замість вікон влаштовано глибокі ніші-екседри, в яких встановлено погруддя відомих героїв оборони Севастополя – адміралів В. Корнілова, П. Нахімова, В. Істоміна, офіцерів Новосильського, Мельникова, Хрульова, Панфілова, Бутакова, матросів Кошки та Шевченка, медсестри Даші Севастопольської, хірурга М. Пирогова, а також письменника Л. Толстого. Таким чином фасадам будівлі надано меморіальну функцію.

Для організації входу до панорами, а також розміщення вестибюля, адміністративних та інших допоміжних приміщень до циліндричної частини прибудовано прямокутний двоповерховий об'єм з одноповерховими бічними крилами.

Стіни викладені з вапнякового буту, облицьованого тесаним інкерманським каменем. Круглу частину споруди перекрито банею, увінчаною ліхтарем. Для освітлення панорами баню оперезує широка скляна смуга, яка виконує й архітектурно-художню роль, оскільки передбачалося створити враження невагомості бані. Для цього над карнизом зведено високий парапет, що приховує місце спирання бані на стіни.

Баня є просторовою стрижневою структурою, що має 16 ребер і 16 проміжних кроків параболічної форми. Крокви спираються на опорне кільце діаметром 39,8 м. Баня укрита міддю.

Під час Другої світової війни живописне полотно, розрізане на частини, було вивезене з оточеного міста. Будівля панорами зазнала руйнувань.

У 1953 р. панораму відбудовано за проектом архітектора В. Петропавловського й обладнано допоміжним інженерно-технічним устаткуванням. Для цього прибудовано цокольний поверх, з'єднаний з основною спорудою галереєю.

Під банею над кільцем, що утримує полотно, влаштовано обхідний майданчик, на якому змонтовано софіти для підсвічування картини.

Під час відбудови змінено форму баневого ліхтаря, проте в процесі реставрації 1974 р. її відновлено в первісному вигляді.

У зв'язку зі значними пошкодженнями живописного полотна було вирішено не реставрувати його, а виконати заново. Творчий колектив із 17 чоловік, очолюваний художником В. Яковлевим, а після його смерті в 1953 р. художником П. Соколовим-Скаля, відтворив полотно панорами до 100-річного ювілею першої оборони Севастополя. Нове відкриття панорами відбулося 16 жовтня 1954 р.

Літ.: [33, 224].

М. П. Андрущенко

СОБОР СВ. ВОЛОДИМИРА В ХЕРСОНЕСІ

150
с.203

Собор розташований на мисі св. Володимира, на території Національного заповідника "Херсонес Таврійський" і є однією з силуетних домінант морського фасаду Севастополя. Закладено його в 1861 р. над залишками середньовічного (за іншою версією – давньогрецького) храму, який вважається пов'язаним з хрещенням тут у 988 р. київського князя Володимира Святославовича.

Перший проект, складений у 1858 р. архітектором М.-А. Еппінгером, не був здійснений. Собор побудовано 1861–1892 рр. за проектом архітектора Д. Грімма (1859 р.). Будівництвом керували архітектори К. Вяткін, М. Арнольд, В. Чагін. У 1887 р. в основному завершено будівельні роботи. Опорядження лишилося незакінченим через брак коштів. Роботи відновилися в 1887 р. оформленням інтер'єрів, яким керував архітектор В. Чагін. Розмалювали інтер'єри художники О. Корзухін, Т. Нефф, І. Малишев, Н. Майков та ін. У 1883 р. освячено нижню (Богородицьку) церкву з законсервованими руїнами стародавнього храму, у 1892 р. – правий верхній бічний вівтар св. Олександра.

Під час Другої світової війни собор зазнав значних руйнувань: знищено баню, перекриття між 1-м і

2-м ярусами, майже весь монументальний живопис, пошкоджено стіни й мармурове оздоблення. У 1999 р. корпорація "Укрреставрація" розпочала реставрацію пам'ятки з елементами відтворення за проектом архітектора Є. Осадчого (інститут "Укрпроектреставрація").

Споруда собору вирішена у формах русько-візантійського стилю. Належить до типу хрещато-баневих, з трьома гранчастими апсидами та притвором. У західній частині поділена на два яруси: нижній, з руїнами стародавнього храму та Богородицькою церквою, і верхній, з Олександро-Невською та Володимирською церквами. Яруси сполучені кам'яними сходами, що розміщуються в південно-західній та північно-західній частинах храму. Побудований собор з вапняку й різних сортів мармуру. Більшість перекриттів – коробові склепіння.

Західний та східний фасади вирішені з застосуванням центрально-осьової симетрії, а північний та південний – асиметричні. Композиції фасадів властиві вишуканість пропорцій, рівновага об'ємів, образно-стилістична єдність. Виразний ритм вертикалей, що задається центральними ризалітами та звуженими прорізами вікон, органічно поєднується з горизонталями низького цоколю, профільованих гуртів і карниза та широких стрічок відкритих аркадних галерей 2-го ярусу, що імітують візантійські зразки. Композиція акцентована хрестоподібним віконним прорізом над головним входом та самими входами, оздобленими перспективними порталами.

Собор є однією з найвизначніших церковних споруд України 2-ї половини XIX ст.

Літ.: [21,33,34,112,215,390].

О. І. Тищенко

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

До складу Сумської області входять історичні землі Гетьманщини й Слобожанщини. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена окремими пам'ятками та комплексами церковної архітектури XVII–XVIII ст. і пам'ятками XIX – початку XX ст. широкої типологічної й стилістичної палітри – житловими, господарськими, промисловими будівлями стильових епох класицизму, історизму та модерну. Збереглося чимало пам'яток народної дерев'яної архітектури, а також кілька першокласних ансамблів садово-паркової архітектури. На державному обліку перебуває 473 пам'ятки архітектури й містобудування, з яких 127 – загальнодержавного значення. Нині відомо понад 200 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ увійшло 15 населених місць: Білопілля, Ворожба, Вороніж, Глухів, Конотоп, Кролевець, Лебедин, Низи, Охтирка, Путивль, Ромни, Середина-Буда, Суми, Терни, Тростянець. На базі комплексів архітектурно-містобудівної спадщини створено Державні історико-культурні заповідники в Путивлі (1986 р.) і Глухові (1994 р.).

м. Суми

МИХАЙЛІВСЬКИЙ КАДЕТСЬКИЙ КОРПУС

151
с. 204-205

Архітектурний комплекс кадетського корпусу на 500 інтернів закладено 1903 р. на південній околиці міста на ділянці землі, подарованій у 1899 р. сумським промисловцем П. Харитоненком. Проект виконав 1898 р. польський архітектор К. Іваницький. Комплекс збудовано коштом П. Харитоненка.

До складу комплексу входять головний навчальний корпус, будинок начальника, лазарет, амбулаторія, чотири житлові будинки, котельня, майстерня, стайні. Всі будівлі муровані, потиньковані, вирішені в трьох стильових напрямках: неокласицизм, неоготика і "цегляний стиль". Найбільшу історико-архітектурну цінність становлять головний навчальний корпус і будинок начальника.

Головний навчальний корпус чолом зорієнтований на південний захід. Він – триповерховий, на підвалі, Ш-подібний у плані, симетричної об'ємно-просторової структури, вирішений в неокласицистичних формах. Чоловий фасад розчленований трьома ризалітами. Стіни 1-го поверху рустовані, а 2-го і 3-го – членовані пілястрами іонічного

с. 204

ордера. Головний вхід акцентований чотириколонним іонічним портиком з трикутним фронтоном.

Розпланування корпусу – коридорне однобічне, а також (у дворових крилах) двобічне і зальне. Збереглися інтер'єри вестибюля, їдальні та церкви.

Будинок начальника, розташований з північного боку головного навчального корпусу, вирішено в неокласицистичних формах. Він – двоповерховий, прямокутний у плані, з ризалітами та аттиком. Декор екстер'єру стриманий: рустовані стіни 1-го поверху, віконні наличники з сандриками, розкріповка стін. *с.205*

Найбільшу мистецьку цінність становлять добре збережені інтер'єри вестибюля з парадними сходами, залу, вітальні, кабінету й спальні. Кожна з кімнат декорована в певному стилі: зал – неоренесанс, кабінет – неокласицизм, вітальня – рококо, спальня – модерн. У цих приміщеннях збереглися декоративна ліпнина стель, кахляні печі й каміни.

У залі – дубова різьблена кесонована стеля з зображенням у кесонах виноградної лози, жезлів і келихів та фриз із різьбленими кронштейнами й малюнками гірлянд. Стіни членовані фільонками з алегоричними барельєфними зображеннями. Камін і кутова піч облицьовані рельєфними полив'яними кахлями золотаво-брунатного й оливкового забарвлення. Така ж піч збереглася і в кабінеті. Тут стелю декоровано алегоричними зображеннями сов, орлів, факелів, лаврових вінків, лев'ячих голів та профілями античних воїнів.

Ліпні прикраси стелі й стін вітальні витримані в біло-золотих барвах. Головною окрасою приміщення є дві кутові печі, облицьовані білими кахлями з позолоченим орнаментом. У центрі кожної кахлі мініатюрний краєвид у сіро-блакитних тонах. У декорі спальні використано улюблені в модерні мотиви німф, ірисів і лілей.

Комплекс відзначається високою цілісністю й мистецькими якостями, що ставить його в шерег найвидатніших архітектурних творів межі XIX і XX ст.

Літ.: [342,367].

В. В. Вечерський

м. Суми

САДИБА ЛИНТВАРЬОВИХ

Садиба відома з 2-ї половини XVIII ст., коли належала сенатору й генералу М. Самойлову. В період між 1780 і 1790 рр. він збудував мурований головний будинок садиби, який з того часу неодноразово перебудовувався. З 1790 р. садиба належала поручику М. Лаврентьєву, а з 1825 р. – небожу поручика П. Линтварьову та його нащадкам. У 1825 р. споруджено дерев'яний західний флігель, у середині XIX ст. – мурований східний флігель. Усі три будівлі збереглися й донині.

У садибі Линтварьових у 1888 та 1889 рр. влітку проживав з родиною великий російський письменник А. Чехов.

Головний будинок, найвірогідніше, зведений за проектом харківського архітектора П. Ярославського, перебудовано в середині XIX ст.: закладено аркаду, на чоловому фасаді влаштовано два ризаліти з терасою між ними, розширено мезонін, розтесано вікна. У 2-й половині XIX ст. розібрано балкон мезоніна. У 1950-х роках збудовано терасу і влаштовано два тамбури. Перебудови флігелів звелися до влаштування нових входів і ґанків та закладення портика на чоловому фасаді східного флігеля.

Садиба розташована в північній частині міста на околиці (раніше називалася слободою Лука) в урочищі Куліші на правому березі р. Псел біля підніжжя Липенського городища. Її територію розрізує навпіл вул. Чехова, прокладена через садибу в XX ст. Садибу оточує одноповерхова забудова, архітектурними акцентами в якій є садибні будівлі.

Головний будинок – одноповерховий, на підвалі, з мезоніном, прямокутний у плані, анфіладної системи розпланування. Підвал перекрито циліндричними склепіннями. Дах – вальмовий по дерев'яних кроквах. Симетричні фасади з карнизом на дентикулах вирішені в архітектурних формах пізнього провінційного класицизму. Прямокутні вікна – без обламувань, увінчані трикутними сандриками. Декор інтер'єрів зберігся частково. *с.205 с.206*

Західний флігель – одноповерховий, прямокутний у плані, шестикамерний, анфіладного розпланування, з колонною галереєю і тамбуром на чоловому фасаді та з терасою на садовому фасаді. Стіни ззовні і всередині потинькувані й побілені. Дах – вальмовий по дерев'яних кроквах. Фасади – симетричні, в стильових формах провінційного класицизму.

Східний флігель – двоповерховий, на підвалі, однокамерний, з чотириколонним портиком на чоловому фасаді, з трикутним фронтоном. Фасади вирішено в класицистичних формах: лопатки, що членують стіни, карниз на модильйонах тощо. *с.205 с.206*

Весь ансамбль садиби відзначається мистецькою цілісністю й гармонійним зв'язком з довкіллям.

с.206 Літ.: [181,260,368].

В. В. Вечерський

м. Суми

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР

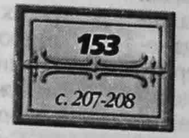

Мурований собор засновано 1776 р. на місці однойменного дерев'яного храму й освячено 1788 р. Збудовано коштом Я. Шубського, Є. Парафіївської та Ф. Філоненка. Храм був двоповерховим: у нижньому поверсі – престол Преображення Господнього, у верхньому – престол Благовіщення Богородиці. Собор перебудовано в 1858 р. Протягом 1882–1892 рр. коштом сумського купця Д. Суханова за проектом архітектора М. Ловцова проведено радикальну реконструкцію собору зі значним розширенням його і прибудовою в 1882–1885 рр. дзвіниці заввишки 56 м. Нині собор має два бічні вівтарі – Благовіщенський і Дмитрівський.

Собор розташований біля головної вулиці історичного середмістя, а соборна дзвіниця виходить на червону лінію забудови. Споруда є головною містобудівною домінантою м. Сум.

Собор – однобаневий, хрещатий у плані, видовжений вздовж осі захід–схід, з масивною півкруглою апсидою, оточеною галереєю. Центральний об'єм собору – восьмигранний, перекритий еліпсоїдною позолоченою банею на циліндричному підбаннику. Архітектура витримана у стильових формах історизму з контамінацією класицистичної структури й декору з неоромантськими й необароковими деталями. Трансепт виділено на бічних фасадах трикутними фронтонами. Біля основи підбанника, оточеного спареними колонами коринфського ордера, встановлено чавунні статуї апостолів Петра, Івана, Якова й Андрія. Домінантою споруди є п'ятиярусна дзвіниця з угнутими гранями, яка прилягає до собору з заходу під кутом. Верхні яруси дзвіниці з арковими вирізами для дзвонів фланковано пучками колон коринфського ордера.

Велику мистецьку цінність становить інтер'єр пам'ятки з трьома різьбленими іконостасами – головним чотириярусним та бічними триярусними – з різнобарвного мармуру (білого, світло-сірого, світло-й темно-рожевого) та червоного граніту в цокольних частинах. Шість колон головного іконостаса зроблено з малахіту. Архітектурно-просторова композиція й орнаментальні мотиви іконостаса мають яскраво виявлений еклектичний характер. Ікони головного іконостаса виконані художником В. Маковським.

Літ.: [48, 77, 143, 215].

В. В. Вечерський

ЦЕРКВА ВОСКРЕСІННЯ ХРИСТОВОГО ТА ДЗВІНИЦЯ

м. Суми

Тридільна, триверха, двоповерхова церква з верхнім холодним храмом Воскресіння Христового й нижнім теплим св. Андрія Первозванного змурована й освячена 1702 р. коштом полковника Сумського слобідського полку Г. Кондратьєва. У середині XIX ст. над північним і південним ґанками-притворами надбудовано другі поверхи, а головний вхід перенесено з західного на північний фасад з прибудовою критих сходів Г-подібного плану, що ведуть у верхню церкву. Внаслідок цих перебудов композиція споруди набула характеру хрещатої. У 1906 р. на північ від церкви споруджено мурований дзвіницю типу восьмерик на четверику в архітектурних формах, ідентичних формам церкви. У 1978 р. завершено реставрацію церкви й дзвіниці за проектом архітектора М. Говденко.

Ансамбль розташований у північній частині історичного середмістя в межах колишньої фортеці. Займає острівне положення посеред Петрівського майдану, замикає перспективу вул. Воскресенської. Є однією з провідних архітектурних домінант міста.

Церкву вирішено в стильових формах українського Відродження з контамінацією форм і деталей московської архітектури кінця XVII ст. Прямокутні в плані вівтар, нава і бабинець згруповані вздовж осі схід–захід і завершені банями. Завдяки трьом прямокутним у плані двоповерховим ґанкам-притворам загальна структура будівлі має хрещату форму.

Нижня тепла церква перекрита системою циліндричних склепінь з розпалубками. У верхній холодній церкві простір кожного об'єму висотно розкритий до зеніту бані. Перехід від четвериків до восьмериків здійснено за допомогою тромпів. Середня баня вдвічі вища від бічних і має два заломи.

Зовні грані всіх компартиментів підкреслені на рогах півколонками або пілястрами. Вікна облямовані ордерними наличниками з розірваними фронтончиками. До унікальних особливостей екстер'єру належать наріжні пучки півколон з перехватами та віконні прорізи шестикутних обрисів.

Стіни церкви та дзвіниці муровані з цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькувані й побілені. Дахи укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах і залізних кружалах. Маківки та хрести ковальської роботи позолочені.

Пам'ятка відзначається стрункими пропорціями й вишуканістю форм і деталей.

Літ.: [40, 48, 215, 287].

В. В. Вечерський

м. Суми

ЦЕРКВА СВ. ТРІЙЦІ

Церкву закладено 1901 р., освячено 1914 р. Автор проекту – сумський архітектор К. Шольц. У проектуванні інтер'єру брав участь архітектор О. Щусєв, а в оформленні його – художники М. Нестеров та І. Нивинський. Збудовано церкву коштом сумського промисловця і мецената П. Харитоненка.

Будівля розташована на головній вулиці північно-західної частини історичного середмістя і є важливою містобудівною домінантою.

Архітектура церкви витримана в характерному для початку XX ст. стилі неокласицизму. В основі композиції – тип п'ятибаневого храму з бічними банями по кутах. З заходу до церкви прилягає триярусна дзвіниця. Під усією будівлею є напівпідвал, перекритий системою хрещатих склепінь.

План основного об'єму являє собою квадрат з закругленими рогами, поділений пілонами на дев'ять дільниць і три нави. Бічні дільниці перекриті хрещатими склепіннями, а центральна увінчується сферичною банею на циліндричному підбаннику, який спирається на попружні арки.

В екстер'єрі домінують параболічні обриси п'яти ребристих бань. Північний і південний фасади по осях акцентовані чотириколонними портиками коринфського ордера з трикутними фронтонами. Рустовані стіни розчленовані пілястрами цього ж ордера. Вікна оздоблені пишними лучковими та трикутними сандриками й ліпними картушами над ними.

Будівля – цегляна, потинькована й побілена. В інтер'єрі частково збереглися малювання 1914 р. Дахи укриті покрівельною сталлю по кроквах.

Літ.: [48, 279].

В. В. Вечерський

смт Вороніж

ЦЕРКВА СВ. МИХАЙЛА

Мурована церкву споруджено в 1775–1781 рр. за проектом архітектора І. Григоровича-Барського (?) коштом бунчукового товариша М. Холодовича і його брата А. Холодовича. Будівля – двоповерхова, однобанева. У нижньому поверсі – теплий храм з престолом святих Миколи та Варвари, у верхньому – холодна церква з головним престолом святих архангелів Михаїла й Гавриїла. У 1890 р. за проектом архітектора А. Гросса, розробленим ще 1874 р., з заходу до церкви прибудовано дзвіницю в необарокових формах. Протягом XX ст. дещо змінено форму вінчання бані і втрачено відкриті сходи на північному й південному фасадах.

Церква стоїть у центрі селища на рівнинному правому березі р. Осоти в оточенні одноповерхової садибної забудови і є містобудівною домінантою.

Михайлівська церква – триконхова, однобанева. Її структура ускладнена наявністю ґанків та дияконника й жертовника, пониженість яких надає зрівноваженій симетричній композиції динамізму. За характером архітектурних форм пам'ятка належить до завершального етапу стилю бароко.

Приміщення 1-го поверху перекриті системою циліндричних склепінь з розпалубками, а екседри – конхами. Верхній поверх за планом тотожний ниж-

ньому, двосвітний, зі світловою банею-восьмериком на попружних арках і пандативах. Бабинець перекритий циліндричним склепінням, екседри – конхами.

Екстер'єр пам'ятки характеризується розвиненою системою барокового декору з широким застосуванням тематичних горельєфів. Переважають вертикальні членування – фільончасті пілястри іонічного ордера з гірляндами між волютами. Вони несуть повний розкріпований антаблемент. Екседри на трьох фасадах увінчані пластичними фронтонами з карнизами подвійної кривизни, в тимпанах яких знаходяться скульптурні композиції св. Михаїла зі змієм, св. Варвари з храмом та св. Миколи. Вікна облямовані розвиненими фігурними наличниками з сандриками. Над круглими вікнами 2-го світла холодного храму виконано скульптурні зображення херувимів. У східній ніші вівтаря – горельєф Спасителя на повен зріст, у ніші північної стіни жертовника – горельєф апостола Андрія, у ніші південної стіни дияконника – горельєф апостола Матвія.

Декор інтер'єру дещо стриманіший: у ньому застосовано ордерні пілястри та карнизні гурти. Чотириярусний іконостас кінця XIX ст. виконано в стильових формах пізнього історизму.

Михайлівська церква у Воронежі є однією з найдовершеніших пам'яток пізнього бароко часів Гетьманщини.

Літ.: [96,105,159,370].

В. В. Вечерський

м. Глухів

КИЇВСЬКА БРАМА ГЛУХІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Муровану фортечну браму збудовано в 1766–1769 рр. під загальним наглядом архітектора А. Квасова на місці дерев'яної брами. Первісно мала вигляд однопрогонової арки в земляному валу. У 1804 р. вал було знесено і за проектом архітектора А. Карташевського обабіч арки прибудовано проходи для пішоходів та кордегардії.

Брама розташована на західному краї історичного середмістя над заплавою р. Есмані й замикає перспективу головної вулиці.

Прямокутна в плані споруда має осьову симетричну тридільну композицію. Арковий проїзд фланковано спареними колонами римсько-доричного ордера, які несуть розкріпований антаблемент з трикутним фронтоном. Колони встановлені на спільні для кожної пари п'єдестали. Стіни кордегардій членовані рустованими пілястрами. Стилістичне вирішення – у формах, перехідних від бароко до раннього класицизму.

Стіни – цегляні, потинькувані; склепіння – циліндричні; перекриття кордегардій – плоскі по дерев'яних балках; дахи – вальмові, укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах.

Київська брама в Глухові є унікальною пам'яткою оборонного будівництва XVIII ст.

Літ.: [199,373,392,393].

В. В. Вечерський

м. Глухів

ТРЬОХ-АНАСТАСІЇВСЬКА ЦЕРКВА

Муровану церкву зведено в 1884–1893 рр. за проектом архітектора А. Гуна коштом відомих промисловців і меценатів братів М. і Ф. Терещенків. Малювання в інтер'єрі виконано в 1892–1893 рр. під керівництвом братів О. і П. Сведомських, іконостас виготовлено за проектом О. Мурашка. У 1941–1943 рр. зруйновано центральну баню, форму якої під час відбудови змінено.

Будівля розташована в історичному середмісті посеред кварталу, в якому у XVIII ст. містилася гетьманська резиденція, і є важливою архітектурною домінантою.

Церква – кубічна, хрещато-банева, тринавова, чотиристовпна, триапсидна. Під церквою є напівпідвал, перекритий системою хрещатих склепінь.

Храм вирішено у формах неовізантійського стилю. Основу об'ємно-просторової структури становить просторовий хрест з банею на попружних арках і циліндричними склепіннями рамен. Приміщення між раменами перекриті хрещатими склепіннями. Над ними височать чотири увінчані банями наскрізні аркові восьмерики, які виконують функції дзвіниць. Нетрадиційним є обхід навколо середньої апсиди й ізольованість двох кутових західних компартиментів, в яких розміщено сходову клітку і хрестильню.

В екстер'єрі використано форми й декор, характерні для неовізантійського і неороманського напрямків історизму: біфорії та трифорії, перспективні портали, закомари, шпилі, півколонки з кубічними капітелями тощо.

Стіни – цегляні, потинькувані. Дахи й бані укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах і кружалах.

Зберігся декор інтер'єру: сюжетні й декоративні малювання, іконостас, кіоти, бронзове панікадило тощо. У конші середньої апсиди зображено Богородицю з Христом в оточенні херувимів, у бані – Св. Трійцю, в пандативах – євангелістів; на стінах – сцени зі священної історії. На попружних арках, пілонах і в підбаннику – орнаментальні сюжети неовізантійського стилю з переважанням елементів меандру, кола, хреста. Цілісності їм надає золоте тло. У кольоровій гамі переважають насичені сині, зелені й вохристі барви.

Іконостас у вигляді невисокої одноярусної передвівтарної перегорожі з сірого мармуру має трилопатеві завершення кожного прясла. Тут поставлено лише ряд намісних ікон.

Трьох-Анастасіївська церква в Глухові є найдосконалішим взірцем синтезу мистецтв доби історизму в Лівобережній Україні.

Літ.: [45,48,371,374].

В. В. Вечерський

м. Глухів

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛИ

159 с.213

Мурована тридільна і трибаневу церкву споруджено 1693 р. на місці однойменної дерев'яної артіллю майстра М. Єфимова за зразком Михайлівської церкви в Глухові (1692 р.), що не збереглася. У кінці XVII – на початку XVIII ст. церква була соборним храмом міста. Протягом XVIII ст. оббудована численними низенькими притворами, ризницями і т. ін.; з тих часів збереглася південна ризниця. Під час капітального ремонту 1811 р. до церкви прибудовано нові південний і північний притвори. У 1871 р. за проектом глухівського приватного архітектора А. Гросса розібрано верх над бабинцем і з заходу прибудовано притвор з двоярусною дзвіницею, вінчання якої імітує тризаломний верх.

Церква розташована посеред центрального Соборного майдану міста і є головною містобудівною домінантою.

Компартименти згруповано вздовж осі схід–захід: п'ятистінний вівтар 6×6,6 м, восьмигранна нава 10,4×8,75 м, квадратний бабинець 6×6 м. Нава має тризаломний верх, відкритий до зеніту на висоту 30 м.

Декор екстер'єру лаконічний: ребра граней підкреслено широкими лопатками; вікна, розташовані у два яруси, обламовано спрощеними наличниками з фігурними розірваними сандриками; стіни увінчано багатообломним слабко розкріпованим карнизом зі смугою поребрика. Монументальні верхи увінчуються глухими ліхтариками з маківками. Північний і південний притвори на чолових фасадах мають шестиколонні пристінні портики тосканського ордера з трикутними фронтонами. Архітектурні форми дзвіниці імітують найдавніші частини будівлі.

В інтер'єрі поєднано глибинно-осьовий і висотний принципи розвитку простору. Притвор під дзвіницею перекрито хрещатим склепінням, бабинець – циліндричним, вівтар – зімкненим. Залом нави здійснено системою зрізаних пірамідальних склепінь. Компартименти з'єднуються широкими півциркульними арками. У північній стіні бабинця зберігся внутрішньостінний хід на хори, розміщені в бабинці.

Стіни потинькувані й побілені. Дахи укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах і кружалах.

Миколаївська церква в Глухові є найвидатнішою тридільною пам'яткою стилю українського Відродження.

Літ.: [45,48,250].

В. В. Вечерський

м. Охтирка

КОМПЛЕКС ПОКРОВСЬКОГО СОБОРУ

160 с.213-214

Комплекс складається з трьох різночасових пам'яток: Покровського собору 1753–1768 рр., Введенської церкви-дзвіниці 1784 р. та церкви Різдва Христового 1825 р. Всі вони муровані, потиньковані й побілені.

Комплекс розташований в історичному середмісті по осі головної вулиці. Собор є містобудівною домінантою загальноміського значення.

Покровський собор закладено 25 квітня 1753 р. в річницю коронації імператриці Єлизавети Петрівни, яка пожертвувала на його будівництво 2000 рублів сріблом, а освячено 1768 р. Зведено його на місці, де в 1739 р. знайдено чудотворну ікону Охтирської Богородиці. Автор проекту – московський архітектор князь Д. Ухтомський; будівництвом керував архітектор С. Дудинський. Собор мав, окрім головного, ще два престоли: Охтирської ікони Богородиці та праведних Захарії і Єлизавети. с.213

Покровський собор є головною спорудою комплексу і належить до рідкісного типу барокових храмів, які трапляються лише на Слобожанщині: тридільний, трибаневий, з тринавовим чотиристовпним центральним компартиментом. Його прототипом був Успенський собор в Охтирці, збудований у 1728–1738 рр. (не зберігся). В об'ємно-просторовій структурі пам'ятки синтезовано три типологічні схеми храмів: тридільного триверхого, поширеного в народній архітектурі, дев'ятидільного однобаневого, а також хрещато-баневого, генетично пов'язаного з зодчеством Княжої доби. с.214

Будівля – симетрична. Всі компартименти рівновисокі, підведені під один карниз. Вівтар і двоповерховий бабинець – квадратні в плані, перекриті зімкненими склепіннями й увінчані декоративними четвериками з баньками. Домінантним у композиції є центральний восьмерик, увінчаний світловою банею, що спирається через попружні арки на чотири пілони. Висота верху в інтер'єрі – 39 м, загальна висота до хреста – 46 м.

Усі чотири фасади рівноцінні, проте акцентовано західний, де є велика аркова ніша порталу, розділена балконом на два яруси. Декор фасадів підкреслює монолітність об'ємів споруди та її двоярусність: на рівні хорів фасади оперезує карнизний гурт; вертикальні грані підкреслюються рустованими пілястрами; вікна обламовані "вухастими" наличниками з рельєфно виділеними замковими каменями й сандриками різноманітних обрисів. Загалом площинно вирішений декор розрахований на візуальне сприйняття з близьких точок.

Головна тема інтер'єру – глибинно-просторова перспектива, підкреслена ритмом пілонів, пілястр та арок. Масивність пілонів полегшують іонічні фільончасті пілястри. У центрі собору домінує щедро освітлений підбанник, надаючи композиції центричності й привносячи висотний принцип організації простору. В інтер'єрі частково зберігся первісний ліпний декор: над вікнами – горельєфні композиції рослинного характеру; над північними й південними дверима – орнаментовані картуші з вензелем імператриці Єлизавети Петрівни. Над середньою аркою, що веде з центрального компартимента в бабинець, – великий барельєф рокайлевого характеру з фігурою архангела Михаїла.

Введенська церква-дзвіниця розташована напроти західного фасаду собору. Споруда – висотна, триповерхова, суворо центрична, кругла в плані. За стильовими рисами знаменує перехід від бароко до класицизму. Автор проекту – уродженець м. Охтирки архітектор П. Ярославський. У нижньому поверсі була церква Введення Богородиці у храм, а на 2-му і 3-му висіли дзвони, у тому числі на 2-му – великий дзвін вагою 4 тонни (дзвони не збереглися).

Центричність пірамідальної композиції підкреслюється єдиним принципом побудови всіх поверхів: розвинені цоколі й карнизи, високі аркові вирізи по сторонах світу, фланковані групами колон доричного (1-й поверх), іонічного (2-й поверх) і коринфського (3-й поверх) ордерів. Увінчує споруду баня параболічних обрисів з люкарнами, ліхтариком і скульптурою апостола. Всі поверхи перекриті баневими склепіннями.

Христорождественська церква розташована в північно-східному куті соборної території. Збудована 1825 р. коштом графині Г. Чернишової. Автора проекту не встановлено. У 1864 р. церква постраждала від пожежі, після чого її відбудовано. *с. 214*

Споруда – в стилі класицизму, хрещата в плані, симетрична стосовно поздовжньої осі, яка акцентована підвищеним об'ємом церковного залу, увінчаного банею і виділеного на західному фасаді чотириколонним портиком тосканського ордера з трикутним фронтоном. Невисокий круглий підбанник спирається на пілони через попружні арки.

З обох боків до церковного залу прилягають знижені рамена, де розташовувались житлові покої графині. По фасаду вони мають галерею з колонадою тосканського ордера.

Розглянуті три видатні пам'ятки становлять завершений ансамбль, який обумовлює архітектурну своєрідність міста.

Літ.: [95, 155, 157, 215, 304].

В. В. Вечерський

ЦЕРКВА ПОКРОВА БОГОРОДИЦІ ТА ДЗВІНИЦЯ

с. Пирогівка Шосткинського району

Дерев'яну церкву споруджено 1777 р. коштом місцевого поміщика М. Холодовського. У XIX ст. збудовано дзвіницю з західного боку і тамбур перед бабинцем церкви.

Церква розташована на відкритому рівнинному місці центральної частини села і є його архітектурною домінантою. Будівля – п'ятизрубна, хрещата, одноверха. Всі компартименти – прямокутні; центральний – вдвічі вищий від бічних, увінчаний двозаломним верхом вишуканого барокового силуету на високому наметовому даху. Рамена хреста укриті шпилястими дахами з масивними трикутними фронтонами на чолових гранях. Загалом композиція симетрична, строго центрична. Обабіч вівтаря – низенькі дияконник і жертовник.

Компартименти в інтер'єрі утворюють єдиний простір завдяки великим аркам-вирізам. Вівтар має плоску стелю, решта рамен хреста перекриті склепіннями, що імітують коробові. Пандативи центрального верху – з різьбленими ригелями. У бабинці є хори.

Церква складена з брусів на цегляному підмурку; зовні вертикально обшальована дошками з нащільниками. Дахи укриті покрівельною сталлю.

Дзвіниця – двоярусна, типу четверик на четверику, каркасної конструкції, пошальована дошками.

Літ.: [105, 215].

В. В. Вечерський

м. Путивль

МОВЧАНСЬКИЙ МОНАСТИР

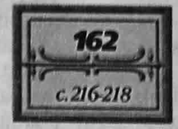

Мовчанський монастир у Путивлі вперше згадується в документах під 1597 р. У 1602–1604 рр. збудовано укріплення – мури з циліндричними наріжними й квадратною надбрамною баштами, а також мурований собор Різдва Богородиці та церкву Різдва Іоана Предтечі. Тут у 1604–1605 рр. була штаб-квартира Лжедмитрія I.

Монастир зазнав численних руйнувань і перебудов. Після пожежі 1612 р. собор у 1630 р. відбудовано. У 1700 р. надбрамну башту перетворено на дзвіницю з надбудовою восьмерика дзвонів; тоді ж надбудовано й соборний храм. У 1621 р. видатний український фортифікатор О. Радишевський збудував зовнішній оборонний мур монастиря, який зберігся лише частково. У кінці XVIII – на початку XIX ст. на рештках розібраних оборонних мурів зведено настоятельський корпус, трапезну, кілька дрібніших споруд. У 1866 р. розібрано стару церкву Різдва Іоана Предтечі й натомість споруджено нову у формах офіційного російсько-візантійського стилю. У 1930–1940 рр. церкву перебудовано: знято баню й надбудовано ще один поверх.

Монастирський комплекс, розташований на південно-східній околиці Путивля, займає високий пагорб – останець корінного правого берега р. Сейму. До його складу входять собор Різдва Богородиці, надбрамна дзвіниця, оборонний мур і башти, споруджені в 1602–1604 рр., оборонний мур 1621 р., церква Різдва Іоана Предтечі 1867–1869 рр., настоятельський корпус 2-ї половини XVIII ст., трапезна XIX ст. та два господарські корпуси 2-ї половини XIX ст. на зовнішньому монастирському дворі. Собор і дзвіниця є головними містобудівними домінантами в панорамі Путивля.

Собор Різдва Богородиці, що височіє в центрі монастирської території і є головною домінантою ансамблю, – тридільний, трибаневий, на підкліті, оточений з півдня й заходу одноповерховою галереєю. Він логічно завершив загальну систему оборони монастиря і нині становить рідкісний в архітектурі тип культової споруди багатофункціонального призначення. Собор був донжоном (найвищою баштою) і водночас трапезною, теплим храмом, сховищем пороху та зброї. *с. 217*

Споруда має характерні риси московської архітектури останньої третини XVI ст. Незвично те, що вівтарна частина, так само, як основний об'єм храму і бічний вівтар, має вигляд четверика, а не півкруглої апсиди. Це обумовлено функціональними потребами – пристосуванням будівлі до оборони. Первісно у підкліті містилися трапезна, тепла церква Софії Премудрості Божої та комори, а в основному ярусі – собор з бічним вівтарем. Вівтарна башта – триярусна; її верхній ярус – восьмигранна бойова камера над вівтарем – має три бійниці, розміщені по сторонах світу. Звідси можна було прострілювати підступи до монастиря. Бойову камеру увінчувало високе шатро з маківкою. У північній стіні центрального четверика зберігся внутрішній хід до бойової камери.

Основні компартименти собору збудовані одночасно. Первісно четверики собору й бічного вівтаря увінчувалися гірками кокошників зі світловими банями. На межі XVII і XVIII ст. артіллю М. Єфимова (?) здійснено перебудови: всі компартименти надбудовано восьмериками з бароковими двоярусними банями.

Зовнішній декор відзначається органічним поєднанням форм XVII– початку XVIII ст. Вівтарна башта на всю висоту декорована нішами-ширинками, розташованими в шаховому порядку. Збереглися перспективні портали й первісні аркові вікна. Вікна, прорізані під час реконструкції, – прямокутні, облямовані пишними наличниками з розірваними сандриками.

Підкліт собору перекрито системою зімкнених склепінь. Посеред трапезного залу розміщено квадратний стовп, на який спираються склепіння. Вівтар перекритий хрещатим склепінням. В основних об'ємах перехід від четвериків до восьмериків здійснено системою ступінчастих тромпів.

Стіни ззовні та в інтер'єрі потиньковані й побілені.

Надбрамна дзвіниця, що замикає територію з заходу, – мурована двоярусна споруда типу восьмерик на четверику. Двоповерховий четверик та арка проїзду є рештками надбрамної фортечної башти 1602 р. (збереглися сліди прилягання оборонного муру та внутрішньостінний бойовий хід). Восьмерик, надбудований 1700 р., у кожній грані має аркові вирізи й увінчується мурованим шатром з маківкою. Підаркові частини стін декоровано поліхромними полив'яними кахлями з мотивами "вазона" та "дерева життя". Ребра граней підкреслюються пілястрами. Стіни увінчує багатообломний розкріпований карниз зі смугою кокошників. *с. 218*

Літ.: [37, 38, 44, 144, 248, 249].

В. В. Вечерський

м. Путивль

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР ТА НАДБРАМНА ЦЕРКВА-ДЗВІНИЦЯ

Собор з церквою є частиною колишнього Святодухівського дівочого монастиря, перша згадка про який датується 1595 р., коли всі споруди були дерев'яними. У 1617–1693 рр. зведено мурований собор Зішестя Святого Духа з бічним вівтарем Введення в храм Пресвятої Богородиці. Будівничими були Л. Ліпеванов, Н. Яцин та І. Дашков. У 1697–1707 рр. з півдня зведено мурована надбрамну церкву Різдва Христового. У 1770 р. монастир було закрито, його собор перейменовано у міський Спасо-Преображенський, а надбрамну церкву переосвячено на Хрестоздвиженську. У 1822 і 1834 рр. собор зазнав добудов, а 1899 р. – капітального ремонту з елементами реставрації. До надбрамної церкви 1764 р. добудовано західний притвор.

Комплекс розташований серед одноповерхової садибної забудови північної околиці Путивля, в якому він відіграє роль важливої архітектурної домінанти. Споруди – муровані, потиньковані й побілені, дахи укриті покрівельною сталлю. Територію оточено муром заввишки 1,5 м з брамою і двома хвіртками.

Собор має структуру й композицію, характерні для московської церковної архітектури XVII ст. Основне приміщення – квадратне в плані, апсида – півкругла. З півночі прилягає тридільний бічний вівтар також з півкруглою апсидою, а з заходу і півдня – одноповерхова галерея з трьома ганками. Центральний четверик перекрито зімкненим склепінням і увінчано п'ятьма цибулястими баньками на глухих циліндричних підбанниках. Бічний вівтар має зімкнені, а галерея – циліндричне склепіння. Зовнішні площини стін розчленовані півколонками на прясла, що увінчуються декоративними закомарами. Вікна розташовані в два яруси: у нижньому – прямокутні, облямовані наличниками з розірваними сандриками, у верхньому – восьмикутні. *с. 219-220*

В інтер'єрі малювань немає. Зберігся іконостас 1693 р. – шестиярусний, московського типу, проте з типово українськими шестикутними одвірками царських врат і дияконських дверей. Горизонтальні розкріповані карнизи й вертикальні різьблені колонки (мотив виноградної лози) утворюють прямокутну сітку, в яку вкомпоновано ікони. Яруси неоднакові за висотою, а монотонність горизонтального ритму перебиває широке середнє поле.

Іконостас неодноразово ремонтували й поновлювали, зокрема у 1838–1839 рр., 1907 і 1975 рр. Його ікони датуються в широкому хронологічному діапазоні: початок XVII – початок XVIII ст. Вони належать до української школи іконопису.

У центрі нави висить срібна люстра, виготовлена 1692 р. у Нюрнберзі й подарована собору Петром I.

Надбрамна церква-дзвіниця – тридільна, асиметричної композиції, триярусна. У нижньому ярусі – брама з келіями обабіч, у 2-му – тридільна безверха церква з закругленим вівтарем і пізнішою прибудовою до бабинця. Над бабинцем височіє восьмерик дзвіниці, увінчаний наметовим дахом з маківкою. Зовнішнього декору майже немає. Вікна – прямокутні, без наличників. Бійниці в основі восьмерика свідчать про первісну оборонну функцію споруди. *с. 220*

Літ.: [38, 43, 144].

В. В. Вечерський

м. Путивль

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛИ КОЗАЦЬКОГО

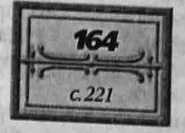

Мурована церква, що відома в літературі під назвами "Микола Кам'яний" і "Микола Великоріцький", закладена 1735 р. й освячена 1737 р. Збудована коштом путивльських міщан. Первісно була тридільною, двоповерховою, одноверхою. У нижньому поверсі містилася тепла церква св. Миколи Великоріцького, у верхньому – холодна церква Введення в храм Богородиці. У 1770 р. церкву капітально відремонтували, прибудувавши з заходу п'ятиярусну дзвіницю.

Церква розташована на плато, відмежовуючи з заходу історичне середмістя, як архітектурна домінанта.

Гранчастий вівтар та прямокутні в плані нава, бабинець і дзвіниця згруповані вздовж осі схід–захід. Приміщення 1-го поверху перекриті циліндричними склепіннями з розпалубками і лише вівтар – зімкненим склепінням. Тут підкреслюється лінійно-осьовий принцип організації внутрішнього простору. На 2-му поверсі бабинець і вівтар холодної церкви також перекриті циліндричними склепіннями з розпалубками. Нава має тризаломний верх типу восьмерик на четверику. Перехід до восьмерика здійснено двоярусними тромпами.

Споруда мурована з цегли на вапняному розчині, потинькована й побілена. Дахи укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах.

Літ.: [38, 144, 369].

В. В. Вечерський

м. Ромни

СОБОР ЗІШЕСТЯ СВЯТОГО ДУХА

165
с.222

Мурований собор Зішестя Святого Духа збудовано 1689 р. і освячено як Троїцький собор. Перебудували його в 1735–1749 рр. коштом вдови лубенського полковника А. Марковича. Реставровано собор у 1970–1971 рр. Нині він не функціонує.

Собор розташований в історичному середмісті на посаді давньоруського Ромна посеред Базарного майдану, що знаходиться в зоні найвищої композиційної активності на прузі високого правого берега р. Сули. Завдяки цьому собор є головною домінантою міста й округи.

Собор – хрещато-баневий, тринавовий, чотиристовпний, з нартексом, трьома апсидами та трьома банями, поставленими вздовж осі захід–схід. З південного і північного боків будівлі – квадратні у плані тамбури. Споруда належить до храмів гетьманського (державного) жанру і є контамінацією двох традиційних архітектурних типів: тринавового хрещато-баневого та тридільного трибаневого.

Собор має підвал, перекритий системою циліндричних склепінь, і хори в західному боці бічних нав, куди ведуть сходи в товщі південної та північної стін. Стіни будівлі – цегляні, потинькані. Усі попружні арки мають стрілчасті обриси.

Тридільній структурі інтер'єру з висотним розкриттям кожного з трьох компартиментів середньої нави суперечить екстер'єр пам'ятки – статичний, нерозчленований об'єм, пілястри та фронтони якого не пов'язані з членуваннями інтер'єру. Бані увінчуються верхами вишуканих барокових обрисів з ліхтариками й маківками.

Пам'ятка належить до унікальних, етапних споруд стилю українського Відродження XVII–XVIII ст.

Літ.: [215,308].

В. В. Вечерський

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

Тернопільська область охоплює частину історичних теренів Південної Волині, Західного Поділля і Східної Галичини. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена замками XIV–XVII ст., католицькими й православними храмами доби Ренесансу і бароко, унікальними пам'ятками дерев'яного церковного будівництва. На державному обліку перебуває 1178 пам'яток архітектури й містобудування, з яких 180 – загальнодержавного значення. Нині відомо також 140 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних міст і селищ увійшло 26 населених пунктів області: Бережани, Бучач, Вишневець, Гримайлів, Гусятин, Залізцики, Заложці, Збараж, Зборів, Козова, Кременець, Ланівці, Монастириська, Мельниця-Подільська, Микулинці, Підволочиськ, Підгайці, Почаїв, Скала-Подільська, Скалат, Теребовля, Тернопіль, Товсте, Хоростків, Чортків, Шумське. На основі містобудівного комплексу Збаразького замку в 1994 р. створено Державний історико-архітектурний заповідник.

м. Тернопіль

ДОМІНІКАНСЬКИЙ МОНАСТИР

166
с.223

Монастир фундований Великим коронним гетьманом Речі Посполитої Ю. Потоцьким у 1746 р. Збудований протягом 1749–1779 рр. за проектом архітектора А. Мошинського. Зруйнований під час Другої світової війни і реставрований у 1953 р.

Монастир розташований в історичному середмісті і є його головною містобудівною домінантою. Комплекс складається з двох мурованих споруд – костелу та корпусу келій у його тилу. Костел має унікальну для України розпланувально-просторову структуру: він тринавовий, причому середня нава, яка ширша і вища від бічних, у плані має еліптичні обриси, перекрита циліндричним склепінням з розпалубками й увінчана масивною глухою банею з ліхтариком. Осьову симетрію композиції будівлі підкреслюють дві ярусні вежі, що фланкують головний фасад, а також вибагливий фронтон по осі фасаду. Вежі увінчують високі наметові шпилі з чотирма перехватами й люкарнами. Споруда декорована в стилістиці рококо: на фасадах застосовано спарені пілястри композитного ордера, лучкові й трикутні фронтони та сандрики, рокайлеві наличники, розкріповані антаблементи.

В інтер'єрі домінує простір центральної нави, відділеної від бічних нав пілонами, масивність яких пом'якшується нішами-екседрами й тонко модельованими приставними пілястрами композитного ордера, що несуть масивний антаблемент. Бічні нави розчленовано на секції, перекриті почергово циліндричними й хрещатими склепіннями.

Костел має прямокутний у плані, дуже видовжений вівтар, до якого прилягає двоповерхове каре корпусу келій коридорної системи з однобічним розташуванням келій. Коридори перекрито хрещатими склепіннями. Декор корпусу келій – у стилі рококо, із застосуванням пілястрового портика, балюстради, приставних колон, гірлянд та іншої декоративної ліпнини рокайлевого характеру.

Споруди муровані з цегли на вапняному розчині, ззовні і всередині потиньковані, підмурки складені з каменю. Дахи та баня укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах.

Комплекс Домініканського монастиря в Тернополі – типологічно унікальна пам'ятка католицького сакрального будівництва в Україні.

Літ.: [215,335].

В. В. Вечерський

БУДИНОК РАТУШІ

м. Бучач

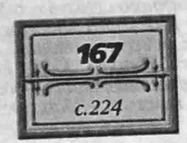

Зведений 1751 р. коштом канівського старости М. Потоцького, будинок стоїть у центрі ринкової площі. Архітектор споруди – Бернард Меретин. Скульптури виконав львівський майстер Ян Георгій Пінзель.

Двоповерхова, увінчана високою вежею будівля вимурувана з місцевого вапняку. Розпланування 1-го та 2-го поверхів ідентичне: квадрат 14×14 м, розділений двома несучими стінами на три ряди склепінчастих приміщень. Крайні ряди вирішені анфіладами з чотирьох та п'яти приміщень. Центр середнього, дещо ширшого ряду займає сходова клітка з крученими сходами. У 1-му ярусі та в пивницях розміщувались крамниці та складські приміщення, 2-й ярус займав магістрат.

Ратушу вирішено як монумент – з п'єдесталом у вигляді двоповерхового об'єму заввишки 10,5 м, на якому здіймається висока (24 м) вежа. Конструктивно вежа влаштована консольно щодо несучих стін сходової клітки: це дало змогу архітекторові збільшити ширину вежових фасадів, згармонізувавши пропорції вежі. Первісно вона мала барокове завершення заввишки 11 м, яке згоріло під час пожежі 1811 р.

Членування фасадів пілястрами відповідає внутрішньому розпланованню, чим зумовлена різна кількість пілястр на фасадах (4, 4, 5, 6). Шість пілястр головного фасаду розкріповані в масивному антаблементі, над яким підноситься високий бароковий фронтон, оздоблений скульптурними композиціями та асиметричної форми рокайлевим картушем у центрі. Вертикальний об'єм башти акцентований наріжними пілястрами та оперезаний балконом з ажурним різьбленим парапетом. Балкон утворює уступ, вище від якого башта звужується. Простінки між пілястрами трохи угнуті всередину. Башта має п'ять ярусів, проте в її композиції домінують два масивні об'єми, розділені уступом балкона й акцентовані великими арковими вікнами 2-го та 4-го ярусів.

В архітектурі ратуші органічно поєднуються тектонічна логіка та декоративна довершеність. Декор відзначається вишуканістю і підпорядкований тектонічній концепції: він наявний там, де треба підкреслити конструктивну схему (пілястри, скульптурні консолі балконів у вигляді каріатид, гзимси, парапети) і водночас підсилити ідею вертикалізму й стрункості усієї будівлі. Величезну роль в архітектурно-художній концепції споруди відігравали вирізьблені з місцевого вапняку експресивні алегоричні скульптурні композиції, що прикрашали парапет і фронтон двоповерхового об'єму, балкон та вінцевий гзимс вежі. За Г. Логвином, первісно існувало 17 скульптур і 11 ваз (збереглося відповідно 7 та 4).

Літ.: [150, 157, 215, 328].

О. А. Пламеницька

смт Вишневець

ПАЛАЦ ВИШНЕВЕЦЬКИХ

Палац був складовою частиною великого маєтку, початок якому було покладено будівництвом у 1395 р. земляних укріплень сином литовського князя Ольгерда, новгород-сіверським князем Дмитром Корибутом (з кінця XIV – початку XV ст. рід почав іменуватися Корибут-Вишневецькими).

У 1640 р. замок був перебудований воєводою Іеремією Вишневецьким, який першим з роду став католиком, чим і пояснюється спорудження ним поряд із замком у 1645 р. костелу св. Михайла (зруйнований у 1960-х роках). У 1648 р. замок був зруйнований козаками, а в 1672–1675 рр. – турками й татарами.

По смерті Іеремії литовський гетьман та віленський воєвода Михайло Вишневецький (1680–1744 рр.) побудував у 1720–1744 рр. палац, що існує досі. На цей час земляні укріплення втратили своє значення, їх частково знесли або перепланували, а маєток по жіночій лінії перейшов до магнатського роду Мнішеків, за яких він перетворився в один з найважливіших центрів культурного життя краю.

Єжи Мнішек (1748–1806 рр.) значно реконструював інтер'єри палацу. За припущенням, це виконав архітектор П'єр Ришар Тірегалье, який багато працював для Мнішеків у Варшаві. У палаці в різні часи гостювали російський цесаревич Павло I, польський король Станіслав Август, французький письменник Оноре де Бальзак.

За часів Єжи Мнішека в палаці накопичено колекції великої історичної, художньої та наукової цінності, серед яких прославилася картинна галерея, де були представлені основні європейські художні школи (частина зібрання історичного та портретного живопису, пов'язана з історією України та Росії, згодом перейшла до музеїв Києва та Москви). Зали палацу були заповнені цінними меблями й речами XVII та 2-ї половини XVIII ст., зокрема колекціями зброї, художньої мініатюри, старовинних французьких годинників, стильних меблів тощо. Величезну бібліотеку доповнював значної історичної цінності родинний архів, починаючи з Корибутів. У возовні маєтку зберігалася колекція старовинних карет, серед яких був і візок Марини Мнішек.

Але онуки Єжи Мнішека не цінували історичної спадщини предків, мешкали переважно у Франції, куди вивезли найцінніші мистецькі та наукові зібрання, й у 1852 р. продали маєток грузинській княжні Абамелек. Розпочався тривалий період постійних перепродажів маєтку та розпорошення його цінностей. Лише власники В. Плятер і П. Демидов намагалися не тільки зберегти те, що вціліло, але й примножити його. Під час Першої світової війни палац було вщент пограбовано. У цей час завалилися склепіння сходів та колонні портики фасаду. У 1920 р. споруду відновлено за участю архітектора В. Городецького, але

в 1924 р. палац був знищений пожежею. У 1960-х роках його знову відновили, проте без урахування архітектурно-художньої цінності.

Палац первісно був сформований у вигляді окремих корпусів, розташованих навколо великого прямокутного подвір'я з відкритим лише в парк північно-західним кутом. Крила існуючого донині головного корпусу були окремими флігелями, і лише в 2-й половині XVIII ст. їх з'єднали з центральною частиною переходами. Північно-східний кут подвір'я був замкнений двома одноповерховими корпусами кордегардій. Вирішення палацу у вигляді ансамблю окремих споруд – перший в Україні приклад відходу від середньовічного типу магнатської резиденції, яка характеризувалася згуртованістю різнорідних за призначенням частин в одному об'ємі.

Головний П-подібний у плані двоповерховий корпус, який виконано з сірого тесаного каменю, мав у центральній частині дворядне анфіладне розміщення покоїв, а в крилах – однорядне розпланування. Архітектура його фасадів – гранично стримана. В її основі – стиль кінцевого періоду французького Ренесансу з окремими рисами пізнішого часу, притаманними творчості французького архітектора Мансара. Головні осі центрального корпусу та крил з боку двору акцентовані псевдоризалітами з трикутними фронтонами та висунутими вперед терасними портиками під'їздів, виконаними в тосканському ордері. Портики прикрашають також два входи, розташовані в перехідних частинах палацу між центральним корпусом та крилами. Кути центрального корпусу та причілки крил закріплені павільйонами, які ледь виступають із стінових площин. Павільйони, як і псевдоризаліт центрального корпусу, підвищені над карнизом внаслідок надбудови над ними антресольного поверху. Західний фасад палацу відзначається простотою вирішення крил та значною розчленованістю стін центрального корпусу, що зумовлено, зокрема, влаштуванням у його ризаліті просторих залів та терасної галереї.

Загальна горизонтальна композиція будівлі посилюється двома рядами рівномірно розставлених вузьких вікон та широким міжповерховим карнизом. Художній акцент надано центральному псевдоризаліту, прикрашеному міжвіконними скульптурними вставками та великою скульптурною композицією в тимпані фронтону, складеною з герба Корибутів, оточеного військовими атрибутами (з протилежного боку корпусу – відповідна композиція з гербом Мнішеків).

Основні корпуси палацу перекриті двосхилими дахами, павільйони – наметовими, нині дуже спрощеними, що поряд з ліквідацією високих димарів та витонченої за малюнком віконної столярки негативно впливає на сприйняття визначної споруди.

Центральна частина палацу та праве крило призначалися для репрезентативних цілей, ліве крило з меншими за площею апартаментами – для гостей. Палац налічував понад 100 кімнат, серед яких особливо багато та витончено були оздоблені інтер'єри залів і салонів, виконаних у пілястровому ордері в різновидах барокових напрямків, переважно в так званому стилі Людовіка XVI. На 1-му поверсі центрального корпусу звертали на себе увагу вестибюль, стіни якого були вкриті тисячами білих кахлів із синіми малюнками на біблійні теми, дзеркальні зали, з'єднані між собою відкритими аркадами, та салон з оригінальним карнизом, на якому були амури, що грайливо простягали руки до гербів плафонного фризу. На 2-му поверсі заслуговував на увагу двосвітній Білий бальний зал.

У правому крилі розміщувалися бібліотека з портретною галереєю, ванна кімната, доти невідома в європейських (окрім англійських) палацах, театральний зал на кілька десятків глядачів тощо.

Інтер'єри доповнювалися численними високохудожньої роботи мармуровими камінами, чудовими старовинними кахляними печами та печами класицистичного періоду у вигляді канельованих колон на п'єдесталах, увінчаних вазонами. Привертала увагу оббивка стін у салонах з тканин високої художньої цінності.

До палацу зі сходу вела дорога, яка проходила повз костел та монастир (не збереглася).

Мурована в'їзна брама, яка входила до складу ґратчастої на стовпах огорожі палацового комплексу, виконана у формах бароко. Її арковий проїзд фланковано двома тричетвертними колонами іонічного ордера з розкріпованими антаблементом та карнизом і увінчано фігурним фронтоном з вазами обабіч. Загальне пластичне вирішення силуету брами посилюється розташованими з її боків оберненими волютами, оголовки яких спираються на нижче розташовані пристінки, акцентовані по кутах вазами.

Партер і парк розташовувалися на протилежному боці палацового ансамблю. Нижня частина партеру містила шість газонів та фонтан, а верхня мала зірчасте розпланування з центральним майданчиком, з'єднаним діагональними стежками з чотирма кабінетами, сформованими шпалерами. За партерним садом був розпланований просторий англійський парк (заснований у 1789 р.), створення якого приписують садівникові Діонісію Міклеру або його учням. У парку були алеї, квітники, висячі містки, альтанки.

У повоєнні роки парк зазнав значних втрат від стихійних порубок, безсистемних насаджень та порушень розпланувальної структури. Тоді ж було знищено й решітки регулярного партеру, на місці якого влаштовано спортивні майданчики.

Замкова церква Воскресіння – мурована тридільна споруда, що входить до складу палацового комплексу. Біля церкви зберігся невеличкий цвинтар із старовинними кам'яними хрестами. Засновано церкву на початку XV ст. й завершено будівництвом у 1530 р. У XVIII ст. її перебудовано, а в 1872–1873 рр. прибудовано мурований дзвіницю і змінено форму бань. У церкві поховані православні предки Корибутів–Вишневецьких. Саме в цій церкві відбулися заручини Марини Мнішек із Лжедмитрієм I (Григорієм Отреп'євим), які мали великий вплив на долі Росії, Польщі та України.

Незважаючи на великі втрати, які значною мірою ще можуть бути відновлені, вишневецький ансамбль залишається одним з найцінніших у нашій архітектурній спадщині.

Літ.: [215].

Є. В. Тимановіч

смт Гусятин

СИНАГОГА

Будівля розташована на підвищеному правому березі р. Збруч, у межах найдавнішої частини міста. До її триярусного, майже квадратного в плані основного об'єму прилягають західний одноярусний та північний двоярусний об'єми, в яких були приміщення для жінок та хедер (школа). Такої структури споруда набула після кількох будівельних етапів.

Триярусний об'єм (у плані 15,6×17,2 м) становить найдавніше ядро споруди, яка первісно (у 2-й половині XVI ст.) мала яскраво виражені оборонні риси. На північному фасаді, зверненому в бік р. Збруч, у 1-му ярусі, товщина стін якого становить 1,76...2,16 м, знаходяться чотири гарматні бійниці, нині орієнтовані в інтер'єр хедера.

Гіпотетично на першому будівельному етапі споруда мала ще три бойові яруси (разом з аттиковим, де збереглися ключоподібні бійниці), на які вели внутрішньостінні сходи в північно-західному розі будівлі. Сходи збереглися донині. У північній стіні вони перерізані косяком одного з трьох готичних аркових вікон північного фасаду, які належать,

ймовірно, до другого будівельного етапу. У нижній частині вікон ще в 50-х роках XX ст. зберігалися сліди бійниць 2-го бойового ярусу.

На другому етапі, який датується серединою XVII ст. (О. Чоловський датує будівництво синагоги 1-ю половиною XVII ст., Т. Геврик – 1654 р.), в об'ємі нижніх трьох ярусів влаштовано великий молитовний зал, внаслідок чого бійниці 2-го і 3-го оборонних ярусів розтесано на готичні вікна заввишки близько 8 м. Молитовний зал заввишки 13,5 м мав склепінчасте нервюрне перекриття з глибокими стрілчастими розпалубками на білокам'яних різьблених консолях. У східній стіні залу збереглася оздоблена ліпниною ніша для зберігання Тори (Аарон Гакодеш), перед якою розміщувався вівтар. У цей же час аттиковий ярус набув декоративного оздоблення у вигляді кілеподібної глухої аркатури, білокам'яного парапету у формах акантового листя, круглих вежок на рогах будівлі. У декорі яскраво простежуються східні мотиви. Від нижньої частини споруди, позбавленої декору, аттик відділяє білокам'яний гзимс.

Пізніше до основного триярусного об'єму добудовано функціонально необхідні частини синагоги: з заходу – одноярусну, яка по фасаду мала три шпилі барокового абрису; з півночі – триярусну, що доходила до гзимсу основного об'єму, закриваючи готичні вікна. На початку XX ст. замість барокових шпилів з'явилася відкрита тераса з парапетом, а північний об'єм понижено до двох ярусів.

У період Другої світової війни було зруйновано всю західну частину споруди та повністю знищено її склепіння і північний двоповерховий об'єм хедера. Під час консерваційно-реставраційних робіт (М. Говденко) було відновлено західний фасад основного об'єму та інтер'єр зі склепіннями, а західну й північну прибудови зведено одноярусними, з терасою, в архітектурних формах початку XX ст.

Гусятинська синагога – один із шедеврів єврейської сакральної архітектури на терені України.

Літ.: [322,328].

О. А. Пламеницька

ЗАМОК

м. Збараж

170
с. 226-227

Первісні укріплення Збаража, що були зруйновані 1589 р., збереглися за 3 км від міста, поблизу с. Старий Збараж у вигляді замчища. Власник збаразьких земель Христофор Збаразький, перебуваючи 1602–1605 рр. у Венеції, замовив італійському архітектору Вінченцо Скамоцці проект замку для Збаража. Виконаний 1612 р., проект поєднував типологію "palazzo in fortezza" (палац у фортеці) та "casa forte" (укріплена феодальна садиба) з переважанням репрезентативної функції. З огляду на недостатню обороноздатність замку, у процесі реалізації проект було суттєво змінено, через що дослідники й досі дискутують питання, якою мірою був використаний прототип проекту Скамоцці і який архітектор перетворив передбачений проектом палац на потужну фортецю.

За дослідженнями Ю. Нельговського, будівництво замку складалося з чотирьох етапів. На першому етапі (1612–1627 рр.) Х. Збаразький розпочав будівництво палацу, на другому (1627–1631 рр.) його брат Юрій Збаразький оточив недобудований палац мурами й ровами і ввів замок у загальну систему фортифікацій міста. Упродовж третього етапу (1631–1649 рр.) небіж Юрія князь І. Вишневецький та його син, краківський каштелян Дмитро, оточили замок валом, дещо понизили й перебудували башти для розміщення на верхніх майданчиках гармат, а оборонні мури перетворили на куртини з казематами. Під час облоги 1649 р. замок дістав значних пошкоджень. Його ремонт і реконструкція – це четвертий будівельний етап (1650–1670 рр.), протягом якого добудовано палац і замкову браму, а також розширено каземати і, відповідно, зменшено замкове подвір'я.

Деякі дослідники (А. Мілобендзький) ініціаторами зміни архітектурної концепції замку вважають братів Збаразьких, інші (О. Чоловський, В. Добровольська) віддають цю роль фортифікаторам – Генріху ван Пеену або Андреа дель Аква.

У 1675 р. замок здобули й зруйнували турки, після чого його відновив князь Д. Вишневецький. Подальша історія замку пов'язана з руйнаціями (1717, 1734 рр.), зміною спадкоємців (Юзеф, Станіслав і Вінсент Потоцькі, генерал Бем), перетворенням споруди на цукроварню та її поступовим занепадом. Відбудований після Першої світової війни коштом польської громадськості, замок під час Другої світової війни перетворився на руїну. Фіксацію та дослідження замку провели Б. Крицький (1947 р.), М. Говденко та О. Годованюк (1965 р.). Реставрація ведеться з 1965 р. (автори – М. Говденко, В. Косьяненко).

Замок – квадратний у плані, з наріжними п'ятикутними баштами бастіонного типу (збереглася одна), з двоярусною надбрамною баштою і палацом, оточений ровами й валами. Башти – двоярусні; їхні похилені стіни в нижній частині не мають бійниць, а верхня частина, відділена горизонтальним білокам'яним піввалом, має два яруси бійниць для ручної зброї. Башти з'єднуються з казематованими куртинами завдовжки 88 і заввишки 21 м, що складаються з шерегу склепінчастих приміщень вздовж широкого коридору з бійницями, розташованого з боку поля. Каземати вирішені в ренесансних формах.

Квадратний у плані (32×33 м) двоповерховий ренесансний палац, що первісно мав внутрішній двір (пізніше забудований), прилягає тильним фасадом до каземату, над яким надбудовано бічні крила палацу. Під палацом збереглися пивниці та підземні ходи. Архітектуру палацу відзначає сухість і лінеарність форм та стриманість декору (білокам'яні облямування віконних і дверних прорізів, рустування на рогах будівлі та на головному фасаді).

Літ.: [327,328,329,348].

О. А. Пламеницька

м. Кременець

ЗАМОК

171
с. 228

Замок розміщується на вершині стрімкої стіжкоподібної гори Кременець, яка в XVI ст. дістала назву гори Королеви Бони. Недоступна з трьох боків вершина гори зрізана й утворює просторий горизонтальний майданчик, що вузьким перешийком ("шиєю") завдовжки понад 350 м і завширшки близько 10 м сполучається з ланцюгом Медоборських гір.

Досі замок не мав аргументованого датування. Але 1972 р., під час архітектурно-археологічних досліджень, що проводилися А. Тюпичем та Є. Пламеницькою, виявлено оборонний мур завтовшки 1,8 м з рештками прямокутної тристінної вежі (розміри в плані – 3×3 м, виступає за мур на 1 м). Мур перетинав сучасний замковий двір у напрямку північ–південь, топографічно відокремлюючи найдавніше ядро замку в його західній частині. Це було типове, трикутне в плані (довжина сторін – близько 40, 50 та 60 м) мисове укріплення, що займало лише чверть сучасної тери-

торії замку. За археологічними матеріалами, воно датується IX ст.

У джерелах XVII ст. замок згадується за 1064 р., коли боярин з роду Денисків–Мокошеїв гербу Вукри добровільно віддав його польському королю Болеславові Сміливому. За літописами, замок не був здобутий ані 1226–1227 рр. угорським королевичем Андрієм, ані 1240–1241 рр. Бату-ханом, ані 1255 р. ханом Куремсою. В середині XIII ст. він був зруйнований за наказом Бурундая в числі інших тогочасних укріплень Галицько-Волинського князівства, але відновлений уже наприкінці XIII ст. сином Данила Галицького князем Мстиславом Даниловичем (або небожем Данила Іваном-Володимиром Васильковичем). Можна припустити, що саме в цей час замок був розширений на схід і в його східному мурі, з боку "шиї", збудовано надбрамну башту, що дістала назву Черленої. Цим же часом можна датувати й будівництво замкової церкви св. Михайла.

1339 р. польський король Казимир Великий, запанувавши на Червоній Русі, віддав Кременець литовському князеві Юрію Наримунтовичу з умовою, що той не зміцнюватиме замку. Однак, за даними джерел, князь Юрій зірвав угоду, і великий литовський князь Любарт відібрав у нього Кременець на користь Польщі. Логічно можна пов'язати порушення угоди з фортифікаційними роботами в замку, спричиненими тогочасним удосконаленням засобів штурму фортець. Первісну оборонну концепцію в'їзного вузла в цей час було ускладнено: в'їзд перенесено північніше, у новозбудовану надбрамну (Шляхетську) башту, дорога до якої вела попід східним муром замку, по самому пругу гірського схилу, що значно утруднювало штурм. Особливістю кременецького замку була наявність критих бойових галерей (понад 30) у вигляді зрубних клітей ("городень"). Ці галереї розміщувались по периметру укріплення з боку замкового двору в рівні зубців оборонних мурів.

У 1382 р. після смерті польського короля Людвика Угорського Кременець повернувся до Любарта, а в 1390 р. – до Свидригайла, котрий збудував на сусідній горі Стіжок другий замок, сліди якого існували до XIX ст. Політична боротьба між Польщею та Литвою в кінці XIV – першій чверті XV ст., в перебігу якої в 1431 р. (за іншими даними – в 1438 р.) Свидригайло надав місту Магдебурзьке право, закінчилася перемогою династії Ягеллонів.

1533 р. Зигмунд I віддав кременецьке староство віленському єпископу Янушу, який упродовж двох років здійснив у замку значне будівництво, відображене в люстрації 1542 р. У цей час надбудовано надбрамну (Шляхетську) башту зі звідним мостом, у якій мешкав староста замку. На захід від Черленої башти закладено фундаменти третьої, квадратної башти, що мала височіти над містом. За наказом єпископа розпочато викопування студні (криниці) завглибшки 80 м та будівництво башти перед замком, над першим ровом.

У 1536 р. Зигмунд I віддав замок своїй дружині королеві Боні, яка володіла ним упродовж 20 років, надавши місту кілька привілеїв. Замкові старости в цей період здійснили низку перебудов: вдруге надбудували надбрамну (Шляхетську) башту, перекривши склепінням верхній ярус і зробивши наметовий дах. Ймовірно, внаслідок цих робіт вона дістала назву Великої башти. Тоді ж підвищено інші башти й забезпечено бойові галереї на мурах. На фундаментах башти з боку міста зведено будинок з підвалами, світлицею, сіньми й коморою, а також оборонним верхнім ярусом. Ця остання споруда дістала назву Башти над новим будинком. Розміри замку в цей час були 70,6×157 м.

XVI ст. було фазою найповнішої реалізації оборонної концепції замку, який за місцевою традицією утримувався коштом заможної верхівки староства. Одначе в XVII ст. занепад краю позначився на обороноздатності замку. У 1648 р. під час повстання М. Кривоноса один з козацьких загонів за допомогою кременецьких міщан захопив замок, спаливши всі дерев'яні будівлі та зруйнувавши частину укріплень.

Від цього часу замок, попри постанови волинських сеймиків, не відновлювався. Документи XVII–XVIII ст. засвідчують поступовий занепад і руйнацію замку. З кінця XVIII ст. він повністю втрачає оборонну функцію, а в XIX ст. руйнується кілька ділянок оборонних мурів.

Нині збереглася частина периметру мурів з заходу, півдня й півночі та дві башти – напівзруйнована надбрамна (колишня Шляхетська) та Башта над новим будинком.

Літ.: [10, 82, 136, 138, 155, 215, 268, 290, 334, 344, 349, 351, 391].

О. А. Пламеницька

м. Кременець

КОМПЛЕКС КОЛЕГІУМУ

172
с. 228-229

Комплекс, до якого входять власне колегіум, костел та монастирські корпуси, зведено в 1731–1743 рр. коштом князів Вишневецьких для отців-єзуїтів за проектом єзуїтського архітектора П. Гіжицького. У 1809 р. біля колегіуму закладено парк з ботанічним садом (архітектор-садівник – Д. Міклер). У 1805–1832 рр. тут розміщувався Кременецький ліцей, заснований видатними польськими освітніми діячами Т. Чацьким і Г. Коллонтаєм. У колегіумі навчався великий польський поет Ю. Словацький.

Комплекс розташований в історичному середмісті на терасі, що домінує над долиною, в якій лежить місто. Завдяки цьому двовежовий костел є головною містобудівною домінантою Кременця.

Ансамбль має ефектну центрально-осьову композицію, пов'язану з рельєфом. Перед головним фасадом, оберненим до міста, розташований курдонер з парадною терасою. Центром композиції є костел св. Ігнатія Лойоли і св. Станіслава Костки – тринавова однобанева базиліка з трансептом і двома вежами, що фланкують головний фасад. До костелу обабіч прилягають дво- та триповерхові навчальні й монастирські корпуси однобічного коридорного розпланування з ризалітами, причілки яких акцентовано трикутними фронтонами й невеликими бароковими вежами.

Весь ансамбль відображає стильові впливи пізнього польського бароко.

Фасади споруд членовано пілястрами іонічного ордера. На фасаді костелу вони багаторазово розкріповані. Декор фасадів та інтер'єрів суто бароковий: застосовано хвилясті лінії стін, вишукані фронтони, ніші-екседри, різноманітних форм наличники й сандрики. Тераса з курдонером огороджена балюстрадою з декоративними вазами та коваными гратами.

Склепіння костелу – циліндричні й хрещаті, підбанник – восьмигранний. Коридори та класи бічних корпусів перекриті системою хрещатих склепінь.

Усі споруди мурованні з цегли, підмурки – кам'яні. Стіни ззовні і в інтер'єрах потинькованні. Дахи та баня по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю.

Кременецький колегіум є одним з найзначніших барокових ансамблів України.

Літ.: [215, 341].

В. В. Вечерський

м. Підгайці

ЦЕРКВА УСПІННЯ БОГОРОДИЦІ

173
с.230

Мурована церква споруджувалась у 1650–1653 рр. Розташована в історичному середмісті і є архітектурним акцентом в його забудові. Церква – тридільна, трибанева. Нава та бабинець – квадратні в плані. Вівтар – гранчастий ззовні і півкруглий всередині. Бабинець має підвал, хори та капличку над ними. Кручені сходи на хори й до каплички влаштовані в північній стіні бабинця. У стінах нави розміщуються розвантажувальні арки, які за допомогою сферичних трикутних пандатив несуть глуху сферичну баню. Перший ярус бабинця перекрито хрещатим склепінням.

Особливістю храму є оборонна галерея з аркадою, що зовні оперезує підбанники над навою і вівтарем вище від рівня карниза. Три бані мають шоломоподібні покриття й декоративні ліхтарики з маківками.

Зовнішній декор дуже стриманий, у ренесансних стильових формах: пілястри, антаблемент, аркові облямування вікон на імпостах, трикутні сандрики, портали з білокам'яним різьбленням тощо.

В інтер'єрі збереглися настінні малювання, а також іконостас і різьблені кіоти XVIII ст.

Пам'ятка мурована з каменю-плитняку на вапняно-піщаному розчині, ззовні і всередині потинькована. Дах і бані по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю.

Пам'ятка є унікальним зразком церковної будівлі, пристосованої до оборони.

Літ.: [157].

В. В. Вечерський

м. Почаїв

ПОЧАЇВСЬКА СВЯТО-УСПЕНСЬКА ЛАВРА

174
с.230-235

Монастир засновано 1597 р. як фундацію Ганни Гойської біля почаївської мурованої церкви Успіння Богородиці, яка була збудована на початку XVI ст. на місці однойменного дерев'яного храму XIII ст. Ансамбль монастиря сформувався на початку XVII ст. (трапезна, келії, огорожа). У 1649 р. коштом Федора і Євдокії Домашевських зведено Троїцьку мурована церкву. У цей же час укріплено терасу та зведено муровані фортифікації – стіни з п'ятьма наріжними й середстінними баштами.

1713 р. монастир перетворено з православного на уніатський, і в середині XVIII ст. він набув першорядного значення серед василіанських монастирів України. З цим пов'язана радикальна реконструкція комплексу монастиря, меценатом якого став граф М. Потоцький. Протягом 1720–1740 рр. єзуїтський архітектор П. Гіжицький збудував двоповерхові муровані корпуси братських келій з трапезною. Йому ж належала ідея створення нової домінанти ансамблю – двовежового однобаневого собору за взірцем абатства Мельк на Дунаї в Австрії. Собор збудовано в 1771–1784 рр. за проектом архітектора Г. Гофмана за участю львівських архітекторів Ф. Кульчицького, М. Полейовського та майстра-муляра Щепановського. При цьому було зруйновано муровані Успенську і Троїцьку церкви, частину фортифікацій і перебудовано терасу. М. Полейовський виконав шість вівтарів у соборному інтер'єрі, Л. Долинський – живопис іконостаса і 50 малих образів, Л. і В. Бернакевичі – різьбярські роботи, а П. Пренятицький – малювання бані. У 1861 р. старий іконостас замінено новим, а після пожежі 1869 р. виконано збережений донині стінопис 1876 р. (художники – Г. Боссе, С. Комаров, І. Горбунов, М. Нестеров, С. Верховцев та ін.).

1825 р. споруджено архієрейський корпус. У 1831 р. після ліквідації польського повстання російський уряд передав Почаївський монастир Російській православній церкві. У 1838 р. монастиреві надано найвищого статусу – лаври – четвертої за значенням в імперії після Києво-Печерської, Троїце-Сергієвої та Олександро-Невської. З цим пов'язана нова реконструкція ансамблю. У 1836 р. за проектом архітектора Михайловського зведено Святу браму, а в 1861–1869 рр. за проектом архітектора Раструханова замість невеличкої дзвіниці 1771 р. збудували чотириярусну, загальною висотою 65 м. У 1906–1912 рр. за проектом архітектора О. Щусєва під наглядом архітектора О. Рухлядєва збудовано Троїцький собор у модернізованих формах новгородсько-псковської середньовічної архітектури, що внесло в ансамбль, де переважає ба- *с. 231,235*
рокова стилістика, певну дисгармонію.

Ансамбль, який увінчує високий кам'янистий мис відрогів Кременецьких гір над долиною р. Ікви, виразно домінує в ландшафті в радіусі 10...15 км. Нині до його складу входять муровані Успенський і Троїцький собори, трапезна, корпуси келій, архієрейський корпус, Свята брама. Терен монастиря обмежує мур 1830-х років, укріплений контрфорсами. У товщі гори під Успенським собором міститься триярусний печерний комплекс XV–XVI ст. з підземними церквами, а також камінь з відбитком ступні Богородиці.

Успенський собор є центром ансамблю. Він по- *с. 231-234*
ставлений на ділянці, обмеженій раніше зведеними будівлями, в складних інженерних умовах (на тріповерхових субструкціях). Має нетрадиційну орієнтацію: головний фасад його звернено на південь, а вівтар – на північ. Собор є однобаневою тринавовою базилікою з трансептом. Середня нава і трансепт набагато ширші й на третину вищі від бічних нав, які є двоярусними (2-й ярус – хори). Всі нави перекриті циліндричними склепіннями. У шелигах склепінь бічних нав – круглі отвори, влаштовані задля кращого освітлення. Підбаневий квадрат має розміри 13×13 м. Позолочена восьмигранна баня з люкарнами на восьмигранному підбаннику увінчується маківкою, що підноситься на висоту 45 м. Симетричний головний фасад акцентований фронтоном на осі й фланкований двома п'ятиярусними чотиригранними вежами, площини стін яких повернені під кутом 45° до поздовжньої осі собору. Перед головним фасадом триповерховий корпус субструкцій утворює широку терасу, вхід на яку з рівня землі влаштовано збоку так, що собор розкривається зі сходів у сильному ракурсі.

Архітектурні форми – у стилістиці рококо: колони й пілястри іонічного ордера, розкріповані антаблементи, лучкові сандрики, картуші, вази та ліпнина з використанням барв (жовтої вохри поле стін, білі деталі, позолочені капітелі) створюють піднесену поліфонічну композицію.

Двоповерховий корпус келій з трапезною скомпоновано за принципом клуатра: замкнений чотирикутник з квадратним внутрішнім двором прилягає до вівтарної частини собору і з'єднаний з ним переходом. Система розпланування – коридорна, з однобічним розташуванням келій. Коридори перекриті хрещатими склепіннями. Екстер'єри вирішені також у бароковій стилістиці: головні фасади членуються пілястрами коринфського ордера, а південний бік західного крила має розвинений бароковий фронтон.

Архієрейський корпус поставлений на схилі рельєфу, через що він має змінну поверховість – від двох поверхів (північний фасад) до чотирьох (південний фасад). Прямокутна в плані будівля секційного розпланування вирішена в строгих класицистичних формах: іонічні пілястри членують стіни по всій висоті, а по осі поздовжнього фасаду височить трикутний фронтон.

Дзвіниця є висотною домінантою ансамблю. Її нижній ярус – тридільний, верхні – четверики, наріжні частини яких акцентовано пучками півколон, а грані прорізано арковими отворами дзвонів. Увінчує дзвіницю позолочена баня з люкарнами й маківкою. Будівля витримана у формах раннього історизму з переважанням барокової стилістики. *с. 234*

Троїцький собор розташований на північний схід від Успенського. Його лапідарний нерозчленований силует не відіграє значної ролі в панорамі ансамблю. *с. 235*

Собор – хрещато-баневий, тринавовий, триапсидний, однобаневий з західним притвором і циліндричною сходовою вежею. Основний об'єм – кубічний, притвор – понижений. З двох боків виділяються портали, увінчані шпилями, в яких – поліхромні мозаїки сакрального змісту, виконані за ескізами М. Реріха. Декор екстер'єру – лапідарний: плоскі лопатки, що членують кожен фасад на три прясла, аркатура, контррельєфні наличники, рельєфні хрести тощо.

Усі споруди Почаївської лаври муровані з цегли на вапняному розчині, на кам'яних підмурках, усі (крім Троїцького собору) всередині і ззовні потинькувані. Дахи та бані по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю.

Почаївська лавра є найвизначнішим за мистецькими якостями сакральним ансамблем Західної України.

Літ.: [157, 215, 255].

В. В. Вечерський

с. Скорики Підволочиського району

ЦЕРКВА СВ. ІОАНА БОГОСЛОВА

Точна дата будівництва дерев'яної церкви в історичних джерелах не зазначена, проте в літературі її зведення датується XVII ст. Церква складається з трьох високих, квадратних у плані зрубів бабинця, нави та вівтаря, послідовно розташованих по осі захід–схід і оперезаних по периметру пластичним піддашшям на фігурних кронштейнах. Усі три приміщення перекриті рубленими двоярусними верхами восьмигранної форми, причому центральний з них майже вдвічі вищий за бічні. Домінування верху нави разом з її більшими розмірами та висотою, а також значно кращим освітленням приміщення сприяє композиційному виділенню центральної частини в загальній структурі споруди. Найпослідовніше домінантна роль нави виявлена в інтер'єрі, чому сприяє розташування всіх найголовніших пластичних і художньо-декоративних акцентів – складного за формою двоярусного вирізу в західній стіні, монументального чотириярусного іконостаса з царськими вратами та іконами XVIII ст. тощо.

Властиві Іоанобогословській церкві вишукані пропорції головних елементів, а також уміле використання різноманітних композиційних та художньо-декоративних прийомів дають змогу зарахувати її до найкращих зразків подільської школи української дерев'яної архітектури.

Літ.: [155, 157].

В. Т. Завада

м. Чортків

ЦЕРКВА ВОЗНЕСІННЯ ГОСПОДНЬОГО

Дерев'яний храм, споруджений 1738 р., належить до числа найбільш складних і оригінальних творів традиційного церковного будівництва Поділля. Неповторність художнього вирішення пам'ятки проявляється в сміливому поєднанні прямокутного, витягнутого у поздовжньому напрямку бабинця, пластичного восьмерика нави та гранчастого вівтаря. Усі три об'єми оперезані розлогим піддашшям на фігурних кронштейнах. Це створює композиційний перехід від землі до стрункіх об'ємів храму.

Особливою складністю і пластичним різноманіттям вирізняється завершення Вознесенської церкви, побудоване на вмілому використанні різної кількості відмінних за формою заломів центрального та бічних верхів. Для більшої виразності загальної композиції рублене перекриття бічних верхів приховане у масиві високого гранчастого даху. Разом з тим багатозаломна конструкція центрального верху цілком виявлена у зовнішніх формах. Це помітно підкреслює домінантну роль нави у структурі будівлі.

Літ.: [157, 187, 215].

В. Т. Завада

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Харківська область належить до історичного регіону Слобожанщини, стало заселеного з 2-ї половини XVII ст. Відповідно до цього, найцінніші архітектурні пам'ятки датуються кінцем XVII – 1-ю половиною XVIII ст. й належать до стилів українського Відродження і бароко. Значною кількістю об'єктів представлені пам'ятки стильових епох класицизму, історизму й модерну. У стилі конструктивізму збудовано небагато споруд, але вони становлять універсальну історико-культурну цінність. В області під охорону держави взято 653 пам'ятки, з яких 73 – загальнодержавного значення. Нині відомо близько 300 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ увійшли Балаклія, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Золочів, Ізюм, Кигичівка, Красноград, Краснокутськ, Куп'янськ, Люботин, Мерефа, Харків, Чугуїв, Шарівка.

БУДИНОК ДЕРЖАВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (ДЕРЖПРОМ)

м. Харків

177
с.237

У 1925 р. було оголошено конкурс на кращий проект Держпрому. У ньому взяли участь такі відомі майстри архітектури, як О. Бекетов, В. Гельфрейх, О. Дмитрієв, Л. Руднєв, І. Фомін, В. Щуко, О. Щусєв та ін. Перша премія одноголосно була віддана проекту, виконаному архітекторами С. Серафімовим, М. Фельгером і С. Кравцем. За їхнім проектом і споруджено будівлю Держпрому. Її розташували на одному з найбільших у світі майданів, названому іменем Ф. Дзержинського. Майдан, площа якого дорівнює 11 га, складається з двох частин: прямокутної розміром 400×120 м і круглої діаметром 380 м. Саме на круглій частині майдану в 1929 р. було зведено першу будівлю – Держпром. Будівельними роботами керував інженер П. Роттерт.

Споруда призначалася для розміщення управлінь республіканських трестів і державного банку. Крім того, тут мали бути технічна бібліотека на 200 тис. томів, читальні зали, їдальня, а також зали для зборів на 250 і 1000 місць. Робочі приміщення були згруповані за функціональним принципом і з'єднані між собою по горизонталі коридорами, по вертикалі – сходами та ліфтами.

Будівля Держпрому складається з дев'яти корпусів, що утворюють віялоподібну структуру. Їхні поздовжні осі спрямовані радіально до центра круглої площі. Корпуси, висота яких збільшується від периферії до центра, симетрично згруповані по троє в кожному з трьох блоків. Два головні корпуси центрального блоку налічують 11 поверхів і мають висоту 63 м. Об'єми на 3-му, 5-му і 6-му поверхах з'єднані між собою критими мостами-переходами.

Вражають розміри будівлі. Об'єм її – 360 000 м³, загальна довжина фасадів – 300 м, площа засклення – 17 га. Держпром є найбільшою спорудою у світі, виконаною в архітектурних формах конструктивізму. Тут блискуче продемонстровані його основні прийоми: опори-стовпи, плоска покрівля, вільний план, стрічкове засклення вікон. Ці засоби архітектурної виразності, що ламали багатовікову традицію, використані авторами з великою майстерністю, завдяки чому архітектурна композиція Держпрому набула надзвичайної виразності й самобутності.

Конструктивну основу будівлі становлять багатоярусні монолітні залізобетонні рами. Завдяки застосуванню несучого каркасу виникла можливість нового вирішення стіни. Смуги стрічкових віконних прорізів, що тягнуться по всьому фасаду, не відокремлюють внутрішній простір від зовнішнього, а навпаки, об'єднують інтер'єр з довкіллям. Ефектними архітектурними прийомами навколишнє середовище залучається до об'ємно-просторової композиції споруди. Дві вулиці (Анрі Барбюса та Ромена Роллана), що вільно пронизують споруду, сприймаються одночасно як міські шляхи й величезні інтер'єри.

Об'ємно-просторова структура будинку створена поєднанням різноманітних вертикальних і горизонтальних паралелепіпедів. Композиція розрахована на сприйняття під час руху, коли будівля з'являється перед глядачем у несподіваних ракурсах, що змінюються наче в калейдоскопі.

Держпром вважається найяскравішим взірцем архітектури конструктивізму і належить до провідних архітектурних творів 1-ї половини XX ст. в Європі.

Літ.: [6, 106, 173, 179, 188, 196, 269, 276, 294, 295].

М. П. Андрущенко

ПАЛАЦ РОБІТНИКА

м. Харків

178
с.238

Будівля розташована на робітничій околиці в глибині невеликої площі.

Палац збудовано в 1928–1932 рр. за проектом архітектора О. Дмитрієва, котрий продовжив і розвинув архітектурні ідеї, започатковані О. Гегелло та Д. Кричевським у проекті Палацу культури ім. О. Горького в Ленінграді (1925–1927 рр.). Як і його попередники, О. Дмитрієв з'єднав в одному об'ємі клубні й театральні приміщення, діставши незвичну об'ємно-просторову композицію.

Розпланувальне вирішення палацу вирізняється надзвичайною чіткістю й простотою. Навколо театрального залу на 2000 глядачів з двома ярусами балконів розміщено кулуари та фойє. На 1-му поверсі по поздовжній осі розташовано головний вхід, що веде до вестибюля, з якого можна потрапити до гардеробів, глядачевого залу, ресторану й аудиторії. До сцени (розмірами 11×17 м з порталом завширшки 10 м) прилягають артистичні вбиральні, а до ар'єрсцени – гімнастичний тренувальний зал. Клубна частина, відокремлена від театральної, розташована на двох верхніх поверхах над фойє і має ізольовані сходи з окремими виходами на площу перед палацом.

Художній пошук ішов у напрямку руйнування стереотипу традиційного образу театральних і клубних споруд. Театральний зал, секторний у плані, визначає неочікувану форму всієї будівлі. Сценічна коробка, яка

завжди домінувала в об'ємно-просторовій композиції аналогічних будівель, з головного фасаду повністю закрита багатоповерховим об'ємом клубних і допоміжних театральних приміщень.

Центральна дугоподібна в плані частина головного фасаду складається з п'яти угнутих елементів, що нагадують величезні канелюри. Хвилясту поверхню стіни перетинають, повторюючи її форму, три широкі смуги суцільного засклення.

В облицюванні порталів використано рожевий граніт, а в обрамленні входів – чорний. Поверхню стін потиньковано. Фойє прикрашають два монументальні панно розмірами 5,5×6,5 м, виконані художником Є. Лансере.

Літ.: [188, 295].

М. П. Андрущенко

СОБОР ПОКРОВА БОГОРОДИЦІ

м. Харків

179
с. 239-240

Собор і дзвіниця є чільними будівлями Покровського монастиря – резиденції місцевого архієрея. Завдяки висотному характеру композиції собор, незважаючи на затисненість довколишніми будівлями, є головною архітектурною домінантою історичного середмістя Харкова.

Мурований храм збудовано як головну споруду Харківської фортеці й освячено 1689 р. Звів собор той самий майстер, який був автором Спасо-Преображенського собору в Ізюмі. Первісно собор і збудована одночасно дзвіниця були окремо розташованими спорудами, а в XIX ст. їх об'єднано двоповерховим корпусом трапезної. Під час реставрації собору в 1960–1965 рр. (архітектори – В. Петичинський і В. Корнеєва) двоповерхову трапезну та перехід до архієрейського будинку розібрано, а деякі втрачені елементи (гульбище) відновлено. До початку XIX ст. дахи й бані собору були вкриті гонтом, пізніше – покрівельною сталлю.

Собор – тридільний, триверхий, двоповерховий. Усі компартименти – гранчасті: восьмигранна нава, шестигранні (п'ятистінні) вівтар і бабинець. Тепла церква в підкліті споруди – низенька й перекрита зімкненими склепіннями з широкими арками між компартиментами. Підкліт є постаментом для верхньої холодної церкви, якій властиві стрункість пропорцій і висотний характер композиції. Кожен верх – двозаломний, з великими вікнами у восьмериках, завдяки чому інтер'єр щедро освітлений. Стіни мають незначний нахил до середини, чим досягнуто ілюзорне підвищення висоти храму в інтер'єрі.

с. 239-240

В екстер'єрі собору підкреслено ярусність і висотний характер композиції. Підкліту відповідає аркада, яка несе гульбище з опасанням. Парапет гульбища мурований, а дах опасання спирається на дерев'яні сішки. На гульбищі проти чолових граней восьмерика нави влаштовано виступні приміщення на зразок бічних криласів. Їхні поперечні стіни правлять контрфорсами для погашення розпору центрального верху. Яруси основного об'єму та верхів підкреслено масивними карнизами зі смугами поребрика. Ребра граней акцентовано наріжними висячими півколонками з перехватами. Видовжених пропорцій вікна з лучковими перемичками облямовані пишними наличниками, до яких входять фланкувальні півколонки, підвіконна поличка, антаблемент і фігурний багатолопатевий сандрик. Загалом оздоби екстер'єру взято з московської архітектури кінця XVII ст.

Церква мурована з цегли на вапняному розчині; всередині потинькована й побілена, а ззовні побілена по тонкому шару тиньку. Дах і бані по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю.

Дзвіниця розташована навпроти західного фасаду собору. Це трирусний з підвалом восьмерик, увінчаний мурованим шатром з маківкою. Верхній ярус має аркові отвори в кожній грані. Декор лаконічний: наріжні лопатки, поребрик, ніші-ширинки.

с. 240

Покровський собор за типом і розпланувально-просторовою композицією відтворює українську тридільну і триверху дерев'яну церкву. Він є найдавнішою та найхарактернішою тридільною мурованою пам'яткою слобожанської архітектурної школи, де висотне розкриття внутрішнього простору доведено до найвищої художньої досконалості. Цією спорудою ніби підведено підсумок розвитку архітектурної думки в Україні XVII ст.

Літ.: [155, 215, 285, 287].

В. В. Вечерський

СПАСЬКА ЦЕРКВА

с. Володимирівка Краснокутського району

180
с. 241

Церква розташована на території Наталіївки – колишнього маєтку цукрозаводчика П. Харитоненка, широко відомого благодійника, мецената та колекціонера, за походженням з селян-чумаків, котрому за особливо корисну та плідну діяльність указом російського імператора Миколи II 18 квітня 1899 р. було надано дворянство.

Як свідчить напис на північній стіні, храм Всемилостивого Спаса закладено 29 червня 1911 р. на знак явленої роду милості Божої, можливо, у зв'язку з одруженням доньки господаря Наталії з князем М. Горчаковим – представником найдавнішого князівського роду. П. Харитоненко бачив свою садибу культурним осередком краю, а церкву споруджував як храм-музей для розміщення власної багатої колекції стародавнього живопису та церковного начиння.

Основні проектні креслення виконані в 1908 р. архітектором О. Щусєвим, а будівництво провадилось під орудою архітектора О. Рухлядєва з 1911 до 1913 р.

Церква виконана у формах давньоруської псковсько-новгородської архітектури, яка на шляху пошуку національної форми російської архітектури на рубежі XX ст. оцінювалась такою, що найповніше відповідала новоявленій естетиці модерну.

Церква мурована з цегли й облицьована вапняком. Це тридільна, однобанева споруда з маленькою півциркульною апсидою, ризницею з півночі та окремою двоярусною дзвіницею з півдня. Дзвіниця з'єднана з основним об'ємом коротким переходом із вхідним ганком. Головна нава церкви – прямокутна в плані і відокремлена від вівтарної частини стіною з аркою. З заходу до нави прилягає вужчий за неї прямокутний притвор, вхід до якого вирішений у вигляді своєрідного порталу зі стрілчастим верхом та низько спущеним дахом. Під церквою та дзвіницею – підвал з цегли та бетону, перекритий півциркульними та хрещатими склепіннями, із входом зі східного боку по стрімких цегляних сходах.

Дах церкви укритий мідними листами, баня – залізними.

Дзвіниця мурована з цегли й обличкована вапняком, з низьким шатровим завершенням. Перший ярус у плані квадратний, другий – восьмигранний, сформований пілонами, поєднаними зверху втопленими півциркульними арками.

Стіни храму, простінки підбанника та лопатки притвору прикрашені рельєфами, виконаними за мотивами володимиро-суздальського різьблення, а

також мармуровими медальйонами з колекції П. Харитоненка – "Архангел", "Голубки", "Ісус у темниці", "Ісус скорботний". Велику художню цінність становить барельєф "Розп'яття" на північній стіні, виконаний скульптором С. Коненковим у гіпсі на основі античних зразків під час його перебування в Афінах і втілений під його керівництвом різьбярами в Наталіївці.

Стінопис інтер'єру – в загальній давньоруській традиції, але з новим колористичним вирішенням. Виконував його художник О. Савінов на цементній штукатурці в техніці силікатного живопису. Іконостас та стіни церкви прикрашали ікони давньоруських живописців з колекції П. Харитоненка, з яких найбільш цінними були дев'ять ікон деісусного чину новгородського іконопису XV–XVI ст. З власної збірки колекціонера походило й церковне давньоруське начиння (панікадила, плащаниця, килими, кахляна піч).

Після революції на території маєтку розмістився туберкульозний санаторій. Спаську церкву використовували як клуб, підвал – як котельню. Стінопис забілено. Зникли без сліду дорогоцінні ікони та церковне начиння.

Літ.: [215].

Є. В. Тимановіч

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР

м. Ізюм

Мурований собор розташований у південній частині міста на пагорбі правобережжя р. Сіверський Донець під горою Крем'янець, яка домінує над містом. Пам'ятка є архітектурним акцентом у забудові.

Збудований 1684 р. коштом і заходами полковників Г. Донця та Ф. Шидловського, собор зазнав капітального ремонту в 1751 р. У 1886 р. з західного боку до собору добудовано двосвітний притвор і триярусну дзвіницю. У 1902–1903 рр. храм перебудовано під керівництвом цивільного інженера М. Ловцова: розібрано бічні бані й натомість надбудовано декоративні, змінено форму центральної бані, надбудовано кокошники. Будівля загалом набула невластивих їй рис неоросійського стилю. Під час Другої світової війни зруйновано бічні декоративні баньки та західний притвор з дзвіницею. У 1953–1955 рр. пам'ятку реставровано за проектом архітектора М. Говденко: відтворено первісні форми й деталі, розібрано всі пізніші прибудови. Для реставрації було виготовлено спеціальну цеглу за зразками первісної. У 1983 р. зміцнено попружні арки та змінено покриття дахів і бань.

Собор – хрещатий, п'ятидільний, з гранчастими раменами, п'ятибаневий. Усі бані – двозаломні. Своєю розпланувально-просторовою структурою він відтворює характерний для України XVII ст. тип хрещатої п'ятидільної дерев'яної церкви. В інтер'єрі перехід до верхніх восьмериків здійснено за допомогою плоских трикутних пандатив. Простір інтер'єру – єдиний завдяки широким трицентровим попружним аркам, стягнутим парними залізними затяжками. Центральна баня вища від бічних через наявність в основі її світлового восьмерика зрізаної восьмигранної піраміди.

Декор екстер'єру – в стилістиці українського Відродження з застосуванням окремих деталей з московської архітектури. Ребра граней підкреслені лопатками з наріжними консольними півколонками з перехватами. У рівні хорів фасади оперезує аркатура, а карнизи вінчання набрані поребриком. Високі, витягнутих пропорцій вікна мають наличники з фігурними багатолопатевими сандриками. Три входи до храму рівнозначні й оформлені порталами. Прямокутний дверний проріз фланкують білокам'яні кручені різьблені колонки, які несуть архітрав, увінчаний архівольтом.

Будівля – цегляна з широким використанням в оздобленні лекальної цегли та місцевого вапняку. В інтер'єрі стіни потинькувані й побілені. Олійні малювання збереглися лише в центральній бані. Зовні собор побілений по тонкому шару тиньку. Підлога – кахляна. Дахи й бані по дерев'яних кружалах і крокв ах укриті міддю.

Спасо-Преображенський собор в Ізюмі є найвизначнішою мурованою пам'яткою етапу формування слобожанської архітектурної школи доби українського Відродження і бароко.

Літ.: [157, 215, 287].

В. В. Вечерський

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

Херсонська область належить до південного регіону України й охоплює історичні терени колишнього Дикого Поля, стало заселеного лише з кінця XVIII ст. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена спорудами й комплексами кінця XVIII – початку XX ст., переважно класицистичного стилю. На державному обліку перебуває 143 пам'ятки архітектури, з яких 32 – загальнодержавного значення. Нині відомо 87 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних міст і селищ увійшли Берислав, Генічеськ, Каховка, Нова Каховка, Скадовськ, Херсон.

м. Херсон

ФОРТЕЦЯ

182
с.243-244

Херсонську фортецю закладено 1778 р. на місці так званого Олександр-шанцу. Її головними будівниками були генерал-цехмейстер І. Ганнібал, інженер Герман, пізніше – інженер-полковник М. Корсаков.

Первісно фортеця була зіркоподібною в плані і займала площу понад 100 га. Обабіч неї вздовж Дніпра будувалися розпланувально підпорядковані їй воєнний та грецький форштадти. Оточена земляними валами заввишки 15 м з ровами й розрахована на тривалу облогу, фортеця вважалася однією з найбільших в Україні, проте жодного разу не використовувалася за призначенням. У 90-х роках XVIII ст. суднобудування передали Миколаєву, туди ж перенесли й адміралтейство. А в 1835 р. комплекс втрачає статус фортеці.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. комплекс був розпланувальним ядром Херсона. Забудова центру фортеці формувалася навколо майдану для військових парадів. Домінантою забудови були собор і арсенал. Нині фортеця як цілісне утворення не існує. До споруд комплексу, що збереглися, входять Спаський (Катеринінський) собор та дзвіниця, арсенал, Московська й Очаківська брами, а також будинок інженерної команди, пороховий льох, залишки земляних валів і могили воїнів, які загинули під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр.

с.243

Спаський (Катеринінський) собор розташований з відступом від червоної лінії забудови вулиці, у глибині відокремленої огорожею ділянки. Побудований у 1782–1787 рр. за участю професора петербурзької Академії мистецтв архітектора І. Старова та скульптора Г. Замараєва. В інтер'єрі знаходяться твори живопису, приписувані В. Боровиковському й Д. Левицькому, а також, здогадно, поховання князя Г. Потьомкіна. В огорожі собору містяться могили генерал-аншефа І. Меллер-Закомельського, інженер-полковника М. Корсакова, генералів І. Синельникова, С. Волконського, П. Максимовича, І. Горича-Большого, полковника П. Мартинова та ін.

Собор – прямокутна в плані споруда базилікального типу, однобанева, зі значним виносом бічних рамен та вівтаря з півкруглою апсидою, на підвалах. Три пари хрещатих у плані стовпів поділяють внутрішній простір на три нави. Низький підбанник несе баню, прорізану люкарнами. Стіни мурувані з черепашнику; конструкції двосхилих дахів та бані – дерев'яні, вкриті покрівельною сталлю.

с.244

Будівля вирішена у формах класицизму. Її фасадам притаманна урочиста стриманість. Основним мотивом членувань є ритм прямокутних вікон з люкарнами на тлі суцільно почленованих дощаним рустом стін. На головному фасаді – чотириколонний портик тосканського ордера з виразним трикутним фронтоном. Причілки бічних рамен вирішені як пілястрові портики. Усі входи фланковані арковими нішами з копіями античних скульптур.

На поздовжній осі собору, на захід від нього, розташована триярусна, прямокутна в плані дзвіниця, зведена 1806 р. Фасади – у формах класицизму.

Собор і дзвіниця є головними елементами комплексу, видатними пам'ятками архітектури з числа найдавніших у Херсоні.

Арсенал складається з кількох корпусів. На червону лінію забудови вулиці виходять два флангові корпуси (побудовані в 1784 р.), сполучені більш пізньою мурованою огорожею.

с.244

Внутрішній двір первісно слугував складом артилерійської зброї.

Зведеній у формах зрілого класицизму споруді властива центрально-осьова симетрія. Два ідентичні триповерхові флангові корпуси з'єднані двоповерховим підковоподібним у плані павільйоном, відкритим у створений ним внутрішній двір колонадою. Його внутрішнє розпланування первісно було дворядним, флангових корпусів – змішаним. Стіни мурувані з блоків черепашнику. Двосхилі дахи по дерев'яних кроквах укриті покрівельною сталлю.

Головні фасади флангових корпусів мають вигляд монументальних шестиколонних портиків великого тосканського ордера з повним антаблементом та трикутним фронтоном. Наріжні частини підкреслені рустованими лопатками. Рустом виділено також 1-й поверх, трактований як цоколь.

Північна, або Московська брама (за первісною назвою – Петербурзька), розміщена в північно-східній частині валів, сполучала фортецю з воєнним форштадтом.

Брама – прямокутна в плані, з центральним арковим проїздом вздовж поздовжньої осі. Матеріал – черепашник, фасади потинькувані. Надвірний та зовнішній фасади – ідентичні, в основі їхнього вирішення – пілястрові портики з двох пар фланкувальних пілястр та повного антаблемента з аттиком над ними. Арка проїзду підкреслена архівольтом із замковим каменем. Фриз має тригліфи та метопи. Усе це підсилює монументальний характер споруди.

Західна, або Очаківська брама та фрагменти земляних валів обабіч неї збереглися в західній частині території фортеці, яку вона первісно пов'язувала з грецьким форштадтом. Архітектурні форми, матеріали та конструктивні особливості Очаківської брами майже ідентичні Московській брамі. Завдяки вдало знайденим пропорціям обидві брами належать до найвиразніших споруд у стилі класицизму кінця XVIII ст.

Літ.: [24, 25, 99, 187, 190, 215, 218, 261, 277, 292, 296].

О. І. Тищенко

м. Берислав

ЦЕРКВА ВВЕДЕННЯ В ХРАМ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ

183
с. 245

Дерев'яна церква розташована в колишньому передмісті, на огородженій ділянці, і домінує над одноповерховою забудовою.

Споруджену в 1725 р. на території запорізької фортеці Переволочної, церкву (первісна назва – Воскресенська) в 1784 р. перевезено по Дніпру до Берислава. Один з відомих ремонтів здійснений наприкінці XIX ст. Пошкоджена в роки Другої світової війни.

Споруда належить до архаїчного типу дерев'яних тридільних одноверхих церков. Всі зруби – гранчасті. До центрального зрубу прилягають значно нижчі гранчасті притвори, а до бабинця – західний п'ятистінний притвор із головним входом. Пірамідальна за характером об'ємно-просторова композиція церкви акцентована високим центральним зрубом. За планом це восьмерик, дещо витягнутий вздовж поперечної осі. Верх має два заломи. Простір центрального зрубу домінує в інтер'єрі завдяки візуальному поєднанню з ним внутрішнього простору бабинця, який розкривається у нави через велику арку. Стіни – з дубового брусу, на підмурках; фасади пошальовані. Дахи укриті покрівельною сталлю.

Церква є унікальним для Півдня України зразком дерев'яного зрубного храму XVIII ст.

Літ.: [157,215].

О. І. Тищенко

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Хмельницька область належить до історичного регіону Поділля, займаючи також невелику частину Південної Волині. Область багата на середньовічні пам'ятки оборонної та церковної архітектури – замки, уфортифіковані церкви, костели й палаци. Значна частина цієї спадщини зосереджена в м. Кам'янці-Подільському – історичній столиці Поділля. На державний облік узято 387 пам'яток архітектури й містобудування, з яких 230 – загальнодержавного значення. Зараз відомо також близько 160 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних міст і селищ входять Антоніни, Білогір'я, Волочиськ, Городок, Гриців, Деражня, Дунаївці, Ізяслав, Кам'янець-Подільський, Красилів, Летичів, Меджибіж, Нова Ушиця, Полонне, Сатанів, Славута, Смотрич, Стара Синява, Старокостянтинів, Хмельницький, Чорний Острів, Шепетівка, Ямпіль, Ярмолинці. На основі комплексу архітектурно-містобудівної спадщини м. Кам'янця-Подільського створено Національний заповідник "Кам'янець" (1998 р.), а на базі палацово-паркового ансамблю в с. Самчики Старокостянтинівського району – Державний історико-культурний заповідник "Самчики" (1997 р.).

с. Велика Радогощ Ізяславського району

ЦЕРКВА СВ. МИХАЙЛА ТА ДЗВІНИЦЯ

184
с. 246

Ансамбль розміщений на невеликому підвищенні в центральній частині села і відіграє важливу роль у просторовій організації навколишньої забудови. Він утворений спорудою Михайлівської церкви та дзвіницею, що виходить безпосередньо на головну вулицю села.

Михайлівська церква не має точної дати зведення, оскільки в літературних джерелах ця дата не зазначається. Проте аналіз композиційних, пропорційних та конструктивних особливостей споруди дає підстави вважати часом її будівництва початок XVIII ст. Первісна композиція споруди залишилася практично незмінною, за винятком незначного ремонту в 1-й половині XIX ст., під час якого стіни всіх трьох зрубів були зміцнені "лисицями", а на захід від бабинця з'явився невеликий вхідний притвор прямокутної в плані форми.

Композиційну основу Михайлівської церкви становлять досить невеликі за розмірами, квадратні в плані зруби бабинця, нави та вівтаря, послідовно розташовані по осі захід–схід. Центральний зруб, дещо

більший і вищий, вирізняється більшою кількістю віконних прорізів і кращим освітленням. Усі три зруби завершуються однаковими за структурою та пропорціями двоярусними восьмигранними верхами. Характерні присадкуваті пропорції, як і своєрідна асиметрична система освітлення (переважно з південного боку) цих трьох приміщень свідчать про певний архаїзм архітектури церкви.

Провідна для українського дерев'яного храму тема домінування нави в просторі інтер'єру послідовно виявлена завдяки дещо більшим її розмірам і кращому освітленню. Важливу роль у цьому відіграє також розташування в наві найголовніших пластичних акцентів та елементів внутрішнього декору споруди – різьблених хорів, іконостаса з царськими вратами, творів монументального мистецтва тощо. Незважаючи на певну суворість і лаконізм архітектури, Михайлівська церква є цінним свідченням процесу формування тридільного триверхого храму в південно-східних районах Волині.

Дзвіниця, зведена одночасно з церквою, розташована на південний схід від церкви і є класичним зразком волинської дерев'яної дзвіниці з рубленими четвериком 1-го ярусу та відкритою (пізніше пошальованою) аркадою-галереєю 2-го ярусу. Вирізняється тонким моделюванням форм і вишуканими пропорціями.

Літ.: [215].

В. Т. Завада

БАШТА-ДЗВІНИЦЯ ВІРМЕНСЬКОЇ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

м. Кам'янець-Подільський

Дзвіниця розташована в південно-східній частині Старого міста, в куті садиби вірменської Миколаївської церкви, з боку вул. Вірменської.

Споруджено її в кінці XV – на початку XVI ст. членами вірменського юнацького церковного братства, завдяки чому вона дістала назву "Юнацька дзвіниця". Це була велична струнка п'ятиярусна споруда заввишки 38 м, верхні яруси якої пристосовані до оборони. У 1-му ярусі розміщувалась церква св. Степаноса (пізніше – каплиця св. Стефана). Інтер'єр церкви був розмальований фресками в 1633 р. та у XVIII ст. У зв'язку зі зруйнуванням турками в 2-й половині XVII ст. Миколаївської церкви богослужіння з 1700 до 1767 рр. відбувалися у каплиці. Під час ремонтів у XIX ст. та в 40-х роках XX ст. змінено завершення дзвіниці.

Дзвіниця мурована з вапняку. Приміщення церкви у 1-му ярусі перекриті хрещатим склепінням та конхою над апсидою. Внутрішньостінні сходи ведуть на 2-й ярус, який має ще один вхід по зовнішніх дерев'яних сходах. Верхні яруси перекриті по балках і сполучаються дерев'яними сходами. Яруси 3-й і 5-й – оборонні, 4-й – ярус дзвонів. Четвертий ярус має великі аркові прорізи, а 5-й обладнаний наріжними циліндричними баштоподібними бійницями.

Оборонно-сакральна функція башти-дзвіниці є типовою для Поділля часів середньовіччя. Архітектура її демонструє цікаве поєднання принципів раннього європейського Ренесансу (оздоблення фасадів горизонтальними гуртами, наріжним рустом, рустованими архівольтами) та місцевої традиції (пірамідальна композиція, наметові завершення) з вірменськими архітектурно-будівельними канонами.

У 1974–1982 рр. дзвіницю реставровано (архітектор – А. Тюпич, художник – А. Марампольський).

Літ.: [215].

О. А. Пламеницька

м. Кам'янець-Подільський

БУДИНОК РУСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО МАГІСТРАТУ

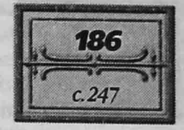

Будівля, в якій з кінця XIV ст. до 1658 р. розміщувався руссько-польський, а у XVIII ст. польський магістрати, була розташована в середринковому кварталі. Нині кварталу цього немає і будівля стоїть посеред площі.

На час надання місту самоврядування (1374 р.) магістрат займав вирішені в готичних формах прямокутний у плані двоповерховий з підвалами будинок під чотиригребеневим дахом (гіпотетично з зовнішньою галереєю) та розташовану на відстані 3 м від його північного фасаду шестиярусну вежу. Невдовзі будинок було об'єднано з вежею, а після пожежі 1616 р. – розширено в західному напрямку. У цей же час вежа, фасади верхнього ярусу якої були вирішені трипрогоновою аркадою, дістала високе барокове завершення з ліхтариком. Перед головним західним фасадом її було влаштовано ґанок у вигляді увінчаної маківкою вежки, на який з півночі і півдня вели сходи на повзучих арках. У XVI–XVII ст. з трьох боків будинку утворився щільно забудований середринковий квартал. Його забудова прилягала впритул до південного та північного фасадів.

У період турецького панування (1672–1699 рр.) споруду було значно пошкоджено. Її відбудову з реконструкцією здійснено 1754 р., ймовірно, за участю Яна де Вітте: західний фасад прикрашено новими сходами з аркадою та галереєю з балюстрадою, влаштовано високий з перехватом дах над усім будинком, вежу надбудовано ще на два яруси. Дату відбудови засвідчує латинський напис на плиті з теребовлянського червоного граніту, вмурованій на західному фасаді. Первісне місце плити невідоме, оскільки вхід з фронтоном перероблено в XIX ст., після кількох пожеж, у процесі ремонтів і пониження дахів на будинку й на вежі. Під час Другої світової війни будівля зазнала значних ушкоджень. Ремонтно-реставраційні роботи проведено 1954–1955 рр. (архітектор – Ю. Нельговський). У 1970-х роках здійснено першу чергу реставрації вежі (архітектори – А. Тюпич, Є. Пламеницька).

Споруда – двоповерхова, змурована з вапняку, на багатокамерних підвалах, перекритих коробовими склепіннями. Дві південні камери підвалу виходять за межі фасаду (ймовірно, вони є підмурками зовнішньої галереї, аналогічної підсінням ринкових кам'яниць). Зі східного й західного боків за межі підвалів йдуть у південному напрямку підземні ходи. У напрямку північ–південь будинок разом з підвалами поярусно розчленований двома поздовжніми стінами на три ряди приміщень: у підвалі їх дев'ять (чотири південно-східні формують найдавніше ядро XIV ст.), у 1-му ярусі – десять, у 2-му – вісім (не рахуючи вежі, яка сполучається з будинком). Найдавніша частина споруди в 1-му ярусі має коробові склепіння, решта перекриттів – по дерев'яних балках.

В архітектурі будівлі органічно поєднуються риси готики, Ренесансу й бароко, відбиваючи етапи хронологічної еволюції споруди. Три нижні яруси вежі мають готичний характер, що яскраво прочитується в різьблених білокам'яних облямуваннях вікон. Три яруси, що лежать вище, вирішені в дусі Ренесансу з підкреслено витонченою пластикою деталей (балюстради балкона, фігурних кронштейнів та наріжних стовпчиків). Два останні яруси композиційно об'єднані за бароковою композицією. На західному фасаді, перед головним входом, їм відповідає витримана також у стилі бароко парадна галерея з балюстрадою на аркаді.

Літ.: [193, 227, 235].

О. А. Пламеницька

м. Кам'янець-Подільський

КОМПЛЕКС КАФЕДРАЛЬНОГО КОСТЕЛУ

187
с. 248-249

До складу комплексу входять костел святих Петра і Павла, дзвіниця та Тріумфальна брама.

Петропавлівський костел первісно, у XV ст., являв собою тринавову споруду базилікальної структури, яка, гіпотетично, мала ще й залишки давнішої церкви. У своєму архітектурному розвитку будівля пройшла дев'ять етапів, внаслідок чого постав храм складної об'ємно-просторової композиції з пресбітерієм (добудований 1646–1648 рр. у зв'язку з переорієнтацією вівтаря), чотирма каплицями (XVI ст., 1547–1563, 1627–1640 рр.), чотирма ризницями (1646–1648, 1760–1795, 1809–1842 рр.) та папертю (1842–1855 рр.).

До середини XVII ст. костел сформувався як тринавова, з довгим пресбітерієм, кількома ренесансними каплицями та високим притвором споруда, західний фронтон якої був вирішений у формах маньєризму. У період турецького панування (1672–1699 рр.) пошкоджений під час бомбардування міста західний фасад було реконструйовано: розібрано притвор, а над каплицею споруджено мінарет, увінчаний півмісяцем, що символізував перетворення костелу на мечеть. Після повернення католицькій громаді (1699 р.) костел було відремонтовано й освячено. У 1754 р. з ініціативи єпископа М. Дембовського костел реконструйовано. Його головний фасад оздоблено в пізньобарокових формах, бічні нави підвищено врівень з центральною, поновлено мінарет, опоряджено інтер'єр, встановлено орган. У 1756 р. на мінарет встановлено виготовлену в Гданську чавунну статую Мадонни. Архітектурні роботи цього будівельного етапу приписують Яну де Вітте. Вівтарі бічних нав розмалював художник Ю. Прахтль. Під час ремонту 1853–1862 рр. художник Д. Сампіні, за участю львівського художника М. Яблонського, виконав темперні фрески на стінах південної каплиці. Тоді ж з'явилися вітражі з богемського скла, підлога з теребовлянського пісковику та карарського мармуру, встановлено новий 20-регістровий орган роботи віденського майстра Гессе.

Нині костел є тринавовою базилікою з пізньоготичним гранчастим з контрфорсами пресбітерієм. Під південною навою та північними каплицями – три крипти. Головна нава, що відділена від бічних стовпами-пілонами, дещо розширюється на схід, завдяки чому бічні нави у східному напрямку звужуються. Така структура наближається до Успенської церкви в Зимному на Волині, що постала 1485–1495 рр. Нави перекриті коробовими склепіннями з нервюрними розпалубками, північна каплиця Святого Причастя (колишня святих Петра і Павла) – банею з ліхтарем. Костел має чотири вівтарі – у навах та в південній каплиці Непорочного Зачаття.

Архітектура костелу демонструє сплав готики (пресбітерій, паперть), Ренесансу (каплиця Святого Причастя) та бароко (західний фасад, бічні нави). Східна грань пресбітерію має цікаве вирішення у вигляді арки, що спирається на контрфорси, утворюючи нішу. У ній 1771 р. було встановлено розп'яття (не збереглося) над надгробком архідиякона Ф. Клейна, який брав участь у відновленні костелу. Найактивнішу композиційну роль відіграє західний фасад, вирішений у стилі пізнього бароко, з пілястрами композитного ордера й масивним антаблементом. Головний вхід акцентовано високим арковим вікном з бароковим облямуванням, рельєфом з гербом та пам'ятним написом. На західному фронтоні костелу встановлені кам'яні статуї апостолів Петра і Павла та декоративні вази, на контрфорсах південної каплиці Непорочного Зачаття – кам'яні бюсти єпископів, що були зняті з головного фасаду католицької семінарії. Східний фронтон увінчує сигнатурка. Кам'яний хрест, що увінчував західний фронтон, не зберігся.

Над ренесансною каплицею, прибудованою до північно-західного рогу, підноситься мінарет – круглий у плані стовп (зовнішній діаметр – 3, внутрішній – 1,5 м) заввишки 26 м, змурований з тесаних білокам'яних блоків. На висоті 26,5 м від землі мінарет розширюється, утворюючи коловий балкон, на який ведуть влаштовані всередині стовпа кручені сходи, освітлені по всій висоті щілиноподібними вікнами. Над рівнем підлоги балкона стовп зі сходами підноситься ще на 5 м і завершується білокам'яним карнизом, на якому змуровано круглий постамент, увінчаний вирізьбленою з білого каменю композицією архітектурно-рослинного характеру. Її завершує чавунна статуя Мадонни з ореолом зірок навколо голови. Статуя стоїть на турецькому півмісяці. Загальна висота мінарета з каплицею та статуєю Мадонни – 40 м. Мінарет кріпиться металевим стрижнем до західної стіни костелу; кріплення статуї Мадонни – шарнірне. У 1962 р. мінарет реставровано за проектом Є. Пламеницької. *с. 249*

Дзвіниця, час спорудження якої належить до XVI ст., первісно була чотириярусною й мала оборонне призначення. Про це свідчать: два нижні яруси з глухими стінами завтовшки понад 3,5 м, незалежні входи на 1-й і 2-й яруси та внутрішні сходи між 2-м і 3-м ярусами. Третій ярус призначався для дзвонів, 4-й був оборонним. У XVII ст. висота дзвіниці без даху сягала близько 30 м. Дах був наметовим, заввишки близько 15 м, з маленькими шпилястими вежками по рогах та люкарнами з чотирьох боків. Фасади розчленовував периметральний горизонтальний гурт, нижче від якого стіни були позбавлені отворів, а вище мали чотири великі аркові вікна в 3-му ярусі дзвонів та ряд бійниць у 4-му ярусі. Роги споруди були прикрашені рустами з тесаних блоків. У середині XVIII ст. під час реконструкції костелу дзвіницю було перебудовано, ймовірно, Яном де Вітте: 3-й і 4-й яруси набули пізньобарокового декору, 5-й ярус надбудовано, а бійниці 4-го ярусу ліквідовано. Про вигляд пізньобарокового завершення немає даних. У XIX ст. дзвіницю ремонтували. Відтоді існує низький наметовий дах, що зберігся дотепер. *с. 249*

Нині дзвіниця – п'ятиярусна, квадратна в плані (довжина сторони – 12,7 м). Перший ярус має склепінчасте перекриття, верхні перекриті по дерев'яних балках. Архітектуру споруди відзначає контраст між гладкою площиною стін трьох нижніх ярусів та монументальним пізньобароковим декором верхньої частини, відділеної розвиненим карнизом великого виносу. Мотиви декору – аркова ніша з профільованим архівольтом на імпостах, пілястри композитного ордера, дзеркала в простінках між пілястрами та рустованими рогами споруди. Вікна – круглі та з "вухастими" наличниками.

Тріумфальна брама споруджена 1781 р. на честь приїзду до міста польського короля Станіслава Августа, про що свідчить пам'ятний напис на фризі антаблемента. Вирішена як тріумфальна арка з двома масивними пілонами й увінчана скульптурною композицією. Фасади виконані з білокам'яних тесаних блоків. Її архітектурні форми характерні для пізнього бароко. Трицентрова арка декорована профільованим архівольтом на імпостах і фланкується парними пілястрами стилізованого іонічного ордера, що несуть розкріпований масивний антаблемент. Споруду увінчує складна композиція з білокам'яних скульптур херувимів та статуї св. Яна Непомука. Архітектурно-скульптурної єдності форм досягнуто майстерною варіацією мотиву волюти. За архітектурним та художнім виконанням Тріумфальна брама, авторство якої є підставі приписувати Яну де Вітте, стоїть у ряду першокласних зразків мистецтва XVIII ст.

Літ.: [227, 229, 235, 272, 335, 337, 356].

О. А. Пламеницька

½ 9 0-130

188
с. 249-262

До складу системи фортифікацій Старого міста входять західні, північно-західні, південно-західні та східні укріплення.

ЗАХІДНІ УКРІПЛЕННЯ – це фортифікаційні споруди Старого й Нового замків, Замкового міст, Міська брама та Вірменський бастіон.

Старий замок є головним форпостом Старого *с. 250-253* міста. Розташований він на видовженому скелястому мисі, що сполучається з островом Старого міста мурованим Замковим мостом.

Первісні муровані укріплення в межах мису, віднайдені у 80-х роках XX ст., датуються II–III ст. Їхня поява пов'язується з періодом Траянових воєн, зокрема з римською окупацією Дакії. Вони представлені залишками оборонного поясу, що складався з 10 відомих на сьогодні башт та відтинків вапнякових мурів, розміщених вздовж пруга скелястого мису та по лінії західного замкового муру (дослідження Є. та О. Пламеницьких). Башти мають невисокий ступінь збереженості. Найкраще збереглася Мала Південна, що ввійшла до пізнішої системи укріплень південної батареї замку. Башти майже квадратні в плані (розміри сторін – 5,0; 7,4; 8,0 м). Їхньою особливістю є розімкненість із внутрішнього боку та непрямі кути (85°). Типологічно вони наближаються до башт дакійських фортець Румунії, Болгарії та римських фортець Тіри й Ольвії.

Фрагменти цього давнього оборонного поясу в XI ст. частково ввійшли до давньоруського замочку, безбаштового на першому будівельному етапі та тибаштового – на другому, розташованого на підвищеній терасі, яка в структурі сучасного замку локалізується в його західній частині. Дві західні башти майже квадратні (розміри – 5,8×6,75 та 5,2×6,2 м ззовні), східна – овальна. Характерною особливістю укріплення є наявність у мурах зубців та щілиноподібних бійниць. Товщина оборонних мурів – 1,45 м (вище обрізу бойового ходу – 0,8 м), баштових стін – 1,4 та 0,8 м. Подальша еволюція замку в XII–XIII ст. відбувалася шляхом розбудови укріплень XI ст.: з боку поля зводиться новий оборонний мур з прямокутними в плані баштами – Малою Південною, Денною, Пороховою, Старою "Рожанкою" (дві останні не збереглися), розрахованими на лобовий обстріл.

Наприкінці XIV – в середині XV ст. реалізовано нову оборонну концепцію замку. Площа його збільшилася в східному напрямку, в бік перешийку, що з'єднував замковий мис з острівною частиною міста, з 700 м² до 6 га. Він набув видовженої полігональної в плані форми. Зросла кількість башт, які вже відповідали засадам флангового обстрілу: з'явилися башти Чорна, Лянцкоронська, дві Комендантські, "Рожанка", Водяна, Мала Західна, Ласька, Тенчинська, "Ковпак", Папська. Водночас модернізовано старі башти. Роботи цього етапу розпочав краківський воєвода Спитко з Мельштина. Функція замку полягала в обороні головної дороги, що вела до міста, попід північними замковими мурами та крізь 1-й ярус Лянцкоронської башти. Згодом її було перенесено північніше, на самий пруг мису.

Будівельний етап кінця XIV – середини XV ст. на декілька наступних століть визначив архітектурно-функціональну програму замку. Різне функціональне призначення в схемі оборони замку зумовило різну архітектурну типологію башт. Так, башти Лянцкоронська, "Рожанка" та Тенчинська належали до типу "краківських" башт, які завершувалися парапетом з бійницями й аркатурним поясом та високим конусоподібним дахом. Папська башта, розрахована на гарматний обстріл далеких підступів, відзначалася висотою, а полігональна форма плану її верхніх ярусів значно збільшувала сектор обстрілу. Важливу функцію оборони від поля з південно-західного боку виконувала масивна й висока Денна башта.

Наступну модернізацію замку здійснено в середині XVI ст.: потовщено й підвищено оборонні мури, завершено будівництво Ласької башти, розпочате в 2-й половині XV ст., збудовано Нову Східну й Нову Західну башти, східний замковий мур з брамою та підземною галереєю, палац старости, цегельню, пекарню, каменотесну майстерню. В існуючих баштах реконструйовано бійниці, що дало змогу пристосувати їх до нових видів вогнепальної зброї та збільшити сектори обстрілу. Подвір'я замку було перепланувано, з двох зовнішніх боків влаштовано рови. У зв'язку зі зміною трасування попід північними мурами замку перебудовано Пільну браму. Роботами з реконструкції замку, що на той час налічував уже 18 споруд, керував Іоб Претфус – королівський архітектор та військовий інженер. *с. 254*

На початку XVII ст. оборонна концепція замку знову зазнала суттєвих змін у зв'язку з будівництвом перед його західною стороною укріплень нової на той час бастіонної системи, що дістала назву Нового замку. Однак, на думку сучасників, бастіонні фортифікації не так підсилили, як послабили замок, полегшивши здобуття його турками в 1672 р. Під час турецької облоги деякі споруди замку були зруйновані, зокрема, дуже постраждали Чорна та Нова Західна башти. В період турецького панування частина споруд зазнала ремонтів і перебудов.

Протягом XVIII ст. під керівництвом військових інженерів Х. Дальке, Я. де Вітте та С. Завадського в замку добудовуються південні й частково західні мури, споруджуються південна й північна батареї (Південний та Північний двори) вздовж довгих його сторін, споруджуються мури передмостових укріплень, реконструюється Пільна брама. Ці роботи можна вважати завершальними у формуванні складного оборонного комплексу. У XIX ст. замок втратив своє стратегічне значення, у зв'язку з чим частину його укріплень (Пільна й Підзамецька брами, башта св. Анни на Замковому мості) було розібрано. *с. 255*

Архітектурно-археологічні дослідження та реставрацію Старого замку в 1963–1984 рр. проводила Є. Пламеницька. Проект реставрації комплексу Старого й Нового замків і Замкового мосту опрацювала в 1999 р. О. Пламеницька.

Новий замок розташований на відстані 23 м на захід від Старого замку. Побудований він 1621 р. за проектом французького військового інженера Т. Шомберга з метою приведення обороноздатності замку у відповідність до новацій у тактиці облоги міст, зокрема протистояння дальнобійній артилерії. Замок є орільонним горнверком староголландської системи. Між північно-східним контрескарпом та пругом скелі, в межах відтинку дороги, що проходила повз Новий та Старий замки до Замкового мосту, одночасно з Новим замком Т. Шомберг збудував Підзамецьку браму. У 50-х роках XVII ст. та в 1672 р. замок двічі був пошкоджений. Роботи з його відновлення в 1763–1765 рр. та реконструкцію 1771 р. Підзамецької брами проводив комендант фортеці, військовий інженер і архітектор Ян де Вітте. Роботи тривали й пізніше, наприкінці XVIII та на початку XIX ст.

Нині укріплення втратили геометричну чіткість, місцями опливли. Найкращу збереженість (на висоту до 8...10 м) мають північно-східна й північно-західна частини укріплення – з ровом, північною орільонною батареєю та казематованими кофрами. Від Підзамецької брами залишився фрагмент мурування північно-східного пілону.

Замковий міст є найдавнішою комунікацією між Старим замком та островом Старого міста. Сюди входять власне мостовий перехід, передмостові західні мури та решітки мостових надбрамних башт.

Перший будівельний етап мосту хронологічно збігається з появою первісного оборонного поясу на замковому мисі й датується II–III ст. У цей час міст виглядав як п'яти- чи семипрогонова конструкція з високих мурованих пілонів, з'єднаних дерев'яними арковими фермами (дослідження Є. та О. Пламеницьких). У XIII–XIV ст. дерев'яні ферми замінені на кам'яні арки. По обох кінцях мосту стояли квадратні башти. У XIV–XV ст. замість башти з боку замку споруджено над-

брамну круглу башту св. Анни. У 1672 р. під час турецького штурму міст був сильно пошкоджений. У 1685–1686 рр. турки здійснили його кардинальну реконструкцію, забутувавши прогони між пілонами та обмурувавши міст з обох боків суцільними ескарповими мурами типу ботардо. Великий обсяг робіт, для здійснення яких було використано камінь від зруйнованого Кармелітського костелу, зумовив ототожнення реконструкції з будівництвом, внаслідок чого міст дістав назву "Турецький". Неодноразові руйнування впродовж XVIII–XIX ст. призвели до потовщення ескарпів з обох боків мосту. Наприкінці XIX ст., у зв'язку з розширенням дороги, надбрамну башту св. Анни було розібрано. У цей же час по обидва боки мосту, вприту до ескарпових мурів, споруджено північні та південні мостові сходи, що ведуть до каньйону. Останній ремонт мосту з надбудовою ескарпів на 3 м і підвищенням дорожнього полотна здійснили в 1942 р. німецькі військові інженери.

У сучасному вигляді міст являє собою суцільний мур завдовжки 88 м і завтовшки угорі 6,5, внизу – 11 м; висота від урізу води до дорожнього полотна з півночі – 24,6, з півдня – 28 м. У товщі мосту в 1544 р. влаштовано арковий водопереливний отвір між верхнім та нижнім б'єфами, перепад між якими становить 10 м. *с.256* До південного ескарпового муру прилягають сходи, що проходять над водопереливним каналом, сполучаючи острів Старого міста з передмістям Карвасари.

Концепція реставрації Замкового мосту опрацьована О. Пламеницькою.

Міська брама розташована на проміжній терасі *с.256* між скелястим перешийком, на якому зведено Замковий міст, та західним терасним майданчиком острівної частини Старого міста, який захищався Вірменським бастіоном.

До міської брами входять прямокутна в плані надбрамна башта (у XVIII ст. називалася Михайлівською брамою), що прилягає до північного пруга тераси, каземат, збудований на південному прузі тераси, та оборонні мури, що з'єднували башту й каземат між собою (збереглися частково) та з Замковим мостом.

Міська брама виникла в XVI ст. на основі давніших споруд, рештки яких виявлено в основі каземату та надбрамної башти. Башта первісно була оборонною. Наприкінці XVII ст., під час модернізації укріплень, в ній було влаштовано наскрізний проїзд і прибудовано мури, що утворили оборонний пояс з трьох боків тераси (крім східного) завдовжки 270 м. У 1-й половині XVIII ст. побудовано каземат, у 70–80-ті роки XVIII ст. – галерею для гармат (роботи провадив військовий інженер Х. Дальке). У 1876 р. мур між баштою та казематом розібрано.

Надбрамна башта – прямокутна в плані (10×22 м), двоярусна. Збереглася на висоту 8 м. Каземат – багатокутник у плані (довжина – 22 м, ширина – 4...8 м), мурований, одноярусний, склепінчастий. З північного та західного боків, що стоять на скелі, його висота – понад 15 м, з півдня та сходу – 3,5 м. Має п'ять гарматних бійниць та одинадцять бійниць для ручної зброї. Товщина оборонних мурів – 2...3 м, висота – 7...10 м.

У 1963 р. на комплексі проведено консерваційні роботи, у 1984 р. за проектом Є. Пламеницької та А. Тюпича виконано реставрацію каземату.

Вірменський бастіон розміщений на одній з *с.256* верхніх терас західної мисової частини острова Старого міста, над укріпленнями Міської брами, по осі Замкового мосту. Виконував функцію оборони головної дороги через Замковий міст і контролював підступи до міста з боку Руських та Польських фільварків.

Точний час будівництва бастіону невідомий. Як укріплення він сформувався в XVI ст. внаслідок будівельних робіт кам'янецьких вірменів під керівництвом італійського інженера Камілуса, який у 30–40-х роках XVI ст. був "начальником кам'янецьких фортифікацій". Бастіон пошкоджений на початку XVII ст. і модернізований турками наприкінці XVII ст. У 30-х роках XVIII ст. на бастіоні влаштовано дерев'яно-земляні бруствери, які в 1746 р. перебудовані військовим

інженером Х. Дальке. У цей час бастіон мав назви "Великий рондель" та "Батарея св. Терези". Остання перебудова сталася в 60-х роках XVIII ст.: по верху стін замість малих бійниць було влаштовано великі (дослідження Є. Пламеницької).

Бастіон, збудований на засадах італійської системи, – шестигранний, розімкнений зі східного, міського боку. Неправильний абрис його плану підпорядкований конфігурації скелястого майданчика, який є підмурком споруди. Похилені стіни завершуються масивними зубцями. Внутрішній простір споруди засипано землею.

У 1968 р. на Вірменському бастіоні проведено консервацію з фрагментарною реставрацією (автор – М. Говденко).

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІ УКРІПЛЕННЯ складаються *с. 257-259* з двох оборонних систем Польської брами – Нижньої та Верхньої, що контролювали територію вздовж давньої північної дороги до міста, на її відтинку від сторожової Башти на броді до башти Стефана Баторія. Їхня загальна довжина – 800 м.

Комплекс Нижньої Польської брами розта- *с.257* шований у прибережній смузі каньйону р. Смотрич і є складовою частиною оборонно-гідротехнічної системи Старого міста, що функціонувала в комплексі з Руською брамою, затоплюючи каньйон водою й перекриваючи підступи до міських брам.

Комплекс збудовано в XV ст. на основі укріплення XIII ст. (дослідження Є. Пламеницької). Він становить систему з п'яти башт та оборонних мурів, розташованих упоперек каньйону, ширина якого дорівнювала 180 м. Дві башти (Настінна та Прибережна, що не збереглася) знаходилися на лівому, а Надбрамна, Настінна та Наскельна, що в XIX ст. звалися Ковальськими, друга Прибережна та барбакан – на правому березі річки. Річище Смотрича перетинав оборонний мур зі шлюзами. Захист дороги, яка проходила вздовж *с.258* берега, попід скелею, через барбакан та Надбрамну башту (що мала двоє воріт з підйомною решіткою та звідним мостом), здійснювався з галереї барбакану та з Наскельної башти. У спорудженні цієї оригінальної системи брав участь відомий військовий фахівець, королівський архітектор І. Претфус, який у цей час модернізував Старий замок. Внаслідок частих затоплень Польська брама почала руйнуватися ще в XVI ст. Попри проведення ремонтних робіт, на початку XIX ст. мури, що перетинали річище, розвалилися і згодом була зруйнована частина башт. У 30-х роках XIX ст., під час влаштування дороги на Польські фільварки, частину укріплень було зруйновано, а Надбрамну башту частково засипано.

Дотепер збереглися барбакан, Надбрамна, Настінна та Наскельна башти, а також залишки двох Прибережних башт. Найцікавішими в цій системі є барбакан та Надбрамна башта, відкриті дослідженням. Надбрамна башта в рівні 1-го ярусу прямокутна в плані (9,3×10,5 м), вище за допомогою тромпів переходить у семерик, а в рівні 4-го ярусу – у восьмерик. Цей прийом уможливлював забезпечення кругового обстрілу.

Проїзди мають готичну стрілчасту форму. Північна брама закривалася двостулковими воротами, південна – підйомною решіткою та звідним мостом. З півдня до башти прилягав барбакан у вигляді підковоподібного в плані двоярусного оборонного муру з бойовою галереєю, який утворював внутрішній дворик, що добре прострілювався з галереї, Надбрамної та Наскельної башт. До барбакану прилягав каземат, який сполучався з ним вирубаним у скелі переходом.

У 1962–1977 рр. проведено консерваційно-реставраційні роботи на Настінній та Прибережній баштах, розкриття Надбрамної башти та барбакану від 8-метрової ґрунтової засипки, реставрацію Наскельної башти та часткову реставрацію Надбрамної башти (автор проекту – Є. Пламеницька).

Башта на броді розміщується на відстані 300 м від Нижньої Польської брами, на уступі скелі (висота над берегом каньйону – 13 м). Збудована в XV ст. як дозорна та оборонна для захисту дороги, що прохо-

дила правим берегом, попід скелею, та броду через р. Смотрич. Споруда – первісно двоярусна, з наметовим дахом і з нижнім ярусом бійниць для обстрілу далеких підступів та одиночним машикулі для обстрілу ділянки дороги під баштою. Верхній ярус бійниць призначався для оборони прилеглої території. Після часткового зруйнування верхнього ярусу наприкінці XVII ст., перенесення дороги на лівий берег у XVIII ст. та будівництва вище по схилу кам'яно-земляної батареї бастіонної системи (батареї Антонія), бійниці верхнього ярусу було закладено, а замість даху влаштовано плоске перекриття з земляною засипкою. У XVIII ст. башта називалася Захажевською. На початку XIX ст. башту було засипано і над нею влаштовано альтанку.

Башта – мурована, двоярусна, діаметром 9...10 м, зі стінами завтовшки 1,3 м з боку поля та 0,7 м – з боку міста. Бійниці – зі щоками, що розширюються в обидва боки, та арковими перемичками.

У 1962 р. виконано консерваційні роботи, 1984 р. здійснено реставрацію (автор проекту – Є. Пламеницька).

Верхня Польська брама розташовується в с.258-259
північній частині острова Старого міста, сполучаючись з Нижньою Польською брамою дорогою, яка з боку правого берега річки обмежувалася оборонним муром. На трасі дороги розміщувалась Середня брама, реконструйована у XVIII–XIX ст. Комплекс складається з башти Стефана Баторія, напівбашти, оборонних мурів та Турецького бастіону.

Башта Стефана Баторія споруджена 1564– с.259
1566 рр. на основі давньої міської брами, що походить, ймовірно, з XIII ст. (дослідження Є. Пламеницької). Обороняла значну ділянку дороги, що піднімалася вгору схилом від Нижньої Польської брами, та контролювала північну частину каньйону Смотрича. Роботами зі спорудження башти керував начальник кам'янецьких фортифікацій М. Галичанин (М. Владек). Роботи виконував майстер-муляр А. Магро. За описом 1566 р., башта завдовжки 20,3 м, завширшки 19,1 м та заввишки (з дахом) 25,5 м мала п'ять ярусів і стіни завтовшки 2,3 м. Башта була підковоподібною в плані, зі стовпом, на який спиралися конструкції даху.

Одночасно з баштою вздовж північного пруга скель було зведено оборонний мур завдовжки 46 і заввишки 4,4 м з двома бойовими ярусами.

У 1585 р. башту реконструювали, добудувавши з півдня, з боку міста прямокутний у плані об'єм на всю її висоту, а зі сходу та заходу – двоярусні, прямокутні в плані прибудови під односхилими дахами. У західній частині влаштовано високо піднятий над рівнем дороги проїзд зі стрілчастим склепінням, до якого вела дерев'яна естакада. Башта набула нового двонаметового завершення. Оборонний мур, зведений на попередньому етапі, було добудовано, внаслідок чого він охопив усю північно-східну частину острова. Його довжина сягала 140 м. Роботи виконувалися під керівництвом начальника кам'янецьких фортифікацій М. Бжевського за наказом польського короля Стефана Баторія, тому брама і башта дістали назву Королівської, або Баторієвої. У роботах брав участь військовий інженер та придворний будівничий Стефана Баторія К. Рудольфіно. Башта була двічі відремонтована в XVII ст. ремісничим цехом кушнірів (звідси її інша назва – Кушнірська). У 2-й половині XVII ст. відновлено високий дах у вигляді двох спарених наметів. У 70–80-х роках XVIII ст. комендант фортеці Ян де Вітте надбудував башту двома ярусами, переробивши дах на двосхилий; після цього вона дістала назву Семиповерхової.

Основний семиярусний, з великими льохами об'єм башти в плані являє собою дещо скошений прямокутник (27,5×17,8...13,5 м) з підковоподібною північною частиною. Зі сходу та заходу до нього прилягають прямокутні в плані двоярусні об'єми під односхилими дахами. У західному об'ємі влаштовано арковий проїзд, на північному фасаді якого простежується замурована стрілчаста арка давнішого проїзду, а на південному вмуровано дві пам'ятні плити. Два верхні яруси башти відокремлені білокам'яним гуртом. Інтер'єр об'єму розчленований по поздовжній осі двома масивними, квадратними в плані (розмір сторони – 2,3 м) стовпами, які піднімаються на висоту чотирьох ярусів. У 1-му, 4-му та вищих ярусах стовпи з'єднані системою арок, що утримують балкові перекриття. На фасадах отвори бійниць облямовані білокам'яними тесаними блоками. На південному фасаді первісні бійниці перероблено на вікна.

У 1955 р. на башті проведено консерваційні роботи (архітектори – М. Дзядик, П. Юрчук).

Турецький бастіон збудований в період турець- с.258
кого володарювання (1672–1699 рр.) на південний захід від башти Стефана Баторія, на території, що належала кляштору кармеліток. В основі укріплення – чотири давні каземати, прибудовані з боку міста до оборонного муру XV ст. Укріплення (у XVIII ст. називалося "Батарея Діви Марії", а в XIX ст. – "Панянський рондель" та "Белюард") являло собою мурована, прямокутну в плані споруду з дерев'яно-земляними брустверами та гарматними амбразурами, які в 1740 р. згадуються як зруйновані. У 1753 р. військовий інженер та комендант фортеці Х. Дальке відремонтував батарею, влаштувавши мурована бруствери.

Бастіон у плані – скошений квадрат (розмір сторони – близько 35 м), західний та південний боки якого вирішені відповідно чотири- та двопрогоновими аркадами; висота бастіону – 9 м (західний бік) та 11 м (південний бік), а з боку міста – вдвічі менша. Давні каземати в плані – анфілада приміщень розмірами 6×9 м, перекритих коробовими склепіннями.

У 1965 р. на Турецькому бастіоні проведено консерваційні роботи (архітектор – Є. Лопушинська).

ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ УКРІПЛЕННЯ – це обо- с.259-261
ронно-гідротехнічна система Руської брами та Міські мури, протрасовані по терасах південно-західних схилів острова.

Оборонно-гідротехнічний комплекс Руської с.259-261
брами розміщений на прибережній смузі р. Смотрич. Функціонував у системі з Нижньою Польською брамою, утворюючи з нею єдиний, синхронно працюючий гідротехнічний комплекс. Будівництво комплексу, що складався з восьми башт, барбакану та оборонних мурів загальною довжиною 230 м, було розпочато у XV ст. начальником міських фортифікацій Лянцкоронським на місці більш ранніх фортифікацій. Його модернізацію здійснили: в 30-х роках XVI ст. – італійський фортифікатор Камілус, а в 40-х роках XVI ст. – військовий інженер та архітектор І. Претфус. В остаточно сформованому вигляді Руська брама являла собою розвинене укріплення, що перетинало впоперек каньйон завширшки 90 м. Шість башт та барбакан розміщувалися на правому березі річки, дві башти – на острівцях, утворених її річищем. Вони з'єднувалися оборонними мурами з аркадами, в яких було влаштовано шлюзи.

Принцип функціонування оборонно-гідротехнічної системи Руської та Польської брам полягав у послідовному перекритті їхніх шлюзів, внаслідок чого каньйон до певного рівня затоплювався водою, унеможливлюючи підступ ворога до міста. Рівень води в каньйоні регулювали за допомогою шлюзів, а також водопропускного отвору в Замковому мості.

Протягом 2-ї половини XVI та в XVII ст. внаслідок частих повеней укріплення на острівцях зруйнувалися, і шлюзова система перестала діяти. Наприкінці XVII ст. сталася руйнація двох башт. На початку XVIII ст. А. Гловер розпочав будівництво нових шлюзів вище за течією Смотрича. У 1720 р. їх знищила повінь, водночас постраждали й берегові укріплення. У 1750-х роках військовий інженер Х. Дальке, а згодом комендант Кам'янець-Подільської фортеці Ян де Вітте здійснили великі роботи з реконструкції укріплення, створивши також систему водовідвідних каналів.

На початку XIX ст. Руська брама втратила оборонно-гідротехнічну функцію. У 1947–1960 рр. на окремих спорудах комплексу проведено консерваційні роботи.

Нині до решток комплексу входять: наскельна Сторожова, Прибрамна та Надбрамна башти, що замикають з двох боків укріплення барбакану (Надбрамна башта сполучена з підземною галереєю); напівбашта, яка забезпечує обстріл барбакану; Прибережна башта, казематна куртина та оборонний мур.

Барбакан з трьома баштами та бойовою галереєю по периметру є найцікавішим елементом комплексу з точки зору фортифікації. Він вирішений на засадах давньоруського захаба – у вигляді обмеженого з півночі та заходу двоярусними оборонними мурами прямокутного двору (16,5×10,6 м), який східним боком прилягає до стрімкої скелі, а південним – до Надбрамної башти. В'їзна брама розміщена з півночі. Важливу функцію виконувала Надбрамна башта – прямокутна в плані (8,2×7,3 м), з проїздом, захищеним з півночі підйомною решіткою, а з півдня – двостулковими воротами. Над брамою північного фасаду, майже повністю облицьованого кам'яними тесаними плитами, збереглася пам'ятна плита з датою "1770". Надбрамна башта з'єднана казематною куртиною з Прибережною баштою – п'ятиярусною, в основі квадратною (довжина сторони – 7,6 м), у верхніх ярусах круглою. З боку поля в рівні 3-го ярусу башти збереглися сліди одиночного машикулі на білокам'яних профільованих кронштейнах. Башта має ключоподібні бійниці. На стінах збереглися рештки тиньку. На фасаді башти вмонтовано білокам'яну плиту з датою "1527".

с. 261

с. 262

Реставрацію комплексу виконано в 1961 р. (архітектор – Б. Петичинський).

СХІДНІ УКРІПЛЕННЯ нині – це елементи давнього оборонного поясу, що проходив вздовж прута скелі зі східного боку острова і складався з кам'яноземляних валів та окремих оборонних споруд. Дотепер збереглися три з них – башти Різницька, Слюсарська та Кушнірська.

с. 261-262

Різницька башта – одна з найважливіших ланок оборонної системи східної частини острова Старого міста. Збудована в середині XVI ст. в період активної модернізації фортифікацій. Характерною рисою споруди є скошеність верхньої частини стін для рикошетування чавунних ядер. Цей прийом ввів у західноєвропейську фортифікацію відомий художник, архітектор і військовий спеціаліст середньовіччя А. Дюрер.

с. 262

с. 261

Кругла в плані башта (діаметр – 13 м) поставлена на стрімкому рельєфі. З боку каньйону вона мала п'ять ярусів, з боку міста – три. У рівні 3-го ярусу товщина стін – 2,5 м. У цьому рівні знаходиться вхід у башту, над яким було влаштовано машикулі. Під час ремонту 1583 р. вхід перероблений на вікно, над яким вмонтовано пам'ятну плиту з цією датою та гербом. У південно-західній стіні поярусно розміщені ніші камінів, димові канали яких трьома отворами виходили в комин (не зберігся).

До кінця XVIII ст. башта називалася Різницькою, у XX ст. стала називатися Гончарною. У 1963 р. на башті проведено консерваційно-реставраційні роботи (за проектом В. Шевченко).

Слюсарська башта розміщена на південь від Різницької башти, на прузі стрімкої скелі каньйону. З'єднувалася з Різницькою та Кушнірською баштами валами. Збудована в кінці XVI – на початку XVII ст., вона призначалася для оборони далеких підступів до міста.

Башта – кругла в плані (діаметр – 11 м), триярусна, стоїть на квадратній у плані платформі. Товщина стін – 1,7 м. Бійниці двох типів: зі щоками, що розширюються назовні та всередину башти. Характерною рисою башти є скошений, як і в Різницькій башті, верх стін.

Початкова назва башти – Слюсарська (до кінця XVIII ст.), у XX ст. – Кравецька. У 1990 р. башту реставровано (автори проекту – Є. Пламеницька, А. Тюпич).

Кушнірська башта збудована в кінці XVI – на початку XVII ст. Розміщена на лінії середньовічних оборонних валів, південніше Слюсарської башти, на прузі скелі каньйону. Як і дві попередні башти, Слюсарська башта призначалася для гарматного обстрілу протилежного берега Смотрича. Башта – прямокутна в плані (6,8×6,3 м), з боку каньйону триярусна, з боку міста двоярусна. Споруда пошкоджена наприкінці XVII ст. і внаслідок подальшого руйнування збереглася лише на висоту одного поверху. Первісно башта називалася Кушнірською (до кінця XVIII ст.), в XX ст. – Різницькою. У 1963 р. на башті проведено консерваційні роботи (за проектом Є. Пламеницької).

Літ.: [29,35,215,228–240,267,272,301,317,323,338, 339,342,356,378,379,384].

О. А. Пламеницька

м. Летичів

ДОМІНІКАНСЬКИЙ ОБОРОННИЙ КЛЯШТОР УСПІННЯ ПРЕСВЯТОЇ ДІВИ МАРІЇ

189
с. 263-264

Кляштор знаходиться в північно-східній частині Летичева. У 1-й половині XV ст., можливо, за правління Вітовта і ще до надання місту Магдебурзького права (1466 р.), було збудовано замок, який деякі історики датують XVI ст. Поблизу замку було зведено кафедральний костел в ім'я Успіння Пресвятої Діви Марії (відомий з 1546 р.). Його розбудова 1606 р. (зокрема, прибудова бічних каплиць) була пов'язана з заснуванням у Летичеві домініканського кляштору фундації кам'янецького старости Я. Потоцького. Цим же часом можна датувати й модернізацію замку. В умовах частих татарських нападів кляштор функціонував під захистом замку та міських укріплень. Взаємне розташування збережених решток замку — наріжної башти та фрагментів мурів – і кляшторних будівель свідчить про їхній тісний функціональний та розпланувальний зв'язок. Це дає підстави розглядати замок і костел комплексно як оборонний кляштор.

с. 264

У період турецького панування на Поділлі (1672–1699 рр.) замкові укріплення було зруйновано, а кляштор спалено й пограбовано. На початку XVIII ст. костел відновлено, і його фасади набули барокового декору. Перед головним фасадом, по лінії огорожі, збудовано квадратну в плані двоярусну вежу-дзвіницю з проїздом (не збереглася).

Кляштор був широко відомий завдяки чудотворній іконі Летичівської Божої Матері, яку привезли домінікани ще наприкінці XVI ст. Цю ікону 1722 р. урочисто коронували за буллою папи Климента XIV й перенесли у відновлений костел. У пам'ять коронації на місці церемонії 1722 р. зведено пам'ятну колону (не збереглася). Останній значний ремонт кляшторних будівель здійснено 1854 р. Тоді було спрощено декор головного фасаду, зведено 2-й поверх над частиною кляшторних келій, перед західним фасадом кляштору влаштовано огорожу з гратами та декоративними скульптурами на стовпах (не збереглася).

Дотепер існують рештки замку (північно-східна башта з фрагментами мурів) та костел з келіями. За збереженими рештками встановити абрис плану замкових укріплень без спеціальних досліджень неможливо.

Північно-східна башта – наріжна, мурована з вапняку, кругла в плані (діаметр – 10 м), триярусна, з високим фігурним аттиком у вигляді корони. Перші два яруси перекрито склепіннями, 3-й – по дерев'яних балках. Яруси сполучаються внутрішньостінними сходами. Бійниці 1-го бойового ярусу – ключоподібні, з отворами характерного для XV ст. абрису; 2-го ярусу – широкі, аркові, зі щоками, що розходяться в обидва боки; 3-го ярусу – з маленькими зовнішніми прямокутними отворами й широкими внутрішніми камерами. Фрагменти замкових мурів збереглися в рівні 2-го ярусу бійниці з невеличкими прямокутними зовнішніми отворами та щоками, що розхо-

дяться всередину, внутрішній обріз муру та гнізда для влаштування дерев'яної бойової галереї.

До кляшторного комплексу входять костел та П-подібний корпус келій, що прилягає до костелу з півночі, утворюючи замкнений двір. с.263

Костел – мурований з вапняку, однонавовий, з видовженою п'ятигранною апсидою та двома каплицями (з півдня та півночі), які сполучаються з навою широкими арками. Каплиці мають склепінчасті перекриття й увінчуються круглими банями на низьких підбанниках. Перед головним фасадом – низький притвор, чоло якого вирішене широкою відкритою аркадою на стовпах та фронтоном з волютами. с.263-264

Головний фасад костелу по осі притвору прорізаний великим стрілчастим вікном і увінчаний високим трикутним фронтоном, розчленованим чотирма парами вузьких пілястр, що завершуються маленькими декоративними кам'яними маківками. У центральній частині фронтону в XIX ст. розміщувалася фреска з зображенням Богородиці ("Принесення Марії до храму"). Два широкі вікна розміщені по осях бічних каплиць з заходу.

Основний корпус келій – Г-подібний у плані, двоповерховий, з підвалами, з однобічною коридорною системою розпланування. Він закриває кляшторний двір з півночі та заходу. Зі сходу двір обмежується причілком другого корпусу келій, який сполучається коридором з основним. Усі приміщення келій та коридори 1-го поверху перекриті коробовими та хрещатими склепіннями.

У 1957 р. виконано реставрацію костелу і келій, а в 1968 р. реставровано оборонні укріплення кляштору – північно-східну башту та мури з брамами (архітектор – О. Годованюк).

Літ.: [74, 101, 182, 215, 247, 275, 325, 331, 345, 382].

О. А. Пламеницька

с. Малївці Дунаєвецького району

ПАЛАЦОВИЙ КОМПЛЕКС

190 с.265-266

Палацовий комплекс розташований на схилах р. Ушки і разом з парком займає площу 20 га. До складу комплексу первісно входили палац, господарський будинок, художня огорожа, міст на під'їзді, флігель (не зберігся) та парк з парковими спорудами, а пізніше (1900 р.) – водонапірна вежа з оглядовим майданчиком та флагштоком.

Головний будинок з оранжереєю та флігелем споруджено в 1788 р. графом Ігнатієм Орловським за проектом архітектора Доменіко Мерліні (за свідченням останнього власника маєтку О. Орловського). В основу архітектурної композиції покладено класицистичну концепцію архітектора А. Палладіо з використанням форм французького раннього класицизму. Внаслідок розташування будівлі на крутосхилі головний її фасад має два, а парковий – три поверхи. Це дало змогу розвинути з паркового боку представницьку палладіанську композицію повного доричного ордера на високому цокольному поверсі, збагачену відкритими терасами та балконами. Вирішення фасадів – симетричне. Центральна вісь головного фасаду акцентована чотириколонним портиком, фланкованим ризалітами з пілястровим ордером. Фасади палацу в пропорціях членувань наслідували античні зразки. Звідси, зокрема, вимушене розташування вікон 2-го поверху в рівні підлоги, що створює невідповідне житлу освітлення.

Членування зовнішніх мас будинку відповідає внутрішньому розпланування. Це дворядна анфілада з розташованим на центральній осі парадним вестибюлем та двосвітним залом, якому в цокольному поверсі відповідає домова каплиця з порталом, фланкованим оригінальними атлантами. Завдяки цьому зберігається вироблена ще в період бароко симетрично-осьова система розпланування, що відбиває єдність внутрішнього та зовнішнього об'ємів. Це вирішення притаманне сформованій ще в 2-й половині XVII ст. французькій репрезентативній резиденції так званого типу "між двором та садом". Але є й відмінності. За взірцем вілл Палладіо парадні апартаменти зайняли 1-й поверх, а житлові приміщення розмістилися на 2-му поверсі, який перетворено в низький мезонін. Таке переміщення є новим етапом розвитку об'ємно-просторових структур палаців, який був завершений у період зрілого класицизму. Це вплинуло й на формування центральної групи приміщень. Сходи в головному вестибюлі палацу не мають колишнього парадного характеру, вони зміщені з центральної осі й зайняли скромне пристінне положення.

В інтер'єрі застосовано повний набір декоративних форм стилю Людовіка XVI (рококо). Це особливо стосується головного залу, стіни якого прикрашені ліпниною у вигляді музичних інструментів (ріжки, кларнети, гітари тощо), підвішених на стрічках з бантами, перевитих витончено трактованими рослинними стеблами. Стіни були вкриті орнаментальними малюваннями (тепер забілені), а міжвіконні простінки декоровані дзеркалами. Північну стіну обіднього залу займало живописне зображення "Виверження Везувію". У парадній спальні розміщено колонний альков, стіни її вкриті штучним мармуром. Чудові за малюнком розетки стель.

Найбільш цінне з художнього опорядження палацу в 1914 р. вивезене власником і втрачене в дорозі. У післяреволюційний час палац намагалися розібрати, але він був врятований завдяки клопотанню перед В. Куйбишевим місцевого лікаря Е. Селецького, дружина якого походила з родини В. Куйбишева.

За вимогами часу та за рангом палац мусив мати відповідне, пов'язане з архітектурою, оточення. Цьому якнайбільше відповідає парковий комплекс у Малївцях. З відкритої тераси паркового фасаду палацу відкривався чудовий краєвид на ставок з Лебединим островом, на романтичну скелю з водоспадом, гротом (первісно зі скульптурою св. Онуфрія з овечками) та василіанською Хрестоздвиженською церквою (1673 р.; знищена в 1934–1935 рр.) на вершині, а також на масив лісу та відкриті польові простори, які візуально розширювали межі паркової території.

У композицію пейзажного парку входять ставок, річка Ушка, скельна група, малі архітектурні форми (фонтани, скульптура). Під'їзна алея спрямована до палацу під гострим кутом для урізноманітнення ракурсів сприйняття головної будівлі в міру наближення до неї.

Палац, займаючи вершину в розвитку раннього класицизму в Україні, віддзеркалює найкращі досягнення архітектури палацового житла свого часу.

Літ.: [122, 132].

Є. В. Тиманович

ЗАМОК

191
с. 267-269

Замок розташований у північно-східній частині міста, на невисокому пологому мисі, що підноситься на 15 м над колись багнистою заплавою при злитті річок Буг і Бужок. У плані – це видовжений багатокутник, звернений східним гострим кутом до заплави.

Початкові етапи будівництва замку сягають давньоруських часів. У літописах Межибоже згадується за 1146 р. На початку XIII ст. Меджибіж належав галицько-волинському князеві Данилові Галицькому, згодом перебував у складі Болоховських земель. Залишки замчища XI–XIII ст., що займало східну частину замкового мису, підтверджують військове значення Меджибожа. У 1241 р. Меджибіж здобули татари. У середині XIII ст., в період боротьби з ними Данила Галицького, замок був зруйнований.

Замок давньоруської доби належав до мисового типу. Його тогочасна площа не перевищувала 0,25 га. Вірогідно, він мав мурована круглу башту, тип якої можна виводити від волинських веж-стовпів, поширення яких пов'язують з оборонним будівництвом Данила Галицького.

До середини XIV ст. Меджибіж перебував під владою татар, а з 1362 р. увійшов до складу Великого князівства Литовського. Його власниками, за різними версіями, були або подільські князі Корятовичі, або волинський князь Любарт. У 1393 р. великий литовський князь Вітовт, підкоривши Поділля, продав його польському королю Ягеллу, який 1395 р. віддав Меджибіж у числі кількох подільських замків краківському воєводі Спиткові з Мельштина, відомому військовим будівництвом на Поділлі.

Є підстави припускати, що мурований периметр укріплень давнього ядра меджибізького замку сформувався саме в 2-й половині XIV ст. На східному кінці трикутного в плані укріплення в цей час існувало дві башти: кругла (зовнішній діаметр – 10 м; стіни завтовшки 1,8 м складені з жолобчастої цегли 5,5×15...16×27...29 см) та прямокутна (14×16 м; стіни завтовшки 3 м – з вапняку). Прямокутна башта була добудована до круглої зі сходу, на зламі оборонних мурів, і повністю висунута в бік поля, внаслідок чого кругла башта опинилася всередині замку. У розпланувальній схемі та оборонній концепції XIV ст. простежується певний зв'язок з литовською фортифікаційною традицією, зокрема з замками міст Гродно та Новогрудок. Замкову церкву, розміщену між західним муром давнього ядра замку та сучасним західним муром, теж пов'язують з періодом XIV ст.

З 1444 р. Меджибіж, що лежав на з'єднанні двох татарських військових шляхів – Кучманського та Чорного, увійшов до складу Королівства Польського. Первісне укріплення було розбудоване в західному напрямку. Добудовано чотири прясла оборонних мурів заввишки до 21 м з численними бійницями, а також наріжні башти: з півночі – круглу (зберігся лише нижній ярус, верхні перебудовано в XIX ст. на восьмигранні); на північному заході – п'ятигранну; третя, південно-західна башта (Г. Логвин вважає її надбрамною) не збереглася. Різні дослідники датують башти в широкому хронологічному діапазоні – від XV до XVII ст. Площа замку в XV–XVI ст. становила понад 1 га.

Повністю збережена північно-західна (Лицарська) башта належить до типу пунтонів – протобастіонних п'ятигранних башт, відомих на Поділлі з 3-ї чверті XV ст. Особливістю меджибізького пунтону є бійниці (двоканальні та з великими внутрішніми камерами), внутрішньостінні канали для відведення гарматних випалів, а також центральний стовп для спирання балок перекриттів.

Наприкінці XV ст. замкову церкву перероблено на костел. Крипта під його кам'яною підлогою є залишком первісної церкви.

Після 1540 р. нові власники Меджибожа – Сенявські здійснили модернізацію замку. Східний оборонний вузол було підсилено з боку поля потужною й унікальною за типом наріжною чотириярусною бастеєю зі стінами завтовшки 2,3...2,9 м, яка підковою охопила зі сходу прямокутну башту. Це споріднило Меджибіж з групою подільських замків з "наріжниками" (Язловець, Скала-Подільська, Бучач, Теребовля, Сидорів), проте ані в подільській, ані в східноєвропейській фортифікації прямих аналогій меджибізькій бастеї немає. Вона являє собою тупокутний наріжник з двома парами симетричних до нього сегментних виступів, які в плані розміщені по підковоподібній кривій, описаній навколо квадратної башти. Три бойові яруси бастеї розчленовані за ренесансною традицією білокам'яними горизонтальними гуртами й обладнані багатоканальними бійницями з арковими перемичками; 4-й ярус – відкритий бойовий майданчик. Тут простежується певний типологічний зв'язок з італійською фортифікаційною школою (зокрема зі шкіцами фланкувальних укріплень Леонардо да Вінчі).

У комплексі з бастеєю до північно-східного муру ззовні прибудовано казематну куртину з чотирма бойовими ярусами аналогічної архітектури, надбудовано круглу та квадратну башти, до південного муру прибудовано невеличку круглу башту (не збереглася). Водночас з боку замкового двору до цього ж муру примкнув двоповерховий ренесансний палац, а до північного та східного мурів – одноповерхові кордегардії.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. південні мури замку, в місці прилягання палацу, ззовні підсилюють потужними контрфорсами, долішні яруси замкових укріплень забутовують землею, на подвір'ї будують нові кордегардії, стайні, будинок коменданта. Церква набуває барокового декору. З середини XIX ст. замок втрачає оборонну функцію, перебудовується в стилі неоготики і набуває палацового вигляду.

З 1967 р. колективом працівників інституту "Укрпроектреставрація" під керівництвом Є. Лопушинської (1917–1996 рр.) ведуться дослідження і реставрація замку.

Літ.: [55, 74, 130, 155, 163, 164, 182, 191, 215, 254, 271, 275, 278, 310, 322, 332, 362].

О. А. Пламеницька

с. Самчики Старокостянтинівського району

САДИБА ЧЕЧЕЛІВ

192
с. 270-271

Садиба розташована на підвищеній частині лівого берега річки Случ, яку тут перегороджено греблею, що формує навпроти садиби розлогий (площа – понад 30 га) став, витягнутий у напрямку захід–схід.

Садибу засновано в 1-й половині XVIII ст. землевласниками Хоєцькими. На початку XIX ст. новий власник – гайсинський староста Петро Чечель перетворив раніш занедбану садибу в цілісний архітектурний ансамбль. У внука Петра Чечеля – Якова, котрий загинув у польському повстанні 1863 р., садиба була конфіскована і в 1870 р. продана купцю К. Ляшкову, від якого перейшла у володіння Угримових.

Останній власник садиби – М. П. Шестаков на початку XX ст. побудував млин і мурована огорожу парку та облаштував у палаці калориферне опалення. Тут гостювали видатні громадські та наукові діячі, серед яких були історик І. Стороженко, юрист А. Коні та ін.

Ансамбль садиби складається з палацу, старої брами з прибрамною групою будівель, господарського

корпусу (ймовірно, кухні), парку та ставка, а також новобудов початку XX ст.

Палац, зведений у 1814 р., – прямокутна в планіс. *270-271* споруда з дворядно-анфіладним розташуванням приміщень та поперечно-осьовою парадною групою (вестибюль, зал). Будинок має два парадні входи з головного й заднього фасадів та додаткові входи з причілків. Фасади, виконані в іонічному ордері, мають розвинену фризову частину, яка приховує висоту внутрішніх приміщень. Головний фасад прикрашений шестиколонним портиком, який виконує роль веранди. Це надає палацові притаманної житлу привабливості й інтимності. У трикутному тимпані портика обабіч овального медальйону – скульптурна група, яка символізує сільське господарство. Задній фасад має ледь зазначені бічні ризаліти та розвинений гранчастий центральний ризаліт з чотириколонним одноосьовим портиком і трикутним фронтоном з арматурою в тимпані. Цей ризаліт відповідає об'єму бального залу. Механічно врізані у фризову частину головного фасаду та причілків вікна, які порушують архітектуру палацу, є наслідком його реконструкції наприкінці XIX ст., коли в обох частинах будинку влаштували 2-й, антресольний поверх.

Архітектура інтер'єрів суголосна класицистичному стильовому вирішенню фасадів. Головним композиційним вузлом є парадний ротондальний бальний зал, оточений по периметру спареними іонічними колонами. У центрі кесонованої дерев'яної бані над залом розміщено плафон з зображенням блакитного неба. Поздовжня вісь залу є одночасно віссю анфілади головних приміщень палацу. Вражає витончене скульптурне оздоблення парадних кімнат, зокрема обіднього залу. У його верхній частині – падуга з майстерно промальованим спіральним рослинним орнаментом та чарівними за малюнком гірляндами фризу, витончені ліпні композиції в десюдепортах отворів тощо. Оригінальністю відзначається оздоблення "японського кабінету", стіни та стеля якого суцільно вкриті живописом за японськими сюжетами, що відбиває орієнталістичну течію в мистецтві того часу. Це майже єдиний зразок подібного інтер'єру, який зберігся в архітектурній спадщині України.

Прибрамна група будівель зведена одночасно з палацом (1814 р.) і складається з головної брами, двох одноповерхових корпусів та "китайського" гостьового павільйону, об'єднаних декоративною стіною. Два складні за формою рустовані стовпи-пілони брами з хвіртками завершуються кам'яними вазами. Безпосередньо над хвіртками раніше були розміщені скульптури левів з амурами (нині леви перенесені до портика паркового фасаду палацу). Корпуси, розташовані симетрично обабіч брами, мають по фасадах двоколонні ганки. Павільйон для гостей вирішено в класицистичних формах, але з неоготичними вікнами й угнутою "японською" покрівлею.

Таке поєднання форм віддзеркалює пошуки нової стилістики, не скутої класицистичними канонами. На початку XX ст. павільйон був пристосований під холодильник, конструкція якого в технологічному відношенні становить певний інтерес і в наш час.

Парк заснований одночасно з садибою (наприкінці 1-ї чверті XIX ст.) і сформований у два періоди. Первісно він не сягав на сході далі старої в'їзної брами, а на півночі – окружної алеї. Збільшення парку на північ та схід відбулося за нового господаря наприкінці XIX – на початку XX ст. з метою влаштування на цій території існуючого й досі просторого плодового саду. Розпланування центральної регулярної частини парку в основних рисах збереглося (під'їзна алея, коло), але його західна пейзажна частина зазнала значних змін внаслідок невдалого розміщення будинку сільськогосподарської дослідної станції.

Садиба є одним з блискучих творів палацово-паркової архітектури України зрілого класицизму.

Літ.: [215].

Є. В. Тимановичч

с. Сутківці Ярмолинецького району

ЦЕРКВА-ЗАМОК ПОКРОВА БОГОРОДИЦІ

193 с.272

Споруда розташована в східній частині села, на кінці мису, що підноситься над заплавою річки Ушиці. Біля підніжжя мису протікає потічок, по той бік якого, на іншому видовженому мисі, знаходяться рештки замку, що разом з церквою становив потужний оборонний комплекс.

Мурована церква належить до типу храмів-тетраконхів з яскраво виявленою оборонною функцією. До її центрального двоярусного кубічного об'єму (розміри в плані – 10×11 м; товщина стін – близько 1,7 м) прилягають чотири півкруглі об'єми з трьома бойовими ярусами, з яких 3-й ярус становили машикулі у вигляді консольно навислого аркатурного парапету на білокам'яних консолях. У рівні парапету, по кутах центрального об'єму, накритого наметовим дахом, поставлено маленькі тричетвертні в плані башточки з бійницями та конічними дахами по банях. За винятком західного півкруглого об'єму, на який у 2-й половині XVIII ст. поставлено дерев'яну дзвіницю, центральний та бічні об'єми накрито наметовими дахами з декоративними маківками.

Споруда має масивний цоколь та між'ярусний білокам'яний пояс у формі напіввалу. Безпосередньо над високим цоколем розміщено бійниці 1-го ярусу – по три в кожному півкруглому об'ємі. Над між'ярусним поясом – по п'ять бійниць у кожному півкруглому об'ємі, за винятком західного, де над вхідним порталом на рівні 2-го ярусу розміщено одиночний машикулі. У 3-му ярусі кількість машикулі в півкруглих об'ємах становить відповідно 12, 15, 15 і 14. До цього слід додати по дві бійниці в кожній з чотирьох наріжних башточок. Отже, загальна кількість вогневих точок церкви становила 95, що перетворювало її на потужну фортифікаційну споруду.

В інтер'єрі півкруглі об'єми в 1-му ярусі перекриті конхами з красиво оздобленими нервюрними склепіннями, які розкриваються в центральний квадрат широкими попружними арками. Центральний квадрат у 1-му ярусі перекритий оригінальним хрещатим склепінням, яке опирається на розташований у центрі кам'яний стовп діаметром 1,1 м, та системою наріжних розпалубок на нервюрах. Перекриття 2-го ярусу – по дерев'яних балках, центральний стовп у цьому рівні не зберігся. Комунікація між 1-м і 2-м ярусами здійснюється сходами, розміщеними в південній стіні західного півкруглого об'єму. Над західною та східною стінами центрального квадрата в рівні 2-го ярусу піднімаються шпилі, що відділяють від нього півкруглі об'єми над конхами. Під церквою є дві крипти. На стінах храму збереглися фрагменти живопису XVI ст.

Сутківецька твердиня відома в історії української архітектури як тетраконх, функціонально-просторова структура якого пов'язується з одноетапною реалізацією оригінальної оборонної концепції. Однак за дослідженнями Є. Пламеницької, тетраконховий храм сформувався в кілька етапів. На першому, який можна датувати XIII ст., на місці храму стояла мурована споруда (можливо, донжон), яка в плані наближалася до квадрата (9,6×10,5 м), зі стінами завтовшки 1,2 м. На другому етапі, вірогідно, на початку XIII ст., стіни було потовщено до 1,7...1,8 м. На третьому етапі (кінець XIII – початок XIV ст.) до прямокутної споруди, яка, вірогідно, вже мала апсиду, з західного, північного та, очевидно, південного боків прибудовано об'єми невідомої конфігурації в плані, які передували пізнішим конхам. На цьому етапі можлива участь вірменських будівничих.

Існуючий тетраконх з циліндричними раменами сформувався на четвертому етапі, коли вже стояв центральний стовп, але ще не було склепінь, і перекриття були балковими. На цьому етапі, який хронологіч-

но можна пов'язувати з кінцем XIV – початком XV ст., функція споруди була оборонною. Усі три яруси були бойовими: 1-й призначався для дальнобійних гармат, 2-й – для ближнього бою, 3-й – для обстрілу підніжжя стін. У 2-й половині XV ст. власник Сутківців Ф. Сутковецький завершив спорудження на сусідньому пагорбі потужного замку, у зв'язку з чим оборонний тетраконх перетворився на храм. Було влаштовано склепіння та готичні шпилі над південною та північною стінами центрального об'єму, змінено форму даху. Пізніше цей значний в історії споруди етап був ототожнений з її будівництвом. У XVI ст. інтер'єр храму був розмальований. Протягом XVI–XVII ст. храм кілька разів горів. Пожежі супроводжувалися ремонтами й переробками, остання з яких, що повністю змінила вигляд даху, сталася 1894 р.

Сутківецький храм є унікальною в історії української архітектури пам'яткою оборонно-церковного призначення, генеза якої сягає архаїчних прототипів укріплень.

Літ.: [157, 213, 215, 226, 273].

О. А. Пламеницька

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

Черкаська область розташована в регіоні Середньої Наддніпрянщини і займає також невелику частину Гетьманщини (на лівобережжі Дніпра). Архітектурно-містобудівна спадщина представлена спорудами переважно XVIII – початку XX ст. Збереглися поодинокі пам'ятки Княжої доби (Канів) та XVII ст. (Чигирин, Суботів). На державний облік узято 312 пам'яток архітектури, з яких 56 – загальнодержавного значення. Відомо понад 380 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ занесено Звенигородку, Золотоношу, Кам'янку, Канів, Корсунь-Шевченківський, Смілу, Стеблів, Тальне, Умань, Черкаси, Чигирин. Черкаська область найбагатша в Україні на заповідники – їх тут створено шість: Шевченківський національний заповідник у м. Каневі (1925 р.); Національний заповідник "Чигирин" (1989 р.); Державний історико-культурний музей-заповідник "Батьківщина Т. Шевченка" у Звенигородському районі (1992 р.); Державний історико-культурний заповідник у м. Кам'янці (1995 р.); Державний історико-культурний заповідник у м. Корсуні-Шевченківському (1994 р.); Державний історико-культурний заповідник "Трахтемирів" у Канівському районі (1994 р.). Заповідним об'єктом є також славнозвісний парк "Софіївка" в м. Умані.

м. Канів

СОБОР СВ. ГЕОРГІЯ (УСПЕНСЬКИЙ)

194
с. 273

Мурований собор закладено в ім'я св. Георгія (Юрія) 9 червня 1144 р. Будувався він коштом Великого князя київського Всеволода Ольговича. У 1805–1810 рр. собор, занепалий у кінці XVIII ст., був реконструйований у класицистичних формах: з'явилися "ампірні" вікна й трикутні фронтони на фасадах, а також дві вежі-дзвіниці на західному фасаді. У 1833 р. його переосвячено на Успенський. У 1966–1970 рр. за проектом архітекторів М. Говденко та М. Холостенка собор реставровано й пристосовано під музей народного мистецтва, а в 1990 р. повернуто релігійній громаді.

Споруда стоїть на високому пагорбі правого берега Дніпра, в історичному середмісті Канева, посеред давньоруського дитинця і є головною містобудівною домінантою.

Собор – однобаневий, тринавовий, шестистовпний, триапсидний, класичної хрещато-баневої структури. Фасади розчленовані лопатками й півколона-

ми, з арковими нішами. Середнє прясло кожного фасаду (крім східного) акцентується перспективними порталами. Циліндричний підбанник розчленований лопатками й увінчаний аркатурним фризом. Первісно прясла стін мали позакомарні завершення.

Західна частина храму має хори, що спираються на циліндричні склепіння й відкриваються в середню наву великою аркою. Внутрішньостінні сходи на хори влаштовано в північній стіні. В інтер'єрі збереглися три поховальні ніші-аркасолії.

Стіни викладено з плінфи формату 4,5...5,5×20...25×31...39 см на вапняно-цементівковому розчині порядовою системою мурування. Ззовні та всередині стіни потиньковані; в інтер'єрі на тиньку збереглися графіті. Підмурки стрічкові. Первісна підлога була влаштована з полив'яних кахлів синьо-жовтої гами. Дахи по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю.

Пам'ятка є видатним витвором київської архітектурної школи XII ст.

Літ.: [148, 215].

В. В. Вечерський

с. Суботів Чигиринського району

ЦЕРКВА СВ. ІЛЛІ

195 с. 274

Іллінську церкву фундував гетьман Богдан Хмельницький у своїй резиденції в с. Суботові 1651 р. Згадки про церкву маємо в українських літописах у зв'язку зі смертю Б. Хмельницького в 1657 р. Літописи Самовидця та Грабянки підтверджують факт поховання гетьмана в Іллінській церкві. Як фундатор, він похований у найпочеснішому місці – праворуч від вівтаря біля південної стіни храму. Над похованням було встановлено надгробок з білого мармуру. У 1664 р., коли польське військо здобуло Чигирин і Суботів, з наказу Стефана Чернецького тіло Богдана Хмельницького викинули з домовини. Факт наруги підтверджується археологічними розкопками.

Іллінська церква – один з шедеврів українського зодчества доби бароко, але тут наявні й ренесансні елементи, адже споруджена вона в той час, коли в європейському мистецтві згасав один і починав розвиватися інший стиль.

Будівля порівняно невелика, але справляє враження напрочуд монументальної. Її зовнішні розміри в плані – 18,2×15,9 м. Це майже квадрат з п'ятигранним виступом вівтаря на сході. Храм перекриває коробове склепіння; увесь інтер'єр поділяє навпіл могутня попружна арка. Над великими вікнами, розміщеними високо від підлоги, вимуровано розпалубки, які зорово полегшують склепіння. На хори й горище до стрільниць ведуть сховані в товщі двометрової стіни сходи. Вишуканої форми західний бароковий фронтон з волютами поділений по вертикальній осі пілястрою і на два яруси – горизонтальними карнизами. На 2-му ярусі фронтону зроблено чотири стрільниці, а ще дві в наріжних пілястрах північного й південного фасадів. Храм вимурувано з місцевого піщанику на вапняному розчині, а пілястри, карниз, вівтарну частину та фронтони – з жолобчастої цегли формату 28,0×15,0×8,2 м.

У 1861 р. церкву реконструйовано: змінено первісну форму даху, прибудовано ризницю та дияконник, зведено нову триярусну дзвіницю і зроблено критий перехід до церкви (тоді ж було збито портал). Ще раз церкву перебудовано в самому кінці XIX ст. Та найбільше постраждала споруда в радянські роки, коли був знищений іконостас, а в храмі влаштований склад мінеральних добрив.

Перші історико-архітектурні дослідження церкви й замчища здійснила 1953 р. експедиція Інституту історії й теорії архітектури Академії архітектури УРСР під керівництвом Г. Логвина. Подальші історико-архітектурні дослідження припадають на 1969–1973 рр., коли було проведено реставраційні роботи – відновлено первісну форму даху з заломом і перекрито його зеленою полив'яною черепицею типу "бобровий хвіст", відновлено портал та фронтон, у вікна в дубових рамах вставлено шибки у вигляді литих кольорових круглих скелець. Роботи завершено 1977 р. Автор проекту – архітектор С. Кілессо.

У 1995 р. проведено ще один етап реставраційних робіт із заміною черепичного даху на мідний. Під час архівних пошуків у С.-Петербурзі виявлено метричний опис храму за 1888 р. з фотографією іконостаса. На основі цих матеріалів відтворено дерев'яний, різьблений з липи іконостас (керівник бригади сницарів – І. Фізер, ікони намалював художник М. Теліженко, керівник і автор роботи – архітектор С. Кілессо).

Літ.: [115, 160].

С. К. Кілессо

м. Умань

ПАРК "СОФІЇВКА"

196 с. 274-276

Парк, який нині займає площу близько 150 га, створений на замовлення графа С. Щенсного (Ф. Потоцького) на честь коханої дружини, легендарної за долею, а до того невідомої, майже жебрачки стамбульських вулиць, красуні-гречанки Софії (звідси й назва парку). Розташований він у північній частині міста на території, яка найбільш відповідала вимогам створення пейзажного парку: в глибокому урочищі, де серед дикої поросли та скель рожевого граніту з-під брил каміння просочувалися джерельця, а по дну яру протікала маленька річка Кам'янка.

Ці унікальні умови й були покладені в основу створення паркової композиції. Існуючі природні форми використовували з підкресленням їхньої краси, а в нових композиціях наслідували природу. Особливо ефектно використовувались декоративні властивості води в поєднанні з каменем. Архітектурні споруди парку та його численні малі форми підпорядковувалися пейзажу. Виконувались вони лише в панівному тоді стилі класицизму, а образне формування малих форм та їхній символічний зміст базувалися на грецько-римській міфології.

Розпланування парку відповідало особливостям рельєфу, а зелені насадження використовувались як об'єднавчий елемент усієї композиції. На відміну від переважної більшості парків в Україні, спорудження палацу тут не передбачалося, тому організуючу роль у розпланування було надано поздовжній осі ***Нижній ставок–Площа зборів***, навколо яких і розмістилася головна композиція. с. 276

Керівництво роботами, розпочатими в 1796 р., було доручено приятелю Потоцького інженеру Л. Метцелю, з яким співпрацювали В. Ящолд і садівники-декоратори – німець Олива та, за усними переказами, Заремба. Відомі також прізвища кількох будівників парку, серед яких Бондаренко (Мусатов), Герасименко, Діброва, Закуренко та Страйгородський. Метцелю доручалося розроблення загального проекту парку та систем його водопостачання, влаштування фонтанів, а також достачання мармуру й готових скульптур.

На базі чотирьох ***штучно створених ставків*** (два з них – у межах парку) з перепадом рівнів 22 м сформовано єдину водну систему. На головному роз-

планувальному вузлі – Площі зборів створено овальний басейн ("Рибки") з гранітною вазою посередині, заповненою яскравими квітами. Поруч поставлено біломармурову статую Париса.

Неподалік виникла ***Долина велетнів*** – ефектне нагромадження великих кам'яних брил. Їх збирали в яру або викопували під час створення ставків. Камені масою до 50...60 т пересували машинами, привезеними з Франції й Голландії, та розміщували на заздалегідь підготовлених галявинах і майданчиках згідно з задумом.

З каменів створено штучні водоспади та каскади, у тому числі майстерно виконаний з величезних брил, скріплених металом із застосуванням свинцю, ***Великий водоспад*** з містком над ним. Для його належної роботи створено цікавий гідротехнічний комплекс, який забезпечував рівномірне подавання води, а також ілюстрував давньогрецький міф про перевізника Харона, який річкою Стікс, що в підземному царстві, переправляв тіні померлих на Єлісейські поля. До складу комплексу ввійшли ***Мертве озеро, річка Стікс, Амстердамський шлюз*** та ***водяний канал*** до Великого водоспаду. Емоційний шлях розпочинався у човнах (колись – із провідниками в темному одязі та зі смолоскипами в руках) від гранітного причалу в Мертвому озері і продовжувався далі річкою Стікс – заглибленим у землю каналом завдовжки 224 м (при ширині 2,7 м та висоті входу 2,6 м) – спочатку в повній темряві, а далі в таємничому напівмороці й закінчувався в камері Амстердамського шлюзу. Цей шлюз підіймав човни на рівень денної поверхні, і вони випливали в залитий світлом життєрадісний простір ***Верхнього ставка***. Вода з камери *с.274* шлюзу поповнювала Мертве озеро, яке регулювало подавання води до Великого водоспаду.

Неподалік, у замкненій греблею широкій улоговині річки Кам'янки, розташувався комплекс ***"Єлісейських полів"***, на яких, за Гомером, панує вічна весна. Розсип природних каменів долини був майстерно використаний з декоративною метою, у тому числі для створення ***Критського лабіринту***. Річковий потік був розподілений камінням на три струмки, які утворили ***каскад "Три сльози"***. Каскад символізував сум за трьома померлими дітьми Софії Потоцької – Костянтином, Миколою та Марією, яким присвячена й ***Колона смутку*** зі зруйнованим верхом та каменем, що нагадує лева, біля підніжжя. Але головним акцентом композиції є ***грот Венери***, заглиблений у масив греблі. Перед півциркульним отвором його зовнішньої стіни, заповненим кольоровим вітражем, поставлено портик з чотирьох монолітних колон, які підтримують кам'яну плиту. До верхнього пруга стіни прилягає каскад з трьох уступів, до яких підведено водоспуск з Верхнього ставка. Над уступом – арковий місток з ажурною металевою балюстрадою. Вода, яку випускають з Верхнього ставка, падає вниз двома каскадами, утворюючи перед колонами та статуєю Венери Медицейської за ними ажурну кольорову водяну заслону (завдяки підсвітленому вітражу). Сам грот, до якого через греблю веде вузький темний хід, правив місцем відпочинку в літню спеку та місцем огляду краєвидів.

с.274

с.276

с.276

Модні в епоху романтизму гроти створені Метцелем з використанням природних скельних виходів. Такими є гроти "Діана", "Горішок", Західний, Левовий, Страху та сумнівів, "Локетек".

Левовий, або ***Громовий грот*** (раніше – "Каліпсо") сформований висунутим уперед гранітним навісом. З Верхнього ставка до нього підводилася вода, яка вдаряла в нижню частину стіни з гуркотом, що нагадував рик лева або грім. У гроті стояли гранітний стіл і лава.

Грот "Локетек" вирубаний у скелі. Висотою він відповідав шанованому в Польщі невеликому на зріст королю, за іменем якого і назвали його. Грот мав оберігати кожну шляхетну людину. У ньому стояли кам'яний стіл і лава.

У той же час виникли ***фонтани*** ("Сім струменів") та ***архітектурно оформлені джерела*** ("Вуж"). У різних місцях парку розставлено копії біломармурових статуй за мотивами грецької й римської міфології та скульптурні зображення історичних постатей (не збереглися).

Серед соснового гаю, висадженого у формі серця, встановлено вівтар кохання, а в іншому місці – коло з десяти каменів, яке мало символізувати місця для філософів та учнів Афінської школи (не збереглося).

У ділянці Верхнього ставка були засновані ***Англійські сади***. Тут в оранжереї вирощувались ананаси, фіги, банани. За думкою Потоцького, ця територія призначалася й під майбутню резиденцію. Перед нею на площі передбачалося спорудити величний обеліск з написом "З любов'ю – Софії". Такий обеліск був виготовлений, але лишився лежати на землі. Будівництво панського житлового дому не було закінчене і він залишився на тривалі роки в руїнах.

Навпроти, посеред Верхнього ставка був насипаний на кам'яній основі острівець овальної форми (40×60 м), який дістав назву ***острова Кохання***. На галявині острівця в композиційному зіставленні з обеліском Потоцький хотів побудувати велику піраміду – свій майбутній надгробок (не здійснено).

Закінчення робіт у 1799 р. супроводжувалося інтенсивними насадженнями місцевих, а також екзотичних дерев і чагарників з Криму, Кавказу, Туреччини та південної Європи. Вони пов'язувалися з характером рельєфу, водними дзеркалами, архітектурою і формувалися з урахуванням близьких та далеких перспектив.

У 1800 р. парк було урочисто відкрито. Вже тоді розпочалися спеціальні відвідини його лише з метою огляду.

Після смерті Потоцького у 1805 р. роботи майже припинилися, хоча в цей час був створений ***фонтан "Змія"***. Розташований посеред Нижнього ставка, він первісно мав вигляд каменя, з якого бив струмінь води. Нинішнього вигляду він набув у 90-х роках XIX ст., коли замість каменя встановили скульптуру змії, з відкритої пащі якої виривається струмінь води. Воду підвели з Верхнього ставка самопливним водогоном, виконаним за проектом Метцеля. Вода надходить до головки фонтана, діаметр якої у три рази менший від діаметра труби. Це давало змогу одержати водяний струмінь заввишки до 20 м, який був чи не найвищим на той час у Європі.

с.276

За заповітом Софії Потоцької від 1822 р. парк перейшов у власність до її старшого сина Олександра й швидко занепав. Після участі Олександра в польському повстанні 1830–1831 рр. його маєток був конфіскований царським урядом, а "Софіївка" передана у власність цариці й почала називатися Царициним садом.

У 1836 р. парк передано Управлінню військових поселень, яке повернуло паркові первісний вигляд. До 1859 р. систематично провадилися ремонтно-реставраційні роботи, було зроблено багато необхідних перетворень і доповнень.

До парку було приєднано та впорядковано важливу для його функціонування вхідну частину (від сучасного входу до Нижнього ставка), прокладено екіпажні прогулянкові дороги, споруджено в'їзну браму, павільйони Флори та Рожевий, які особливо збагатили парк, а також альтанки Китайську та "Грибок" (остання не збереглася). У 1838 р. садівником Ферре влаштовано терасу, названу "Бельвю" за чудову панораму, що відкривалася з неї.

Серед архітекторів, які займалися впорядкуванням та будівництвом у парку, були міський архітектор Умані І. Макутін, архітектори О. Брюллов, Лавров, Є. Рерберг, І. Чертков, Щедрін, А. Штакеншнейдер.

В'їзна брама перед входом до Головної алеї виникла в 1850–1852 рр. замість попередньої, зруйнованої за наказом Миколи І. Вона була споруджена І. Макутіним за проектом А. Штакеншнейдера в улюбленому ним стилі "неогрек". Композиційно вона складається з двох круглих сторожових одноярусних веж, сполучених між собою високими металевими гратами строгого малюнка з позолоченими верхівками. Браму фланкують два квадратні стовпи, завершені вазами. Обабіч веж розташовані портики з трикутними фронтонами, дверима з боку саду та вікнами в бік міста. Вежі оперезані карнизами з невеликою атти-

ковою надбудовою, над якою влаштовано низьку наметову покрівлю з фігурним навершям у вигляді розквітлого бутона.

Павільйон Флори, який замикає Головну алею, побудований за проектом архітекторів Раппонета і Штакеншнейдера в 1842–1844 рр. на місці дерев'яного мисливського будиночка (збудований у 1796–1800 рр., згорів у 1841 р.). За архітектурним типом це мурована двоколонні пропілеї спрощеного тосканського ордера, завершені низькими трикутними фронтонами. Бічні об'єми розчленовані пілястрами, між якими розміщуються вузькі вікна вертикальних пропорцій з плоским рамковим облямуванням та декоративними фільонками зверху. Павільйон охоплений єдиним нерозкріпованим антаблементом, у ліпному фризі якого – рослинний орнамент (грона винограду з акантом). До павільйону ведуть сходи. *с.276*

Рожевий павільйон (інакше – павільйон Кохання, храм Венери, кам'яний павільйон) на острові Верхнього ставка побудований І. Макутіним за проектом А. Штакеншнейдера в стилі "неогрек" у 1850–1852 рр. Павільйон – мурований, двоярусний, восьмерик на восьмерику. Відзначається гарними пропорціями, витонченими архітектурними деталями та ліпним оздобленням, особливо розвиненим у фризі 1-го ярусу. Головний вхід підкреслено двоколонним портиком іонічного ордера, завершеним трикутним фронтоном з акротеріями у вигляді пальмет, повтореними на рогах карнизу вінчання. У бічних гранях 1-го ярусу – вузькі вікна вертикальних пропорцій. Вікна 2-го ярусу – спарені. Павільйон є виразною архітектурною домінантою. *с.274*

У 1852 р. острів з'єднали з берегом дерев'яним мостом на кам'яних опорах (раніше працював пором), а його береги облицювали каменем.

У 1859 р. парк був переданий училищу садівництва та землеробства, переведеному в Умань з Одеси. Департамент землеробства не шкодував коштів для розвитку головного в імперії училища садівництва та його парку, який мав загальноєвропейське визнання. Роботи зі збереження споруд здійснювали інженери Волковський, Докукін, архітектор І. Савицький.

З 1885 до 1892 р. головним садівником парку був вихованець петербурзького університету В. Пашкевич, який створив декоративний розсадник, а в 1889–1890 рр. – арборетрум в англійському стилі, який згодом дістав назву Англійського парку.

У 1923 р. "Софіївка" була у віданні сільськогосподарського училища, а в 1929 р. набула статусу державного заповідника. Після Другої світової війни парк передано у відання Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР.

Значні реставраційні роботи з відновлення парку після років воєнного лихоліття виконані в 1966–1972 рр., а потім у 1980 р. після катастрофи, пов'язаної з проривом води Верхнього ставка (архітектор – Є. Лопушинська). У післявоєнні роки встановлено білокам'яні погруддя Сократа, Платона, Аристотеля.

Паркові насадження характеризуються нині переважно місцевими породами дерев (дуб, граб, ясен, липа, клен) із вкрапленням екзотів (платани, веймутова сосна тощо).

Виконаний у пейзажному стилі парк є унікальною пам'яткою садово-паркового мистецтва України періоду раннього романтизму.

Літ.:[122,215,342].

Є. В. Тимановіч

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

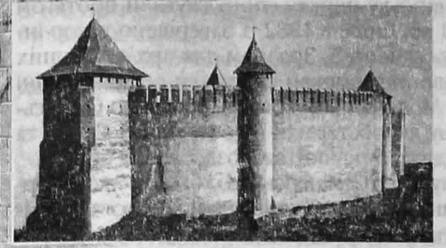

Чернівецька область є історичним регіоном Північної Буковини й має архітектурно-містобудівну спадщину, вельми різноманітну в етнічному, хронологічному, стилістичному й типологічному відношеннях. До найцінніших пам'яток належать середньовічні фортеці, муровані та дерев'яні храми унікального хатнього типу, окремі будівлі та їх комплекси доби історизму. В області взято на державний облік 738 пам'яток архітектури й містобудування, з яких 112 – загальнодержавного значення. Нині відомо понад 300 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних міст і селищ занесено Вижницю, Кіцмань, Лужани, Путилу, Сторожинець, Хотин, Чернівці.

м. Чернівці

РЕЗИДЕНЦІЯ БУКОВИНСЬКИХ МИТРОПОЛИТІВ

197
с.277-279

Комплекс розташований на високому пагорбі з півночі історичного середмістя Чернівців. Висотні акценти ансамблю – Семінарська церква та дзвіниця Монастирського корпусу – є головними містобудівними домінантами.

Споруди зведено на місці давньої резиденції архієпископа, яка ще 1794 р. занепала й була розібрана. Для проектування й будівництва запросили видатного чеського архітектора Й. Главку. Його проект затвердив 1863 р. австрійський цісар Франц-Йозеф I. Підмурки закладено 1864 р., будівництво тривало до 1882 р. Над внутрішнім оздобленням приміщень працювали художники: віденський – К. Йобст, чеський – К. Свобода, чернівецький – Є. Максимович.

Комплекс складається з трьох мурованих двоповерхових корпусів, згрупованих довкола глибокого прямокутного курдонера, відділеного від вулиці художньою огорожею з металевими гратами. Курдонер оформлено партерною зеленню, а вхід з боку вулиці акцентовано монументальною трипрогоновою брамою. Північніше, в тилу головного корпусу резиденції, в 1876–1878 рр. закладено ландшафтний парк площею 8 га. Біля входу в парк 1937 р. встановлено бюст архітектора Й. Главки. За ним розташовано альтанку з колодязем.

Комплекс постраждав під час Другої світової війни. У 1944 р. при евакуації митрополита разом з румунськими й німецькими військами підпалено головний корпус, внаслідок чого знищено інтер'єри залів його східного крила. У 1944 р. в резиденції розміщено музеї та філологічний факультет Чернівецького державного університету. З 1956 р. весь комплекс передано

Чернівецькому державному університету. У 1957–1964 рр. проведено реставраційні роботи.

Палац митрополита – головну споруду комплексу, що замикає курдонер, – зводили протягом 1864–1876 рр. Будівля – симетрична, з трьома ризалітами, з яких центральний акцентує поздовжню вісь ансамблю. Система внутрішнього розпланування – коридорна, двобічна. Тут на 1-му поверсі містилися канцелярія єпархії та келії ченців митрополії, а на 2-му – секретаріат митрополита, його канцелярія, великий зал засідань ради єпархії, червоний і синій салони для прийомів, бібліотека, особисті покої митрополита та домова церква св. Іоана Сучавського, виділена в екстер'єрі банею й апсидою на східному фасаді корпусу. Центр корпусу на 2-му поверсі займає двосвітний парадний Мармуровий зал заввишки понад 20 м, масивну різьблену дубову стелю якого підтримували алебастрові колони. Зал по периметру оточує двоярусна аркова галерея. Підлога й стіни оздоблені різнобарвним мармуром. На стінах розміщувалися фрески художника К. Свободи.

с. 277

Палац митрополита, як і інші будівлі ансамблю, вирішено в неоромантичних формах з переважанням візантійського, романського стилів та стилістики румунської середньовічної архітектури. Застосовано романські вікна-трифорії, зубці парапету, ступінчасті шпилі, високі шпилясті дахи, укриті різнобарвною полив'яною черепицею, яка утворює орнаменти, численні керамічні вставки на фасадах тощо. В інтер'єрі широко використано перекриття квадратних у плані дільниць (коридори, вестибюль) сферичними банями на сферичних пандативах – конструкція, властива візантійській архітектурі. Окрім цього, вжито хрещаті й циліндричні склепіння. Головний вхід акцентовано трипрогоновою аркадою з балконом, вхід на який – з Мармурового залу.

Семінарський корпус замикає західний бік курдонера. Споруда – П-подібна в плані, з церквою, що сполучається з бічними крилами корпусу галереями на аркаді.

с. 278

Корпус збудовано в 1866–1870 рр. для духовної семінарії. У 1875 р. тут розмістили теологічний факультет щойно відкритого Чернівецького університету. Семінарську церкву споруджували протягом 1864–1878 рр. Лише в 1882 р. завершено декор інтер'єру й освячено її. Зразком для архітектурних форм і живопису церкви слугували середньовічні монастирі Молдови й Буковини, особливо Сучавського регіону, які обстежили й дослідили Й. Главка та К. Йобст під час будівництва й оздоблення будівлі.

Розпланування Семінарського корпусу – коридорне, однобічне. Інтер'єри вирішено й декоровано аналогічно палацу митрополита: приміщення перекрито сферичними банями на пандативах і хрещатими та циліндричними склепіннями, прикрашено їх малюваннями, керамічними вставками, різьбленням і мозаїкою з різних порід каменю. Екстер'єр характеризується переважанням романської стилістики із застосуванням великих аркових вікон і високих ступінчастих шпилів на причілках.

с. 278-279

Семінарська церква – прямокутна в плані, п'ятибанева, з однією півкруглою вівтарною апсидою. Типологічно наближається до візантійських центрально-баневих храмів. Центральний підбаневий простір оточують галереї. По кутах – чотири масивні пілони, які за допомогою попружних арок, пандатив і системи перехресних ступінчастих арочок несуть високий 12-гранний світловий підбанник з банею. В інтер'єрі домінує висотний принцип розкриття внутрішнього простору. Інтер'єр пишно декоровано різьбленням по каменю, керамікою, мозаїкою, кольоровими вітражами, фресками в неовізантійській стилістиці з широким застосуванням позолоти й орнаментів.

с. 279

Монастирський корпус замикає курдонер зі сходу. Збудовано його 1874 р. як приміщення для ченців кафедрального собору. Згодом тут розташували школу псаломщиків з бурсою та цех з виробництва свічок. Будівля – двоповерхова, на півпідвалі, прямокутна в плані, з ризалітами, симетрична. Висока ярусна вежа з годинником акцентує центральну вісь

с. 278

будівлі і разом з розташованою навпроти Семінарською церквою виявляє головну поперечну вісь ансамблю. Розпланування корпусу – коридорне, однобічне. Архітектурні форми й декор аналогічні іншим будівлям ансамблю.

Резиденція буковинських митрополитів у Чернівцях є найвиразнішим ансамблем доби історизму на Буковині, неперевершеним взірцем синтезу мистецтв і поєднання європейських досягнень з регіональними традиціями.

Літ.: [215,340].

В. В. Вечерський

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛИ

м. Чернівці

Згідно з літературними джерелами, церкву зведено в 1607 р. Вона є однією з найбільш ранніх пам'яток дерев'яної архітектури на території Буковини. Серед пізніших перебудов храму найзначнішим було розширення в XIX ст. первісного бабинця, внаслідок чого це приміщення набуло дещо нетрадиційної гранчастої, витягнутої в поздовжньому напрямку форми. Незважаючи на це, а також на втрату первісного рубленого перекриття над бабинцем, початкова об'ємно-просторова схема споруди та всі визначальні елементи її архітектурного вирішення залишилися незмінними.

Композиційну основу Миколаївської церкви становлять три послідовно розташовані по осі захід–схід зруби: гранчастого, витягнутого в поздовжньому напрямку бабинця з головним входом у південній стіні, трохи більшої за розмірами квадратної в плані нави та гранчастого вівтаря. Відповідно до традицій буковинської архітектурно-будівельної школи, ці зруби об'єднані високим гонтовим дахом, виноси якого утримуються на тесаних фігурних кронштейнах і доріовнюють майже 1 м. Приміщення бабинця перекрите плоскою стелею на сволоках, нава – невеликим двозаломним, а вівтар – однозаломним восьмигранними верхами (аналогічна склепінчаста конструкція існувала первісно і над бабинцем).

Особливий інтерес викликає перекриття нави, нижній ярус якого є чотиригранним, а верхній – восьмигранним, причому перехід між ними виконано за допомогою чотирьох плоских пандатив. Цей спосіб влаштування рубленого перекриття притаманний більшості дерев'яних храмів Буковини незалежно від їхнього об'ємно-просторового вирішення та часу зведення.

Отже, в архітектурі Миколаївської церкви чи не вперше втілилися найголовніші ознаки буковинської архітектурно-будівельної школи, в чому й полягає неповторна наукова та мистецька цінність пам'ятки.

Літ.: [58,157,316].

В. Т. Завада

м. Чернівці

ЦЕРКВА РІЗДВА БОГОРОДИЦІ (ГЕОРГІЇВСЬКА)

Мурований храм оборонного типу розташований серед лісу на східній околиці міста, що називається Гореча (колись була окремим селом), на високому пагорбі над струмком.

У XVIII ст. церква була соборним храмом місцевого православного монастиря, який виник на початку XVIII ст. на місці пустині XVII ст. У 1730 р. тут збудовано маленьку дерев'яну церкву, дзвіницю, огорожу й келії. Мурований потинькований храм витонченої архітектури в стильових формах бароко споруджено 1767 р. на кошти, пожертвувані Горечанському монастиреві російською імператрицею Катериною II. Завершення будівництва пов'язане з російською окупацією Буковини в період російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Будували церкву місцеві буковинські майстри, про що свідчить її архітектурний тип, особливості об'ємно-просторової структури та конструкцій.

В основі це двоярусна, тридільна, трибанева, триконхова споруда з квадратними в плані основними компартиментами, традиційно згрупованими вздовж осі захід–схід. До західного приміщення (бабинця) прилягає чотиригранний притвор з півкруглою вежею, в якій розташовані дубові кручені сходи на бойову галерею 2-го ярусу. Біля східного компартименту впритул розміщено півкруглу апсиду. Центральний компартимент розширено двома екседрами, що прилягають з півдня й півночі. Всередині вони півкруглі, ззовні – гранчасті. Всі частини споруди рівновисокі, підведені під один карниз. Стіни, товщина яких сягає 1,4 м, прорізані високими вузькими вікнами й розчленовані ззовні пілястрами з пишними коринфськими капітелями, що несуть розкріпований антаблемент, вище від якого проходить оборонна галерея з бійницями. Отже, за типом ця оборонна споруда наближається до аналогічних церков Поділля, зокрема до Успенської церкви в Підгайцях 1650–1653 рр.

Три восьмерики бань з бароковими ярусними завершеннями поставлено над притвором, центральним і вівтарним компартиментами. Їхні витончені форми надають стрункості силуетові пам'ятки. Апсида, дві бічні екседри та сходова вежа увінчуються своєрідними декоративними верхами, що являють собою наметове покриття з невеличкими ліхтариками. Завдяки цьому деякі дослідники вважають церкву семиверхою.

Дуже своєрідний інтер'єр пам'ятки. Бабинець від центра відділяє аркада. Цим підкреслюється глибинно-осьовий принцип розвитку внутрішнього простору. Арки мають трилопатевий обрис, характерний для румунської та молдавської архітектури XVII–XVIII ст. Перехід від четвериків стін основних об'ємів до вузеньких восьмериків трьох верхів здійснено за допомогою системи ярусних перехресних арок, що також характерно для молдавської архітектури.

Велику мистецьку цінність становить живопис інтер'єру, зокрема сюжети "Страшний суд" на західній стіні нави та "Чудо св. Георгія о змії" в притворі. Завдяки останній композиції в літературі утвердилася хибна назва пам'ятки – Георгіївська церква.

Монастир у Горечі австрійська влада ліквідувала 1786 р., і з того часу церква стала парафіяльною. Вона є типологічно унікальною пам'яткою буковинської школи мурованої церковної архітектури.

Літ.: [58, 215, 307, 340].

В. В. Вечерський

с. Виженка Вижницького району

ЦЕРКВА СВ. ІОАНА СУЧАВСЬКОГО ТА ДЗВІНИЦЯ

Комплекс розташований на пагорбі в центральній частині села, домінуючи над долиною р. Виженки. Складається з дерев'яної церкви та побудованої водночас з нею цегляної дзвіниці.

Церква св. Іоана Сучавського – один з найяскравіших зразків буковинського дерев'яного храму перехідного типу від хатнього до одноверхого. Пам'ятка, яку зведено 1792 р., залишилася практично незмінною, за винятком невеликої рубленої ризниці, прибудованої до південної стіни вівтаря наприкінці XIX ст., а також каркасного притвору прямокутної в плані форми, влаштованого в 1-й половині XX ст. на захід від бабинця. У 1970 р. проведено комплексну реставрацію споруди, що не лише сприяло відновленню первісного вигляду пам'ятки, але й підвищило рівень її цілісності та завершеності.

Композиційну основу будівлі становлять гранчастий вівтар та два прямокутні, помітно витягнуті в поперечному напрямку зруби нави й бабинця. Центральне приміщення (нава) в плані дещо більше за бічні. Ззовні ці три зруби об'єднані спільним дахом та пластичним піддашшям, яке оперезує всю будівлю. Щоправда, цю традиційну схему буковинського хатнього храму порушує помітне розширення даху над навою, відбиваючи таким чином початкову стадію виявлення центрального верху в зовнішніх формах будівлі. Особливої уваги заслуговує конструкція рубленого перекриття над навою. Тут поєднано чотиригранний 1-й та восьмигранний 2-й яруси з улаштуванням у завершенні ще одного, 3-го залому восьмигранної форми. Пам'ятка відзначається високим рівнем збереженості первісних елементів, серед яких вирізняється складний за конфігурацією фігурний виріз у західній стіні центрального зрубу, що є одним з найвишуканіших зразків художнього вирішення переходу від бабинця до нави.

Дзвіниця – прямокутна в плані невелика цегляна будівля, що розташована на південний захід від церкви. Головними архітектурними акцентами пам'ятки є три високі аркові отвори дзвонів, а також пластичний гонтовий дах традиційної двосхилої форми. Незважаючи на порівняно невеликі розміри та підкреслено лаконічну архітектуру, дзвіниця відіграє важливу роль у просторовій організації всього ансамблю, композиційно виділяючи його з боку річки та головної вулиці села.

Літ.: [58, 215].

В. Т. Завада

с. Дубівці Кіцманського району

ЦЕРКВА УСПІННЯ БОГОРОДИЦІ ТА ДЗВІНИЦЯ

Комплекс дерев'яних споруд розташований на відкритому рівному місці в центрі села і є його домінантою. Складається з Успенської церкви, дзвіниці та огорожі з монументальною вхідною брамою під гонтовим дахом.

Успенська церква – один з найбільш ранніх зразків буковинського варіанта тридільного одноверхого храму, будівництво якого частина авторів пов'язує навіть з XVII ст. Разом з тим, вивчення джерел дало змогу фахівцям інституту "Укрзахідпроектреставрація" датувати пам'ятку 1775 р. В архітектурі Успенської церкви чи не вперше у завершеній формі втілено ідею класичного буковинського тридільного храму з одним верхом, поява якого тут через особливі історичні умови "запізнилася" при-

наймні на кілька сторіч порівняно з іншими регіонами України.

Композиційну основу пам'ятки становлять три квадратні, послідовно розташовані по осі захід–схід зруби бабинця, нави та вівтаря, з яких центральний – більший і ширший за два інші. У нижній частині всі три зруби оперезані пластичним піддашшям на фігурних кронштейнах складної східчастої форми. Згідно з давньою буковинською традицією, вхід до храму влаштовано в південній стіні бабинця. Нава освітлена двома (з півдня та півночі) подвійними прямокутними вікнами. Традиційний характер має також перекриття центрального зрубу – двозаломний рублений верх комбінованої форми з чотиригранною основою та восьмигранним склепінчастим завершенням.

Єдина відмінність рубленого перекриття Успенської церкви від аналогічних конструкцій у буковинських храмах хатнього типу полягає в помітному збільшенні його висоти та посиленні вертикалізму пропорцій усіх без винятку елементів. Це уможливило влаштування у восьмерику 2-го ярусу двох додаткових віконних прорізів. Завдяки цим трансформаціям центральний верх пам'ятки стає справді головним і домінує в її об'ємно-просторовій композиції, що підкреслюється влаштуванням над зрубами бабинця та вівтаря простих двосхилих дахів з плоскою стелею в інтер'єрі.

Аналогічне співвідношення центрального і бічних приміщень Успенської церкви послідовно виявлене і в структурі її внутрішнього простору, чому сприяє як помірне (лише з південного боку) освітлення бабинця та вівтаря, так і розташування у високій, добре освітленій нави монументального іконостаса, фігурної арки-вирізу та інших пластичних акцентів.

Дзвіниця є головним композиційним акцентом ансамблю з боку центральної вулиці села. Точна дата її спорудження у джерелах не зазначена, проте аналіз архітектурно-художніх, пропорційних та конструктивних особливостей дає змогу стверджувати, що її зведено водночас із храмом. Будівля належить до традиційного в Україні типу двоярусної дерев'яної дзвіниці, 1-й ярус якої становить квадратний у плані зруб, а 2-й – ажурна аркада-галерея з невисоким чотирисхилим наметом у завершенні.

Літ.: [58, 155, 215].

В. Т. Завада

смт Путила

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛИ

Церква розташована на рівному відкритому місці в центральній частині селища. Завдяки своїм розмірам та виразному силуетові відіграє роль домінанти в просторовій організації навколишньої забудови. Зведення будівлі (1885 р.) припало на період чи не найбільшого розквіту церковного будівництва в західних, гірських районах Буковини (2-а половина XIX ст.). Це проявилося насамперед у формуванні та масовому поширенні тут тридільних триверхих дерев'яних храмів, найкращі особливості яких і відбиває архітектура Миколаївської церкви.

Композиційну основу пам'ятки становлять три рівноширокі, послідовно розташовані по осі захід–схід зруби – прямокутного, витягнутого в поздовжньому напрямку бабинця, квадратної в плані нави та гранчастого вівтаря. Ці три приміщення перекриті ідентичними за структурою та конструктивним вирішенням верхами, причому центральний з них дещо вищий і стрункіший за бічні.

Композиційному виділенню нави значною мірою сприяє влаштування з її південного і північного боків додаткових бічних притворів пластичної гранчастої форми. Посилення поперечної осі храму в його об'ємній композиції послідовно продовжується і в інтер'єрі пам'ятки. Бічні притвори утворюють з навою єдиний, ефектно розкритий угору й добре освітлений центральний простір. Вишукані пропорції та тонке моделювання форми в архітектурі Миколаївської церкви перетворюють її на один з найкращих зразків традиційного церковного будівництва Буковини 2-ї половини XIX ст.

Літ.: [215].

В. Т. Завада

Селятин Путильського району

ЦЕРКВА РІЗДВА БОГОРОДИЦІ ТА ДЗВІНИЦЯ

Комплекс дерев'яних споруд розташований на високому пагорбі в північній частині села, надаючи своєрідності навколишньому ландшафту. До складу комплексу входять Різдвобогородицька церква та дзвіниця.

Церква Різдва Богородиці, як і більшість традиційних церковних будівель у східних, гірських районах краю, складається з трьох рівношироких, послідовно розташованих по осі захід–схід приміщень: прямокутного, витягнутого в поздовжньому напрямку бабинця, квадратної в плані нави та гранчастого вівтаря. З південного та північного боків до нави прилягають два симетрично розташовані бічні гранчасті притвори, композиційно виділяючи центральний об'єм у загальній структурі храму. Влаштування над навою невеликого, але пластичного верху восьмигранної форми ще більше посилює домінантну роль у композиції центральної частини споруди. Ця роль підкреслюється незначною висотою каркасних дахів над бабинцем та вівтарем.

Аналогічне співвідношення центрального й бічних приміщень добре простежується і в інтер'єрі пам'ятки, композиційною домінантою якого є розвинений угору й добре освітлений простір нави з бічними притворами. Незважаючи на те, що в композиції селятинського храму немає традиційного піддашшя, споруда вирізняється особливою скульптурною пластикою головних елементів і вишуканими пропорціями.

Точна дата будівництва церкви Різдва Богородиці в історичних джерелах не зазначається, проте в літературі її зведення датують XVII ст.

Дзвіниця, яку зведено у XVIII ст., розташована на південний захід від церкви Різдва Богородиці. Пластична виразність церкви значною мірою вплинула й на архітектуру дзвіниці. Це двоярусна каркасна споруда восьмикутної в плані форми, яка помітно виділяється серед інших дзвіниць Буковини. Добре знайдені пропорції та вміло виявлений силует цієї невеличкої будівлі не лише вдало доповнюють монументальну архітектуру Різдвобогородицької церкви, але й помітно впливають на сприйняття ансамблю з центральної частини села.

Літ.: [58, 215].

В. Т. Завада

ЗАМОК-ФОРТЕЦЯ

204
с.283-285

Грандіозний комплекс споруд Хотинської фортеці сформувався в підсумку двох основних будівельних етапів. До першого етапу належить основне ядро – нерегулярний у плані замок. Створений у період застосування метальної зброї, замок якнайліпше відповідав вимогам свого часу і був неприступною твердинею в середній течії Дністра. Оборонні споруди другого етапу – могутні укріплення бастіонного типу – збудовані згідно з новими досягненнями фортифікаційної науки й пристосовані до нового виду зброї – далекобійної артилерії. Розміщені на значній відстані від давнього ядра, на сусідніх пагорбах, ці укріплення з трьох боків (півдня, заходу та сходу) надійно захищали підступи до замку.

Замок займає вузький невисокий мис на правому *с.284* березі Дністра, частково обмежений безіменним потоком.

Будівництво замку поділяється на кілька періодів. Найдавніша його частина – північна – посідала гострий кут мису. Як виявлено дослідженнями Г. Логвина та Б. Тимощука (1961–1962 рр.), у XIII ст. тут існував мурований замок, зведений на місці давніших дерев'яних укріплень. Дослідження замкової каплиці 1970 р. дали змогу встановити дату її зведення – 1230 р. Від оборонних споруд XIII ст. залишилися лише фрагменти оборонних мурів.

Найсуттєвіші перебудови замку провадилися в 2-й половині XV ст. за молдавського господаря Стефана Великого, коли Пониззя входило до складу Молдавського князівства. Удосконалення укріплень Хотина виявилося насамперед у збільшенні площі замку – він розширювався в напрямку північ–південь. З півдня було прибудовано нові ділянки мурів, надбрамну та дві наріжні башти, а рівень двору піднято на 8...10 м. На місці рову, який захищав замок XIII ст., було збудовано два житлові палаци з глибокими підвалами. Найбільша могутніша башта – північна – прямокутна в плані. Облаштована трьома ярусами бійниць, вона забезпечувала оборону замку з півночі. Крутла в плані Комендантська башта західного оборонного муру прилягає до західного боку палацу. Майже в центрі східного оборонного муру підноситься ще одна, невелика за площею і квадратна в плані башта.

У 1538 р. під час війни з Польщею замок був дуже зруйнований польськими військами. У середині XVI ст. здійснено відбудову оборонних споруд та подальше збільшення території замку в південному напрямку. У цей час заново зведено південний оборонний мур із в'їзною баштою в центрі, перед якою викопано глибокий рів. Менший рів влаштовано з внутрішнього боку надбрамної башти – він відділяв її від замкового двору. Товщину оборонних мурів збільшено до 8 м, а їхню висоту та висоту башт – до 25...30 м.

Давнє ядро Хотинського замку, яке сформувалося в XV–XVI ст., має нерегулярну форму плану, підпорядковану конфігурації ділянки, й нагадує неправильний овал, витягнутий вздовж Дністра з майже прямолінійним східним оборонним муром, збудованим паралельно берегу річки.

До нашого часу збереглися могутні оборонні мури та п'ять башт, а на території замкового двору – західний (комендантський) палац, замкова каплиця та казарми.

Башти Хотинської фортеці, які мають майже однакову висоту з оборонними мурами й мало виступають за лицьову поверхню муру, надають фортеці надзвичайної монолітності й могутності.

Скромними засобами – контрастом кольору цегли та природного каменю, – в оборонних спорудах Хотинського замку досягнуто великого ефекту. Зовнішня поверхня західного оборонного муру та стіни Комендантської башти прикрашені викладеним з цегли орнаментом у вигляді чотирьох горизонтальних рядів прямокутників та розміщених над ними двох рядів трикутників, завершених хрестами. Орнамент з червонуватої цегли, що нагадує подільську народну вишивку, виразно прочитується на тлі сірих кам'яних мурів, оживляючи величезну їхню поверхню.

Західний (комендантський) палац – мурована, прямокутна в плані двоповерхова будівля, яка західним причілком прибудована до внутрішньої поверхні оборонного муру. Під прямим кутом до її південно-східного рогу прилягає приміщення сходової клітки. Збереглись готичні білокам'яні одвірки вікон та обрамлення дверей палацу з характерним профілюванням, а також оригінальне оздоблення його фасадів білокам'яними блоками та червоними цеглинами, розташованими в шаховому порядку.

Замкова каплиця – невелика за розміром будів- *с.285* ля, до південного фасаду якої прилягає корпус казарм. Храм складається з нави з невеликими конхами в товщі південної та північної стін, мініатюрної півкруглої апсиди та прямокутного бабинця. Дослідженнями М. Говденко (1970 р.) встановлено дату спорудження каплиці – 1230 р., а також послідовність її перебудов. Романсько-готичний храм первісно був перекритий цегляним склепінням на білокам'яних попружних арках, які спиралися на різьблені консолі, білокам'яний пояс та пучкові колонки. До цього ж періоду належить унікальний білокам'яний перспективний портал, пишно оздоблений складним профілюванням та різьбленням. У середині XVI ст. стіни каплиці зсередини потовщено прикладками і зведено нове склепіння меншого діаметра. На цих стінах збереглися фрагменти малювань XVI ст.

Казарми – мурована, прямокутна в плані споруда, що прибудована до внутрішньої поверхні східного оборонного муру. Має лінійну семикамерну розпланувальну структуру.

З розвитком важкої артилерії Хотинський замок, незважаючи на міць і неприступність оборонних споруд, став вразливим до обстрілу.

Бастіонний замок (Нову фортецю) збудовано французькими інженерами на замовлення уряду Туреччини, яка захопила Хотин наприкінці XVI ст. Будівництво провадилось у 1700–1711 рр. Кільце бастіонних укріплень складається з могутніх земляних валів із системою ескарпів і контрескарпів та семи бастіонів, призначених для далекобійної артилерії. Нова фортеця займає величезну площу (близько 3 км^2), форма її витягнутого з півночі на південь плану наближається до прямокутника з ламаним західним фронтом. У куртинах влаштовано п'ять мурованих брам – Подільську, Бендерську, Ясську, Руську та Кам'янецьку. На території Нової фортеці існували казарми турецької армії, мечеть, майстерні та господарські будівлі різного призначення. До наших днів збереглася церква Олександра Невського, збудована 1835 р. для російського гарнізону, який займав фортецю після 1812 р., коли Хотин за Бухарестським договором увійшов до складу Росії. Це збудований у стилі класицизму мурований однонавовий одноверхий храм з дзвіницею над притвором.

Хотинський замок і фортеця належать до найвизначніших пам'яток оборонного зодчества України.

Літ.: [99, 157, 187, 215].

О. М. Годованюк

ЦЕРКВА СВ. ІЛЛІ ТА ДЗВІНИЦЯ

с. Шепіт
Путильського району

205
с. 285

Комплекс дерев'яних споруд розташований на пагорбі в північній частині села, помітно виділяючись на тлі довколишніх гірських ландшафтів. До його складу входять церква, дзвіниця та невисока огорожа з вхідною брамою під ґонтовим дахом. Елементи ансамблю вирізняються винятковою єдністю архітектурно-художнього вирішення, пов'язаного з використанням авторами окремих стилістичних засад і прийомів модерну.

Іллінська церква, зведена 1898 р., має значні розміри, складний східчастий силует, а також нетрадиційні для буковинської архітектурно-будівельної школи криволінійні форми, властиві панівній наприкінці XIX – на початку XX ст. стилістичній течії модерну.

Основу пам'ятки становлять прямокутна, дуже витягнута в поперечному напрямку нава та розташовані на схід і захід від неї прямокутні, але витягнуті вже у поздовжньому напрямку приміщення вівтаря (з ризницею та паламарнею з південного та північного боків) і бабинця. Стіни східного й центрального зрубів оперезані по периметру піддашшям на фігурних кронштейнах, в той час як бабинець оточений складнішою, арковою галереєю-опасанням. У композиції домінує центральна частина, увінчана монументальним двоярусним верхом комбінованої форми – восьмерик на четверику. Бічні притвори, як і приміщення бабинця та вівтаря, що перекриті пластичними каркасними дахами, підкреслюють головну роль нави у структурі будівлі. Різнобарвні різьблені карнизи та своєрідний ритм стрілчастих, складних за малюнком вікон надають екстер'єру Іллінської церкви декоративності.

Не менш складна й структура інтер'єру пам'ятки, побудована на поєднанні висотного (над навою) та глибинного принципів розкриття внутрішнього простору. Висота центрального верху в інтер'єрі підкреслюється влаштуванням у головному вівтарі, бабинці та бічних вівтарях значно нижчого коробового перекриття. Глибинне розкриття внутрішнього простору візуально посилюється появою в бабинці додаткових бічних аркад-галерей на різьблених стовпах.

Пам'ятка є одним з найоригінальніших зразків архітектури модерну в традиційному церковному будівництві України.

Дзвіниця, зведена одночасно з церквою, розташована на південь від неї. Це досить висока каркасної конструкції будівля, нижній ярус якої – четверик, пошальований дошками, а верхній – восьмерик, вирішений у вигляді відкритої аркади-галереї, з ефектною восьмигранною банею у завершенні. Пам'ятка відзначається вишуканими пропорціями та вмілим моделюванням форм, співзвучних монументальним формам Іллінської церкви.

Літ.: [58, 215].

В. Т. Завада

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Чернігівська область займає історичні терени Північного Лівобережжя, або Гетьманщини. Є регіоном найдавнішого хліборобського розселення з найстародавнішими містами. У XVII–XVIII ст. ці землі були осередком українського державного життя. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена унікальними спорудами Княжої доби, найдовершеннішими архітектурними витворами українського Відродження і бароко XVII–XVIII ст., садибними комплексами та цивільною забудовою епохи класицизму. На державному обліку перебуває 230 пам'яток архітектури й містобудування, з яких 171 – загальнодержавного значення. Зараз налічується понад 160 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ занесено 15 населених пунктів: Батурин, Борзна, Ічня, Качанівка, Козелець, Короп, Любеч, Ніжин, Новгород-Сіверський, Остер, Прилуки, Седнів, Сосниця, Тростянець, Чернігів. На базі комплексів архітектурно-містобудівної спадщини в області створено чотири заповідники: Національний історико-архітектурний заповідник "Чернігів стародавній" (1967 р.), Державний історико-культурний музей-заповідник "Слова о полку Ігоревім" у Новгороді-Сіверському (1978 р.); Державний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця" в смт Батурин Бахмацького району (1993 р.), Державний історико-культурний заповідник "Качанівка" в Ічнянському районі (1981 р.).

БУДИНОК КОЛЕГІУМУ

м. Чернігів

206
с. 286

Будинок розташований в історичному середмісті Чернігова – на території дитинця і фіксує його північну межу. Є важливою містобудівною домінантою.

Пам'ятка являє собою муровану двоповерхову будівлю, що складається з кількох різночасових частин. Найдавнішою є крайня західна частина, зведена в XVI ст. на місці валу давньоруського дитинця як двоповерховий з підвалом корпус келій Борисоглібського монастиря. У 2-й половині XVII ст. зведено середню частину з трапезною. У 1700–1702 рр. коштом гетьмана І. Мазепи над двоповерховою західною частиною збудовано двоярусну вежу, в нижньому ярусі якої містилася церква Іоана Богослова, а у верхньому – дзвіниця. Тоді ж зі сходу прибудовано трапезну Всіхсвятську церкву. Під час ремонту 1861 р. позолочено маківку дзвіниці, а в 1891 р. з заходу прибудовано ґанок і водно-

час знищено декор на фасадах. У 1941–1943 рр. пам'ятка горіла і була частково зруйнована. У 1952–1954 рр. її реставровано з відновленням первісного декору.

Будівля – прямокутна в плані. Вона витягнута вздовж осі захід–схід на 48 м і має багатокамерну лінійну розпланувальну структуру. Дзвіниця – триярусна; її загальна висота – 40 м. Багатий цегляний декор фасадів вирішено відповідно до архітектурних уподобань доби українського Відродження й бароко з виразним впливом стилістики московської архітектури кінця XVII ст.: вжито пілястри, півколонки з перехватами, аркатурний колончастий фриз, поребрик, ніші, наличники з різноманітної форми сандриками й кокошниками, полив'яні й теракотові кахлі, вмуровані у фасадну стіну.

Церкву Іоана Богослова перекрито зімкненим склепінням з гуртами й ліпниною, решту приміщень – зімкненими й циліндричними склепіннями з розпалубками. Трапезна на 2-му поверсі і Всіхсвятська церква мають плоскі перекриття по дерев'яних балках.

Стіни мурувані з жолобчастої цегли на вапняному розчині, потинькувані й побілені. Дах – вальмовий, укритий покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах.

Архітектурний образ Колегіуму сформовано на принципі контрасту. Це одна із своєрідних архітектурних пам'яток доби Відродження і бароко в Україні, унікальна за своєю об'ємно-просторовою композицією.

Літ.: [159,215,312].

В. В. Вечерський

м. Чернігів

БУДИНОК ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ

207
с. 287

Будинок споруджено в 1690-х роках на території дитинця недалеко від замкового рову. Спочатку належав полковнику Я. Лизогубу, а після його смерті (1698 р.) – гетьманові І. Мазепі. У XVIII ст. тут послідовно розміщувалися канцелярія Чернігівського козацького полку і міська управа, а з кінця XVIII до початку XX ст. – архів.

Первісно будинок був мурованим двоповерховим, але внаслідок пошкоджень під час пожеж 1718 і 1750 рр. 2-й поверх було втрачено. У XVIII ст. до північного фасаду прибудовано тамбур з фігурним фронтоном. У XIX ст. розібрано печі, пробито нові вікна на східному й західному фасадах, черепичний дах замінено залізним. Реставровано будинок у 1954 р.

Будинок – одноповерховий, шестикамерний типу "хати на дві половини", на підвалі, з розмірами в плані 18×16 м, перекритий системою коробових склепінь. Двосхилий шпилястий дах – з монументальними тринутними фронтонами на причілках. Цегляні стіни мурувані на вапняному розчині, потинькувані й побілені. Дах укритий покрівельним залізом по дерев'яних кроквах.

Оздоблення фасадів збагачується й ускладнюється від східного фасаду до західного та південного. Форми декору – лопатки, пілястри, півколонки, карнизи з розкріповками, наличники та сандрики – набрані з лекальної цегли. На рогах будинку – масивні пілястри. Стіни увінчує багатообломний розкріпований карниз.

В архітектурному образі споруди органічно синтезовано найприкметніші риси українського та московського зодчества. Ця пам'ятка є найімпозантнішою цивільною будівлею Лівобережної України XVII ст.

Літ.: [84, 159, 215, 312].

В. В. Вечерський

м. Чернігів

ЄЛЕЦЬКИЙ МОНАСТИР

208
с. 288-291

Монастир засновано в 60-х роках XI ст. чернігівським князем Святославом Ярославовичем. Розташовувався він на захід від дитинця посеред хвойного лісу на місці об'явлення чудотворної ікони Єлецької Богородиці. Архітектурний ансамбль монастиря склався поступово протягом XI–XVIII ст. Головна домінанта його – мурований собор Успіння Богородиці (Успенський), збудований у 1-й половині XII ст. і реконструйований у XVII–XVIII ст. з наданням йому барокових рис. Висотний акцент комплексу – 36-метрова надбрамна дзвіниця 1675 р.

Крупний масштаб головних споруд підкреслюють низенькі одноповерхові корпуси келій (північні – кінець XVI–XVII ст., південно-західні – кінець XVII ст., східні – 2-га половина XVII ст.), Петропавлівська церква з трапезною XVII ст., рештки будинку ігумена XVIII ст. Територію оточує мур XVII ст. з західною брамою. Між собором і дзвіницею зберігся дерев'яний житловий будинок 1688 р., в якому жив ігумен монастиря св. Феодосій Углицький. З південного боку Єлецької гори є вхід у печерний комплекс XVII–XVIII ст., який міститься під монастирем.

Монастир зазнав значних руйнувань: 1239 р. – від монголо-татар, у XVII ст. – від поляків. Протягом 1635–1649 рр. належав єзуїтам. Останні руйнування завдані йому під час Другої світової війни. Після цього відреставровано всі будівлі, за винятком будинку ігумена.

Успенський собор – тринавовий, хрещато-банений, триапсидний, з хрестильнею в нартексі. Первісно мав баню і з трьох боків притвори. Після монголо-татарського погрому відбудований у 1445–1499 рр. У 1611 р. собор був пошкоджений від пожежі і в 1670–1676 рр. за архімандрита І. Галятовського відбудований у барокових формах. У 1698 р. до його південного фасаду прибудовано усипальню чернігівського полковника Я. Лизогуба.

Нині собор має чотири бані з триярусними верхами. Його фасади членуються масивними півколонами, середні прясла стін увінчуються півциркульними закомарами. Лапідарну гладінь стін оживляють аркатурний фриз, перспективні портали й аркові віконні амбразури.

Інтер'єр собору прикрашали фрески, які частково збереглися й донині.

Успенський собор є найдовершенішою в мистецькому й технічному відношеннях спорудою чернігівської архітектурної школи XII ст., яка справляла вплив на розвиток церковної архітектури України, Росії й Білорусі впродовж XII–XVII ст.

Дзвіниця – мурована, двоярусна, типу восьмерик на восьмерику, з двоярусною бароковою банею. Стоїть над брамою в північному прясті монастирського муру. Її архітектура має оборонний характер: стіни 1-го ярусу прорізані бійницями. На 2-му ярусі – великі аркові вирізи. Це найраніша висотна мурована дзвіниця в архітектурі Лівобережної України. *с. 290*

Північні келії (настоятельські) – Н-подібні в плані, простої камерної структури. В інтер'єрах – дерев'яні різьблені сволоки, а також печі та груби з полив'яних різнобарвних кахель. *с. 291*

Східні келії замикають зі сходу монастирський двір. Споруда завдовжки 38 м – лінійно-камерного типу, секційного розпланування. Кожна секція – тридільна і складається з двох келій з сінями між ними. *с. 288-289* Келії перекриті хрещатими склепіннями, сіни – циліндричними. Найпишніше декоровано головний західний фасад келій. Декор – у стилі бароко. Його елементи – півколонки, наличники, сандрики, карнизи – набрані з лекальної цегли. Східні келії є класичним зразком монастирських житлових будівель в українській архітектурі.

Усі монастирські споруди мурувані з червоної цегли на вапняному розчині, потинькувані й побілені.

Дахи по дерев'яних кроквах укриті покрівельною сталлю й пофарбовані в зелений колір. Маківки й хрести позолочені.

Монастирський ансамбль панує в панорамі міста і є найважливішою містобудівною домінантою. Завдяки багатоярусним вежоподібним завершенням в його архітектурі переважають стилістичні риси бароко.

Єлецький монастир є найстародавнішим і найповніше збереженим монастирем Чернігово-Сіверщини.

Літ.: [41,215,312].

В. В. Вечерський

м. Чернігів

СОБОР СВЯТИХ БОРИСА І ГЛІБА

209
с.291-292

Собор споруджено в 1120–1123 рр. (за іншими даними – близько 1170 р.) артіллю місцевих майстрів на підмурках невідомих мурованих споруд початку XI ст. як дворовий храм-усипальня чернігівських князів. У 1611 р. собор пошкоджено пожежею, а 1628 р. перебудовано на домініканський костел. У 1672 р. до західного фасаду прибудовано восьмигранний притвор з дзвіницею. На початку XVIII ст. собор став п'ятибаневим. У 1857 р. його розширено на схід прибудовою нових апсид. У 1941–1943 рр. частково зруйнований, а в 1952–1958 рр. реставрований у гаданих первісних формах за проектом архітектора М. Холостенка. Не збереглися галереї й каплиці, що оточували собор, а також притвор з дзвіницею 1672 р. З XII ст. до 1786 р. з перервами собор був головним храмом Борисоглібського монастиря.

Собор розташований в історичному середмісті на території стародавнього дитинця між Спасо-Преображенським собором і Колегіумом. Він є характерним зразком споруд чернігівської архітектурної школи XII ст.: тринавовий, хрещато-баневий, триапсидний храм, увінчаний однією банею. Фасади розчленовані півколонами з позакомарним завершенням кожного прясла. На рівні закомарних п'ят проходить аркатурний фриз. Портали – перспективні, триступчасті. В інтер'єрі збереглися П-подібні в плані хори з різьбленими огорожами, ніші-аркасолії в стінах, призначені для княжих поховань, прикрашений мозаїкою омфалій та фрагменти фресок. Хід на хори – в товщі західної стіни. Склепіння – циліндричні та хрещаті.

Собор споруджено в техніці порядового мурування з великоформатної плінфи. Фасади потиньковано з розграфленням на квадри. В інтер'єрі стіни потиньковані й побілені. Підлога – кам'яна, покриття даху – позакомарне з оцинкованого заліза.

Літ.: [9,17,39,159,210,312].

В. В. Вечерський

м. Чернігів

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР

210
с.293-294

Мурований собор закладений чернігівським князем Мстиславом Володимировичем Хоробрим 1033 р.; будівництво завершено 1041 р. Спочатку був хрещато-баневим з п'ятьма банями, восьмистовпним, тринавовим, триапсидним, з нартексом і сходовою вежею з півночі. Протягом XI–XII ст. з північного і південного боків добудовано численні каплиці, які не збереглися. Поруйнований 1239 р. монголо-татарами (склепіння і частково – бані). Під час відновлення в середині XVII ст. надбудовано апсиди і зведено барокові верхи. Після пожежі 1750 р. протягом 2-ї половини XVIII ст. виконано найзначніші перебудови: надбудовано сходову вежу і на місці зруйнованої південної хрестильні симетрично до першої вежі зведено другу; фасади потиньковано й побілено; змінено форми бань. 1818 р. за проектом архітектора А. Карташевського перед входами прибудовано тамбури. У кінці XIX ст. позолочено бані й шпилі. У 1798 р. ніжинські різьбярі С. Волощенко та С. Білопольський за проектом архітектора І. Яснигіна виготовили іконостас. Іконописні роботи здійснив борзнянський священик Т. Мізко, а інтер'єр розмалював художник Я. Юринов з помічниками (1820 р.). У кінці XIX ст. під наглядом інженера Д. Савицького проведено капітальний ремонт собору.

Собор розташований в історичному середмісті посеред дитинця. Архітектурна композиція поєднує базилікальну схему західноєвропейського походження з хрещато-баневою візантійською. Отже, інтер'єр собору являє собою контамінацію глибинно-осьового та висотного принципів організації простору. На перетині поздовжньої нави собору з трансептом виділено підбаневий квадрат.

Три пари хрещатих пілонів несуть систему попружних арок і циліндричних склепінь та п'ять бань на світлових підбанниках. Висота до зеніту центральної бані – 30 м. З заходу розміщено нартекс, над ним – хори, на яких збереглися шиферні різьблені плити парапетів. З півночі до нартексу прилягає кругла вежа з крученими сходами на хори.

Фасади оформлено лопатками й нішами. Собор мурована системою opus mixtum з широким використанням на фасадах цегляних орнаментів – меандрів, городків, плетінок.

Домінантою інтер'єру є пишний класицистичний іконостас. Окрім нього, в інтер'єрі збереглися візантійські мармурові колони. Давньоруський живопис в інтер'єрі зберігся незначними фрагментами, а стінопис XIX ст. потребує розкриття.

Пам'ятка є найдавнішою збереженою автентичною будівлею східних слов'ян на території України, Білорусі та Росії. Це унікальний витвір давньоруської архітектури, що справив вирішальний вплив на українську архітектуру XI–XVII ст.

Літ.: [157,159,215,312].

В. В. Вечерський

м. Чернігів

ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКИЙ МОНАСТИР

211
с.294-298

Початок монастиреві поклав 1069 р. св. Антоній Печерський, який біля підніжжя Болдиних гір викопав печеру й поселився в ній. Протягом XI–XII ст. ця печера перетворилася на складний підземний комплекс, перед входом до якого у XII ст. на нижній терасі Болдиних гір споруджено мурована Іллінську церкву. У 1239 р. монастирські споруди зруйнували монголо-татари. Проте згодом монастир відродився і в 1649 р. був значно розбудований коштом чернігівського полковника С. Пободайла.

Як самостійний, Іллінський монастир проіснував до 1672 р., коли на сусідній горі – частині верхнього плато Болдиних гір, відділеній яром від Іллінського монастиря, почали споруджувати Троїцький монастир. До складу Троїцького монастиря ввійшов і Іллінський, і відтоді весь ансамбль має назву Троїцько-Іллінський монастир. Усі споруди монастиря – муровані. У 1677 р. збудовано Введенську трапезну церкву та три корпуси келій, 1695 р. – собор, 1719 р. – східні келії, пекарні та мур, що оточував монастир. У середині XVIII ст. монастирську територію розширено, у зв'язку з чим збудовано нові ділянки муру з двома наріжними восьмигранними вежами. У 1750 р. споруджено будинок архімандрита, а в 2-й половині XVIII ст. – господарський корпус з льохами, кухню зі службами тощо. Остаточного завершення ансамбль набув 1775 р., коли було споруджено дзвіницю.

У XVII–XVIII ст. дві частини монастиря – Іллінську і Троїцьку – з'єднано дерев'яною галереєю (не збереглася). Цей бароковий ансамбль домінує в панорамі Чернігова завдяки висотним композиціям Троїцького собору і дзвіниці.

Троїцький собор споруджено за проектом архітектора Іогана-Баптиста Зауера з Вільна коштом гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи. Собор – тринавовий, шестистовпний, триапсидний, з чітко виділеним трансептом і (первісно) сімома банями. П'ять бань височіли над основним об'ємом собору, а дві – над сходовими вежами, що фланкували його західний фасад. *с. 295-296*

Після пожежі 1731 р. чотири бічні бані над основним об'ємом не були відновлені і собор став трибаневим. Після пожеж 1781 та 1808 рр. собор відбудовано, завдяки чому він набув рис класицизму (масивні трикутні фронтони на всіх фасадах замість вигадливих барокових).

У 1974–1985 рр. за проектом архітектора М. Говденко собор відреставровано: повернуто первісну семибаневість та відновлено пишні барокові фронтони.

Зовні собор потинькований і побілений, що підкреслює пластичність декору, виконаного в ордерній системі з використанням різних форм ніш, вікон, наличників і сандриків, пілястр і карнизів.

Чотириярусна надбрамна дзвіниця заввишки 58 м, фланкована бароковими брамами, стоїть посеред північного прясла монастирського муру. Нижній ярус – дуже масивний, з наріжними контрфорсами у формі волют. У верхніх ярусах влаштовано аркові вирізи з круглими отворами-розетками над ними. Наріжники акцентовано пучками колон: на 2-му ярусі – римсько-доричного, на 3-му – іонічного, на 4-му – коринфського ордерів. *с. 296*

Введенська трапезна церква розташована з північного боку собору. Її композиція типова для українських трапезних XVII ст. Церква – двобанева, безстовпна, однонавова, з гранчастою апсидою, лінійної багатокамерної структури, з послідовним нанизуванням приміщень уздовж осі схід–захід. У складі церкви – вівтар, зал братської трапези, сіни, господарські приміщення. Над приміщеннями вівтаря і церкви – по одній двозаломній бані. Споруда має розвинені цоколь і карниз, пілястри, півколонки. Вікна облямовані наличниками з сандриками. *с. 297*

Усі споруди Троїцько-Іллінського монастиря мановані з цегли на вапняному розчині, потинькованої й побілені. Дахи по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю і пофарбовані в зелений колір. Маківки й хрести позолочені.

Ансамбль монастиря має велику універсальну цінність, оскільки є унікальним витвором архітектури й містобудування, що справив визначальний вплив на розвиток української архітектури XVII–XVIII ст. Він лишився винятково цінним свідченням культури України доби Гетьманщини, бо має у своєму складі унікальні споруди, відомі в одиничних зразках.

Літ.: [47,215,312].

В. В. Вечерський

м. Чернігів

ЦЕРКВА СВ. ІЛЛІ

212
с.298-299

Споруджена у XII ст. біля входу в Антонієві печери (див. статтю "Троїцько-Іллінський монастир"), церква св. Іллі спершу виконувала функції хрестильні і була невеликих розмірів, тридільною, однобаневою. Складалася з бабинця, нави та апсиди. З заходу до бабинця прилягав невеликий притвор.

Церква постраждала від монголо-татарського погрому 1239 р. У кінці XVI ст. її стіни надбудовано й увінчано карнизом. Над апсидою й бабинцем споруджено невеликі бані, отже, церква перетворилася на трибаневу. З півдня до апсиди прибудовано ризницю.

Суттєвих перебудов пам'ятка зазнала 1649 р.: замість розібраного притвору збудовано великий гранчастий об'єм, який значно збільшив площу; розібрано баню над старим бабинцем і зведено нову над прибудовою; збудовано багатоярусний верх над центральною банею. У підсумку пам'ятка набула виразних рис стилю українського Відродження.

Стіни церкви мановані з плінфи на цементівці технікою порядового мурування. Ззовні вони первісно були потинькані з розграфленням на квадри. Нині ззовні й усередині вони потинькані й побілені.

Вальмові дахи по дерев'яних кроквах і верхи бань по кружалах укриті покрівельною сталлю. Маківки й хрести позолочені.

В інтер'єрі церкви домінує висотний принцип розкриття простору. Зберігся іконостас у стилі рококо 1774 р. З Іллінської церкви походить найвидатніша пам'ятка релігійного малярства XVII ст. в Україні – чудотворна ікона "Іллінська Богородиця", створена 1658 р. ієромонахом Григорієм (Геннадієм) Дубенським.

Іллінська церква – єдина уціліла споруда такого типу в архітектурі Київської Русі. Вона започаткувала розвиток храмів тридільного типу в українській мурованій архітектурі XIII–XVIII ст.

Літ.: [159,215,312].

В. В. Вечерський

ЦЕРКВА СВ. КАТЕРИНИ

м. Чернігів

213
с.299-300

Церкву споруджено на честь героїзму козаків Чернігівського полку під керівництвом полковника Я. Лизогуба при штурмі Азова 1696 р. на місці дерев'яного храму. Освячено споруду 1715 р. Значних перебудов церква не зазнала. У XIX ст. до західного фасаду прибудовано притвор, а 1908 р. – мурована дзвіницю (розібрані під час реставрації 1951 р.). Постраждала в 1941–1943 рр. (згоріли дахи та верхи бань), а після війни повністю відреставрована.

Пам'ятка розташована в історичному середмісті, поблизу дитинця і є однією з провідних архітектурних домінант міста.

Церква – мурована, хрещата, дев'ятидільна, п'ятибанева. Композиція – центрична, пірамідальна: з найвищою центральною банею та нижчими банями над гранчастими раменами архітектурного хреста. Приміщення між раменами – ще нижчі, квадратні в плані, з вальмовими дахами. Стіни церкви вкриває тонкий оригінальний декор, дуже індивідуалізований на кожній грані. Усі п'ять основних компартиментів мають висотно розкриті внутрішні простори, які об'єднані в єдиний простір завдяки високим стрілчастим аркам.

Стіни – цегляні, потинькові й побілені. Дахи укриті покрівельною сталлю по дерев'яних крокв і кружалах. Бані та хрести позолочені.

Катерининська церква в Чернігові – найвидатніша в Україні пам'ятка архітектури стилю українського (козацького) Відродження XVII–XVIII ст., що збереглася в автентичному вигляді. Вона справила вирішальний вплив на розвиток української церковної архітектури XVIII ст. і досі відіграє роль містобудівної домінанти в історичному середмісті.

Літ.: [215,312].

В. В. Вечерський

ЦЕРКВА СВ. ПАРАСКЕВИ П'ЯТНИЦІ

м. Чернігів

214
с.300-301

Церкву споруджено в кінці XII – на початку XIII ст. посеред чернігівського торгу на посаді й освячено на честь св. Параскеви П'ятниці, покровительки торгівлі. Ймовірний автор – Петро Милоніг. До 1786 р. церква була соборним храмом П'ятницького жіночого монастиря.

Будівля зазнала чимало руйнувань і перше з них – 1239 р. під час нашестя монголо-татар. Перебудована 1670 р. У 1690-х роках за участю видатного українського архітектора І. Зарудного на західному й східному фасадах побудовано барокові фронтони, а над банею – багатоярусний верх. Кардинальні зміни відбулися під час відбудови церкви після пожежі 1750 р. та в XIX ст., коли до неї прибудовано бічні вівтарі, а в 1818–1820 рр. за проектом А. Карташевського – ротонду до західного фасаду. Церква перетворилася на семибаневу. Знову була зруйнована під час Другої світової війни. У 1943–1945 рр. проведено консерваційні роботи, а в 1962 р. завершено реставрацію в гаданому первісному вигляді за проектом П. Барановського з використанням методу анастилозу.

Пам'ятка розташована у сквері поблизу центрального майдану міста і є його архітектурною домінантою.

Храм – мурований, хрещато-баневий, вежоподібний, чотиристовпний, триапсидний, тринавовий, однобаневий. Середня нава вдвічі ширша від бічних, завдяки чому всі фасади завершуються трилопатевими кривими закомар. Високо піднятий підбанник спирається на ступінчасту систему циліндричних склепінь.

В інтер'єрі домінує висотно розкритий до зеніту простір центральної дільниці (висота – 27 м). Храм має двоярусні хори, хід на які знаходиться в товщі західної стіни.

Стіни – цегляні, непотинькані. Позакомарні дахи укриті покрівельною сталлю по кружалах.

П'ятницька церква – це найвище досягнення останнього, передмонгольського етапу розвитку архітектури Київської Русі.

Літ.: [14,15,159,312].

В. В. Вечерський

ПАЛАЦ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

смт Батурин

215
с.301-302

Палацово-парковий ансамбль батуринської резиденції гетьмана К. Розумовського почали споруджувати 1752 р. під керівництвом "Строительной экспедиции о строении городов Глухова и Батурина", яку очолював архітектор А. Квасов. У період між 1755 і 1764 рр. тут працював законтрактований в Італії архітектор А. Рінальді. За його проектом влаштовано парк і розпочато будівництво мурованих споруд палацового комплексу, яке було завершене в 1799–1803 рр. за проектом видатного російського архітектора шотландського походження Ч. Камерона. У зв'язку зі смертю власника опоряджувальні роботи в інтер'єрі лишилися незакінченими.

Первісно палацовий комплекс складався з уцілілого донині центрального корпусу, обабіч якого симетрично розташовувались двоповерхові флігелі, об'єднані з центральним корпусом огорожею. На початку XX ст. втрачено північний флігель та огорожу, а в 1-й половині XX ст. – південний флігель. Партер, що переходив у ландшафтний парк, також втрачено. У 1911–1913 рр. за проектом архітектора А. Білогруда проведено консерваційні роботи. Нині, починаючи з 1967 р., триває реставрація пам'ятки.

Мурована триповерхова будівля центрального корпусу розташована на прузі високого лівобережного плато р. Сейму на південній околиці Батурина, домінуючи в ландшафті.

Палац має компактне розпланування. Він прямокутний у плані з двома напівротондами на бічних фасадах. Головний фасад має восьмиколонний портик грецько-іонічного ордера висотою в два поверхи, піднятий на могутню глуху аркаду 1-го поверху. Портик завершується трикутним фронтоном з паладіанським вікном у тимпані. Напівротонди завершені банями та прикрашені півколонами грецько-іонічного ордера, як і головний фасад. Головним елементом паркового фасаду є тераса, що спирається на колонаду тосканського ордера. Декор фасадів – стриманий. В інтер'єрах частково збереглися печі, паркет, ліпнина тощо.

Стіни муровані з цегли на вапняному розчині, а колони, капітелі та інші деталі – з природного каменю. Підлоги зроблені з дощок. Шпилястий дах укритий покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах.

Гетьманський палац у Батурині – видатна пам'ятка архітектури класицизму, єдиний твір архітектора Ч. Камерона в Україні.

Літ.: [56,215,309,312].

В. В. Вечерський

с. Качанівка Іванківського району

САДИБА

216
с.303-306

Садиба розташована на південно-західній околиці села у двох рівнях. Зі сходу вона обмежена автострадою, а в південно-західній, західній та північно-західній частинах – каскадом штучних водойм і ставків.

У верхньому рівні садиби знаходяться основні архітектурні споруди: палац, два флігелі та вежа; альтанка М. Глінки; два корпуси служб; Георгіївська церква. Тут розміщені також господарська будівля, окремі допоміжні господарські та житлові споруди, парк, у якому розташовані могили М. Гарама, Г. Честахівського, О. Агіна та пам'ятник Т. Шевченку. У нижньому рівні парку знаходяться "романтичні" руїни, зелений театр, кам'яні містки, ставки та водоймища.

Садиба заснована у 1-й половині XVIII ст. У 1742 р. власник садиби Ф. Болгарин продав її придворному співакові Ф. Кочеповському, а пізніше вона перейшла до майора М. Кочеповського (до 1771 р.). Будівельна періодизація пов'язана з наступними власниками: графом П. Румянцевим-Задунайським та його сином О. Румянцевим (1771–1808 рр.), Г. Почекою (1808–1824 рр.), Г. Тарновським (1824–1866 рр.), В. Тарновським (1866–1897 рр.), цукрозаводчиками Харитоненками, князями Урусовими, М. Оливою (1897– 1917 рр.). Протягом 1808–1866 рр. побудовано більшість паркових альтанок та скульптур (нині втрачені), муровані браму та огорожу (збереглися частково), зимовий сад, оранжерею (збереглися фундаменти), пташник, "романтичні руїни" (збереглися частково), зелений театр (зберігся частково). До 1970-х років на території садиби розміщувався санаторій. З 1974 р. почалися реставраційні роботи, а з 1981 р. садиба є Державним історико-культурним заповідником.

Упродовж XIX ст. у Качанівці бували, відпочивали й працювали такі визначні діячі української та російської культури, як Т. Шевченко, М. Гоголь, М. Глінка, І. Репін, М. Ге, С. Гулак-Артемовський, Марко Вовчок, О. Агін, М. Максимович, М. Врубель, В. Штернберг, А. Кунавін, І. Прянишников, В. Резанов, В. Орловський, В. Горленко, брати К. та В. Маковські і багато інших.

Нинішнє розпланування садиби у верхньому рівні є регулярним. Його основу становить система двох взаємно перпендикулярних головних осей та спрямованих під кутом 45° до них допоміжних осей, яка зафіксована алеями парку та майданчиком на їх перетині (зараз тут розміщено обеліск з барельєфом Героя Радянського Союзу М. Гарама, 1957 р.). З цією системою гармонійно контрастує іррегулярне розпланування пейзажного парку нижнього рівня, де розміщені каскад з 12 водоймищ і ставків та паркові споруди. Парк є найбільшим в Україні (площа – 572 га). Він налічує близько 50 видів дерев та чагарників, серед яких – дуб, граб, липа, клен, каштан, береза.

Палац, два флігелі та вежа розташовані на західному краю плато верхнього рівня території садиби. Центральна вісь генерального плану і всього комплексу збігається з поздовжньою віссю палацу. с.304

Будівництво комплексу розпочалося 1771 р. За найбільш поширеною версією, проект палацу та флігелів у формах романтизму належав московському архітектору К. Бланку, а будівництво здійснив архітектор М. Мосцепанов. За іншою версією, цей проект розробив петербурзький архітектор, професор Академії мистецтв Ж. Б.-М. Валлен-Деламот, а будівництво здійснив його учень, вихованець Академії мистецтв О. Яновський. Припалацову частину парку впорядкували архітектори М. Мосцепанов та Шванов (1777 р.).

Як і садиба загалом, палац з флігелями та вежею споруджувалися протягом п'яти будівельних періодів: перший (1770–1780-ті роки) – будівництво палацу та флігелів у формах романтизму перехідного етапу від бароко до класицизму; другий (1808–1824 рр.) – перебудова у формах класицизму, добудова флігелів; третій (1824–1866 рр.) – внутрішні перебудови; четвертий (1866–1897 рр.) – побудова водонапірної вежі; п'ятий (1897–1917 рр.) – обкладення палацу цеглою, збільшення розмірів бані, переоздоблення внутрішніх приміщень.

В архітектурних формах палацу домінують елементи класицизму та неокласицизму. Два флігелі фланкують його зі сходу, утворюючи П-подібну в плані композицію з глибоким курдонером, симетрію якої дещо порушує прибудова до причілка північного флігеля водонапірної вежі. Палац – двоповерховий, прямокутний у плані. На його головному (східному) фасаді виділено центральну вхідну лоджію з наріжними пілонами та портиком на чотири колони великого доричного ордера; на тильному фасаді – три ризаліти, акцентовані з боків відкритими колонними галереями на рівні 1-го поверху, а в центрі – вхідним шестиколонним портиком великого тосканського ордера. Центральна частина увінчана декоративною сферичною банею на світловому підбаннику. Зверху влаштовано оглядовий майданчик. с.305

Розпланування споруди – коридорно-анфіладне. У центральній частині 1-го поверху розташовані вестибюль, дерев'яні сходи, літній зал, на 2-му поверсі – їдальня, лицарський зал. Центрально-симетричному вирішенню головного та тильного фасадів властива класицистична стриманість. Центральні та причілкові частини виокремлюються лоджіями, портиками й відкритими галереями, з якими виразно контрастують рустовані площини мурів, перерізаних ритмом невеликих прорізів та горизонтальними гуртами.

В інтер'єрі збереглися каміни, дзеркала, кахляні печі, оздоблення з мармуру, кольорового скла тощо. Колекція портретів та творів декоративно-ужиткового мистецтва майже не збереглася.

Два флігелі збудовані у формах класицизму. Споруди – ідентичні за вирішенням, одноповерхові, прямокутні в плані; входи – через двері посеред дворових фасадів, де влаштовані портики з чотирьох тричетвертних колон і фронтонів над ними. Внутрішнє розпланування – коридорне, однобічне. Флігелі муровані з цегли; перекриття – дерев'яні. Фасади потиньковані й оздоблені стрічковим рустом з перемичками, на тлі яких чітко виділяється ритм невеликих вікон та вхідних портиків.

Вежу зведено як водонапірну у формах історизму. Вона – циліндрична, триярусна; яруси сполучені сходами. Зсередини вежа поділена на радіальні відсіки. Цегляні стіни прорізані вузькими вікнами. Фасади потиньковані й опоряджені стрічковим рустом. Яруси розділені профільованими гуртами. Споруду увінчує високий намет зі шпилем та флагштоком.

Палац, флігелі та вежа сформувались як єдина палацова споруда, одна з найяскравіших в Україні за архітектурно-стильовим вирішенням.

Альтанка М. Глінки розташована в північно-західній частині парку на пагорбі. Названа так на честь видатного російського композитора, який працював тут над оперою "Руслан і Людмила" (1838 р.). Побудована у 1830-ті роки, а наприкінці XIX ст. дещо змінена.

Альтанка – одноповерхова, восьмигранна, на склепінчастому підвалі, увінчана банею з фігурним шпилем. Павільйон та підвал – однокамерні; у товщі підвального муру розташовані сходи. Цегляні стіни потиньковані; баня укрита покрівельним залізом по дерев'яних кроквах, а підлога – металевими плитками. Фасади прорізані стрілчастими отворами чотирьох входів (по великих гранях) та вікон.

Під час Другої світової війни альтанка була пошкоджена і в 1947 р. відновлена. Тоді ж фасади були прикрашені медальйонами, чотири з яких (над входами) розмальовані за сюжетами опери "Руслан і Людмила".

Альтанка є оригінальним зразком паркової архітектури малих форм.

Служби замикають парадне подвір'я з південно-с. 305-306 східного та південно-західного боків. Побудовані в 1830–1840-х роках з дерева. У 1866–1897 рр. дерев'яні стіни 1-го поверху замінені цегляними.

Служби споруджені у формах класицизму і майже ідентичні за архітектурним вирішенням: прямокутні в плані, одноповерхові, на підвалах, з центральними мезонінами. Внутрішнє розпланування служб – дворядове; вздовж поперечної осі розташовано два суміжні тамбури, в одному з яких – дерев'яні сходи. Головний (з боку подвір'я) фасад акцентовано півциркульною лоджією. У рівні 1-го поверху лоджії влаштовано двоколонний портик, який несе балкон мезоніну з балюстрадою. Рустовані фасади 1-го поверху мають вікна з замковими каменями. Пластичний акцент утворюють дві кам'яні фігури лежачих левів, які фланкують головні входи.

Георгіївська церква – одна з висотних домінант с. 306 верхнього рівня території. Вона акцентує парадний в'їзд до садиби зі сходу. Побудована в 1817–1828 рр. Первісні портики входів південного та північного рамен і верхні яруси дзвіниці не збереглися.

Церкву споруджено у формах класицизму. Вона хрещата в плані, витягнута в поздовжньому напрямку, зі звуженим притвором. Має півкруглу апсиду та одну баню на світловому підбаннику. Рамена хреста перекриті циліндричними склепіннями. Церква мурована з цегли; дахи укриті покрівельним залізом. Фасади потинькувані й опоряджені стрічковим рустом; основний мотив їх членувань – аркові прорізи вікон і входів. Головний вхід акцентовано портиком з чотирьох спарених колон доричного ордера з повним антаблементом.

Церква є важливим архітектурним елементом у загальному композиційному вирішенні Качанівської садиби.

Увесь комплекс та його споруди мають унікальне історико-культурне значення і належать до найзначніших зразків садибного та садово-паркового мистецтва України.

Літ.: [75, 100, 197, 215, 312].

О. І. Тищенко

БУДИНОК ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ

м. Козелець

Будинок канцелярії розташований у центрі міста посеред парку поблизу собору Різдва Богородиці.

Двоповерхову муровану будівлю зведено в 1756–1765 рр. за проектом і під керівництвом архітектора А. Квасова. У виконанні ліпного декору брав участь архітектор І. Григорович-Барський. У цьому будинку містилася канцелярія Київського козацького полку, а після скасування полкового устрою (1781 р.) – Козелецький магістрат. Протягом XIX ст. сталися незначні зміни у внутрішньому розпланування будівлі, змінено дах, закладено деякі віконні й дверні прорізи та пробито нові.

Будинок – прямокутний у плані, з виступним закритим ґанком на чоловому фасаді, де розміщені сходи на 2-й поверх і в підвал. На 2-му поверсі ґанку – відкрита лоджія-галерея у вигляді аркади з присадкуватими колонами та балюстрадою, що надає мальовничості стримано декорованому фасаду. Стіни розчленовані пілястрами, рустованими на 1-му поверсі та гладенькими – на 2-му. Вікна мають півциркульні перемички з замковим каменем, а над перемичками – трикутні сандрики з ліпним орнаментом (рослинні мотиви).

Внутрішніми капітальними стінами будівля поділена на п'ять кімнат, які групуються навколо сіней,

що прилягають до ґанку. Всі приміщення 1-го і 2-го поверхів перекриті циліндричними (або зімкненими) склепіннями.

Під східною половиною будівлі знаходиться підвал, що складається з кількох камер, перекритих циліндричними склепіннями. Вікна камер розташовані на рівні цоколя. Стіни муровані з цегли на вапняному розчині, потинькувані й побілені; підлоги виконані з дощок. Вальмовий дах укритий покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах.

Пам'ятка – єдиний збережений адміністративний будинок періоду бароко на Лівобережній Україні.

Літ.: [215, 312].

В. В. Вечерський

м. Козелець

СОБОР РІЗДВА БОГОРОДИЦІ ТА ДЗВІНИЦЯ

Мурований п'ятибаневий собор споруджено в 1752–1773 рр. коштом родини Розумовських за проектом і під наглядом архітектора А. Квасова та за участю архітектора І. Григоровича-Барського. Дзвіницю споруджено в 1766–1770 рр. за проектом А. Квасова. Собор зазнав деяких змін: у кінці XVIII ст. відкриті ґанки надбудовано й перетворено на ротонди, укриті наметовими дахами; у XIX ст. змінено форми бань; після пожежі 1848 р. двоярусне вінчання дзвіниці замінено сферичною банею зі шпилем.

Собор та дзвіниця, розташовані в історичному середмісті Козельця, є головними містобудівними домінантами.

Собор – дев'ятикамерний, двоповерховий, квад-с. 308-309 ратний у плані, з виступними по сторонах світу півкруглими ризалітами. На 1-му поверсі раніше була тепла церква святих Адріана і Наталії, потім – крипта, де поховано Н. Розумовську.

Інтер'єр собору чотирма пілонами розчленовано с. 307 на дев'ять камер однакової висоти. Центральна камера увінчана двоярусною світловою банею. Бічні бані поставлені над кутовими камерами. Рамена просторового хреста перекриті циліндричними склепіннями, а крипта – хрещатими.

Велику увагу приділено декору екстер'єру. Цокольний поверх рустовано, а основний об'єм собору декоровано спареними пілястрами, тонко профільованими карнизними гуртами й багатою, соковитою ліпною орнаментикою.

З такою ж пишністю декоровано й інтер'єр пам'ятки. Ліпні композиції з картушів, раковин, гірлянд рокайлевого характеру облямовують вікна, двері, арки й прикрашають капітелі пілястр. У пандативах центральної бані зберігся олійний живопис.

В інтер'єрі домінує великий (на ширину собору) чотириярусний іконостас, виконаний за проектом В. Растреллі. Усі його деталі вирізані з липового дерева. Ікони виконані місцевими майстрами під керівництвом відомого художника Г. Стеценка.

За величністю і красою собор Різдва Богородиці у Козельці належить до кращих архітектурних витворів XVIII ст. в Україні й Росії. Він завершує лінію розвитку п'ятиверхих храмів доби українського бароко й поєднує народний будівельний досвід з вишуканістю столичної архітектури.

Дзвіниця – чотириярусна; висота до хреста – 50 м. У плані – квадрат з угнутими гранями та зрізаними кутами. Нижній поверх оздоблено рустом, верхні – пучками колон по кутах обабіч аркових прорізів.

Літ.: [48, 174, 215, 312].

В. В. Вечерський

с. Лемеші
Козелецького району

ТРЬОХСВЯТИТЕЛЬСЬКА ЦЕРКВА

Церкву збудовано в 1755–1760 рр. за проектом архітектора А. Квасова (?) на замовлення і коштом О. Розумовського над могилою його батька Г. Розума. У 1865–1875 рр. за проектом архітектора А. Куцевича прибудовано західний притвор з дзвіницею й розібрано західну конху. У 1974–1982 рр. пам'ятку відреставровано.

Мурована однобанева тетраконхова церква розташована на рівнинній місцевості в центрі села і є його головною архітектурною домінантою. Храм – суворо центричний, з однаковим вирішенням усіх фасадів. У його основі – четверик з прилеглими короткими раменами об'ємного хреста, до яких прилягають удвічі нижчі екседри. Четверик увінчується сферичною банею на циліндричному підбаннику. Декор фасадів та інтер'єру виконано в класицистичних архітектурних формах: застосовано пілястри римсько-доричного ордера, трикутні фронтони, антаблементи з тригліфними фризами. В інтер'єрі зберігся тонкий ліпний декор і рештки олійного живопису XVIII–XIX ст. (у вівтарі).

Будівля мурована з цегли на вапняному розчині, потинькована й побілена. Підлога – паркетна. Дахи та бані укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах і кружалах.

Трьохсвятительська церква в Лемешах за своєю стилістикою знаменує перехід від бароко до класицизму і є найвидатнішим представником храмів тетраконхового типу в Україні.

Літ.: [46,48,215,308,312,372].

В. В. Вечерський

м. Ніжин

БУДИНОК ГІМНАЗІЇ ВИЩИХ НАУК

Будинок розташований у південно-західній частині міста і є його важливою архітектурною домінантою. Споруджений у 1805–1817 рр. за проектом петербурзького зодчого Л. Руска на кошти князя О. Безбородька та його брата І. Безбородька у мальовничій ніжинській околиці Магерки.

Гімназія користувалась особливими привілеями, випустила 228 учнів (8 випусків), серед яких письменники М. Гоголь, Н. Кукольник, Є. Гребінка, М. Забіла, художники А. Мокрицький, Я. де Бальмен та ін. У 1832 р. гімназію реорганізовано у фізико-математичний ліцей. Після пожежі 1836 р. будинок зазнав суттєвих перебудов. У 1876–1897 рр. у зв'язку з розміщенням тут Історико-філологічного інституту центральна частина надбудована третім поверхом. Характер внутрішнього розпланування загалом зберігся. Нині тут розміщується Педагогічний інститут ім. М. Гоголя.

Будинок зведений у формах зрілого класицизму на основі переопрацьованої садибної схеми з центричним планом. Складається з двох прямокутних у плані триповерхових крил, об'єднаних первісно двоповерховим, а нині – триповерховим головним об'ємом з колонадою на два поверхи вздовж чолового фасаду, яка несе широку терасу. Внутрішнє розпланування – коридорно-анфіладне, двобічне.

Стіни – цегляні, потинькувані; підмурки – з каменю, на дубових палях.

Композиції фасадів властивий лаконізм. Причілкові фасади бічних крил завершені трикутними фронтонами. На бічних фасадах цих крил – ритм вікон без оздоблення, за винятком прорізів 2-го поверху, акцентованих трикутними й прямими сандриками. Переважно горизонтальний характер членувань підкреслений міжповерховим гуртом, підвіконними поясками 1-го і 2-го поверхів та виразним карнизом з модильйонами. Дванадцять колон тосканського ордера на чоловому фасаді надають споруді класицистичної монументальності.

Первісне оздоблення інтер'єрів репрезентують карнизи та ліпні падуги. Добре збереглися печі й дерев'яні підлоги.

Будинок гімназії вищих наук – одна з найцікавіших в Україні споруд навчального призначення 1-ї половини XIX ст. з яскравими стильовими й типологічними ознаками.

Літ.: [3,81,187,215,312].

О. І. Тищенко

м. Ніжин

СОБОР СВ. МИКОЛИ

Мурований п'ятибаневий собор зведено в 1655–1658 рр. коштом ніжинських полковників І. та В. Золотаренків. Постраждав від пожеж 1754, 1773, 1797 рр. Перебудовано його в 2-й половині XIX ст., внаслідок чого частково втрачено декор фасадів і замінено форми верхів. Шестиярусний різьблений іконостас 1734 р. роботи В. Реклинського знищено в 30-х роках XX ст. Реставровано собор у 1980–1990 рр.

Собор, розташований в історичному середмісті, є його головною містобудівною домінантою.

Споруда – центрична, хрещата, дев'ятидільна. Рамена просторового хреста, орієнтовані по сторонах світу, гранчасті й увінчані двозаломними верхами з восьмигранними підбанниками. Приміщення між раменами – квадратні в плані, знижені.

Просторове вирішення інтер'єру відзначається цілісністю висотно розкритого простору кожної з п'яти дільниць просторового хреста, поєднаних високими стрілчастими попружними арками. У західній дільниці розміщені хори у вигляді невеликих ярусних лоджій.

Стіни мурованої хрестової системою з цегли на вапняному розчині, потинькувані й побілені. Дахи та бані укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах і кружалах. Маківки й хрести позолочені.

Миколаївський собор у Ніжині є першим відомим мурованим храмом дев'ятидільного хрещатого п'ятибаневого типу, що став найпоширенішим у добу українського Відродження 2-ї половини XVII – початку XVIII ст.

Літ.: [184,312].

В. В. Вечерський

м. Новгород-Сіверський

СОБОР УСПІННЯ БОГОРОДИЦІ

222
с.311

Собор закладено 1671 р. й освячено після 1721 р. Будівництвом керував невідомий на ім'я архітектор з Києва. У 1748 р. деякі перебудови здійснив І. Погарський. Можливо, тоді ж собор, що первісно був споруджений тридільним і триверхим, став хрещатим п'ятибаневим. У 1767 р. під південну й північну попружні арки, які дали тріщини, підвели стовпи, зміцнили стіни вівтаря й прибудували південний і північний тамбури. У 1820 р. з заходу прибудовано двоярусну дзвіницю та критий перехід до неї, змінено форми верхів.

Мурований п'ятибаневий собор, що розташований на високому пагорбі придеснянського плато в історичному середмісті, домінує в навколишній забудові й ландшафті. Споруда – дев'ятидільна, хрещата. Гранчасті рамена архітектурного хреста несуть бані на восьмигранних підбанниках. У масивної центральної бані – циліндричний підбанник. Квадратні в плані приміщення, що розташовані між раменами, знижені відносно основних об'ємів, підкреслюючи цим загальну ієрархічність пірамідальної композиції. Як і в більшості типологічно подібних храмів українського Відродження і бароко, у собору Успіння Богородиці немає чолового та другорядних фасадів. Він розрахований на круговий огляд і сприймається як центричний храм.

Ребра граней акцентовані пілястрами, а високі видовжені вікна – наличниками з півколонками й трикутними сандриками. Стіни увінчує енергійно профільований розкріпований карниз.

В інтер'єрі простір кожної основної дільниці висотно розкритий до зеніту бань (висота центральної бані – 28 м). Завдяки високим попружним аркам зі стрілчастими обрисами досягнуто єдності внутрішнього простору. Центральна баня спирається на попружні арки та трикутні пандативи, бічні грані – на зрізані зімкнені восьмигранні склепіння. Приміщення між раменами перекриті зімкненими склепіннями. У західному компартименті (бабинці) є хори, на які ведуть сходи в товщі північної стіни.

В інтер'єрі збереглися фрагменти іконостаса 1-ї половини XVIII ст.: царські врата, ікони "Спас", "Богородиця", "Покров Богородиці", "Трійця".

Собор мурований з цегли на вапняному розчині, потинькований і побілений. Дахи укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах і кружалах.

Літ.: [159,215,312,385].

В. В. Вечерський

м. Новгород-Сіверський

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИР

223
с.312-314

Монастир заснований 1033 р. чернігівським князем Мстиславом Володимировичем (за іншими джерелами – 1036 р. Ярославом Мудрим). У XII ст. споруджено дерев'яні Спаський собор і Михайлівську церкву, в якій 1179 р. поховано князя Олега Святославовича ("Ториславича" із "Слова о полку Ігоревім"). Мурований Спаський собор зведено на зламі XII і XIII ст. *с.312*

Монастир зазнавав руйнувань за княжих усобиць 1176 р., монголо-татарського погрому 1239 р., татарських нападів 1501 і 1552 рр. і польського завоювання 1604–1605 рр. У 1603 р. монастир дав притулок Григорію Отреп'єву (Лжедмитрію I). У 1618 р. ченці на чолі з архімандритом Корнилієм покинули монастир, переселившись до Рильська. Монастир відновлено 1620 р. коштом каштеляна Менського, старости Новгорода-Сіверського О. Пісочинського. У 1635 р. король Владислав IV віддав монастир ордену єзуїтів, проте через два роки православні повернули його собі. З 1637 р. тут оселяється новоутворений чернігівський єпископ Л. Баранович, який засновує школу, друкарню і починає розбудову монастиря, продовжену архімандритом М. Лежайським. У 1680 р. завершено спорудження оборонних мурів з баштами, у 1657–1667 рр. зведено бурсу. Цим же періодом датуються спорудження корпусів келій та перебудова палатного корпусу з Петропавлівською церквою і настоятельських палат з Іллінською церквою.

1787 р. з наказу імператриці Катерини II зруйновано княжий Спаський собор і натомість у 1791–1796 рр. зведено новий за проектом архітектора Дж. Кваренгі. У кінці XVIII ст. в монастирі містилася духовна семінарія. У 1918 р. монастир ліквідовано. У 1929 р. комплекс монастиря оголошено Державним історико-культурним заповідником. Таке ж рішення було продубльоване урядовою постановою 1979 р. Нині тут діє Музей-заповідник "Слова о полку Ігоревім". *с.313*

Комплекс займає квадратну в плані ділянку розмірами 200×200 м на південній околиці міста. Розташований він на високому пагорбі правого берега р. Десни й домінує в ландшафті та річковій панорамі Новгорода-Сіверського.

Спаський (Спасо-Преображенський) собор розташований у центрі комплексу і стоїть на поздовжній осі Святої брами (XVI–XIX ст.). Ця вісь фланкована спорудами палатного (XV–XVII ст.) і настоятельського (XVI–XVIII ст.) корпусів. На схід від собору розташовано бурсу (XVII ст.), а північніше – два корпуси келій (XVII–XVIII ст.).

Собор є наймасивнішою спорудою ансамблю. Збудовано його за повелінням і коштом імператриці Катерини II під наглядом архітектора І. Ясногіна. Оздоблювальні роботи виконано в 1804–1806 рр. Внаслідок неякісного будівництва собор у 1814 р. почав руйнуватися. У 1821 р. будівлю зміцнено за проектом губернського архітектора А. Карташевського. Ремонти здійснювали також у 1858, 1910, 1968 і 1983 рр. У 1838 р. тут поховано видатного культурного і державного діяча графа О. Розумовського – сина останнього гетьмана України.

Собор – мурований, квадратний у плані, п'ятибаневий, з півкруглою апсидою і виступними раменами. Структура храму – хрещато-банева. Чотирма пілонами, об'єднаними попружними арками, інтер'єр поділений на дев'ять камер. Світловою є лише центральна баня, наріжні – глухі, з них дві західні використовувались як дзвіниці.

Споруда вирішена в стильових формах російського класицизму. Чоловий західний фасад акцентовано чотириколонним портиком тосканського ордера в антах.

Декор інтер'єру зберігся частково.

Мури та башти відокремлюють комплекс від довкілля і надають йому цілісності. Первісно монас-

тирську територію оперезували земляні вали з сухим ровом. У 1680 р. завершено спорудження цегляних фортечних мурів з чотирма наріжними баштами та трьома баштами в'їзного вузла. При цьому старі земляні вали були розкопані, а нові мури зведено з зовнішнього боку колишніх валів, завдяки чому значно розширилася монастирська територія.

Високі мури загальним периметром понад 800 м, що оточують територію, мають неоднакове архітектурне вирішення. Найбагатше декоровано західний мур, обернений до міста: стіну ритмічно членують пілястри, у завершенні – масивна аркатура й розвинений карниз.

Посеред північного прясла муру була півкругла в плані башта типу бастеї, а посеред західного прясла – унікальний за структурою головний в'їзний вузол, який називався Спаською (Святою) брамою. У його складі була восьмигранна башта XVI ст., яка мала два яруси бійниць та кругову дерев'яну бойову галерею у верхньому ярусі й увінчувалася наметовим дахом. Перед нею був широкий трапеціеподібний у плані курдонер, фланкований двома круглими баштами, які муром з'єднувалися з надбрамною баштою. Це забезпечувало ефективне прострілювання підступів до брами. Під головним проїздом брами був підвал, з якого крізь бійниці можна було прострілювати широкий сухий рів з укосами, обкладеними цеглою. З цього ж підвалу йшло кілька підземних ходів за межі укріплень.

Наріжні башти – чотиригранні, двоярусні, з високими наметовими дахами. Вони значно виступали за лінію мурів, чим забезпечувався фланговий обстріл підошви стін. З внутрішнього боку мурів проходила дерев'яна бойова галерея консольної конструкції.

У кінці XVII ст. з дворового боку до надбрамної башти прибудували двоярусну аркаду, яка дещо пом'якшила суворість цієї оборонної споруди. На верхньому ярусі влаштували широкі аркові вирізи й повісили дзвони, перетворивши башту на дзвіницю.

У середині XVIII ст. монастирські оборонні споруди втрачають військове значення і дерев'яна бойова галерея поступово руйнується. У кінці XVIII – на початку XIX ст. верхню частину мурів з рештками бойового ходу, зубцями-мерлонами й бійницями розібрали, а натомість спорудили декоративний аттик; бійниці наріжних башт переробили на вікна. У 1830–1832 рр. наметові дахи всіх башт замінено шоломоподібними покриттями, а на Спаській брамі – ще й з високим шпилем. У 1850 р. сухий рів перед Спаською брамою засипали.

с.313

Свята (Спаська) брама, або надбрамна дзвіниця – найоригінальніша оборонна споруда ансамблю. З боку поля це – гранчаста триярусна башта з шоломоподібним покриттям, ліхтариком і високим шпилем. Архітектура її сувора, і лише декоративне оформлення брами дещо пом'якшує це враження. Арка проїзду фланкована тоненькими півколонками, над нею в орнаментованих рамках – три великі ніші, розділені півколонками. Така композиція нагадує середнє поле традиційного українського іконостаса. Це підкреслюється ще й тим, що в нішах колись був живопис, причому в середній ніші – композиція "Преображення". З монастирського двору основний триярусний восьмерик введений у двоярусний прямокутний у плані об'єм, 1-й ярус якого – трипрогонова аркада. Над нею – декоративний пояс з дванадцяти аркових ніш, над якими – низенька аркада на масивних стовпчиках, що огороджує гульбище 2-го ярусу. Всі приміщення перекриті циліндричними склепіннями.

За своєю архітектурою ця споруда не має аналогів в Україні. Оригінальний декор синтезує традиції українського й російського зодчества: карнизи та клинчастий орнамент восьмерика за характером наближаються до псковської архітектури, а солярні знаки на гранях восьмерика і тризуби на ребрах граней нагадують декоративні прийоми українського дерев'яного будівництва.

Циліндричні баштечки, що фланкують курдонер, мають у 1-му ярусі п'ять радіально розташованих рушничних бійниць з дубовими горизонтальними перемичками. Між'ярусне перекриття – плоске по дерев'яних балках. Ці баштечки відзначаються пишним декором: поле стіни поділене пілястрами й завершується глухим аркатурним пояском з розвиненим карнизом. Між пілястрами – прямокутні ніші з профільованими наличниками й різноманітними сандриками. У нішах колись були теракотові рельєфи сакральної тематики. Один з них – "Богоматір Знамення" – зараз зберігається в місцевому краєзнавчому музеї.

Наріжні башти зберегли бійниці 1-го ярусу. У 2-му ярусі – великі прямокутні вікна з сегментними перемичками й скромними наличниками, що є наслідком перебудов. Стіни розчленовані пілястрами, які в 1-му ярусі рустовані. Башти мають розвинений профільований карниз вінчання і такі ж міжповерхові гурти. Всі перекриття всередині плоскі, по дерев'яних балках.

Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському належить до найвизначніших сакральних ансамблів України.

Літ.: [2, 41, 42, 139, 171, 172, 215, 308, 312].

В. В. Вечерський

м. Новгород-Сіверський

ТРІУМФАЛЬНА АРКА

224
с.315

Арку споруджено 1787 р. на честь проїзду через тодішнє губернське місто Новгород-Сіверський імператриці Катерини II. Автора проекту не встановлено.

Мурована однопрогонова споруда поставлена на головній вулиці міста, яка пов'язує його центр із Спасо-Преображенським монастирем. Має вигляд широкої арки, облямованої архівольтом, що спирається на горизонтальні профільовані імпости. Арку фланкують пристінні спарені колони іонічного ордера, які несуть повний розкріпований антаблемент. Увінчує споруду горизонтальний розкріпований аттик. На бічних пілонах між колонами розміщено десять щитів з поліхромними гербами повітів (фактично – повітових міст) Новгород-Сіверської губернії: ліворуч – Стародуба, Мглина, Кролевця, Сосниці, Новозибкова; праворуч – Погара, Глухова, Коропа, Конотопа, Суража.

Стіни споруди муровані з цегли на вапняному розчині, потиньковані й пофарбовані в традиційні класицистичні кольори: поле стін – жовта вохра, а колони, капітелі, гурти й деталі – білі.

Тріумфальна арка в Новгороді-Сіверському – унікальна меморіальна споруда стилю високого класицизму в Лівобережній Україні.

Літ.: [312].

В. В. Вечерський

м. Новгород-Сіверський

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛИ

Дерев'яну церкву збудовано 1764 р. Під час ремонту 1820 р. добудовано бічні вівтарі й присінки з ґанками та портиками.

Церква розташована на краю високого плато, що мисом вдається в придеснянську долину. Вона позначає стародавній шлях від пристані на р. Десні до центру міста.

Пам'ятка належить до споруд центричного типу. Вона п'ятизрубна, хрещата в плані, одноверха, без виділення центрального зрубу. Центральна дільниця плану перекрита восьмигранним двозаломним верхом асиметричної конструкції, а бабинець і вівтар – плоскими стелями по двох навхрест покладених мережаних сволоках.

Північне й південне рамена перекриті стрімкими восьмигранними заломами стіжкової форми. Зовні рамена хреста мають двосхилі дахи з маленькими димничками на торцях. Усі компартименти – однієї висоти, тому в зовнішньому вигляді будівлі суттєвим є контраст між масивними стінами й витонченими формами верху.

Церква складена з брусів на цегляному підмурку. Зовні стіни вертикально пошальовані з використанням нащільників. Дах укритий ґонтом. Збереглися різьблені ригелі, затяжки, дверні одвірки п'ятикутних обрисів і карнизи.

Церква належить до найвизначніших пам'яток народної дерев'яної архітектури Чернігово-Сіверщини.

Літ.: [105,286].

В. В. Вечерський

смт Седнів

КАМ'ЯНИЦЯ ЛИЗОГУБІВ

Кам'яницю споруджено 1690 р. у садибі чернігівського полковника Я. Лизогуба. У 2-й чверті XIX ст. замість ґанку на головному фасаді збудовано вежу з готичними вікнами та поясом зубців. Будівля частково зруйнована в 1941–1943 рр. і відреставрована 1967 р.

Споруда – мурована, одноповерхова, на підвалі; розташована в садибному парку недалеко від краю високого правобережного плато р. Снов.

Прямокутний у плані, симетричний, п'ятикамерний будинок є розвитком традиційного типу народного житла – хати на дві половини. Розпланувальна система – анфіладна. Кімнати перекриті циліндричними та зімкненими склепіннями з розпалубками. В інтер'єрі збереглися рештки пічного опалення й численні ніші в стінах.

Будинок має високий цоколь і двосхилий дах з трикутними фронтонами на причілках. Зовні стіни розчленовані глибокими арковими віконними нішами.

Седнівська кам'яниця – найстародавніша мурована житлова будівля Лівобережної України.

Літ.: [215,309,312].

В. В. Вечерський

смт Седнів

ЦЕРКВА РІЗДВА БОГОРОДИЦІ (БЛАГОВІЩЕНСЬКА)

Мурована дев'ятидільна однобанева церква споруджена 1690 р. коштом чернігівського полковника Я. Лизогуба як родинна церква-усипальня. Протягом 1796–1814 рр. зазнала перебудов: змінено форми дахів і бані. У 1980-х роках проведено реставрацію з відтворенням первісних форм.

Церква розташована в центрі селища поруч із садибою Лизогубів і є архітектурною домінантою Седнева.

Споруда – симетрична, суворо центричної пірамідальної композиції. Центральна дільниця – двоярусний восьмерик з високою бароковою банею – різко виділяється своєю висотою. Бічні рамена просторового хреста приземисті, увінчані циліндричними склепіннями з розпалубками й укриті наметовими дахами. Між раменами хреста розташовані невеликі низенькі приміщення. Завдяки цьому створюється ступінчасте наростання архітектурних мас до центральної бані. Споруда не має головного і другорядних фасадів. Вона розрахована на круговий огляд, бо стояла, очевидно, посеред площі і крім функції родової усипальні розглядалася ще як храм-пам'ятник.

В інтер'єрі низьким затемненим бічним приміщенням протиставляється щедро освітлений центральний восьмерик, відкритий на всю висоту, до зеніту бані.

Для пам'ятки характерними є стрілчасті форми арок, склепінь і віконних перемичок. Фасади декоровані нішами різного профілю та конфігурації, півколонками й пілястрами. Стіни муровані з цегли на вапняному розчині, потиньковані й побілені. Дахи укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах і кружалах.

Церква Різдва Богородиці в Седневі – найдовершеніша дев'ятидільна однобанева церква доби українського Відродження і бароко.

Літ.: [155,159,215,308,309,312].

В. В. Вечерський

с. Сокиринці Прилуцького району

САДИБА ПАВЛА ГАЛАГАНА

Садиба розташована на західній околиці села, в порослій лісом місцевості з горбистим рельєфом. З північного заходу ділянка обмежена дорогами, а з заходу – болотистою долиною; на півдні до неї підступає природний лісовий масив.

Центром ансамблю садиби є палац, який поділяє парк на дві половини – регулярну і ландшафтну. До парадного фасаду палацу веде широка алея завдовжки 400 м. Палац розташовано по її осі, а симетрично до неї – всі інші споруди. Ця вісь симетрії ансамблю продовжена і в композиції ландшафтної частини парку площею 60 га, що спускається по рельєфу до каскаду ставків, загальна площа яких сягає 10 га. Біля воріт та обабіч алеї розташовані господарські флігелі, які разом з брамою та огорожею становлять групу будівель головного в'їзду. На північ від палацу розміщувались господарські двори – для худоби та коней – з відповідними будівлями.

Садиба розпланована в 1823–1825 рр. запрошеним з-за кордону садівником І. Бістерфельдом за участю

архітектора П. Дубровського, який є автором усіх споруд ансамблю. Протягом 1824–1835 рр. збудовано збережений донині палац, огорожу з брамою, службові флігелі, стайні, паркову альтанку, оранжерею, місток у парку. У створенні парку брали участь садівник К. Хрістіані та паркобудівник Редель.

У різні роки садибу П. Галагана відвідували й жили тут видатні діячі культури – Т. Шевченко, М. Лисенко, Л. Жемчужников, кобзар Остап Вересай.

Протягом 1920-х років втрачено деякі споруди ансамблю: дві церкви з дзвіницею, теплиці, будинки персоналу.

Палац, як і всі інші будівлі ансамблю, вирішено в архітектурних формах ампіру з використанням у паркових малих формах мотивів романтизму.

Всі споруди муровані з цегли, потиньковані; дахи – вальмові, укриті покрівельною сталлю по дерев'яних кроквах.

Палац складається з центрального двоповерхового корпусу та двох сполучених з ним одноповерховими переходами флігелів на два поверхи. Палац – симетричний; його вісь на чоловому й парковому фасадах акцентують іонічні портики з фронтонами та декоративною сферичною банею. Розпланування будівлі – анфіладне. Перший поверх центрального корпусу і флігелів був житловим. Тут же містились службові й деякі господарські приміщення. На 2-му поверсі були парадні покої – зали, вітальня, їдальня, більярдна, кабінети й спальні. Декор інтер'єрів дуже скромний і обмежується карнизами, кахляними печами та камінами. Парадні приміщення 2-го поверху декоровані з застосуванням класичних ордерних форм (колони, пілястри, антаблементи композитного, доричного й тосканського ордерів).

Чоловий північно-західний фасад центрального корпусу прикрашено восьмиколонним портиком іонічного ордера, поставленим на аркаду 1-го поверху. Шестиколонний портик садового, південно-східного фасаду вирішений у тому ж ордері і спирається на терасу, яку несе аркада. З тераси в парк спускаються сходи, що розширюються донизу і переходять у пандус. Обабіч пандуса на п'єдесталах стоять дві мармурові статуї античних богинь, привезені в кінці XIX ст. з-за кордону. Тераса оточена балюстрадою і прикрашена мармуровими й чавунними вазами на п'єдесталах.

Фасадні площини 1-го поверху частково рустовані. Вікна – прямокутні, без облямувань, на 1-му поверсі – з виділеними замковими каменями. Фасади збагачені ліпними деталями над вікнами 2-го поверху у вигляді вінків зі стрічками.

Всі інші споруди садиби підпорядковані головним композиційним домінантам: у парадній частині – палацу, у парковій – ландшафту.

Південно-західна територія парку розпланована за пейзажним принципом: чергування відкритих полян і зелених масивів, відсутність прямих осьових перспектив, наявність покручених стежок на схилах пагорбів.

У парку переважали дерева листяних порід – дуб, в'яз, береза. У східній і південній частинах розміщувалися ділянки фруктових дерев. Малі архітектурні форми – альтанки, мости, скульптура і вази з квітами – створювали локальні мікроансамблі, урізноманітнюючи загальну композицію.

Ансамбль садиби П. Галагана в Сокиринцях – найкраще збережений взірець великопанської садиби 1-ї половини XIX ст.

Літ.: [122, 198, 215, 312].

В. В. Вечерський

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Акты Юго-Западной России.– Т. 6, ч. 1.– К., 1867.– 540 с.
2. *Акуленко В.* Охорона пам'яток культури в Україні.– К.: Вища шк., 1991.– 274 с.
3. *Александрова Л. Б.* Творчество архитектора Луиджи Руска: Автореф. дис. … канд. искусствоведения.– Л., 1981.– Б/с.
4. *Альошин П. Ф.* Будинок Верховної Ради УРСР в Києві // Архітектура Рад. України.– 1939.–№ 11.– С. 2–5.
5. *Андрущенко М. П.* Меморіально-історичний ансамбль у Дніпропетровську.– К.: Будівельник, 1982.– 54 с.
6. *Андрущенко Н.* Принесший славу: Ансамблю Госпрома в Харькове – 60 лет // Архитектура.– 1985.– № 19.– С. 8.
7. *Андрущенко Н. П., Зубарев С. Е., Ленченко В. А.* Днепропетровск.– К.: Будівельник, 1985.– 152 с.
8. *Артемов А.* Сохранить архитектурный ансамбль Приморского бульвара // Стр-во и архитектура.– 1965.– № 9.– С. 248–249.
9. Археология Украинской ССР.– Т. 3.– К.: Наук. думка, 1986.– 573 с.
10. Архив Юго-Западной России.– Т. 7, ч. 2.– К., 1890.– 644 с.
11. *Асеев Ю. С.* Архитектура древнего Киева.– К.: Будівельник, 1982.– 160 с.
12. *Асеев Ю. С.* Древний Киев (X–XVII ст.) .– М.: Госстройиздат, 1956.– 109 с.
13. *Асеев Ю. С., Тоцкая И. Ф., Штендер Г. М.* Новое о композиционном замысле Софийского собора в Киеве // Древнерус. искусство: Худож. культура X – первой пол. XIII в.– М.: Наука, 1988.– С. 13–27.
14. *Асєєв Ю. С.* Архітектура Київської Русі.– К.: Будівельник, 1969.– 191 с.
15. *Асєєв Ю. С.* Архітектура Київської Русі X – поч. XII ст. // Історія укр. мистецтва.– Т. 1.– К.: Голов. ред. УРЕ, 1966.– С. 135–186.
16. *Асєєв Ю. С.* Архітектура Кирилівського заповідника // Архіт. пам'ятки: Зб. наук. праць.– К.: Вид-во АН УРСР, 1950.– С. 73–85.
17. *Асєєв Ю. С.* Джерела: Мистецтво Київської Русі.– К.: Мистецтво, 1980.– 215 с.

18. *Асєєв Ю. С.* Про дату будівництва Київської Софії // Археологія.– 1979.– № 32.– С. 3–12.
19. *Асєєв Ю. С., Богусевич В. А.* Воєнно-оборонні стіни XII ст. в Києво-Печерській Лаврі // Вісн. Акад. архітектури УРСР.– 1951.– № 4.– С. 40–43.
20. *Ачкасова В. Н., Тоцкая И. Ф.* Софийский заповедник в Киеве.– К.: Мистецтво, 1978.– 191 с.
21. *Барановский Г. В.* Архитектурная энциклопедия.– Т. 1.– СПб., 1902.– 500 с.
22. *Батюшков П. Н.* Памятники старины в Западных губерниях Империи.– Вып. 1.– СПб., 1869.– 98 с.
23. Белосток: Историко-статистическое описание села Белостока и бывшего здесь монастыря, составленное на основании документов, хранящихся в архиве Белостокской церкви, священником Василием Абрамовичем // Волын. епархиальные ведомости.– 1870.– Часть неофициальная.– № 22.– С. 732.
24. *Белоусова Е., Вирлич А.* Херсон – Аскания Нова: Путеводитель.– Симферополь: Таврия, 1976.– 120 с.
25. *Белоусова Е. М., Каган М. Л.* Херсон: Путеводитель.– Симферополь: Таврия, 1982.– 126 с.
26. *Берлинский М. Ф.* Краткое описание Киева.– СПб., 1820.– 204 с.
27. *Болховитинов Е.* Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок… – К., 1826.–198 с.
28. *Болховитинов Е.* Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии.– К., 1825.– 291 с.
29. *Будянська Т. М.* Замок у Кам'янці-Подільському (Пам'ятка архітектури XIV–XVIII ст.) . – К.: Держбудвидав УРСР, 1961.– 16 с.
30. *Бурлаков И. А.* Памятники зодчества г. Днепропетровска (кон. XVIII – нач. XIX веков): Автореф. дис. … канд. архитектуры.– Л., 1952.– 16 с.
31. *Бутник-Сіверський Б. С.* Архітектор В. І. Беретті у Києві.– К.: Держтехвидав України, 1947.– 97 с.
32. *Буцманюк І.* Унів і його монастирі.– Жовква, 1904.– 46 с.
33. *Веникеев Е. В.* Архитектура Севастополя.– Симферополь: Таврия, 1983.– 208 с.
34. *Веникеев Е. В.* Севастополь и его окрестности .– М.: Искусство, 1986.– 176 с.
35. *Вердум Ульріх фон.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 … через королівство польське… // Пер. з нім. І.Сварник // Жовтень.– 1983.– № 9.– С. 87–99.
36. *Вечерский В. В.* Градостроительное развитие Полтавы в XVII–XVIII вв. // Архит. наследство.– 1992.– Вып. 39.– С. 139–147.
37. *Вечерский В. В.* Крепость-монастырь в Путивле: История и современность // Стр-во и архитектура.– 1986.– № 1.– С. 27.
38. *Вечерский В., Гильбо И., Луговской А.* Путивль.– К.: Мистецтво, 1992.– 192 с.
39. *Вечерський В. В.* Борисоглібський собор у Чернігові // МистецтвоУкраїни: Енциклопедія.– Т. 1.– К.: Голов. ред. УЕ, 1995.– С. 237–238.
40. *Вечерський В. В.* Воскресенська церква в Сумах // МистецтвоУкраїни: Енциклопедія.– Т. 1.– К.: Голов. ред. УЕ, 1995.– С. 388.
41. *Вечерський В. В.* Монастирі Чернігівщини – давні осередки української культури // Церков. календар.– Сянік, 1991.– С. 103–118.

42. *Вечерський В. В.* Новгород-Сіверський державний історико-культурний музей-заповідник // Пам'ятки України: Історія та культура.– 1996.– № 3–4.– С. 29–34.
43. *Вечерський В. В.* Пошукаймо дослідників? // Пам'ятки України.– 1990.– № 3.– С. 20.
44. *Вечерський В. В.* Путивльська твердиня // Пам'ятники України.– 1987.– № 2.– С. 42–43.
45. *Вечерський В. В.*Столичний Глухів: Храми Глухова // Старожитності.– 1992.– № 12.– С. 7.
46. *Вечерський В. В.* Тетраконхи України в контексті світової архітектури // Архіт. спадщина України.– 1995.– Вип.2.– С. 89–98.
47. *Вечерський В. В.* Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові // Церков. календар.– Сянік, 1991.– С. 113–118.
48. *Вечерський В. В.* Храми України // Пам'ятки України: Історія та культура.– 1997.– № 4.– С. 1–32.
49. *Виппер Б. Р.* Архитектура русского барокко.– М.: Наука, 1978.– 232 с.
50. Волынь: Исторические судьбы юго-западного края.– СПб., 1888.– 356 с.
51. Всеобщая история архитектуры.– Т. 3.– М.: Стройиздат, 1966.– 686 с.
52. *Вуйцик В. С.* Державний історико-архітектурний заповідник у Львові.– Львів: Каменяр, 1991.– 175 с.
53. *Вуйцик В. С., Липка Р. М.* Зустріч зі Львовом: Путівник.– Львів: Каменяр, 1987.– 175 с.
54. *Высоцкий С. А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве.– К.: Наук. думка, 1989.– 215 с.
55. *В'язовецький В. М., Лазоренко І. С.* Меджибіж // Історія міст і сіл Української РСР.– Хмельницька обл.– К.: Голов. ред. УРЕ, 1971.– С. 408–409.
56. *Гаврилова С. В.* Дворец Кирилла Разумовского в Батурине // Північне Лівобережжя та його культура XVIII – початку XX століття. – Суми: Ред.-вид. відділ обл. упр. по пресі, 1991.– С. 21–24.
57. *Геврик Тит.* Дерев'яні храми України: Шедеври архітектури.– Нью-Йорк: Укр. музей, 1987.– 112 с.
58. *Гоберман Д. Н.* По Северной Буковине.– Л.: Искусство, 1983.– 176 с.
59. *Говденко М. М., Годованюк Е. М.* Архитектурная керамика главной колокольни Киево-Печерской Лавры // Стр-во и архитектура.– 1988.– № 10.– С. 19–20.
60. *Годованюк Е. М.* Два храма XV в. на Волыни // Архит. наследство.– 1979.– № 27.– С. 80–88.
61. *Годованюк Е. М.* Исследования бастионных замчищ Волыни // Исслед. и охрана архит. наследия Украины.– К.: Изд. Киев-ЗНИИЭП, 1980.– С. 82–88.
62. *Годованюк Е. М.* Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // Стр-во и архитектура.– 1969.– № 5.– С. 33–36.
63. *Годованюк О. М.* "Вежа мурована" в Острозькому замку // Укр. мистецтво.– 1969.– Вип.3.– С. 164–172.
64. *Годованюк О. М.* Троїцький монастир-фортеця у Межиріччі острозькому // Архіт. спадщина України.– 1995.– Вип. 2.– С. 62–78.
65. *Горбенко Е. В.* К истории строительства Софийской колокольни // Стр-во и архитектура.– 1973.– № 4.– С. 36–38.
66. *Горбенко Є. В., Нельговський Ю.П.* Реконструкція вигляду будинку Київської Академії (XVIII ст.) // Вісн. Акад. буд-ва і архітектури УРСР.– 1962.– № 1.– С. 22–29.

67. Государственный банк: Краткий очерк деятельности за 1860–1910 годы.– СПб., 1910.– 111 с.
68. *Грановский П.* Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем.– Полтава, 1901.– 418 с.
69. *Грачова Л. М.* Архітектор Володимир Гнатович Заболотний.– К.: Будівельник, 1967.– 44 с.
70. *Гречина М. І.* Будинок уряду УРСР // Архітектура Рад. України.– 1938.– № 8.– С. 5–12.
71. *Грисюк М.* Олександрія – зелена скарбниця.– К.: Будівельник, 1965.– 96 с.
72. *Грисюк М.* Парк "Олександрія".– К.: Наук. думка, 1967.– 71 с.
73. *Грицай Н. А.* Киевский период творчества В.И.Беретти: Автореф. дис. … канд. архитектуры.– К., 1951.– 16 с.
74. *Гульдман В.* Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии.– Каменец-Подольский, 1901.– 469 с.
75. *Гун О.* Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в 1805 г.– М., 1805.– 92 с.
76. *Дахно В. П., Килессо С.К., Каломиец Н.С. и др.* Архитектура Советской Украины.– К.: Будівельник, 1986.– 160 с.
77. *Дейнека А.* Памятники архитектуры Сумщины.– Харьков: Прапор, 1989.– 199 с.
78. *Де Рибас А.* Старая Одесса: Исторические очерки и воспоминания.– Одесса, 1913.– 166 с.
79. *Драган М.* Іконостас Волиці Деревлянської. (З приводу реставрації) // Мета.– 1931.– № 32.– С. 18–20.
80. *Драган М.* Українські дерев'яні церкви. – Ч. 1. – Львів: Діло, 1937.– 135 с.
81. *Евсина Н. А.* Из истории строительства учебных зданий I половины XIX в. // Рус. искусство XVIII – первой пол. XIX века.– М.: Искусство, 1971.– С. 189–216.
82. *Ельгорт Б.* Кременець: Історико-краєзнавчий нарис.– Львів: Каменяр, 1977.– 39 с.
83. Енциклопедія українознавства.– Т. 7.– Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1979.– 395 с.
84. *Ернст Ф.* Мазепин будинок у Чернігові // Зап. УНТ.– 1928.– Т. 23.– С. 347–367.
85. *Жолтовський П. М.* Художнє лиття на Україні XIV–XVIII ст.– К.: Наук. думка, 1973.– 132 с.
86. *Заболотний В. Г.* Будинок Верховної Ради УРСР // Архітектура Рад. України.– 1938.– № 1.– С. 3–5.
87. *Завада В.Т.* Киевское зодчество конца XVII века и деревянная архитектура Полесья // Архитектура Киева.– К.: Изд. КиевНИИТИ, 1982.– С. 90–92.
88. *Завада В. Т.* Народні традиції у монументальному дерев'яному будівництві Українського Полісся // Нар. творчість та етнографія.– 1987.– № 1.– С. 46–52.
89. *Завада В. Т.* Особенности памятников деревянной архитектуры XVI–XVII вв. на территории Волынской области // Памятники архитектуры Украины. Новые исслед.– К.: Изд. КиевНИИТИ, 1986.– С. 146–148.
90. *Завада В. Т.* Особливості становлення стилю бароко у монументальній дерев'яній архітектурі Полісся // Архіт. спадщина України.– 1994.– № 1.– С. 113–123.
91. *Закревский Н.* Описание Киева.– Т. 1.– М., 1868.– 455 с.

92. Здание Государственного Банка в городе Киеве: 1902–1905.– К., 1906.– 112 с.
93. *Ігнатов О. Н.* Архітектор О.Л. Красносельський.– К.: Будівельник, 1966.– 56 с.
94. *Ісаєвич Я. Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: Культура, традиції.– К.: Наук. думка, 1982.– С. 113–129.
95. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.– Отд. 3.– М., 1857.– 602 с.
96. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 7.– Чернигов, 1874.– 436 с.
97. История Киева: В 2 т.– К.: Изд-во АН УССР, 1963–1964.– Т. 1.– 1963.– 663 с.; Т. 2.– 1964.– 820 с.
98. Історія міст і сіл Української РСР.– Одеська область.– К.: Голов. ред. УРЕ, 1969.– 910 с.
99. Історія українського мистецтва: В 6 т.– К.: Голов. ред. УРЕ, 1966–1971.
100. *Каждан Т.* Культурная жизнь усадьбы во 2-й половине XIX в.: Качановка // Взаимосвязь искусств в худож. жизни России второй пол. 19 в.– М.: Наука, 1962.– С. 292–298.
101. *Карачківський М.* Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку // Історико-географ. зб. – Т. 4.– К.: Вид. ВУАН, 1931.– С. 161–187.
102. *Каргер М.* К истории киевского зодчества конца XI – начала XII вв. Церковь Спаса на Берестове // Сов. археология.– 1953.– Вып. 17.– С. 223–250.
103. *Каргер М. К.* Древний Киев. – Т.2.– М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1961.– 661 с.
104. Карманный иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям. – К., 1906.– 163 с.
105. *Карноухов А.* Алфавитный список церквей Черниговской епархии // Тр. Чернигов. архив. комисии.– Вып.7.– Чернигов, 1906.– С. 1–26.
106. *Кенський Я.* Будинок державної промисловості в Харкові // Наук.-техн. вісн.– 1926.– № 2.– С. 20–27.
107. Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник: Краткий путеводитель.– К.: Мистецтво, 1975.– 176 с.
108. Київ: Енциклопедичний довідник.– К.: Голов. ред. УРЕ, 1981.– 736 с.
109. Київ: Провідник / За ред. Ф.Ернста.– К.: Вид. ВУАН, 1930.– 797 с.
110. *Килессо С. К.* Киево-Печерская Лавра.– М.: Искусство, 1975.– 144 с.
111. *Килессо С. К., Кишкань В.П., Петренков В.Ф. и др.* Донецк: Архитектурно-исторический очерк.– К.: Будівельник, 1982.– 152 с.
112. *Кириченко Е. И.* Русская архитектура 1830–1910 гг.– М.: Искусство, 1978.– 975 с.
113. *Кілессо С. К.* Будівничий // Вітчизна.– 1973.– № 9.– С. 190–198.
114. *Кілессо С. К.* Мистецтво будівничих.– К.: Рад. шк., 1971.– 56 с.
115. *Кілессо С. К.* Суботів // Пам'ятки України: Історія та культура.– 1994.– № 3–6.– С. 69–73.

116. *Ключник А.* Белгород-Днестровский.– Одесса: Маяк, 1970.– 136 с.
117. *Коган С.* Одеський оперний // Пам'ятники України.– 1971.– № 4.– С. 37–38.
118. *Комеч А. И.* Древнерусское зодчество конца X – начала XII в.– М.: Наука, 1987.– 318 с.
119. *Кореняк Ю. О.* Фрески Софійського собору в Києві (технологія, техніка, деякі питання стилю, проблеми майстрів): Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства.– К., 1994.– 16 с.
120. *Корнеева В. И., Дегтярев М. Г.* Новое в истории и реставрации Андреевской церкви // Стр-во и архитектура.– 1979.– № 8.– С. 24–28.
121. *Кос Г., Федина Р.* Вулиця Руська у Львові.– Львів: Каменяр, 1996.– 64 с.
122. *Косаревский И.* Искусство паркового пейзажа.– М.: Стройиздат, 1977.– 246 с.
123. *Коссак М.* Шематизм Чина св. Василія Великого в Галіції.– Львів, 1867.– 140 с.
124. *Костюк О.* Слов'яногірськ // Пам'ятники України.– 1987.– № 2.– С. 40–41.
125. *Котовський Л. І.* Драматичний театр в Донецьку // Архітектура Рад. України.– 1939.– № 12.– С. 3–5.
126. *Кохан С. В., Кілессо С. К.* Вербицький – архітектор і педагог.– К.: Будівельник, 1966.–29 с.
127. *Коханский В.* Одесса и ее окрестности: Иллюстрированный путеводитель и справочная книга.– Одесса, 1893.– 205 с.
128. *Кочубинский А. А.* Лапидарные надписи XV в. из Белгорода, что ныне Аккерман // Зап. Одес. о-ва истории и древностей.– 1889.– № 15, ч.2.– С. 506–547.
129. *Кравченко А. А.* Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.).– К.: Наук. думка, 1986.– 124 с.
130. *Кравченко В.* Меджибізька твердиня // Старожитності.– 1993.– № 2 (38).– С. 1–22.
131. Краткое описание здания Одесской биржи // Зап. Одес. отд-ния Рус. техн. о-ва.– Вып. 3.– Одесса, 1899.– С. 38–48.
132. *Крашенинников А. Ф.* Некоторые особенности переломного периода между барокко и классицизмом в русской архитектуре // Рус. искусство XVIII в.– М.: Наука, 1973.– С. 124–132.
133. *Кресальний М. Й.* Софійський заповідник у Києві.– К.: Держбудвидав УРСР, 1960.– 427 с.
134. *Крицький Б.* Архітектурно-будівельна діяльність Степана Ковніра // Питання історії архітектури та буд. техніки України.– К.: Держбудвидав УРСР, 1959.– С. 95–137.
135. *Крохмалюк Д.* Архітектурна перлина столиці // Вісн. НБУ.– 1996.– № 1.– С. 68–75.
136. *Крощенко Л.* Визначення часу побудови мурованого замку в Кременці // З історії укр. реставрації.– К.: Українознавство, 1996.– С. 254–258.
137. *Крощенко Л.* Успенський собор Києво-Печерської Лаври в XVII–XVIII ст.: Описи та іконографія // Архіт. спадщина України.– 1996.– Вип.3, ч.2.– С. 44–56.
138. *Крощенко Л. М., Тюпич А. Д.* До питання про "городні" Кременецького замку // Укр. істор. журнал.– 1975.– № 7.– С. 107–113.
139. *Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П.* Чернигов в эпоху "Слова о полку Игореве" // Чернигов и его округа в XI–XII вв.– К.: Наук. думка, 1988.– С. 56–65.

140. *Лавров В., Орлов Г.* Большое Запорожье // Архитектура СССР.– 1933.– № 3–4.– С. 33–40.
141. *Лагута М. Д.* Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині.– Миколаїв, 1926.– 35 с.
142. *Лазарев В. Н.* Мозаики Софии Киевской.– М.: Искусство, 1960.– 214 с.
143. *Левитский И.* Историческое прошлое г. Сумы Харьковской губернии // Тр. XIII археолог. съезда.– Т. 2.– М., 1908.– С. 79–114.
144. *Левицкий И.* Город Путивль // Тр. XII археолог. съезда.– Т. 3.– М., 1905.– С. 111–164.
145. *Левицкий О. И.* Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма.– К., 1892.– 132 с.
146. *Липка Р. М.* Ансамбль вулиці Вірменської.– Львів: Каменяр, 1983.–110 с.
147. *Лисенко Т. Л.* Смешанные типы деревянных церквей Закарпатья // Архит. наследство.– 1988.– № 35.– С. 97–99.
148. Літопис Руський за Іпатським списком.– К.: Дніпро, 1989.– 591 с.
149. *Логвин Г. Н.* Архитектура Андреевской церкви в Киеве: Памятник архитектуры XVIII в.– К.: Госстройиздат УССР, 1959.– 14 с.
150. *Логвин Г. Н.* Архітектура і скульптура ратуші в Бучачі // Питання історії архітектури і буд. техніки України.– К.: Держбудвидав УРСР, 1959.– С. 159–176.
151. *Логвин Г. Н.* Архітектура XIV – першої половини XVI ст. // Історія укр. мистецтва.– Т. 2.– К.: Голов. ред. УРЕ, 1967.– С. 17–55.
152. *Логвин Г. Н.* Архітектурний комплекс у Зимно // Архіт. пам'ятки.– К.: Вид-во Акад. архітектури УРСР, 1950.– С. 90–104.
153. *Логвин Г. Н.* Киев.– М.: Искусство, 1967.– 264 с.
154. *Логвин Г. Н.* Киево-Печерская Лавра.– М.: Искусство, 1958.– 22 с.
155. *Логвин Г. Н.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки.– К.: Мистецтво, 1968.– 462 с.
156. *Логвин Г. Н.* София Киевская.– К.: Мистецтво, 1971.– 51 с.
157. *Логвин Г. Н.* Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель.– М.: Искусство, 1982.– 454 с.
158. *Логвин Г. Н.* Украинские Карпаты.– М.: Искусство, 1973.–192 с.
159. *Логвин Г. Н.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль.– М.: Искусство, 1980.– 286 с.
160. *Логвин Г. Н.* Чигирин і Суботів.– К.: Вид-во Акад. архітектури УРСР, 1954.– 74 с.
161. *Логвин Н. Г.* Хрестово-банні храми стародавнього Києва в контексті середньовічної східнохристиянської архітектури // Архіт. спадщина України.– 1995.– Вип.2.– С. 33–51.
162. *Логінов Ф. Г.* Відродження ДніпроГЕСу.– К.: Держтехвидав УРСР, 1950.– 151 с.
163. *Лопушинська Є.* Меджибізька фортеця // Пам'ятки України: Історія та культура.– 1996.– № 3–4.– С. 42–47.
164. *Лопушинська Є.* Меджибізька фортеця: Історія створення ансамблю в світлі останніх досліджень // Фортифікація України: Міжнарод. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: Матеріали.– Кам'янець-Подільський, 1993.– С. 13.

165. *Лоханов Г. И.* Творческая деятельность архитектора Беретти В.И. в Петербурге // Архитектура: Краткое содержание докладов к XXXI науч. конф. ЛИСИ.– Л., 1973.– С. 25–26.
166. *Лукомский Г. К.* Памятники старинной архитектуры России в типах художественного строительства.– Пг., 1916.– 393 с.
167. *Любченко В. Ф.* Львівська скульптура XVI–XVII століть.– К.: Наук. думка, 1981.–216 с.
168. *Макушенко П. И.* Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII – начало XX века).– М.: Стройиздат, 1976.– 98 с.
169. *Малаков Д. В.* По Брацлавщине.– М.: Искусство, 1982.–176 с.
170. *Малаков Д. В.* По Восточному Подолью.– М.: Искусство, 1988.–168 с.
171. *Маркиз В. И.* Памятники архитектуры Новгород-Северского // Стр-во и архитектура.– 1984.– № 10.– С. 27–28.
172. *Маркиз В., Лукьянченко В.* Памятник сбрасывает наслоения времени // Стр-во и архитектура.– 1988.– № 8.– С. 26–27.
173. *Межиборский П., Грицевский Б.* Дом государственной промышленности // Стр-во и архитектура.– 1967.– № 6.– С. 6–7.
174. Митці України: Енциклопедичний довідник.– К.: Укр. енциклопедія, 1992.– 848 с.
175. *Михайлова М. Б.* Монументальные лестницы южно-русских городов и их классические прототипы // Архит. наследство.– 1984.– Вып 32.– С. 63–72.
176. *Мовчан Б. Я.* Памятники русской архитектуры в Измаильской области // Архит. наследство.– 1959.– Вып. 9. – С. 201–208.
177. *Мовчан И. И.* Кирилловская церковь // Новое в археологии Киева. – К.: Наук. думка, 1981.– С. 225–231.
178. *Мовчан І. І., Тоцька І.Ф.* Кирилівська церква в Києві (архітектурно-художня пам'ятка XII–XIX ст.).– К.: Будівельник, 1968.– 51 с.
179. *Моисеенко В., Гончаренко М.* Сергей Савич Серафимов // Стр-во и архитектура.– 1979.– № 3.– С. 24–25.
180. *Моісеєнко В. П.* Будинок Верховної Ради Української РСР.– К.: Держбудвидав УРСР, 1960.– 40 с.
181. *Моісеєнко В., Новаківська Н.* Суми.– К.: Будівельник, 1966.– 79 с.
182. *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям) // Сб. соч. Ун-та св. Владимира.– Вып.8.– К., 1886.– С. 185–216.
183. *Моргилевський І.В.* Київська Софія в світлі нових спостережень // Київ та його околиця в історії і пам'ятках: Зап. УТН в Києві, тепер історичної секції УАН.– Т. 22.– К., 1926.– С. 81–108.
184. *Морозов О.* Пам'ятка козацької слави // Пам'ятки України.– 1992.– № 2–3.– С. 45–48.
185. *Москвич Г.* Путеводитель по Крыму.– СПб., 1914.– 302 с.
186. *Нагаевская Е.В.* Бахчисарай: Путеводитель.– Симферополь: Таврія, 1979.– 144 с.
187. Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період).– К.: Держбудвидав УРСР, 1957.– 558 с.
188. Нариси історії архітектури Української РСР (Радянський період).– К.: Держбудвидав УРСР, 1962.– 350 с.
189. Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст.– К.: Наук. думка, 1987.– 270 с.
190. *Наседкин Ю., Галькевич Э.* Херсон: Из истории образования города // Стр-во и архитектура.– 1974.– № 9.– С. 30–33.

191. *Нельговский Ю. А.* Некоторые особенности замков Подольских земель Украины // Архит. наследство.– 1979.– Вып. 27.– С. 89–96.
192. *Нельговский Ю.* Сквозь века // Архитектура СССР.– 1982.– № 6.– С. 16–19.
193. *Нельговський Ю. П.* Архітектура будинку магістрату в Кам'янці-Подільському // Укр. мистецтво.– 1969.– Вип. 3.– С. 157–164.
194. *Нельговський Ю.* Місто заповідне // Пам'ятники України.– 1982.– № 1.– С. 33–35.
195. *Неяченко И. И.* Симеиз – Форос.– Симферополь: Таврия, 1986.– 92 с.
196. *Николаенко Т., Горожанкин В.* Предвосхищение будущего // Архитектура СССР.– 1964.– № 3.– С. 101–103.
197. *Новаковська Н. П.* Архітектор П.А.Дубровський на Україні // Питання історії архітектури та буд. техніки України.– К.: Держбудвидав УРСР, 1959.– С. 231–263.
198. *Новаковська Н.* Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні // Питання історії архітектури та буд. техніки України.– К.: Держбудвидав УРСР, 1959.– С. 148–158.
199. *Новгородов В. Е., Нельговский Ю.Ю., Подгора В.П.* О реставрации Качановского дворца // Стр-во и архитектура.– 1976.– № 4.– С. 31–34.
200. Новое здание Биржи // Нива.– 1899.– № 24.– С. 451–452.
201. *Овсійчук В.* Архітектурні пам'ятки Львова.–Львів: Каменяр, 1969.– 172 с.
202. *Овсійчук В. А.* Українське мистецтво другої половини XVII ст.– К.: Наук. думка, 1985.– 182 с.
203. Одеса: Архітектура. Пам'ятники: Фотоальбом.– К.: Мистецтво, 1984.– 191 с.
204. Одесса: 1794–1894: К 100-летию города.– Одесса, 1895.– 946 с.
205. Одесский археологический музей: Путеводитель.– Одесса: Маяк, 1983.– 64 с.
206. Одесский музей западного и восточного искусства: Путеводитель.– Одесса: Маяк, 1988.– 54 с.
207. Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок...– К., 1826.– 291 с.
208. *Орлов Г.* Архитектура сооружений ДнепроГЭСа // Сов. архитектура.– 1951.– № 1.– С. 64–70.
209. *Орлов Г. М.* ДнепроГЭС возрождается // Архитектура и стр-во.– 1946.– № 21–22.– С. 9–13.
210. *Остапенко М.* Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові // Архіт. пам'ятки.– К.: Вид-во Акад. архітектури УРСР, 1950.– С. 64–72.
211. *Островский Г. С.* Львов: Архитектурно-художественные памятники XIII–XX веков.– Л.: Искусство, 1975.– 208 с.
212. Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком.– Кн.1.– СПб., 1838.– 281 с.
213. *Павлуцкий Г.* Древности Украины.– Вып. 1: Деревянные и каменные храмы.– К.: Изд-во Имп. Археолог. об-ва, 1905.– 124 с.
214. Памятники архитектуры Украины: Чертежи и фотографии.– К.: Изд-во Акад. архитектуры УССР, 1954.– 44 с.
215. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т.– К.: Будівельник, 1983–1986.

216. Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов.– Т. 4, отд. 2.– К., 1859.– 978 с.
217. Памятники истории и культуры Одесской области: Научно-вспомогательный библиографический указатель.–Одесса: ОГНБ им. А. М. Горького, 1987.– 272 с.
218. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник.– К.: Наук. думка, 1987.– 910 с.
219. Первенец индустриализации страны – ДнепроГЭС им. В.И. Ленина: Сб. документов.– Запорожье: Кн. изд-во, 1960.– 288 с.
220. *Переверзев К. В.* Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии.– Житомир, 1914.– 326 с.
221. *Перлштейн А.* Описание города Острога.– М., 1847.– 8 с.
222. *Петренко М. З.* Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник: Путівник.– К.: Мистецтво, 1979.– 262 с.
223. *Петров Н. И.* Историко-топографические очерки древнего Киева.– К., 1897.– 267 с.
224. *Петропавловский В.* Восстановление панорамы обороны Севастополя // Стр-во и архитектура.– 1957.– № 3.– С. 22–23.
225. *Петрушевич А. С.* Исторические известия древней архимандрии чину св. Василия Великого в с. Уневе округа Золочевского // Пчола.– Львов, 1849.– С. 253–282.
226. *Пламеницкая О. А.* Замок в Сутковцах // Архит. наследство.– 1992.– Вып. 39.– С. 148–155.
227. *Пламеницкая О. А.* Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского // Архит. наследство.– 1985.– Вып.33.– С. 52–61.
228. *Пламеницька Є.* Відкриття надбрамної башти // Наука і суспільство.– 1968.– № 8.– С. 25–27.
229. *Пламеницька Є. М.* Вітт Ян де // Мистецтво України.– Т.1.– К.: Укр. енциклопедія, 1995.– С. 357.
230. *Пламеницька Є. М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія.– Т.16.– К.: Наук. думка, 1975.– С. 14–37.
231. *Пламеницька Є. М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 році // Археолог. дослідження на Україні в 1969 р.– Вип.4.– К.: Наук. думка, 1972.– С. 298–303.
232. *Пламеницька Є. М.* Дослідження Кам'янець-Подільської фортеці // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конф.– Львів: Каменяр, 1968.– С. 139–142.
233. *Пламеницька Є. М.* Початкові етапи будівництва Кам'янець-Подільського замку // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конф.– Львів: Каменяр, 1970.– С. 139–143.
234. *Пламеницька Є. М.* Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Слов'яно-руські старожитності.– К.: Наук. думка, 1969.– С. 124–144.
235. *Пламеницька Є. М., Винокур І. С., Хотюн Г. М., Медведовський І. І.* Кам'янець-Подільський: Історико-архітектурний нарис.– К.: Будівельник, 1968.– 119 с.
236. *Пламеницька Є. М., Пламеницька О. А.* Нова концепція формування системи фортифікацій Кам'янця-Подільського в аспекті визначення віку міста // Фортифікація України: Міжнарод. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: Матеріали.– Кам'янець-Подільський, 1993.– С. 22–42.
237. *Пламеницька О.* Забудова Кам'янця-Подільського за мідьортом К.Томашевича 1673-1679 рр.: До проблеми дослідження української ведути // Архіт. спадщина України.– 1995.– Вип.3, ч.1.– С. 82–105.

238. *Пламеницька О., Пламеницька Є.* Дако-римський період в історії Кам'янця-Подільського // Друга Міжнарод. конф. "Проблеми і методики в історичній археології": Тези.– Торонто – Львів, 1992.– С. 26–27.
239. *Пламеницька О., Пламеницька Є.* До проблеми вивчення найдавнішої урбаністичної структури Старого міста Кам'янця-Подільського. (Місто в системі культури Середнього Подністров'я) // Вісн. історико-культуролог. Подільського братства.– Вип.4.– Кам'янець-Подільський, 1994.– С. 29–37.
240. *Пламеницька О., Пламеницька Є.* Фортечний міст Кам'янця-Подільського: Хронологічна і типологічна атрибуція // Архіт. спадщина України.– 1995.– Вип.2.– С. 21–33.
241. *Площанский В.* Королевский вольный город Дрогобыч // Науч. сб. Галицко-Русской матицы.– 1867.– Вып.1.– С. 162–188.
242. Повесть временных лет.– М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1950.– Ч.1 – 408 с.; Ч.2 – 556 с.
243. *Полек В.* Майданами та вулицями Івано-Франківська.– Львів, Світло й тінь, 1994.– 90 с.
244. Полное собрание русских летописей.– Т.2: Ипатьевская летопись.– М.: Изд-во вост. лит., 1962.– 1041 с.
245. Полтавщина: Енциклопедичний довідник.– К.: Укр. енциклопедія, 1992.– 1024 с.
246. *Пономарьова Л.* Реставрація Бахчисарайського палацу // З історії української реставрації.– К.: Українознавство, 1996.– С. 48–58.
247. Православное братство при Летичевском Свято-Михайловском соборе // Подольские епархиальные ведомости.– 1869.– № 17.– С. 217–221.
248. *Преображенский П.* Путивльский Молчанский монастырь.– М., 1884.– 34 с.
249. Путивльские древности // Журн. М-ва внутр. дел.– 1836.– № 10.– С. 44–53.
250. *Пуцко В.* Московская строительная артель Матвея Ефимова на Украине // Стр-во и архитектура.– 1981.– № 1.– С. 28–29.
251. Радянська енциклопедія історії України.– Т.4.– К.: Голов. ред. УРЕ, 1972.– 576 с.
252. Радянське Закарпаття: Довідник.– Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1957.– 239 с.
253. Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР.– Т.1: Строительная наука и техника на Украине с древних времен до 1917 г.– К.: Наук. думка, 1989.– 326 с.
254. *Раппопорт П. А.* Волынские башни // Материалы и исследования по археологии СССР.– 1952.– № 31.– С. 202–223.
255. *Ричков П.* До історії формування архітектурного ансамблю Почаївської лаври // Архіт. спадщина України.– 1995.– Вип. 2.– С. 78–89.
256. *Ричков П. А.* Архітектурний ансамбль "Козацькі могили" // Берестецька битва в історії України.– Рівне: Рівнен. обл. орг-ція УТОПІК, 1990.– С. 22–25.
257. *Розен Л., Шумакова Л.* Одесский театр оперы и балета.– Одесса: Кн. изд-во, 1964.– 64 с.
258. *Рудинський М.* Архітектурне обличчя Полтави.– Полтава, 1919.– 36 с.
259. *Салатіч А.* Парк "Олександрія" в Білій Церкві.– К.: Вид-во Акад. архітектури УРСР, 1949.– 106 с.
260. *Сапухін П.* Чехов на Сумщині // Літ. в шк: Наук. зап.– 1956.– Вип. 1.– С. 48–56.

261. Сборник военно-исторических материалов.– Т.8.– СПб., 1895.– 106 с.
262. *Свешніков І. К.* Музей-заповідник "Козацькі могили".– Львів: Каменяр, 1990.– 98 с.
263. *Свєнціцька В.* Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст.– К.: Наук. думка, 1966.– 153 с.
264. *Секиринский С. А., Волобуев О.В., Когонашвили К.К.* Крепость в Судаке.– Симферополь: Таврія, 1980.– 95 с.
265. *Селинов В.И.* Воронцовский дворец как культурно-исторический памятник г. Одессы // Вісн. Одеської комісії краєзнавства.– 1929.– Ч. 4–5.– С. 63–74.
266. *Селінов В. І.* Архітектурні пам'ятники старої Одеси.– Одеса, 1930.– 26 с.
267. *Сементовский А.* Каменец-Подольский.– СПб., 1862.– 78 с.
268. *Сендульский А.* Город Кременец // Волынские епархиальные ведомости.– 1874.– № 11.– С. 417–428.
269. *Серафимов С. С.* Творческий отчет // Архитектура СССР.– 1935.– № 5.– С. 13–16.
270. *Сердюк О., Мокроусова О.* Монументальний живопис в інтер'єрах київських особняків та прибуткових будинків доби еклектики та модерну // Родовід.– 1994.– № 9.– С. 85–86.
271. *Сецинский Е.* Археологическая карта Подольской губернии // Тр. XI археолог. съезда.– М., 1899.– С. 197–355.
272. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский: Историческое описание.– К.,1895.– 257 с.
273. *Сецинский Е.* Древнейшие православные церкви в Подолии. Церковь-замок в с. Сутковцах Летичевского уезда.– Каменец-Подольский, 1889.– 25 с.
274. *Сецинский Е.* Исторические местности Подолии и их достопримечательности.– Каменец-Подольский, 1911.– 19 с.
275. *Сецинский Е.* Приходы и церкви Подольской епархии // Тр. Подольского епархиального историко-статист. комитета.– Вып.9.– Каменец-Подольский, 1901.– 548 с.
276. *Силин А. А.* Харьковский Госпром в ансамбле площади // Стр-во и архитектура.– 1985.– № 10.– С. 20–22.
277. *Сильванский С.А.* Старый Херсон: Греческое предместье.– Херсон, 1928.– 47 с.
278. *Сіцінський Є.* Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: Історично-археолог. нариси // Зап. історично-археолог. відділу ВУАН.– К.: Вид. ВУАН, 1928.– 100 с.
279. *Скібіцька Т.* Харитоненки // Пам'ятки України.– 1992.– № 2–3.– С. 39–40, 117–118.
280. Словник художників України.– К.: Голов. ред. УРЕ, 1973.– 274 с.
281. *Сова П. П.* Архітектурні пам'ятки Закарпаття.– Ужгород: Карпати, 1958.– 46 с.
282. *Сова П. П.* Мукачівський замок.– Ужгород: Карпати, 1969.– 16 с.
283. *Степанов Л. С., Степанова Л. Д.* Георгіївський храм на "Козацьких могилах" // Берестецька битва в історії України.– Рівне: Рівнен. обл. орг-ція УТОПІК, 1990.– С. 12–14.
284. *Сулик Р.* Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини: З альбомів М.Драгана.– Львів: Вид. Ін-ту українознавства, 1995.– 114 с.

285. *Таранушенко С.* Кілька сторінок до дослідження Покровського собору в Харкові // Церков. календар.– Сянік, 1991.– С. 91–102.
286. *Таранушенко С.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України.– К.: Будівельник, 1976.– 336 с.
287. *Таранушенко С.* Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII–XVIII віків // Питання історії архітектури та буд. техніки України.– К.: Держбудвидав УРСР, 1959.– С. 44–80.
288. *Теодорович Н. И.* Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях.– Т.5. – Почаев, 1903.– 559 с.
289. *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии.– Т.2.– Почаев, 1889.– С. 436–1120.
290. *Теодорович Н. И.* История города Кременца Волынской губернии.– Седлец, 1904.– 147 с.
291. *Тимофеенко В. И.* Архитектура Киева в конце 18 – 1-й пол. 19 в. // Архитектура Киева. – К.: Изд. КиевЗНИИЭП, 1982.– С. 30–34.
292. *Тимофеенко В. И.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века.– К.: Наук. думка, 1984.– 218 с.
293. *Тимофеенко В. И.* Одесса: Архитектурно-исторический очерк.– К.: Будівельник, 1983.– 160 с.
294. *Тиц А.* Архитектура города в первые годы Советской власти // Стр-во и архитектура.– 1967.– № 6.– С. 2–5.
295. *Тиц А. А., Шпара П. Є.* Харків.– К.: Будівельник, 1983.– 232 с.
296. *Тищенко О.* Про роботи для України архітекторів А.І.Мельникова та І.Д.Черника // Архіт. спадщина України.– 1994.– Вип.1.– С. 226–230.
297. *Тоцька І. Ф.* Про час виконання розписів галерей Софії Київської // Стародавній Київ.– К.: Наук. думка, 1975.– С. 182–194.
298. *Трегубова Т. О., Мих Р. М.* Львів: Архітектурно-історичний нарис.– К.: Будівельник, 1989.– 272 с.
299. *Тубли М. П.* Авраам Мельников.– М.: Стройиздат, 1980.– 144 с.
300. *Тубли М. П.* Творчество архитектора А.И.Мельникова: Автореф. дис. ... канд. архитектуры.– Л., 1978.– 16 с.
301. *Тюпич А., Хотюн Г.* Армянские сооружения Каменец-Подольского // Второй международ. симпозиум по армянскому искусству: Сб. докладов.– Т.2.– Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1978.– С. 423–435.
302. Українська Радянська Енциклопедія.– Т.10.– К. Голов. ред. УРЕ, 1983.–544 с.
303. *Уманцев Ф.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської Лаври.– К.: Мистецтво, 1970.– 217 с.
304. *Фомин П.* Церковные древности Харьковского края.– Харьков, 1916.– 127 с.
305. *Холостенко Н.В.* Здание сессионного зала Верховного Совета УССР // Архитектура СССР.– 1939.– № 12.– С. 32–36.
306. *Холостенко Н. В.* Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве // Памятники культуры: Исследование и реставрация.– М.: Изд-во АН СССР, 1960.– С. 5–19.
307. *Хохол Ю., Ковальов Ю.* Чернівці.– К.: Будівельник, 1966.– 79 с.
308. *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII вв.– М.: Стройиздат,1967.– 236 с.

309. *Цапенко М.* По равнинам Десны и Сейма.– М.: Искусство, 1967.– 132 с.
310. *Цяук В.* Комплекс фортеці у Меджибожі Хмельницької області // З історії укр. реставрації.– К.: Українознавство, 1996.– С. 134–139.
311. *Челеби Эвлия.* Книга путешествия.– Вып. 1.– М.: Наука, 1961.– 287 с.
312. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник.– К.: УРЕ, 1990.– 1006 с.
313. *Шуйский В. К.* Андреян Захаров.– Л.: Стройиздат. Ленингр. отд-ние, 1989.– 190 с.
314. *Щербина Г.* Киев от середины XIX до начала XX вв. // Архитектура СССР.– 1982.– № 6.– С.20–22.
315. *Щербина Г.* Особенности развития планировочной композиции центра Киева во второй четверти 19 в. // Исслед. и охрана архит. наследия Украины.– К.: Изд. КиевЗНИИЭП, 1980.– С. 33–40.
316. *Юрченко П. Г.* Дерев'яна архітектура України.– К.: Будівельник, 1970.– 192 с.
317. *Юрченко П. Г.* Кам'янець-Подільський замок // Архіт. пам'ятники.– К.: Вид. Акад. архітектури УРСР, 1950.– С. 105–120.
318. *Юрченко С.* Будинок митрополита Києво-Софійського монастиря у XVIII ст. // Архіт. спадщина України.– 1996.– Вип. 3, ч. 2.– С. 129–138.
319. *Юрченко С.* Про час будівництва вежі парафіяльного костьолу в Дрогобичі // Архіт. спадщина України.– 1994.– Вип.1.– С. 220–223.
320. *Яблонский Д.* Порталы в украинской архитектуре.– К.: Изд. Акад. архитектуры УССР, 1955.– 142 с.
321. *Ясиевич В. Е.* Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков.– К.: Будівельник, 1988.– 184 с.
322. *Aftanazy R.* Materialy do dziejów rezydencji.– T.9 a.b.: Dawne województwo Podolskie.– Warszawa, 1992.– 461 s.; 229 s.
323. *Antoni J.* Zameszki podolskie na kresach multańskich.– T.1, 2: Kamieniec nad Smotryczem.– Warszawa, 1880.– 274 s.; 304 s.
324. Biuletyn historji, sztuki i kultury.– 1933. – № 2.– 264 s.
325. *Cellarii A.* Regni Poloniae magnique ducatus Lituaniae.– Amstelod, 1659.– 669 s.
326. *Charewiczowa L.* Czarna kamienica i jej mieszkańcy.– Bibl. Lwowska.– T.35.– Lwów, 1935.– 160 s.
327. *Czołowski A.* Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej.– Lwów, 1892.– 70 s.
328. *Czołowski A., Janusz B.* Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego.– Tarnopol, 1926.– 198 s.
329. *Dobrowolska W.* Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich // Rocznik Przemyski.– 1927.–№ 7.– S. 127–133.
330. *Gatkiewicz F.* Kościół w Drohobyczu.– Drohobycz, 1903.
331. *[Gizycki J.] Wołyniak.* Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym // Nova Polonia Sacra.– T.1.– Kraków, 1928.– S. 237–238.
332. *Guerquin B.* Zamek Jazłowiecki // Studia i materialy do teorii i historii architektury i urbanistyki.– Warszawa: PWN, 1960.– 167 s.
333. Historia sztuki Polskiej.– T.2.– Kraków, 1965.– 440 s.
334. *Hoffman K.* Krzemieniec.– Warszawa, 1909.– 27 s.

335. *Hornung Z.* Jan de Witte – architekt kościola Dominikanów we Lwowie.– Warszawa, 1995.– 303 s.
336. *Hornung Z.* Majster Pinzel snycerz: Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej.– Wrocław, 1976.– 80 s.
337. *Iwanicki K.* Katedra w Kamieńcu.– Warszawa, b/r.– 30 s.
338. *Jablonowski A.* Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI w. // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny.– 1882.– T.3.– S. 11–30.
339. *Jarochowski K.* Kamieniec i Poznań po Augustowej restauracji // Przewodnik naukowy i literacki (Dodatek do «Gazety Lwowskiej»).– 1884.– T.12.– S. 193–208.
340. *Keindl R. F.* Geschichte von Czernowitz.– Czernowitz, 1908.– 230 s.
341. Krzemieniec.–Wilno: Grafika, б/р.– 32 s.
342. *Loza St.* Architekci i budowniczowie w Polsce.– Warszawa, 1954.– 226 s.
343. *Loziński W.* Sztuka lwowska w XVI–XVII wieku: Architektura i rzeźba.– Lwów, 1898.
344. *[Lubomirski H.]* Opisanie historyczne i topograficzne zamku Krzemienieckiego // Sławianin.– 1839.–T.2.– S. 24–30.
345. Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bielzkiego 1564–1565.– Cz.I.– Warszawa – Łódź, 1992.– 662 s.
346. *Mańkowski T.* Kościół Bernardynów we Lwowie.– Lwów, 1938.
347. *Markowski F.* Gotycki klasztor dominikański we Lwowie // Kwartalnik architektury i urbanistyki.– 1969.– Zesz. 2.
348. *Milobedzki A.* Tajemnica zamku w Zbarazu // Kwartalnik architektury i urbanistyki.– 1956. – T.1, zesz. 4.– S. 371–380.
349. *Nowoszycki S.* Wiádomosc historyczna o zamku Krzemienieckim na Wołyniu // Biblioteka Warszawska.– 1948.– S. 371–380.
350. *Obmiński T.* Restauracje katedry lwówskiej (dawne i dzisiejsze) // Studia lwówskie.– 1932.– T. 31–32.
351. *Okolski.* Orbis Polonus.– T. 3.– 1641.– 308 s.
352. *Orlowicz M.* Przewodnik ilustrowany po Wołyniu.– Luck, 1929.– 160 s.
353. *Piotrowski J.* Budowa kruzganków w kamienice królewskiej we Lwowie // Ochrona zabytków.– 1930–1931.– Szt. 1.
354. *Piotrowski J.* Katedra ormiańska we Lwowie: W świetle restauracji i ostatnich odkryć.– Lwów, 1935.
355. *Peleński I.* Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawu badań archeologicznych i źródł archiwalnych.– Kraków, 1914.
356. *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski: Szkic historyczny.– Kijów – Warszawa, 1915.– 130 s.
357. Słownik geograficzny królestwa Polskiego... – T.5.– Warszawa, 1884.– 790 s.
358. *Stecki T.* Łuck starożytny i dzisiejszy.– Kraków, 1876.– 130 s.
359. *Szajnocha K.* Jadwiga i Jagiełło: 1374–1413.– T.4.– Warszawa, 1974.– 699 s.
360. *Wiczkowski J.* Lwów, jego rozwój i stan kulturalny oraz przewodnik po mieście.– Lwów, 1907.
361. *Wierzbicki L.* Zamek w Olesku // Teka konserwatorska: Rocznik Koła c.k. konserwatorów starozytnych pomników Galicji Wschodniej.– T.1.– Lwów, 1892.–S. 1–3.

362. *Zarebska T.* Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku.– Warszawa: PWN, 1971.– 267 s.
363. *Zimorowicz B.* Historia miasta Lwowa, przełozona przez M.Piwockiego.– Lwów, 1835.
364. *Zubrzycki D.* Kronika miasta Lwowa.– Lwów, 1844.
365. *Żyła W.* Ks.Kosciól i klasztor dominikański we Lwowie.– Lwów, 1923.– 78 s.
366. ДАК. – Ф. 143. – Оп. 2. – Спр. 520.
367. ДАСО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 55.
368. ДАСО. – Ф. 797. – Оп. 2. – Спр. 17.
369. ДАСО. – Р-3343. – Оп. 1. – Спр. 126.
370. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 9–б. – Спр. 91.
371. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 10. – Спр. 672.
372. ДАЧО. – Ф. 179. – Оп. 1. – Спр. 173.
373. ДАЧО. – Ф. 179. – Оп. 1-А. – Спр. 112.
374. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 387.
375. ІІМК РАН. – Фонд рукописів. – Р. ІІІ. – № 748.
376. ЛВІА РАН. – Архів. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 39.
377. ЛВІА РАН. – Фотоархів. – ІІІ – 7264. – Інв. № 1686, 1687, 1690.
378. ЛНБ ім. Стефаника. – Фонд Чоловського. – Арк. 6. – № 1.245.– Regestrum Civitatis Camenecen Podolie... Anno 1564 et 1565... // Pro Civium Camenecen Podolie... 1564 et 1565...
379. ЛНБ ім. Стефаника. – Фонд Чоловського. – № 1.245. – Арк. 13, 16: Ratio facta cum famatis Mathia Haliczanin...1564 et 1565... // Pro Civium Camenecen Podolie... 1564–1565...
380. РДА ВМФ. – Ф. 326. – Оп. 1. – Т. 3. – Спр. 7281.
381. РДА ВМФ. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 7527.
382. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 18950.
383. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 21607: Описание Аккермана.
384. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Спр. 598.
385. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 20. – Спр. 6979.
386. РДІА. – Ф. 21. – Спр. 1296.
387. РДІА. – Ф. 835. – Оп. 1. – Спр. 54.
388. РДІА. – Ф. 835. – Оп. 1. – Спр. 60.
389. РДІА. – Ф. 1488. – Оп. 1. – Спр. 622.
390. СМДА. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 67.
391. ЦДІА України. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 219.
392. ЦДІА України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9920.
393. ЦДІА України. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 11.
394. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 575. – Спр. 8.

Скорочення в списку використаної літератури:

ДАК – Державний архів м. Києва
ДАСО – Державний архів Сумської області
ДАЧО – Державний архів Чернігівської області
ІІМК РАН – Інститут історії матеріальної культури Російської Академії Наук
ЛВІА РАН – Ленінградське відділення Інституту археології Російської Академії Наук (м. Санкт-Петербург)
ЛНБ ім. Стефаника – Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України
РДА ВМФ – Російський державний архів Військово-морського флоту (м. Санкт-Петербург)
РДВІА – Російський державний військово-історичний архів (м. Москва)
РДІА – Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург)
СМДА – Севастопольський міський державний архів
ЦДІА України – Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

Бібліографію склали ***О. В. Вечерська та О. Б. Ткаченко***

Довідкове видання

Вечерський Віктор Васильович,
Тимановіч Євген Васильович,
Тищенко Олександр Іванович,
Пламеницька Ольга Анатоліївна,
Андрущенко Микола Пантелеймонович,
Тоцька Ірма Фантинівна,
Бажанова Тетяна Іванівна,
Колосок Богдан Віталійович,
Годованюк Олена Марківна,
Завада Віктор Тимофійович,
Трегубова Тетяна Олександрівна,
Вуйцик Володимир Стефанович,
Скібіцька Тетяна Василівна,
Кілессо Сергій Костянтинович,
Гудченко Зоя Степанівна,
Кілессо Тетяна Сергіївна

Пам'ятки архітектури та містобудування України

Довідник Державного реєстру національного культурного надбання

За редакцією А. П. Мардера та В. В. Вечерського

Редактор О. Г. Гриценко
Художнє оформлення В. О. Гурлєва
Художній редактор С. В. Анненков
Комп'ютерна верстка текстового блоку
М. В. Вересюка, С. Ф. Лобунець
Коректори Н. М. Мірошниченко, Л. Д. Мякоход

Підписано до друку 18.04.2000. Формат обкл. 18×36 см.
Папір офсетний і крейдяний. Гарнітура Garamond CTT.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 38,88. Обл.-вид. арк. 48,52.
Тираж 1000 прим. Зам. № 0-130

Видавництво «Техніка». 04053 Київ, вул. Обсерваторна, 25.
Свідоцтво про державну реєстрацію № 02473145 від 22.12.95.

Віддруковано на Білоцерківській книжковій фабриці.
09117 Біла Церква, вул. Лесі Курбаса, 4.